मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

तृतीय वर्षम् ।

१८२८ शकाब्दाः ।

श्रीविधुशेखरभट्टाचार्येण सम्पादिता ।

341

वाराणस्याम् ।

श्रीताराचरणभट्टाचार्येण

मित्रगोष्ठी-कार्यालयात् प्रकाशिता च ।

वार्षिक मूल्यम् सार्द्धैकरूप्यकम् ।

आनन्दकाननद्योतिकाशीयन्त्रालयेऽमलं ।
सन्तोषिका सुमनसां पत्रिकेयं सुमुद्रिता ॥

प्रबन्धलेखकानां नामानि—

महामहोपाध्याय पण्डित श्रीराममिश्रशास्त्री, महामहोपाध्याय प० श्रीयादवेश्वरतर्करत्नः, पं० श्रीमहेशचन्द्रतर्कचूड़ामणिः पं० श्री सत्यव्रतसामश्रमी, पं० श्रीजयचन्द्रसिद्धान्तभूषणः, पं० श्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिः, पं० श्रीरामावतारपाण्डेयः एम. ए. साहित्याचार्यः, पं० श्रीनीलकण्ठशास्त्री, पं० श्रीअप्पाशर्मविद्यावाचस्पतिः, पं० श्रीगणपतिशास्त्री, पं० श्रीवामनरामजोशी, पं० श्रीगिरिजाप्रसादद्विवेदी, पं० श्रीरमेशचन्द्रवेदान्तसागरः, पं० श्रीचारुचन्द्रवन्द्योपाध्यायः वि. ए., पं० श्रीप्रियरत्नभिक्षुः, पं० श्रीरामप्रसन्नब्रह्मचारी, पं० श्रीपरमानन्दः, पं० के० वासुदेवशर्मा, पं० श्रीसन्तोषकुमारमजुमदारः, पं० श्रीयोगेन्द्रनारायणस्मृतितीर्थः, कविरत्नं श्रीज्ञानसुन्दरी, श्रीविधुशेखरभट्टाचार्यश्च ।

१८२८ शकाब्दे प्रकाशितायाः

मित्रगोष्ठीपत्रिकायाः

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

"संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्" ।

ऋग्वेदः ।

तृतीये वर्षे] १८२८ शकाब्दाः, वैशाखः । [प्रथमसंख्या

नववर्षे मंगलाशंसनम् ।

"ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो,
वर्षाः शिवा अभया शरन्नः ।
संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽ-
होरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः ॥ १ ॥
शान्ता पृथिवी शिवमन्तरीक्षं,
द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु ।
शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न
आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः ॥ २ ॥
आपो मरीची प्रवहन्तु नो धियो
धाता समुद्रो वहन्तु पापं ।
भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे
ब्रह्माधिगुप्तः स्वाक्षराणि स्वाहा ॥ ३ ॥
संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ ४ ॥ *

* यूयं सर्वे संगता भवत, परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं वदत, युष्माकं मनांसि एकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु—यथा खलु प्राचीना देवा ऐकमत्यं प्राप्ताः हविर्भागं स्वीकुर्वन्ति ॥ ४ ॥ ऋग्वेदः. १०म. ७९ सू. १म.

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषां
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ५
समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ६ ॥"

नैराश्यम् ।

किमेतेषामाशाकुहकपतिता पश्यसि मुखं,
न खल्वेते कुर्य्युः किमपि तव मातर्हितकरम् ।
दृशोर्धारां गाढां जहिहि, ननु दूरीकुरु तथा
धराधूलीपात वद तव किमेभिः सुतवरैः ॥ १ ॥
इमे विज्ञम्मन्याः प्रमदमदिरामत्तमतयः
सुखस्वप्नालोके भ्रमविलसिते वा क्वचिदपि ।
न किञ्चिद्यच्छन्ति, क्षणमपि न चेच्छन्ति भवतीं,
मुधैवाशां मातर्मनसि बत तां तां कृतवती ॥ २ ॥
निनादैर्वाग्भंग्या गगनतलमेते ध्वनयितुं
समर्थास्ते पुत्रा न तु किमपि कर्तुं स्वमुचितम् ।

अथर्ववेदेऽस्य मन्त्रस्य प्रथमांशे "संजानीध्वं सं पृच्यध्वमिर्मि
पाठो दृश्यते अस्यार्थः—यूयं समानज्ञानयुक्ता भवत, तथा सन
परस्परं संसृष्टकाया भवतेति" ।

एषां जनानां मन्त्रः समानोऽस्तु, समितिः समानास्तु, अन्तःक
च समानमस्तु, चित्तं च—विचारजं ज्ञानमेषां परस्परस्यैकार्थेन स
नमस्तु; अहं युष्माकमेकविधमेव मन्त्रमभिमन्त्रये—एकविध्याय सं
रोमि, तथा युष्माकं साधारणेन हविषा जुहोमि ॥ ५ ॥

अथर्ववेदे तु 'मन' इत्यत्र 'व्रत'मिति पठितम् । कर्मनामैतत्,त
च कर्माण्येषां समानमस्त्विति तत्रार्थः । अथर्व. ७ अ० ६४ सू.२ म.

युष्माकमध्यवसाय एकविधोऽस्तु, युष्माकं हृदयान्येकविध
सन्तु, युष्माकमन्तः करणमेकविधमस्तु—यथा खलु युष्माकं सर्वं
भवति ॥ ६ ॥ तत्रैव ४ मः ।

वचस्यन्यच्चेतस्यपरमितरत् कर्मणि पुनः
सदा येषां, तेभ्यो भवतु तव लभ्यं किमिव नु ॥ ३ ॥
ब्रुवन्त्येते शश्वज्जननि तव सेवा समुचिता
विधेयं दौर्गत्यप्रशमनमथो देयमिति च ।
गतः कालो गच्छत्यपिच विपुलस्तस्य वचसो
विसंवादाघातं ननु किमपि सम्प्रत्यपि कृतम् ॥ ४ ॥

वैदिक वृत्तान्तः ।

विश्वोत्पत्तिः ।

परिदृश्यमानस्यास्य स्थावरजंगमात्मकस्य जगत उत्पत्तिः कदा नु कुतो वा विहितेति साधारणोऽयं विषयोऽस्मदीयानां दर्शनपुराणादीनां शास्त्राणाम् । एतादृगपरः कश्चित् दुरवगाहो विषयोऽस्ति न वेति संशयास्पदमेव । कियदस्य दुरवबोधत्वमितीदं सर्वदर्शिनां पूज्यपादानामृषीणामेव वचनं सुष्ठु प्रतिपादयति—

"इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अंग वेद यदि वा न वेद" इति ॥
ऋग्वेद १०. १२९.

अस्मदीयानां शास्त्राणां वेद एवैकं मूलम्, तत्प्रामाण्येनैव ह्यमीषां प्रामाण्यम् । यद्वेदे सूक्ष्मसंक्षिप्तम्, तदेवैतेषु युक्तितर्कादिविविधवचनोपन्यासैः प्रपञ्चितमिति वदन्ति । अतो विश्वोत्पत्तिविचारस्य वेदे किं खलु सूत्रमधिगत्यार्वाचीनाः शास्त्रकारास्तानि तानि मतानि प्रकाशयामासुस्तदेवेह किञ्चित् प्रदर्शयिष्यते ।

वेदस्य बहुषु मन्त्रेषु सृष्टिं प्रति सूर्यस्य कारणत्वमवगम्यते । एवैकस्मिन् मन्त्रेऽयं स्थावरस्य जंगमस्य चात्मत्वेन वर्णितः ।*

---

* "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति ऋ. १. ११५. १.

बहुकार्यकारणत्वादेव चायमेकोऽपि बहुभिर्नामभिर्व्यपदिश्यते ।(१)त
स्मादेव च 'विश्वकर्मेति 'शब्द उत्पन्नइति श्रुवन्ति। विश्वकर्मदैवत्यं सू
द्वयम् ऋग्वेदे दृश्यते तत एव किञ्चित् उद्धृत्येह प्रदर्शयामः, येनाच
र्याणामृषीणां सृष्टितत्त्वचिन्ता कथमिवासीदित्यस्य परिचय उपलभ्ये
लोके हि घटं चिकीर्षन् कुलालो गृहादिकं किञ्चित् स्थानमधिष्ठा
मृद्रूपेणारम्भणद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणै घटं निष्पादयति। जग
सृष्टेः पूर्वमीश्वरस्य तु न तत्सर्वं किञ्चित्सम्भवतीति वक्ष्यमाणेषु मन
ष्वाक्षिप्य समाधानादिकं विधीयते। तद्यथा—[ऋग्वेद १०. ४१.]

"द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामीश्वरस्य किमधिष्ठानमासीत
तथा तयोरारम्भणद्रव्यं कतमत् कथं वा भवेत्? यस्मादधिष्ठानादा
रम्भणद्रव्याच्च सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरो महिम्ना भूमिं जनय
दिवं सृष्टवान्"। (२)

"सर्वतो व्याप्तवदननयनबाहुचरणः परमेश्वर एक एव द्यावापृ
व्यौ जनयन् बाहुभ्यां दिवं पादैश्च पृथिवीं संधमति"। (३)

"यस्मात् वनात् यं वृक्षमादाय तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादि
तद्वनं किं नाम तथा कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत्। हे मनीषिणः इद
मर्थं जिज्ञासायुक्तेन मनसा पृच्छत; किञ्चेश्वरो भुवनानि धारयन् य
स्थानमभ्यतिष्ठत् तदपि पृच्छत। (४)

---

(१)"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥"
ऋ. १. १६४. ४६

(२) किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित् कथासीत्।
यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः

(३) विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पा
स बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः॥

(४) एतेन सृष्टिकर्तुरद्भुतासीमशक्तिशालित्वं द्योत्यते।
किं स्विद्वन क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्।

"यो विश्वकर्मास्माकं पालयिता' अस्माकमुत्पादयिता च यश्च
वस्य जगतोऽप्युत्पादकः यो देवानां तेजःस्थानानि वेद किंबहुना यश्च
र्वाणि भूतजातानि वेत्ति, यश्च देवानां नामधेयं विहितवान्, स क इति
न्यानि भूतजातानि पृच्छति" ॥ * १०. ८२. ३.

य इमानि भूतजातानि जनितवान् हेनराः, तं विश्वकर्माणं यूयं न जा-
थ बुद्धमिति यत्सन्निहितं वः प्रतिभाति, स खलु ततो भिन्न एव
वति। सर्वे जना नीहारेण (कुहेलिकारूपेणाज्ञानेनेति भावः) प्रावृताः
न्तो यत् किञ्चिज्जल्पन्ति, केनाप्युपायेन प्राणांस्तर्पयन्ति च, वस्तु-
स्ते पारमेश्वरं तत्त्वं न किञ्चित् विचारितवन्तः" ॥ ३ ॥ +

य. खलु सृष्टिकर्त्रोक्तेषु मन्त्रेषु विश्वकर्मेत्युक्तः स एवान्यत्र (१०
१) 'हिरण्यगर्भ' इत्युक्तः एषामपि छित्रा इहोद्ध्रियन्ते। एतेषां
त्राणां देवता 'कः'। को नाम प्रजापति रिति ब्राह्मणानुसारिणः सूत्र-
थ्यकारादयो वैदिका ब्रुवन्ति। नव्यास्तु पाश्चात्याः केचित्प्रतीच्या-
हुः—एषु मन्त्रेषु सर्वत्रैव "कस्मै देवाय हविषा विधेम" इतीह
कस्मै" इति पदं न प्रजापतिवाचक-'क'-शब्दस्य रूपम्, अपितु
केनाम 'किं' शब्दस्यैव। एतस्यैवार्थस्यात्र चारुतरं युज्यमानत्वात्।

अत्रेदं कौतुकावहं सादृश्यं यद् ग्रीकदर्शनेषु पूर्वं मूलोपादानं
धायितुं वनार्थक एव शब्दः प्रयुक्त आसीदिति—

"It is an interesting coincidence that "wood" the
rm here used was regularly employed in Greek phi-
sophy to express original matter (húté)."

Macdonell's Sanskrit Literature p. 134.

* यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा।
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यान्त्यन्या ॥
ऋ. १०. ८२. ३.

+ न तं विदाथ य इमा जजानान्यत् युष्माकमन्तरं बभूव।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

अतः किंशब्दवाच्योऽर्थ एवात्र देवता यत्स्तूयते सा देवतेति न्यायात् ततश्च को नाम देवोऽर्चनीय इति प्रश्नस्य यावत्सम्भाव्यं समाधानं कृतमिह ऋषिभिरिति। ते खलु मन्त्रार्था यथा—

"कं देवं वयं हविषा परिचरेम? यस्य प्रभावाज्जना आत्मलाभमधिगतवन्तः, यो जनानां बलदाता, यस्याज्ञां विश्वे प्राणिनो देवाश्चोपासते, अमृतत्वं यं छायावदनुवर्त्तते मृत्युश्च यस्याधीनस्तिष्ठति" ॥ १

"कं देवं हविषा परिचरेम?—यो हि महत्त्वेन प्रश्वसतः अक्षिपक्ष्मसञ्चालनं कुर्वतश्च जंगमस्य प्राणिजातस्याद्वितीयो राजा भवति, यश्च द्विपदस्य मनुष्यस्य चतुस्पदस्य गवादेश्चेशो भवति" ॥ २

"कं देवं हविषा परिचरेम?—हिमवत्प्रभृतय इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः नदीभिः सह सर्वे समुद्राश्च यस्यैश्वर्यमिति सृष्टितत्त्वविद आहुः प्राच्यादयो दिशो विदिशश्च यस्य बाहुस्वरूपाः" ॥ ३

"कं देवं हविषा परिचरेम? येन समुन्नता द्यौः पृथिवी च स्थिरीकृते, स्वर्गश्च येन स्तब्धीकृतो—यथा नाधः पतति तथोपरि स्थापितः आदित्यश्च येन तथैव स्थापितः, यश्चान्तरीक्षे सलिलस्य निर्माता" ॥ ४

सत आहोस्विदसतः सदुत्पद्यत इति दर्शनेषु महान् विवादो दृश्यते उपनिषत्स्वपि तद्विचारस्य नाल्पः प्रचारः। एतन्मूलकेषु मन्त्रेष्वपि न खलु न तत्सूत्रमुपलभ्यते। तत्र देवानामुत्पत्तिकथनावकाशे, (ऋग्वेद १०. ३२. २) असतः सद्जायतेति दृश्यते यथा—

"यथा कर्मारः प्रज्वलनार्थमग्निं भस्त्रयोपधमति, तथा ब्रह्मणस्पति

---

१ य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
२ यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
३ यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।
यस्येमा प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
४ येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः।
यो अन्तरीक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

देवानामादिसृष्टौ तेषां जन्मानि सम्पादितवान्; तदा असतः सद्-जायतेति"। १

एवं तत्रैव [२]—

"देवानामादिसृष्टिसमये असतः सदजायत, तदनु दिशोऽजायन्त, तदनु वृक्षा उदपद्यन्तेति"। २

असतः सदुत्पत्तिरनयापि श्रुत्या समर्थ्यते— "असद्वा इदमग्र आसीत्, ततः सदजायतेति"। दूषिता पुनरियमेतया छान्दोग्यश्रुत्या [६।२]

"कथमसतः सज्जायते"त्युपक्रम्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकया वेदान्तिभिः सांख्यैश्च महानिह शास्त्रार्थ आरभ्यत इति ज्ञायत एव दार्शनिकैः पाठकैः। विस्तरभिया नेह वयं तदुद्धर्तुं प्रभवामः।

वक्ष्यमाणं सृष्टिसूक्तं नितान्तं हृदयंगममिति सहृदयेभ्योऽनुपायनीकृत्य विरन्तुं न युक्तमिति तत् क्रियते। सृष्टितत्वमीमांसायामिदं सूत्रं परमवलम्बनमस्माकं दार्शनिकानाम्। सृष्टिपूर्वावस्था च कथमतिमनोज्ञं वर्णिता वैदिकर्षिभिरिति द्रष्टव्यमत्र। यच्चेह तत्त्वमस्फुटमिव देव परस्तात् उपनिषत्सु, ततश्च दर्शननिबन्धेषु क्रमेण स्फुटतरं स्फुटतमञ्च संवृत्तम्। इदं तदास्वाद्यतां श्रीमद्भिः—

तदानीं सृष्टेः पूर्वं प्रलयावस्थायाम् 'असत्' नासीत्, 'सदपि' नासीत्; पृथिव्यादयो लोका नासन्, अन्तरीक्षमपि नासीत्, अन्तरीक्षतोऽप्युपरिवर्त्तमाना द्युलोकप्रभृतयोऽपि नासन्। [अथवा वायुनां-

---

१ ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्।
देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत॥

२ देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत।
तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि॥

अयं चान्य आथर्वणो मन्त्रस्तुलनीयः—

असति सत्प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम्।
भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद
विष्णो बहूनि वीर्याणि॥ अथर्ववेद १.३का. १अ. १सू।

सीत्, तदुपरिवर्त्तमानमन्तरीक्षमपि नासीत्] किं नामावरकमासीत्? कुत्र वा कस्य वा कृते तदासीत्? गहनगम्भीरं सलिलं किं तदानीमासीत्? (१)

तदानीं मृत्युर्नासीत्, अमरणमपि नासीत् दिनस्य निशायाश्च ज्ञानं नासीत् [सूर्याचन्द्रमसोरेवाभावादिति भावः]; तदानीं केवलमेकं तत् (परमात्मरूपं) वस्तु स्वात्ममात्रमाश्रित्य प्राणितवत्; तस्मात्परं नान्यत् किञ्चिदासीत्। (२)

तदानीं तम एव तमसा समाच्छन्नमासीत् सर्वमपीदं तस्मिन् काले सलिलमयम् अप्रज्ञायमानं चासीत्। यत्पूर्वं तुच्छेन [असता अज्ञानेन वा] वस्तुना अपिहितमासीत्, तपसः प्रभावेण तदेवैकम् आयत। (३)

सृष्टेः प्रागवस्थायाम् ईश्वरस्य मनसि [जगत्सृष्टिविषयकः] कामोऽजायत, यो हि सृष्टेर्बीजभूतोऽभूत्। अतिक्रान्तदर्शिनः कवयो हृदि निरुद्धया बुद्ध्या सतो वस्तुनो हेतुमसति वस्तुनि विज्ञातवन्तः।(४

इयं विविधा सृष्टिः कस्मादुपादानकारणात् कस्माच्च निमित्तकारणात् समन्ताज्जातेत्युभयं कः सम्यग्वेद, को वा विस्तरेण वक्तुं शक्नुयात्। देवता अपि अस्या भूतभौतिकसृष्टेरर्वाचीनाः। तथाविधास्ता कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः? यतो जगदिदं जातं; तत्कः जानाति? (५)

---

(१) नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥

(२) न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास॥

(३) तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं।
तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकं॥

(४) कामस्तदग्रे समवर्त्ताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा॥

(५) को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव॥

यत इयं सृष्टिर्जाता यदि वा केनापीयं कृता नैव वेति स एवैको
ानीयात् य अस्या अध्यक्षः परमे व्योमन्यवतिष्ठते, अथवा सोऽपि न
ानीयात्। ६

श्रीम्याकडोनेल साहिबः अस्य सूक्तस्य सौन्दर्य्यमुपवर्ण्यापि किञ्चि-
द् आत्मनो मतं प्रकाशितवान्, यद्धि अस्माकं दार्शनिकैरवश्यं द्रष्ट-
म। तद्यथा— "किन्त्वत्रापि भारतीयदर्शनानां केषाञ्चित्प्रधानभूता-
दोषाणां परिचयो लभ्यते, यथा स्पष्टत्वस्य संगतेश्चाभाव इशब्दमात्रे
हेतुप्रदर्शनस्य निर्भरत्वं शब्दतः केवलंहेतुः प्रदर्श्यते, नत्वर्थतोऽपी-
 भावः।" *

श्रीमान् म्याकडोनेलः संस्कृतज्ञ इति नास्त्यस्माकं लेशतोऽपि सन्दे-
ः। परन्त्वस्य सेयमुक्तिः सत्येति नास्माकं प्रतिभाति। न चात्र तेन
ञ्चित्प्रमाणमुपन्यस्तम्। निष्प्रमाणकं च वचनं कथमुपादेयं परी-
कैः? अस्माकं दार्शनिकाः पुनः किं मन्यन्ते?

विधुशेखरशर्म्मा

काव्यतत्त्वावली।

इदानीमभिज्ञानशकुन्तलस्य उत्तरचरितस्य च सामान्यतो गुण-
षौ कथयामः।

अभिज्ञानशकुन्तलस्य भाषा माधुर्यगुणसम्पन्ना, तादृशी भाषैव
टकादेरनुकूला विप्रलम्भकरुणरसयोरप्यनुगुणा भवति। यथा उक्तं

"इयं विसृष्टि र्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोंग वेद यदि वा न वेद॥" ६

* "But evenhere may be traced some of main defects
Indian philosophy—lack of clearness and consistency
th tendency to make reasoning depend on mere
rks." SANSKRIT LITERATURE, p. 137.

काव्यप्रकाशे "आह्लादकत्वं माधुर्यं श्रृंगारे द्रुतिकारणम् । करुणे विप्रलम्भेतच्छान्तेचातिशयान्वितम्" "इति ८म उल्लासः । २०।२१ कारिका एवं साहित्यदर्पणेऽपि "चित्तद्रवीभावमयोल्हादो माधुर्यमुच्यते सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥" इति ८मः परिच्छेदे ६०८।६०९ कारिका ॥

माधुर्यगुणव्यक्तौ च—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान् विना ।
रणौ लघू च तदव्यक्तौ वर्णाः कारणतांगताः ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरारचना तथा ॥ इति ॥

यथा अभिज्ञानशकुन्तले—

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिवशल्यं दहति माम् ॥

इत्यादौ सर्वत्र दीर्घसमासरहिता रचना यथा अनुतापविप्रलम्भव्यञ्जिका तथा नाटकस्यापि अनुकूला ।

उत्तरचरितस्य भाषा तु दीर्घदीर्घसमासबहुला उद्धतवर्णसंकुला चेति करुणरसस्य विप्रलम्भरसस्य च प्रतिकूला नाटकादेरपि प्रतिकूला उक्तं हि साहित्यदर्पणे ९म परिच्छेदस्यान्ते "क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथारचनादयः । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः" इति ।

यदा रौद्रादौ रसेऽपि दीर्घसमासादयो निषिद्धास्तदा विप्रलम्भकरुणादौ तु अत्यन्तमनुचिता एव ते ॥ इत्यनौचित्यं नाम रसस्य दोषोऽयम् ॥

यथा उत्तरचरिते द्वितीयांके—

"इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥"

इत्यत्र समदेत्यारभ्य 'तोया' इत्यन्त एकः समासः फलेत्यारभ्य ोतस इत्यन्तोऽपरः समास इति दीर्घसमासा उद्धता वर्णाश्च । तिष्ठतु ावत् पद्ये दीर्घसमासः प्राकृतभाषायामपि दीर्घसमासो दृश्यते यथा तीये अंके सीता । "दिट्ठिआ कहं पहादचन्दमण्डला पण्डरपरि खामदुर्बलेण आआरेण निअसोम्मगम्भीराणुभावमेत्त पच्चभिजा ाज्जो एव्व अज्जउत्तो होदि' इत्यादौ । इत्थमुत्तरचरिते प्रायेण ाघेदीर्घसमासा उद्धताश्च वर्णा दृश्यन्ते इति । स नाटकस्य दोषः ।

उत्तरचरिते अर्थदोषोऽपि सामान्यत उक्तएव । उत्तरचरितस्य अ- र्ों हि प्रायेण प्रौढोक्तिसिद्धा एवेति प्रागेव उक्तम् ।

क्वचिदर्थयोर्विरोधोऽपि दृश्यते तथाहि भवभूतिना वाली नाम वा- नरराजो रावणमातामहेन माल्यवता रामस्य वधार्थमनुरुद्धः प्रेषितश्च ाली च रावणस्य मैत्रीं स्मरन् तस्या निष्क्रयार्थं रामवधं कर्तुमभ्यु जगाम । अथ प्रवृत्ते संग्रामे रामेण प्रकाशमेव एकेन शरेण निहतो ाली पपात ममार च इति ।

उत्तरचरिते पुनर्लवश्चन्द्रकेतुमुवाच यथा पञ्चमे अंके—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्त्तते, सुन्दस्त्रीमथने- प्यकुण्ठयशसोलोके महान्तो हि ते । यानि त्रीण्यकुतोभयान्यपि पदान्या ान् खरायोधने, यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञोजनः ॥ इत्यत्र न्द्रसूनोर्वालिनो निधने यत्कौशलं प्रच्छन्नेन रामेण शरक्षेपणं तत्रापि नोऽभिज्ञ इति यदुक्तं तन्महावीरचरितस्य विरुद्धमिति पूर्वापरवि द्धोऽयमर्थः । ननु लवेन रामायणमेवाधीतमतस्तत्रोक्तं वालिवधस्य छलं लवेनोक्तमिति को दोष इति चेन्न यदाभवभूतिना धीरोदात्त ायकस्य रामस्य कपटतादोषस्पर्शशंकया तन्निराकरणाय रामायणस्य र्थोन्यथा कल्पितस्तदा उत्तरचरितेपि आत्मन उक्तिरेवानुसर्त्तव्या

नतु रामायणस्य । एवञ्चमहावीरचरितेन सह उत्तरचरितस्योक्त विरोध एवेति पर्यालोच्यतां सहृदयैः ॥

किञ्च उत्तरचरितस्य अर्थकल्पनायाम् असंगतिरपि दृश्यते तथाहि वाल्मीकेस्तपोवनं तमसानद्यास्तीरे तमसानदी च हिमवत उत्पद्य गंगायां प्रविष्टा। आत्रेयी नदी तु विन्ध्यपर्वताज्जाता दण्डकारण्यं प्रविवेश सुतरां वाल्मीकेस्तपोवनस्य समीपे आत्रेय्या नद्या गन्धोपि नास्ति परन्तु दण्डकारण्यस्य वनदेवतया वासन्त्या आत्रेयी पृष्टा—

आर्ये आत्रेयि, कुतः पुनरिहागम्यते किंप्रयोजनो दण्डकारण्योपवन प्रचारः ?

आत्रेयी। अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां
वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामि ॥

इत्युत्तरं ददौ। इयं कल्पना कथं संगच्छते यदि वस्तुतएव आत्रेयी तमसातीरस्थात् वाल्मीकितपोवनात् प्रवृत्त्य दण्डकारण्यप्रवेशमकरिष्यत् तदा 'वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामीति' उक्तिरपि समगमिष्यत वाल्मीकेस्तपोवनञ्च तमसातीरे इत्यपि उत्तरचरिते उक्तं वाल्मीकिर्हि स्नातुं तमसानदीं गच्छन् व्याधेन विद्धं क्रौञ्चं दृष्ट्वा "मा निषाद प्रतिष्ठांत्वमित्यादिना पद्येन व्याधं शशापेति। सेयमर्थस्य असंगतिरिति।

नन्विय मात्रेयी न नदीरूपा परन्तु देवतैव सुतरां दिव्यप्रभावोदृश्यायास्तस्या वाल्मीकिपार्श्वादागमने नास्त्यसंगतिरिति चेन्न नदीरूपाया आत्रेय्याएव अधिष्ठात्री देवता सेयमात्रेयी एवञ्च नदीरूपा आत्रेयी यतःप्रदेशात् यत्र जगाम तदधिष्ठात्री देव्यपि ततः प्रदेशात् तत्र गतेति कल्पनैव युक्तियुक्ता भवति न पुनः तदन्यथा कल्पनापीति विचार्यतां सुधीभिः ॥

सम्प्रति उत्तरचरितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलस्य च वस्तु (इतिवृत्तं) क्रमेण समालोच्यते—

नाटकेषु कार्यस्य पञ्च अवस्थाः सन्ति। ताश्च आरम्भः १। यत्नः २। प्त्याशा ३। नियताप्तिः प्राप्तिनिश्चय इत्यर्थः ४। फलागमः फलो ाः ५॥ तासामवस्थानां मध्ये मुख्यफलसिद्धये यदौत्सुक्यं सा आ ाभावस्था, उक्तं हि साहित्यदर्पणे "भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफल ाद्धये" इति॥

उभयोरेव नाटकयोर्मुख्यं फलं नायकयोः पत्नीपुत्रलाभः। उत्तर- रिते नायकस्य रामस्य सीताकुशलवप्राप्तिः। अभिज्ञानशाकुन्तले च यकस्य दुष्मन्तस्य शाकुन्तलासर्वदमन (भरत) प्राप्तिः।

उत्तरचरितस्य आरम्भावस्थायामष्टावक्र ऋष्यशृंगाश्रमादागत्य शेष्ठस्य सन्देशं राममुवाच 'जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वंबालएवासि ाश्चराज्यम्। युक्तःप्रजानामनुरञ्जनेस्यास्तस्माद्यशो यत्परमंधनंवः॥' त॥

तत्श्रुत्वा रामः "यथासमादिशति भगवान् मैत्रावरुणिः, स्नेहं दया ौख्यं च यदिवा जानकीमपि। आराधनायलोकस्य मुंचतो नास्ति मे ा" इति यदुवाच तस्य फलं सीता निर्वासनं॥ १॥ ततः स्वच स्य चित्रदर्शनप्रसंगे जृम्भकास्त्राणि दृष्ट्वा सीतां यदुवाच "सर्वथा नीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति" तस्य फलं कुशलवयोर्जातमात्रयो भकास्त्रलाभः॥ २॥ ततो गंगायाश्चित्रं दृष्ट्वा यदुवाच "सा त्व 'स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपराभवेति" तस्य फलं ायाः प्रसवकाले प्रसूतिधारणं समाश्वासनं रक्षा च॥ ३॥ अथ ायाः परित्यागकाले पृथिवीं यदुवाच "भगवति वसुन्धरे सुश्लाघ्यां तरमवेक्षस्व जानकी" मिति तस्य फलं सीतयाप्रसूतयोः पुत्रयोरेक य पृथिव्या धारणं प्राणपरित्यागव्यवसायात् सीताया निवारणं ४॥ इत्येते चत्वारः फलोदयेन सह आरंभावस्थायाः संबन्धाः॥ ु मुख्यफलसिद्धये औत्सुक्यं आरंभावस्थाया लक्षणमुक्तं। अत्र पुनः ालाभार्थं तत्पुत्रलाभार्थं वा औत्सुक्यं नास्त्येव प्रत्युत तद्विपरीते

सीतानिर्वासने एव निश्चयोदृश्यते निर्वासनमपि पुनः प्राप्त्याशारहि मेव यतो रामः निद्रितायाः सीतायाः पादौ शिरसिधृत्वा "अयं पश्चिः स्ते वामशिरसि पादपंकजस्पर्शः" इति रुदन्नुवाच। पश्चिम इति विः षणेन इतः पश्चात् तत्रचरणस्पर्शो न प्राप्स्यामीति सूच्यते सुतरां मुख फलसिद्धेरारंभावस्था इयं न युज्यते॥ इत्येतच्चिन्त्यम्॥

द्वितीयेचांके आत्रेय्या नद्या सह दण्डकारण्ये वनदेवताया वासन्त उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण विष्कम्भकेण भूतवर्त्तमानभविष्यद्वृत्तान्ताः सूचित तेच रामाज्ञया लक्ष्मणेन परित्यक्ता सीता गंगायामात्मानं चिक्षेप त वान्तर्जले द्वौ पुत्रौ प्रसूतवती, तौच गंगापृथ्वीभ्यां धृतौ सीता च सः श्वासिता पाताले त्रयस्ते रक्षिताश्च। रामोऽपि अश्वमेधयज्ञाय मेध्यम मुमोच तस्य रक्षकश्च लक्ष्मणस्यपुत्र श्चन्द्रकेतुरश्वमनुसरन् परिभ्र ति। अथ रामः शम्बूकं शूद्रतापसं हन्तुं पुष्पकेण विमानेन तमन्विष्य पृथिवीं पर्यटति, शंबूकस्तु दण्डकारण्यएव तपस्यतीत्यतोरामस्य द कारण्ये पुनरागमनं संभवेदित्येतावंतो वृत्तांताः॥ अथ रामो दण्डक रण्यं प्रविश्य शंबूकं हत्वा तस्य दिव्यतां प्राप्तेन आत्मना आलप्य अगस स्य आदेशं च तन्मुखात् श्रुत्वा अगस्त्यमभिवादयितुं तदाश्रमं जगामे द्वितीयांकस्य वस्तु। अस्मिन् वस्तुनि मुख्यफलस्य सीतालाभस्य लाभस्य वा उपाये रामस्य यत्नगन्धोपि न व्यज्यते सुत नेयं यत्नावस्था; स हि प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोतित्वरान्वित इति यदि च चंद्रकेतुना सहलवस्य युद्धंभविष्यति तत्र राम आगत्य कुशल पुत्रौ प्राप्स्यति इति परंपरया फलोदयेन सह संबंधो वर्त्तते तथापि पु लाभाय रामस्य नासीत् कश्चित् यत्नः। पुत्रलाभस्तु इच्छांविनैव का तालीयन्यायेन दैवात् सम्पन्नः॥ रामस्य दण्डकारण्यगमनेन स फलोदयस्य पुत्रलाभस्य अंगांगिभावश्च न प्रतीयते। द्वितीयतृतीययो योर्वस्तुभिः सह उपसंहारसंधेः कश्चित् संबंधोपि कविना न दर्शि येन प्राप्त्याशावस्था ज्ञायेत उक्तं हि उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशाप्रा संभवः। इति। रामस्य सीताप्राप्तौ पुत्रप्राप्तौ वा कापि नासीदाशः रामो हि अपुनर्ग्रहणाय सीतां निरवासयत्। अतएव तृतीयांके

के "कथं तूष्णीं सहथ्यो निरवधि रिदानींतु विरहः"। इति विलाप
ताया अपि तेनैव विलापेन रामप्राप्तेराशा भग्ना। तथाहि सीता 'वहु-
णिदह्मि पूर्वविरहे। निरवहित्ति हा हदह्मि इत्युवाच।' अतः सीताया
पे प्राप्त्याशानासीदिति निश्चीयते। अपिच रामो यदि सीताप्राप्तेरा-
मकरिष्यत् तदा अश्वमेधयागार्थं सीताया हिरण्मयीं प्रतिकृतिं ना-
रेष्यत् सुतरां गर्भसंधिरपि न सुश्लिष्टः। विमर्षसंधौतु नियताप्तिरव
नियताप्तिश्च प्राप्तेर्निश्चयः। अदृश्यया सीतया रामे स्पृष्टे सति वासंतीं
ति रामेण यदुक्तं "सखि किमन्यत्। पुनरपि प्राप्ता जानकीति" तदेव
दि नियताप्तिरूपावस्था स्यात्तदा विमर्षसंधिः संगच्छते परंतु
ादेव राम उवाच "व्यक्तं नास्त्येव कथमन्यथा वासन्त्यपि न प-
त्। अपि खलु स्वप्न एष स्यात्? नचास्मि सुप्तः कुतो रामस्य निद्रा
र्थापि सएवैष भगवाननेकवारकल्पितो विप्रलंभः पुनःपुनरनुवध्नाति
म्"। इति यदुवाच तेन नियताप्तेर्विरोधो दृश्यत इति चिंत्यताम्।
च आरंभयत्नप्राप्त्याशा नियताप्तयश्चतस्र एव रामकार्यस्य अवस्था
रचरिते न सुसंगच्छंते परंतु फलयोगावस्था अतीव मनोहारिणी।
त उपसंहारसंधिरुत्तरचरितस्य मनोहरः। स हि नाटकस्य मध्ये
रेण नाटकेन अभिनीयत इति चमत्कारविशेषमावहति।

रसदोषोऽप्युत्तर चरिते दृश्यते तथाहि तृतीयांके सीताया रामस्य
पुनःपुन र्मूर्च्छा वर्णिता। प्रथमतो रामस्य कृशं पाण्डुमाकारं दृष्ट्वा
ताया मूर्च्छा, ततो रामस्य मूर्च्छा, ततो वासन्त्या मोहः। अथ
रपि रामस्य मूर्च्छा। ततश्च सीताया अपि मूर्च्छा। इति रामस्य
पुना रसस्य दीप्तिः सीतायाश्च पुनः पुना रसस्य करुणविप्रल-
स्य दीप्तिः कथिता, स एवायं रसदोषः। उक्तं हि साहित्यदर्पणे
यप्रकाशे च "अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनःपुनः॥" उदा-
ं च दर्शितं कुमारसम्भवे महाकाव्ये रतिविलापे रत्याः पुनः पुन-
कस्य दीप्तिः, तद्वदत्रापि दृश्यतां सहृदयैः।

श्रीमहेशचन्द्रशर्म्मा।

प्रश्नः । *

वर्त्तमानलोकस्थित्यर्थं धर्मसंस्कारस्य प्रयोजनमस्ति न वा ।

उत्तरम् ।

वंगवेदविद्यालयाचार्यस्य वैदिकधुरन्धरस्य पण्डितवर-
श्रीसत्यव्रतसामश्रमिमहाशयस्य ।

प्रयोजनमस्ति परमिदानीं प्रायः सर्व एव पण्डितम्मन्या, अपणि
ता न दृश्यन्ते, तथा सर्व एवोपदेशकम्मन्या उपदेश्या न दृश्यन्
एवं सर्व एव शास्तृमानिनः, शासनीया न दृश्यन्ते तत् कथंकारं सम
वेद्धर्म्मसंस्कार इत्यतोऽत्रास्माकं मौनावलम्बन मेव श्रेयः ।

वाराणसेय-महामहोपाध्याय-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीराममिश्रशास्त्रिणः-

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

इदानीं धर्मसंस्कारोऽत्यन्तावश्यकः । इतरथा मन्दमतयो जना अ
द्यत्वे वैदिकधर्ममतिसुकरानुष्ठानमपि दुरनुष्ठानं मन्यमानास्त्यजे
रुच्छिन्द्युश्च शाश्वतिकीं भारतेऽत्र चलितसनातनधर्ममर्यादा मधोऽधं
गच्छेयुश्च नरकेषु । किञ्च कृश्चनमतप्रवर्तका धर्मच्छिद्रमितस्तत
गवेषयन्तः स्वमतं देशे प्रवेश्य वैदिकमध्वानं भ्रंशयेयुः । ते हि नग
ग्रामोपवनखर्वटेषु अटाट्यामचरन्तो जनमानसानि वैदिकधर्माद्विमुख
यन्त उपमृद्नीयु रिमामस्मदीयां पूर्वपुरुषनिषेवितामाब्रह्मणोऽहरागं
प्रारब्धां धर्ममर्यादां कुर्य्युश्च न केवलं वर्णानां सांकर्य्यं, किन्तु सर्वथो
च्छेदम् । एवं च धर्मस्यावश्यसँस्करणीयत्वे सर्वप्रथमतो विदेशयात्रा
सँस्कारः कार्यः । इदानीन्तनाः स्वस्वधर्मं नाचरन्ति, किन्तु तत्राप
परमतमाक्षिपन्ति, तेन स्वयमाक्षेपविषयतामुपयान्ति, कदाचित्तु त

---

* वार्त्ता द्रष्टव्या ।

विवादेषु भवन्ति तादृशा दुरभियोगा येषां शमनं राजधर्माधिकर-भवति, न ततः प्रागिति देशे तादृशी शिक्षाप्रणाली प्रचालनीया, अयं लोकः स्वधर्मानुष्ठानपरायणः परधर्माणामनाक्षेपकश्च भवेत् ।तः शिक्षाप्रभावतश्च । ततः परं सामाजिकव्यवहारमार्गशोध-ावश्यकं, यथा यज्ञोपवीतविवाहश्राद्धादिक्रियासु लोका वृथा-कुर्वन्ति शास्त्रीयावश्यकद्रव्यव्ययस्थानेषु च संकुचन्ति। मूर्खैः पुरोधोभिरुपरुध्यन्ते कर्माणि, एवं च बहुव्ययं कुर्वाणा, लोकेषु ां कामयमाना: पारलौकिकसुखभ्रष्टा इह लोके ऋणभारग्रहि-वन्तीति अत्रापि विषये धर्मसंशोधनमुचितमावश्यकं च।

वंगेषु रंगपुरवास्तव्यस्य महामहोपाध्याय पंडितराज श्रीयादवेश्वरतर्करत्नमहाशयस्य—

वेधिना विनिषिद्धो लोकस्थितये अनुष्ठीयतां तावद्व्यवहारो नोच्चे-ष्ठीयतां लोकस्थित्यर्थमपीति। समुद्रयात्रायां म्लेच्छदेशगमने वा ुतिः श्रूयते चेत्—श्रुतेः स्मृतेः तन्त्रात् पुराणाद्वा, सर्वथा परि-र्यं कर्त्तव्यकर्मनिरतैरपि तत्तत्कर्म। बृहन्नारदीयपुराणवचने यत् ते समुद्रयात्रानिषेधः, स खलु न तावत् समुद्रेण यात्रां ज्ञापयति-ाति तु मरणार्थं समुद्रप्रवेशं—जलप्रवेशमिति, सकर्मकगमनार्थ-'धातोरकर्मकत्वविवक्षायां मानाभावात्। वचनेऽस्मिन्नादित्यपु-ाचनान्तरे च भृग्वग्न्यादिमरणनिषेधो ब्राह्मणानां मरणान्तिकप्रा-ानिषेधोऽपि श्रूयते, तत्र तत्र तत्तद्दर्शनेन तथा कल्पनीयं; वाक्य-या। "समुद्रयात्रा"पदमप्युपलक्षयत्यग्निप्रवेशं भृगुपतनादिक-मन्यामहे 'होलाकाधिकरण'न्यायेन। यत्तु 'समुद्रयायिनः' हव्य-नर्हणीयत्वमुक्तं साक्षात् श्रुत्यर्थमवगच्छता भगवता मनुना मनु-ायास्तृतीयाध्याये "समुद्रे यो वहित्रादिना द्वीपान्तरं गच्छती"-म्यते च कुल्लूकभट्टव्याख्यानं, तदपि प्रख्यातनामधेयानां प्रथित-

यशसां प्राचीनपण्डितानां मतम् अतस्समीचीनमिदमित्यखण्डनीय
र्वाचीनैः पराचीनैरपरिचितशास्त्रार्थैरस्माभिः । तथापि क्षत्रियाण
श्यानां शूद्राणां च न निषिध्यते तेन वचनेन, तेन व्याख्यानेन च स
द्रयायित्वं । ये खलु दैवे पैत्रे च कर्मण्यर्हणार्हा भवन्ति तेषामेव
लं निषिध्यते तथात्वं ब्राह्मणानां । येत्वापदि वैश्यवृत्तिमनुसरन्त
तिष्ठन्ति च, तेषामपि न निषिध्यते ब्राह्मणानां । पतितानामादौ ह
कव्यानर्हणयित्वमुल्लिख्य 'समुद्रयायि' पदस्य पुनरुल्लेखनादना
समुद्रयायिनां ब्राह्मणानां युद्धाचार्याणां वशिष्ठ-द्रोण-कृपाणामिव
कित्सकानामिव च पतितत्वमपि नापतितम्, उपपादितमुपपातकमि
इतः कान्याह्यस्ति ब्राह्मणानामापत्; यया किल कलेर्घोरेऽस्मिन् ग
केवलमुदरभृत्यर्थं भृत्यतारूपमवलम्बमाणैः स्वेच्छाचारैर्म्लेच्छचर
पानचुम्बनचतुरैश्चतुर्णां वर्णानामाराध्यैरपि म्लेच्छभाषाध्यायि
प्रोज्ज्वलज्वलनप्रतिमभृगुप्रभृतिमहर्षिमहसः उद्भूतैरपि ततो ना
काचित्प्रपद्यते पद्या ! महापद्यापातितैः को नामोपायः अपायमुखे
प्रधावद्भिस्तैरेव ब्राह्मणैः स्वसमुद्धरणाय समुद्रेण पथा द्वीपान्तरग
नमन्तरेण । 'द्वीपान्तरगमन' मिति फलमुल्लिख्य " फलनिरपेक्षा
त्तिः " कथं घटत इति स्वयमेव विवेद सुगृहीतनामा कुल्लूकभट्टः ।

"फलनिरपेक्षाप्रवृत्तिस्ताच्छिल्यमिति" वैयाकरणानां परिभा
म्लेच्छदेश-गमने तूपपातकसमुत्पत्ति, नैच समुत्पत्तिर्भवत्यतिप
कस्य, महापातकस्य, तथानुपातकस्य वा; यस्य यस्य सं
पातित्यं जनयति जनस्य । तदेव समर्थयते " म्लेच्छदेशगमना
भिर्निमित्तै " रित्यादि श्राद्धतत्त्वीयालिखनमपि स्मार्त्तमहाम
पाध्यायस्य रघुनन्दनभट्टाचार्य्यस्य । भुवोमण्डनभूतानामिंलंडानां,
तपुरुषप्रोथितकेतनानां प्राङ्नागराजनिकेतनानामामेरिकाणां, तथ
तिसोपानानां जापानानांसंसर्गः साधयत्यैहिकवर्गद्वयस्य सर्गं । न स
प्रजायन्ते प्रजासमृद्धयस्तत् तत्संबंधं विना वृद्धीभूताः । ननु विश्व
वेलाभूमिषु भवति प्रत्यूहां स्तरंगभंगानुलंघ्य पोतानामपूतानां स्वच्छ

ारिणां स्वेच्छाहारविहाराणां म्लेच्छानां संसर्गेण । स्वच्छचरिता र्या अप्यनार्य्यचरिताः स्वच्छन्दचारिणोभवन्ति, म्लेच्छाचारा भव- त, विचारशून्याभवन्ति पोतमारुह्य । न तत्र विद्यते म्लेच्छपक्वान्न ना कोऽप्याहारः । तेषु तेषु देशेषु विद्याव्यपदेशेषु गच्छन्तो भुञ्जते तु स्वच्छन्दमेव म्लेच्छछन्दानुवर्त्तिनो म्लेच्छान्नं तेषां स्वदेशमागता- कृतप्रायश्चित्तानां पूतचित्तानां ब्राह्मणादीनां व्यवहार्य्यत्वं भवति ति जिज्ञासायामुत्तरयति सन्देहाकुलमुत्तरं "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो ज्ञानकृतंभवेत्। कामतो व्यवहार्य्यास्तु वचनादिह जायते" इति ज्ञवल्क्यवचनं । अप्रतिहतशासनोरघुनन्दनः शूलपाणिरिव ज्ञानतो ापातकमनुतिष्ठता तत्क्षयकामेन कृतमपि प्रायश्चित्तं न तावद- वहार्य्यत्वमानयति, प्रापसारयति केवलं तस्य नरस्य नरकेऽवतारण- त्यभिप्रायमुररीकृत्य याज्ञवल्क्यवचनस्थ "कामतोऽव्यवहार्य्य" इत्यत्र ाकारस्य सत्तामाचख्ये । न तथा चख्यिरे प्रख्याततनामानः प्रांचः चितचरणा जिकनभवदेवभट्टादयः । तेषां मते तु कृतप्रायश्चित्त आर्य- य्यैचार्य्यैव्यवहार्य्यो भवति, न प्रभवति तु नरकेऽवतारणं वारयि- ात्मनः सः । शूलपाणिरघुनन्दनकृतसिद्धान्तः सिद्धस्य साधयति ामुनेर्योगीन्द्रस्य याज्ञवल्क्यस्य वल्कलावृतत्वं प्रहेलिकायाइव नस्य । ऋषीणामाचार्याणां च नेषा रीतिः। रीतिरेषा ऋषीणामस्तु नवा यवचनसंवादेन शूलपाणिरघुनन्दनसिद्धान्तः, सुसिद्धोदृढभूमिः प्रसिद्धविद्याधुरन्धरैर्धराधन्यैर्मान्यै विद्वद्भिरनुमोदितः प्रतिभाति ।

"नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निहन्य ते" ।

इति मिताक्षराधृतापस्तम्बवचनन्तदव्यवहारनिरोधकस्तम्भः ॥

"शरणागतबालस्त्री हिंसकान् संवसेन्नतु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमानिति" ॥

ते याज्ञवल्क्यवचनान्तरमपि व्याख्यापयति "कामतो व्य- ार्य्यस्त्वि" त्यंशं तस्य याज्ञवल्क्यवचनस्य । न केवलमयं ऽपाणि-रघुनन्दन-मतसिद्धः सिद्धान्तः, संस्कर्त्ता बौद्धसृष्टाचार

संसृष्टवैदिकाचाराणां, परिष्कर्त्ता कुतर्कजालावद्धशास्त्रपद्धतीन
माविष्कर्त्ता विवर्त्तवादानां, कर्त्ता वेदान्तभाष्याणां, त्रयीत्रिधारा
वावतारः शिवावतारस्तारको नराणां नरकेभ्यः, सर्वगुरुः सर्वदर्शी
ब्रह्मसुखस्पर्शी, विद्यामृतवर्षी, बौद्धनिग्रहकारी, ग्रहपतिरिव देदीप्य
मानोबहुमानस्तत्रभवान् भगवान् शंकराचार्योऽपि तमेव सिद्धान्तमुप
निनाय, नायमन्यविधविधानमवदधे, नायमभिदधे न तथादध्यौ च
वेदान्तदर्शनस्य तृतीयाध्यायस्य "वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्चे
ति" त्रिचत्वारिंशत्तमसूत्रस्य व्याख्यानावसरे "शिष्टैस्तेवहिः कर्त्तव्याः"

"आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा ॥" इति
"आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् ।
उद्बद्धं कृमिदष्टञ्च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥"

इति निन्दाशयस्मृतिभ्यः शिष्टाचाराच्च । नहि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि
तैः सहचरन्ति शिष्टाः । लिखितमिति तेन भाष्यकारेण षण्णां दर्शनान
प्रामाणिकटीकाकारो महामहोपाध्यायो भूबृहस्पतिर्वाचस्पतिमिश्रोऽपि
महामतिर्भामत्यां तदेव मतं भाष्यव्याख्याव्याजेन व्याजहार "निषिद्ध
कर्म्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेप्यशुद्धिमापादयति द्वैधं । कस्यचिदेनसो
लोकद्वयेप्यशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिर्वहणं कुर्वाणैः कस्यचित्
परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनो निर्वहणं कुर्वाणैः इह लोके
शुद्धिरस्यैनसापादिता न शक्यापनेतुं यथा स्त्रीवालघातिनां यथाह
"विशुद्धानपि धर्मतो न सम्पिबेदिति"। तथाच "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो
यदज्ञानकृतं भवेदिति"। कामतः कृतमपि, वालघ्नादिस्तु कृतनिर्णेजनो
ऽपि वचनादव्यवहार्य्य इह लोके जायते । वचनञ्च "वालघ्नांश्चे
त्यादि । तस्मात् सर्वमवदातम् ॥ ये खल्ववदातचरिता अपि पाश्चात्य
विद्याविशारदास्तस्य वचनस्य रघुनन्दनकृतव्याख्यानं प्रपश्यन्तः सन्तः
क्रोधकषायितविलोचनाः शास्त्रालोचनपराङ्मुखाः गर्हामाविष्कुर्वन्त
र्हणार्हं रघुनन्दनं प्रति, तेषामेव सन्तोषमुत्पादयितुमाचार्यस्य मिश्रस्य

सन्दर्भः प्रदर्शितोऽस्माभिः । क्रियेत चेद्वचनस्यान्यथा व्याख्यानं
ष्ठिना तथा राजयक्ष्मरोगग्रस्तेन च कृतप्रायश्चित्तेन प्रसज्येत ताव
गिणां तथाविध-व्यवहारः । उच्येत चेदस्तु तेषां व्यवहार्यत्वं,
शास्त्रमायुर्वेदस्तु तत्र वाधामापादयति । कुष्ठिनां यक्ष्मिणामव्य-
ार्य्यत्वे सुतरामेव साक्षादतिपातकं वा, महापातकं वा, तथानुपातकं
कुर्वतामप्यव्यवहार्यत्वं न निवार्यते, स्मर्यते तत्र विषमाशिष्टिदोष
द्राव इति । ये खलु धनिनो युवानो यौवनोद्दामोत्साहसिका आत्म-
ञ्चित-पितृसञ्चितधनराशिगुतसादयन्त्यदम्यवासनावशेन, ये वान्ये-
वंशधराणां धराधौरेयाणां तथातथाचरणं विलोकयन्तोऽपि दृढ-
हमञ्जूषासु सुदृढकपाटवद्धासु रक्षन्ति वक्षःशोणितानीव धनराशीन्
वा राजानः श्वेतवपुषां राजपुरुषाणां सेवायामेव व्यापृता अहर्निश-
स्रं सहस्रं सहस्रमर्थराशीनां विनिक्षिपन्ति तेषामुपानत्समीपे ते ते
लिभि दैन्यशृङ्खलितैरस्माभिरश्रुनेत्रैर्याच्यन्ते, महामहिमानो मह-
चरिताः श्रीमन्तो धनवन्तोऽत्रभवन्तो भवन्तो दयापरवशेन श्रीम-
ापेक्षिणां भारतवर्षाणां प्रवर्षणेन केषाञ्चिद्द्रविणानां स्थितिरूपा
तिरूपामुपकार्तिं प्रकुर्वन्तु ; येन तावत् जयपुरराजइव स्वच्छन्दमा-
ारेण पोतमारुह्य समुद्रमुत्तीर्य म्लेच्छभूमिषु विचरन्तु पार्थिव-
ाभ्यासनिरताश्चत्वारो वर्णाः, आचरन्तु च भारतभुवि भूयोऽव-
ि देशहितव्रता देशहितव्रतानि । प्रथमप्रश्नस्योत्तरमिति लोकोत्तर-
रितानां शंकरवाचस्पतिशूलपाणिरघुनन्दनप्रभृतीनां प्रामाणिका-
संदर्भेण दर्भजलप्रोक्षितमिव प्रेक्षावद्भिः पवित्रतममुत्प्रेक्ष्यत इति ॥

जयपुराधीश्वर-सभास्तारस्य परमपण्डितस्य श्रीमधुसूदनशर्मणः—

अस्ति प्रयोजनमधिकतरं धर्मसंस्कारस्य । यावता धर्मसंस्कारो
स्याश्च तावदस्माकमभ्युदयेन योगः सम्भाव्यते । संस्कृतस्यैव धर्म-

स्याभ्युदयसिद्धिं प्रति साधनतायाः साधनीयत्वात् । अन्यथा कारण सत्त्वे कार्य्यावश्यम्भावनैयत्यादिदानीन्तनाः सर्वेऽपि धार्मिकाः श्रेय सैव सर्वथा युज्येरन् । किन्तु तद्विपर्य्ययेणेदानीं "यतोऽभ्युदयनिःश्रे यससिद्धिः स धर्म" इति स्मृत्याभ्युदयसिद्धिं प्रत्यसाधारणकारण त्वेन प्रतिपादितस्य धर्मस्य भूयसानुष्ठानेपि भूयसा कृच्छ्रेणैव युक्त दृश्यते । तस्मात् व्याभिचारदर्शनाद्धर्मस्याभ्युदयकारणत्वं मा व्याह न्यतामित्यवश्यं संस्कारविशेषसंस्कृतस्यैव धर्मस्याभ्युदयसाधनत्वं वाच्यम् । न चैतावता पारत्रिकाभ्युदयं प्रत्येवास्य धर्मस्य कारणत्व मस्तीति भ्रमितव्यम् । ऐहिकयावदभ्युदयार्थवादेन प्रवर्तमानानाम स्माकीनधर्मविधीनां सर्वथा प्रत्यक्षविरुद्धाभ्युदयं प्रत्येव कारणत्वप्र तिपत्तेरश्रद्धेयत्वात् । तस्मान्मन्यामहे—संस्कारसंस्कृता धर्म्मा ऐहि कामुष्मिकसर्वविधाभ्युदयसंसाधनाः सन्ति, असंस्कृताः पुनरिमे प्राये कालक्षेपणमात्रफला अनर्थायैव प्रभवन्तीत्यतोऽस्माकमभ्युदयसिद्ध धर्मसंस्कारः परमावश्यकः प्रतिभाति । स च संस्कारः कीदृशोऽपे क्ष्यते इति चेत्तत्र ब्रूमः । द्विविधः खलु संस्कारोपेक्ष्यते दोषनिरासश्च सहकारिसंपत्तिश्चेति । तथाहि—वर्तमानावस्थायामस्मिन् धर्मस्वरू तदनुष्ठानेऽपि वा विद्यते कश्चन दोषसंबन्धः सहकारिन्यूनता चेत्य एव कारणतावच्छेदकरूपालाभादभ्युदयानुत्पत्तिरुपपद्यते । तत्रानुष्ठा तावद्देशकालद्रव्यपात्रविधिक्रमादिनियमशैथिल्यं विधर्मिसमुत्थापि तकुतर्कानिस्ताराच्छ्रद्धोत्सादश्च भूयान् दोषः प्रतीयते धर्मस्वरूपे धर्मध्वजिभिर्धनगृध्नुभिर्मूर्खतमैः पौरोहित्याद्यधिकारपदारूढैर्ब्राह्मणा भासैः प्रकल्पितप्रवेशितकतिपयासारभागत्वं महान् दोषः । इमे दोषा धर्मेणाभ्युदये जनयितव्ये प्रतिबन्धकाः परिदृश्यन्ते । एवमे द्वे खलु धर्मस्य सहकारिण्यौ भवतो विद्या च नीतिश्चेति ।

यथाहि—'किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति संचिन्त्य मेधावी कर्म कुर्वीत वा न वा' ॥

इत्येवं लौकिके कर्मणि कार्य्यकारणविद्योपयोगस्तथैव खलु नित्या

ऽपि धर्मे विद्याया भूयांसमुपयोगं पश्यन्ति । तथाच श्रूयते—'नाना विद्या चा विद्या च, यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव र्य्यवत्तरं भवतीति'। वेदाद्धर्मो हि निर्बभाविति स्मरतामपि विद्याया-त्र पक्षपातः नीतिविदोऽप्याहुः ।

'ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत ना ज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत् ।
अज्ञानेन प्रवृत्तानां स्खलनं स्यात् पदेपदे' ॥ इति ॥

स्माद् विद्यासहयोगस्य कुतर्कादिप्रतिबन्धकानुत्थानाय तन्निरासाय ावश्यकत्वं प्रतीयते। एवं धर्मस्वरूपसंसिद्धयै धर्मनीतिर्नाम काचित् ावस्थापि नितरामपेक्ष्यते। अन्यथा तत्तदधिकारिभेदभिन्नानामनेक-पाणां धर्मावान्तरभेदानां व्यवहारसांकर्य्याद्धर्ममर्य्यादा व्युच्छिद्ये-व । तस्मादधर्मे प्रवृत्तये प्ररोचना,मधर्माच्च निवृत्तये द्वेषं, मर्य्यादानि-प्रभंगदोषे शासनभयं च लोकसमाजे समुत्पादयितुं निग्रहानुग्रहा-प्रक्रियाविशेषरूपाया राजनीतेरप्यावश्यकत्वं प्रतीयते । तादृशानी-र्मे संग्रहाभिप्रायेणैव स्मरन्त्याचार्य्याः—'धर्मो राजकृतश्च यः' इति । इत्थं विद्यया व्यवस्थितप्रक्रियया च संसाधितात् प्रतिबन्धकासह-ाद्धर्मादवश्यमभ्युदयोत्पत्तिर्भवतीति सिद्धान्तः । तथा च धर्मे यफलसंसिद्ध्यै विद्यानीत्योः सहयोगसाधनं निरुक्तदोषनिरासश्चेति विधो धर्मसंस्कारो नितान्तमुपयुज्यते इति पश्यामः ॥

"विज्ञानचिन्तामणि"-सम्पादकस्य पण्डितवरस्य श्रीमतः
पु० नीलकण्ठशर्मणः—

धर्म एव खलु लोकस्थितेर्मुख्यं कारणम् । आर्यकुलदैव (त?) श्चायम् । सचाधुना पण्डितम्मन्यानां केषाञ्चनकृतिभिस्स्वप्रतिपाद-ात्मस्य दुर्व्याख्यानैर्वैयाकुलीमधिकमध्यगच्छदिति निर्विवादमेतत् ाधुना पुनः संस्क्रियमाणे प्रचुरप्रचारे च तस्मिन् यथावदवास्थिति-ाते लोकस्येति ।

तथागतगुह्यकः ।

"क्षणपरिवर्तिनो हि भावा ऋते चितिशक्ते"रिति दुर्वारेण नियमेनाप रापर इव सुनिर्मलो बौद्धो धर्मोपि देशाद्देशान्तरं पर्यटन् परं पर्यव तेत। अस्य धर्मस्योत्पत्तिस्थानं साम्प्रतं "विहार" इति प्रसिद्धो मगध देशः। ततश्चायं वीरणतृणसंसृष्टानल इव पश्यत एव महता वेगे प्रसर्पन् सिंहल-ब्रह्म-श्यामादिषु दक्षिणदिग्विभागेषु नेपाल-तिब्बत चीन-जापानादिषूत्तरादिदिग्विभागेषु चोपागमत्। अस्मिश्च समं मूलत एकस्यापि तस्य स्थानभेदादिमाहिम्ना तथा परिवर्त्तनमुत्पन्नं येन तत्र तत्र विभिन्ननाम्ना व्यपदिश्यमानोऽयं विभिन्नाकारएव संवृत्त इत्थमूदीच्यवस्थितोऽयं बौद्धधर्म उदीच्यैं बौद्धैः'महायानम्' 'उत्तरया नम्' चेति अवाच्यवस्थितैस्तु 'हीनयानम्' 'दक्षिणयानम्' चेत्युच्यते महायानहीनयानयोर्मध्ये हीनयानमेव साम्प्रतमपि कथञ्चिन्मूलतोऽ विकृतं निर्मलञ्च तिष्ठति; महायानन्तु सर्वथा विकृतम् अविशुद्धतं च संवृत्तम्।

वर्त्तमान-पेशावर-(Peshawar) नामकनगरवासी 'असंगो नामकः कश्चित् सन्न्यासी नेपालादिप्रदेशेषु रक्तमांसादिभिर्देवोपहारं कुर्वाणान् पिशाचादिपूजकान् कांश्चिदसभ्यान् जनान् बौद्धधर्मग्राहणेन वस्तुतोऽभ्युदयं गमयितुमनुग्रहबुद्ध्या तदनुकूल मेव कमपि पन्थान माविश्चकार। यत्र भागतो बौद्धो धर्मो भागतश्च तेषामसभ्यानां तदा नीन्तनो धर्मः संगृहीतोऽभूत्। येन खल्वेतैः स्वकीयधर्मस्येषत्परिव र्त्तनमात्रमालोक्याभिनवधर्मस्वीकारे न किमपि वैमत्यं सम्भावितमा सीत्। असंगेन विरचितस्य तद्धर्मप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्य नाम "यो गाचारभूमिशास्त्रम्"। असंगोऽस्मिन् ग्रन्थे तदानीं तद्देशप्रचलितबौ शास्त्रोपवर्णितस्य 'अवलोकितेश्वरस्य' भगवतो बुद्धस्य चोपासकत्वे स्त्रीपुरुषोभयरूपाःकाश्चिद्देवताः परिकल्प्य महता कौशलेन तानसभ्या विकृतरूपमपि तादृशं बौद्धधर्ममानेतुं प्राभवत् यद्यप्येते मद्यमांस

तादिभिर्देवोपहारं तत्सेवनञ्च न परित्यक्तवन्तः यद्यपि च ते
नां प्रसिद्धेनाष्टांगिकमार्गेण न कमपि सम्बन्धमधिगतवन्तः।
ान प्रचारितस्तैश्च स्वीकृतोऽयं धर्मः कालेनाभिचारिककर्मभूयि-
मायेन्द्रजालादिसंकुलेन विविधध्यानसमाधिप्रभृतिपरिपूर्णेन
ग्रक'—नाम्ना प्रसिद्धेन धर्मेण पर्यणमतेत्यैतिहासिका वदन्ति।
-तान्त्रिकयोर्धर्मयोरन्योन्यं कथं संमिश्रणं जातमिति नेपालात्
ीतानां बौद्धग्रन्थानामालोचनयैव ज्ञातुं शक्यते। केषाञ्चिदेषां
नां संक्षिप्तं विवरणं बहुपूर्वं डा० श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण 'नेपाला-
र संस्कृत बौद्धसाहित्यम्' इति नाम्ना (The Sanskrit Bud-
t Literature of Nepal, 1882) प्रकाशितम्। एते हि ग्रन्था
ः श्रममंगीकृत्य श्रीमता हडसन् महाशयेन (Brain Houghton
gson) नेपालात् समगृह्यन्त।* तेषु ग्रन्थेषु साम्प्रतं प्रकाशिताः
भ्यन्ते। कुतूहलिभिः पाठकैः Asiatic Society of Bengal
या परिषदा प्रकाशितं 'बृहत् स्वयम्भू पुराणम्' आनीय द्रष्टव्यं
हिन्दुपौराणिकधर्मेण बौद्धधर्मः कथं संमिलित इति। अद्यतु
कोण धर्मेणायं कथमिव संमिश्रित इति किञ्चित्प्रदर्श्यते। 'तथा-
गुह्यक' मालोचयतां जनानां नूनमिदं चेतस्येकत उदियात् यत्प-
ष्षार्थाधिगमाय नास्ति खलु लोके तत् किमपि सम्भवति, सम्भवेद्
ञ्चि उपासकेनानुष्ठातुं न शक्यमिति, अन्यतस्त्विदमपि तस्य
प्रतिभायात् यदमानुषोचितानां, कथनतोऽप्यतिभैरवं पाप्मान-

* असत्वन्धुना 'कावागुचि' नामकेन केनापि जापानीय बौद्धपुरो-
(यः खलु साम्प्रतं वाराणस्यां संस्कृतमधीते) नेपाल-तिब्बत-
षु बहुदिनंपरिभ्रम्य बहवो बौद्धग्रन्थाः स्वदेशनयनार्थं संगृहीताः-
पत्रे 'मिलिन्दपरिपृच्छा' दीनां केषांचित् पुस्तकानां नामानि
, यानि डा० राजेन्द्रलालमित्रकृतोक्तग्रन्थे न धृतानि। साम्प्रत
पुस्तकानि पारेसमुद्रं गच्छन्ति तत् तदधिगमार्थं भारतमधुना
कप्रसादमुदीक्षमाणं तिष्ठतु!

मुत्पादयतां कर्मणां यावत्कल्पनं शरीरिणा सम्भाव्येत तावत्, त
ऽप्यधिकं वा तत्र कृतमिति । तथागतगुह्यको गद्यपद्याभ्यां संस्कृ
गाथाभाषया चोपनिबद्धः,गाथाभाषा नाम संस्कृतापभ्रंशसंमिश्रणरू
या हि पद्यांशेषु ललितविस्तरे प्रागुक्तबृहत् स्वयम्भू पुराणादौ
प्रयुक्ता ।

अपरापरतन्त्रवद् ग्रन्थोऽयं 'पटल' नामधेयैरष्टादशभिः परिच्छे
विभक्तः । तत्र प्रथमे समाधिभेदाः, द्वितीये बुद्धध्यानप्रकरणं, तृत
चतुर्थे च पूजासमये विहितानि यन्त्रमण्डलादीनि पञ्चमे रहस्यपू
विधिः, अत्रैव चायं विधिरुक्तो योहि मनस्यपि कर्तुं न शक्यते—

"मातृभगिनीपुत्रीश्च कामयेद्यस्तु साधकः ।
स सिद्धिं विपुलां गच्छेन् महायानाग्रधर्मषु ॥" इति

षष्ठे तन्त्रेषु बीजमन्त्रवत् केचित् दुर्बोधा मन्त्रा उक्ताः । अ
पूजानिरतस्य साधकस्य भोज्यत्वेनेदमुक्तं, यत्रान्नभोजनं निषि
दृश्यते—

"हस्तिमांसं हयमांसं श्वानमांसं तथोत्तमम् ।
भक्षयेदाहारकृत्यर्थं नचान्नन्तु विभक्षयेत् ॥"

सप्तमपटले सिद्धिलाभोपाया वर्णिताः ।

तत्रेदमतिसुन्दरं तत्त्वं दृश्यते—

"दुष्करैर्नियमैस्तीव्रैः सेव्यमानो न सिध्यति ।
सर्वकामोपभोगैस्तु सेवयंश्चाशु सिध्यति ॥

अत्र चातिबीभत्सं किञ्चिदुपदिष्टम्—

"भगे लिंगं प्रतिष्ठाप्य बुद्धविश्वंविभावयेदिति ॥"

अष्टमे रत्नकेतुनिर्मितं भगवतः स्तोत्रं, तत्पूजाप्रकारश्च । न
वज्रधरस्य पूजाविधिः, तत्रापेक्षितयन्त्र-मन्त्र-ध्यानप्रकाराश्च । द
तथागतवज्रधरसंवादः, यत्र वज्रधरेण 'महासिद्धिप्रदायक'-ना
रहस्यमन्त्रेण सार्धं सविस्तरं पूजाविधिर्वर्णितः। एकादशे तथागते

हुँ' इत्यस्य मन्त्रस्य रहस्यं व्याख्याय तद्व्यवहाराः प्रदर्शिता द्वा:- ध्यानविशेषेष्वनुष्ठेयानां कृत्यानामुपदेशः, तदधिगमफलकीर्त्तनञ्च वेह वर्णितं यदनुसृते विहिते नियमे सर्वजातीयाः सर्व एवजनाः ायामधिक्रियन्त इति। त्रयोदशे चतुर्दशे च जपविधय उक्ता, येहि वाङ्-मनो-रागादिभिर्भिन्ना। पञ्चदशे स्त्रीसेवनेन बुद्धपूजनं स- विहितम्। तत्प्रसङ्गादेवोक्तम्—

"द्वादशाब्दिकां कन्यां चण्डालस्य महात्मनः।
सेवयेत् साधको नित्यं विजनेषु विशेषतः॥"

अस्मिन्नेव पटले कानिचिदाभिचारिकाणि ऐन्द्रजालिकानि च ने वर्णितानि। मन्त्राश्चैतेषामुक्ताः येहि सामान्येन "ॐ, हुं, हः अः" रूपाः षोडशे रहस्यपूजाविशेषाः, तेषां मन्त्र-यन्त्र-स्थानोपहारा क्ताः, यत्र करणीये होमे आहुतिद्रव्यमित्थमुक्तम्—

"विन्मूत्रमांसतैलाद्यैराहुतिं प्रतिपादयेत्॥" इति॥

अन्तिमयोस्तु पटलयोर्दुरवगाहाणां विविधानांरहस्यानां वर्णनम्, तो बुद्धस्य वज्रधरस्य वज्रपाणेः बोधिसत्त्वानांचान्योन्यं संवा- यत्र खलु प्रतिपाद्यधर्मविषयकाणि विविधानि तत्त्वान्युक्तानि; धारणा-मुद्रा-न्यास-साधनादीनि च तत्रोपदिष्टानि, स्तोत्रकवचा- च तन्त्रेष्विवोपनिबद्धानि। अत्र च तथागत गुह्यककारेण असन्तु- स्वकीयेषु प्रागुक्तेषु विधानेषु यदतिजुगुप्सनीयमुक्तं तदपि ां पाठकैः—

"समयचतुष्टयं रक्ष बुद्धज्ञानोदधिप्रभो।
विन्मूत्रं सदाभक्ष्यमिदं गुह्यं महाद्भुतम्॥
विन्मूत्रशुक्ररक्तानां जुगुप्सां नैव कारयेत्।
भक्षयेद् विधिना नित्यमिदं गुह्यं त्रिवज्रजम्॥
अन्नं वा अथवा पानं यत् किञ्चिद् भक्षयेद् व्रती।
विन्मूत्रमांसयोगेन विधिवत् परिकल्पयेत्॥" इति॥

परित्यक्तम् । केनचिद्वा " अहंवैष्णवः "अन्यान् देवान् न भजेयमिति कृत्वा परित्यक्ता पित्रादिभिः कृतापि वार्षिकी दुर्गापूजा । पितृपितामहान् अज्ञातवैष्णवधर्मान् कथयन् स प्रकारान्तरेण पूर्वपुरुषान् मूर्खान् मन्यते । अन्ये च निर्धनाजाताः व्ययाशक्त्या पूजायज्ञादिकं परित्यजन्तीति यजमाना ह्रसन्ति कं याजयित्वा पुरोधा धनमर्जयेत् । येऽपि यजन्ते तेपि पुरोधसां दक्षिणां बहु मत्वा तां ह्रसयन्ति; एकरजतस्थाने अर्द्धरजतं पादोनरजतं वा कुर्वन्ति एवंदक्षिणापि क्रमशोह्रसति । याजनस्यैतादृत्यवस्था जाता अध्यापनायाअपि अवस्था सम्यग् हीना, अल्पे एव विद्यार्थिनः संस्कृतं पठन्ति, स्वयं व्ययेन पठितुं न शक्नुवन्ति दरिद्रबालकाहि संस्कृतं पठन्ति येतु समर्थास्ते आङ्गलभाषामधीयते । सुतरां संस्कृतविद्यार्थिनः स्वव्ययेन भोक्तुमप्यसमर्थाः कथंकारं दक्षिणां दद्युः । यदिवा ददति तदा द्वित्राणि रजतान्येव इति अध्यापनाया अवस्था जाता । किं तया धनार्जनं कुर्युरध्यापकाः । प्रत्युत जीविकार्थं भैक्ष्याणि उपार्जयितुं धावन्तः क्वचिदर्द्धचन्द्रं क्वचिद्वा तिरस्कारं प्राप्नुवन्ति । पुरा दशसहस्राण्यपि विद्यार्थिनामन्नदानेन पुष्णन् मुनिः कुलपतिरासीत् । प्रतिग्रहोऽपि प्रायेण विरलएव यदि कश्चिद्ददाति तदा प्रतिग्रहःसम्भवेत् परन्तु दानमेवं कश्चिन्न करोति कथं दानपात्रं प्रतिगृह्णीयात् ।

तथाचोक्तं कविना—

दानं नो कुरुते करोति यदिवा श्रद्धाविहीनं तदा
श्रद्धाढ्यं यदिवा करोति तदपि प्रायोऽनुतापावहम् ।
दत्त्वा नाप्यनुतापमृच्छति यदि श्लाघां विधत्ते तदा
दाता दोषविनाकृतोन सुलभोयाचनालघुत्वेन किम् ॥

सुतरां दोषशून्यस्य दातुर्दुर्लभत्वात् प्रतिग्रहोऽपि दुर्लभइति । अथ वङ्गेषु धनिनोऽभ्युदयकाले अंत्येष्टिकाले वा ब्राह्मणपण्डितान् निमन्त्र्य किञ्चित् किञ्चिद्ददति परन्तु तद्दानमपि पूर्वापेक्षया अल्पतरं जातं क्रमेणाल्पतममपि भवेदिति शङ्कामहे वयम् । तथापि पुरा नवद्वी-

वाध्यापकानां विसर्जनं द्वित्रशतान्यासीत् इदानीं तु तत्र पञ्चाशदेव प्रभूतं विसर्जनं मन्यन्ते दातारः । अपिच पूर्वं यावन्तो ब्राह्मणपण्डिता निमन्त्रिता अभवन् सम्प्रति तावता मर्द्धेऽपि निमन्त्रिता न भवन्तीति कष्टः खलु प्रतिग्रहः । इत्थं पण्डितानां जीविकाकष्टं विलोक्य विद्यार्थिनः संस्कृताध्ययनमवज्ञाय आङ्गलीविद्यामधीयतइति । यद्यपीदानीमनेके धनिनः संस्कृतविद्यार्थिनां भोजनादीनि दत्त्वा, अध्यापकेभ्यश्च वृत्तिं दत्त्वा विद्यालयांश्च संस्थाप्य छात्रानध्यापयन्ति तथापि पण्डिता भूत्वा ते किंकुर्वन्तु इति कोऽपि न भावयति । तदहं मन्ये यदि पण्डितानां कश्चित् द्रव्यार्जनोपायो जायते तदा वहवएव छात्राः संस्कृतं पठेयुरिति । स चोपायः पण्डितानां वृत्तिशालिनि कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोजनमेव । पुरा हि हलायुधभट्टादयः पण्डिताः केचन सान्धिविग्रहिकाः केचन गणनाध्यक्षाः अन्येचान्यस्मिन्नुन्नतपदेऽधिकृता आसन्निति न तादृशे कर्मणि दास्यशङ्का कर्त्तव्या ।

यद्यपीदानीं तादृशा राजानो न सन्ति तथापि यादृशाधनिनो राजान उच्यन्ते तादृशैरेव निजामात्यपदेषु पण्डिता नियोजयितुं शक्यन्ते । ये ये धनिनो विद्यालयान् संस्थाप्य संस्कृतविद्यामध्याप्य विद्यार्थिनः पण्डितान् कुर्वन्ति ते यदि स्वतः परतोवा तेषां वृत्त्युपायं किञ्चित् कर्म तेभ्योदत्त्वा दापयित्वा वा तान् सुस्थितान् कुर्युस्तदा संस्कृतविद्याया उन्नतिः संस्कृतपण्डितानाञ्च स्थितिः सम्भवति । यदा पण्डिताः पञ्चदश विंशतिं वा रजतानि मासिकीं वृत्तिं प्राप्य विद्यालयेषु शिक्षकत्वं कुर्वन्ति तदा धनिनः पञ्चदश विंशतिं वा रजतानि तेभ्योदत्त्वा कर्म कारयितुं न शक्नुवन्तीति दूरापेतमेतत् ।

परन्तु ते विद्यार्थिनः यथा गणनां विषयकर्माणिच विद्यालयेषु शिक्षितु मर्हन्ति तथाव्यवस्था कर्तव्या अपिचाङ्गल भाषा मपि यथा अध्येतुं पारयेयुस्तथा यत्नोऽपि कर्त्तव्यः । आङ्गलविद्या यदि सखीव संस्कृतविद्यायाः सहकारिणी स्यात् तदा मणिकाञ्चनयोगइव संस्कृत-

विद्यापि परमशोभना भवेदित्यस्माकं मतम्। जीविका च तया संस्कृतविद्यया सुकरा भवेत् । (क्रमशः)

श्रीमहेशचन्द्रतर्कचूडामणिः ।

——:o:——

मत्सुयामस्य मुकुरः । *

(जापानीयोपकथा)

बहुपूर्वम् 'इचिगो' विषये 'मत्सुयाम' नगरे कश्चिदनुगुणः परिवारोऽन्यवसत्; तस्मिन्नेको भद्रो गृहपतिः, तत्सहधर्म्मिणी, तयोश्चैका शिशुर्दुहिता आसन् ।

अयं खलु परिवारकर्त्ता कदाचित् कस्मैचिदवर्जनीयाय कर्म्मणे तन्नगरं परित्यज्य गन्तुं प्रयतोऽभवत् ।

साम्प्रतं तत्र पर्यटनस्य लौहवर्त्मादयो बहवः सुखोपाया विद्यन्ते परन्तु पुरातनसमयेषु नैतादृशं पर्यटनसौकर्यमासीत् । तदानीं किल 'इचिगो'-विषयात् तस्य तदानीन्तनी राजधानी 'क्योटो' नगरी बहुभिर्दिवसैः पद्भ्यां गन्तव्याभूत् । अतो न केवलः पथिकः स एव, किन्तु तद्वियोगमापद्यमाना तस्य पत्नी कन्यका चेति सर्वेऽपि ते चित्तोद्वेगपरीता अभवन् ।

पतिरवोचत्—"यथासम्भवं त्वरितमहं प्रत्यावर्त्तिष्ये, सर्वमेषाहं ममास्यामनुपस्थितौ तुभ्यं विसृजामि आशंसेच—त्वं तथा प्रयतिष्यसे, यथास्माकं बहुमतेयं वत्सा न क्लिश्यत इति" ।

दयितायाः नयने अश्रुभिः प्लवमाने संवृत्ते । उक्तं तया "प्रियस्यात्मनः कृते त्वया यावत् सम्भाव्यं यत्नः समास्थेयः, अन्यच्च कर्म्मणः सम्पत्यनन्तरं नैकमप्यधिकं दिनं तत्र त्वयावस्थेयमिति" ।

---

* "The Mirror of Matsuyama" (Jwaya's Fairy Tales Old Japan. इत्यस्यानुवादः ।

अथ तद्वियोगदुःखं सर्वथानवबुध्यमाना तयोः सा मुग्धस्वभावा शिशुकन्यका अपरापरशिशुरिव पितुः परिच्छदान्तं गृहीत्वा परिष्वजमाना तं तदानीमवदत्—"तात, तवेह वियोगसमये काममहं सुशीला तिष्ठेयं, तत् त्वया मदर्थं किञ्चिदुपायनमानेयम्"।

पतिर्गृहादगन्तुमुद्युङ्क्त। पत्नी तनयामङ्के निधाय प्रवेशद्वारपर्यन्तं तमन्वगच्छत्, अपश्यच्च यावत्तदुष्णीषं दूरकुहेलिकया नाव्रियत।

माताकथयत्—"भद्रं वत्से, पिता तावत् ते प्रयातः, त्वमिदानीं जनन्या सह सुशीलशिशुरिव गृहं रक्षिष्यसि"।

"एवं, परन्तु प्रत्यावृत्ते ताते, उपायनमेकं मे प्रदातुं न त्वं जननि तं प्रार्थयिष्यसे?"

"नूनमहं प्रार्थयिष्ये; कांचिन्मनोरमां शालभञ्जिकामानेतुं दृढसङ्कल्पार्थं माता ते पितरं याचितवती; स तां तृत्कृते ध्रुवमानेष्यति"।

"अहो कथमिदं शोभनं! कथमिदं शोभनम्!" दुहिता विलसत् स्ववदनमण्डलं पश्यन्त्या मातुर्द्विगुणं प्रियासीत्। सा खल्ववकाशसमये सुतया सह कदाचित् केलिपुत्रकेभ्यो भोजनोत्सवप्रदानेन कदाचिद्वा तस्यै चेतोरञ्जनेन प्राचीनकथाकथनेन गच्छत्सु विप्रयोगदिवसेषु आत्मानं विनोदयितुं किञ्चिदालम्बन मिवाध्यगच्छत्।

पतिः स्वकृत्यं सम्पाद्य 'क्योटो' नगरात् त्वरितं प्रत्यावर्त्तत। दूरपर्यटनेन तस्य पाणिपादं वदनं च सूर्यकिरणेन तथा दग्धमिवाभूद् यथा यदा स प्रत्यागतः, तदा तत्सम्बन्धिनो जनान् विना नान्यः कोऽपि प्रथमं तं प्रत्यभिज्ञातुमशक्नोत्। तावन्तं दीर्घकालं सानुरागं चिन्तयन्ती तु तस्य पत्नी कन्यका च निसर्गतस्तत्क्षणमेव तमभ्यजानीताम्। स तयोरेकां दक्षिणतः, अपरां च वामतः संस्थाप्य कुशलप्रश्नमपृच्छत्। तेऽपि तस्मै तस्य स्वास्थ्यं, विप्रविरहं चाजिज्ञासताम्। अथ स ताभ्यां विश्रामगेहमविशत्।

तत्र क्षणं विश्रम्य स समानीतां चर्मपेटिकामपावृत्य काञ्चिद् रुचिरां शालभञ्जिकां बहिरकरोत्, अददाच्च कन्यकायै इदं कथयि-

त्या—' वत्से, त्वदर्थमियमानीता; पुरस्कारोऽयं ते, यत्त्वं मदनुपस्थितौ गेहार्थे शोभनं यत्नमास्थितवतीति'।

तादृशीमुत्तमां पुत्तलीं तत्र तत्पूर्वं जात्वपि अनालोकितवती सा कन्यका पितरं प्रत्यतितमां सन्तुष्यन्ती कराभ्यां तां गृहीत्वा तत्सौन्दर्यवशीकृतेव अभिष्यन्दमानेनेवानन्दरसेन तस्मिन् स्थाने उपाविशत्।

ततः स तच्चर्मपेटिकातो गृहीतैकमुकुरः प्रियामुपसृत्य "तवायमुपहार" इति समार्पयत्। सापि समुचितादरपूर्वकं स्वीकृत्यैनमपश्यत्। परन्तु सा खल्वजाताभ्युदयेषु दिवसेषु "इत्रिगो" प्रदेशे (अनुमते) लालिताभवदिति नैतत्पूर्वं मुकुरमिव पदार्थं कदाचिदैक्षत। अतोऽत्यन्तमौत्सुक्येन किमेतेन क्रियत इति दयितमजिज्ञासत। हसन् स प्रत्यवोचत्—"अयं मुकुरो नाम, लोकैरयं स्वप्रतिबिम्बदर्शनार्थं व्यवह्रियते; अस्मिन्निव प्रदेशे यावन्न किमेषोऽभिलष्यताम्, परन्तु न कथमपि लभ्यते। नियतमहमश्रौषं यत् 'क्योटो' प्रदेशेऽयं प्राप्यते; अचिन्तयं च तदानीं तत्र वर्त्तमानोऽहं यत्तत्संग्रहार्थं स एवावसर इति; तेन चाहमेनमानयम्, आशंसे त्वमेतत्कृते यत्नमाधास्यसीति"।

पत्नी मुकुरागमवृत्तान्तमाकर्ण्य परं प्रमोदमापन्ना "यतोऽयं महार्घः, ततोऽहमेनम् आत्मानमिवावधारयिष्यामि, तथा च करिष्यामि यथायं न क्षीयत" इत्युक्त्वा असकृन्मूर्द्धनि निधाय (आचारोऽयं जापानीयानां कृतज्ञत्वप्रदर्शने) सयत्नं तं पेटिकायामरक्षत्।

अथास्मात्प्रख्यातात् पर्यटनात् कानिचिद्वर्षाण्यतीतानि, महार्घा मणिरिव चाद्रियमाणा तयोर्दुहिता बाल्यमत्यवर्त्तत।

दुःखाकरमिदं वर्णयितुं यत्तस्या जननी सपदि प्रकामं व्याधिमापन्ना।' सा हि प्रकृत्या नितान्तं स्नेहशीलेति जनन्यां पीडितायामतितमाम् उत्कण्ठामभजत। दिवा वा रात्रौ वा न जातु सा मातुः शय्यापार्श्वमत्यजत्। सा हि मातरं भेषजपानार्थं प्रेरयन्ती, मन्दमन्दं पृष्ठे करतलपरामर्शेन व्याधिवेदनोपशमनार्थं प्रयतमाना, अन्यांश्च

विविधान् स्नेहोचितानुपायान् अनुतिष्ठन्ती निद्रालाभार्थं सर्वथाऽसमर्थाभवत् । तथैवं यथाशक्ति कृतायामपि मातुः परिचर्यायां क्रमेणामयो मन्दतरो भवितुमारभत, भिषग्भिर्व्यवस्थापितं भेषजं च सम्यग् निष्फलमदृश्यत ।

यदा ते प्रत्यक्षीकर्त्तुमारभन्त यत् सर्वं खलु चिकित्सकैर्विहिताः प्रतीकाराः, सर्वाश्च परिचर्यास्तयोः,—यौ हि रुग्णां तां नितरामाद्रियेते, वैफल्यमभजन्त, तदैकस्मिन् दिवसे जननी कन्यकां स्वोपधानसमीपे आकृष्य, गृहीत्वा च तस्याः करं क्षणं निःस्पन्दमाना, निर्निमेषाभ्यां नयनाभ्यां तद्वदनमण्डलमालोकयन्ती आसीत्; अथ सकष्टं निःश्वस्यावादीत्—"वत्से, जानेऽहं साम्प्रतं स्वल्पापि ममाशा नास्ति; उपरतायां मयि, अहमिच्छामि, स्वपितरं प्रीणयितुं सुखयितुं च यावत्सम्भाव्यं त्वमितोऽप्यधिकं प्रयतिष्यस इति" । ततः सा काञ्चित्क्षुद्रमञ्जूषां या हि नियतमेव तस्याः शिरः समीपेऽविद्यत, आकृष्य 'मया किञ्चित्ते देयमस्तीति' कथयन्ती पूर्वोक्तं मुकुरं ततो बहिष्कृत्यावदत्—"अहमिमं मुकुरम् उपहार इति पूर्वं ते पितुः सकाशात् प्राप्नवम्—यदा स 'क्योटो' नगरमगच्छत् । मह्यमेव समर्पयितुमनसा तेनेदं दुर्लभतरं वस्तु समानीयत । अहं ते पश्चिमदानत्वेनेदं ददामि । यदि त्वं कदाचिन्मामालोकयितुं बलवदिच्छेः तदेदं गृहीत्वा द्रष्टव्यम्; एवं कृते नियतमेव त्वं मां यत्र क्वापि समये द्रष्टुं शक्ष्यसि" ।

एवमुक्त्वा सा तं मुकुरं दुहित्रे समार्पयत्, अचिन्तयच्च यत् नान्यत् किञ्चित्तस्याः परित्यज्यमानेषु शोचनीयमस्तीति । एतदनन्तरमेव सावसीदन्ती अपरं किञ्चन कथयितुमसमर्थाम्रियत ।

भर्त्तुः, विशेषतस्तु दुहितुस्तद्दुःखं व्यावृत्तमभवत् । कञ्चित् कालं तौ शोकतापेनात्मानमप्यजानन्तौ । तच्छवोपरि अरुदताम् । अथ क्रमेण हृदयं पर्यवस्थाप्य तौ तस्या अन्त्येष्टिसंविधानं समपादयताम् ।

कालो गन्तुमारभत परन्तु बालिकाया जननीं प्रत्यनुरागातिरेको

न मनागप्युपशान्तः । यथा तथास्तु, सर्वावस्थायामेव सा प्रियां मृतां मातरमस्मरत्, स्मृत्वा चाविश्राममरोदीत् ।

एकदा सा सपदि स्वमनसि मातुश्चरमं वचनमस्मरत्—यद् यत्नोपहारदानत्वेन जननी मे त मुकुरमदात्, तयोक्तमासीत्—यदानी मेवाहं तां द्रष्टुमिच्छेयं, नियतमेव तत्र समर्था भवेयं—यद्यस्य मुकुरस्याभ्यन्तरमालोकयेत; दुःखाक्रान्तहृदयया तु मया सर्वमेवेदं विस्मृतम् । यथास्तु, अहमेनं बहिष्कृत्य वारमेकं तत्र प्रयतिष्य इति । अथ सा तं पेटिकातो बहिरानीय निर्निमेष मवालोकयत् । तत्र चाद्भुतं यत् तया तरुणे वयसि वर्त्तमानाया आत्मनो जनन्या वदनमण्डलं तस्यै किञ्चित् कथयितुमुन्मुखमिवादृश्यत । चित्रीयमाणापि साचिन्तयत् "अस्मिन्नादर्शे मे मृताया मातुरात्मा विद्यते, सा मदर्थं करुणामनुभवति; यदा यदाहं तां द्रष्टुं न क्षमेयं, तदा मदिच्छया सैवमां द्रष्टुमागमिष्यति अहो, धन्यास्मि; अयमेवानन्द इति" । एवं सा प्रमोदस्य सीमानमत्यगच्छत् ।

ततः प्रभृति प्रतिदिनं प्रभाते प्रदोषे च सा तन्मुकुरतलं विलोकयन्ती स्वस्यैकं विनोदनमवाप्नोत् ।

काले तन्मातुर्मृत्योः सांवत्सरिको विधिः पर्यावर्त्तत । पिता च स्वबान्धवानामुपदेशमनुसरन् पुनर्दारानग्रहीत्; सापि तपस्विनी कन्यैकं विमातरमलभत । सपत्नीतनयापि मधुराकुटिलप्रकृतिः सा विमातरं प्रति नासूयामपुष्यत्; अपि तु आत्ममातेति तस्या निदेशानुवर्त्तिनी मङ्गलानुष्ठायिनी चाभूत् । परिवारेषु न कश्चिद् विसंवाद उत्थित इति पिता तस्याः परां निर्वृतिमलभत वस्तुतत्त्वानुसारेण तु तत् क्षणिकमेवाभवत् ।

स्त्रियः खलु नियमेन नोदारहृदया भवन्ति । समयेन विमाता सा सपत्नीतनयायां दुर्व्यवहारमाचरितुं प्रावर्त्तत; काले काले च भर्त्तुः सकाशे सर्वप्रकारेण तां प्रत्यभियोगमानयत् दयितस्तु विमातुर्नैसर्गिकीं वैरवृत्तिं पर्यालोच्य न तत्रावधानमदात्, प्रत्युत दुहितर्यवात्मनोऽनु-

क्षमतां प्रदर्शयन् पूर्वाधिकं तामाद्रियत। सोऽयं भर्तुर्व्यवहारो दयितायाः नितान्तमसुखावहो जातः। वाचाऽकथितेऽपि तयेदृशे स्वहृदयभावे सेदमैच्छत् यद् यथाकथमप्यस्तु, सा कन्यका तस्याः स्वकीयगृहेऽवस्थानादवश्यं विरमेदिति।

कदाचिद् विमातासौ छद्मना नयनयुगलमार्जनपूर्वं रुदती भर्त्तारमुपगम्य कामं कातरावसन्नेन प्रकारेणावोचत्—"प्रार्थये, अद्य प्रभृति भवन्तं परिहातुं मामनुजानीहीति"।

तथेदमतर्कितमभूद् यथा तदाकर्ण्य तस्या दयितः सर्वथा चकितः सन्नवादीत्—"किं कथयसि—तथेदमनभिमतं नाम ते मद्गृहावस्थानं, येन त्वमेकमपि दिवसमविलम्ब्य मां परित्यक्तुमिच्छसि?"

प्रत्युक्तं तया "न तादृशं किञ्चित्" "त्वया सार्द्धमवस्थानं स्वप्नेऽपि मे नानभिमतम्, किन्तु वर्त्तमानायामवस्थायामस्मिन् निवासे विपन्नं मे जीवनम्, अतः सर्वं विविच्य साम्प्रतत्वामापृच्छ्यगमनमेव युक्ततरमिति चिन्तितवती"। उक्तिरियं रोदनाश्रुसलिलैरनुगता; पतिश्च तामवज्ञातुं नाक्षमत।

सोऽकथयत्, "किं जीवनं ते विपन्नम् नन्वेतत् सर्वं विवरीतुमर्हसि"।

"एवं, विवृणुयामहम्", तदानीमपि रुदती सावदत् "अहं ते दुहितुः केवलं विमातेति सा मामात्मनः सुखप्रतिबन्धं मन्यते। सा मां कदाचिद्विनाशयिष्यति। तदर्थं च सा पूर्वप्रभृत्येव नियतमात्मनः प्रकोष्ठमध्यासीना तत्रैकस्मिन् दारुणि मन्मूर्त्तिमुत्कीर्य आभिचारिकान् मन्त्रान् पठन्ती वर्त्तते। सम्भावयामि तदन्ते सा मां मज्जीवनतो वञ्चयिष्यत इति"।

पतिः साभिनिवेशमिदमशृणोत् विद्वेषमूलकमेवेदमिति तदालोचनमनिच्छतोऽपि तस्य सर्पादि मनस्युत्थितं यत् यतः कुतश्चित् कारणाद् भवतु—दुहिता तस्य सर्वदैव स्वमातुर्गृहे तिष्ठन्ती प्रायो नान्यं जनमवालोकयदिति। अतो विमातुर्वचनानि न निष्फलान्या-

सन्, पितापि ततः प्रभृति कन्यां प्रति सन्दिग्धहृदयः सञ्जातः।

अस्यामवस्थायां, यथा कथञ्चिदस्तु, तद्गृहमुपगम्य स्वयमेवैनं विषयं सम्यक् परीक्ष्य निश्चेतुमिच्छुः स यावत्सम्भाव्यं निःशब्दं तत्रोपगन्तुं समकल्पयत्।

दुहिता तु सा तत्त्वतो विमातृत्वेऽपि मातरमेव तामगन्यत, ततश्च तयोर्मध्ये वैरोत्पत्त्यनुगुणं न किञ्चिदन्वतिष्ठत्। एवं तस्यां विमातुः स्नेहमभिलषन्त्यामपि, सा तु विमाता न तामदयत। नैतावदेव, परन्तु यदा साबुध्यत यद्विमाता पितुः सकाशे तस्याः परीवादान् कीर्त्तयति, तदानीं तस्या निर्दयत्वं चिन्तयन्ती दिवानिशमरोदीत्।

एवं सर्वथा जननीस्नेहविनाकृता विषीदन्ती सा न केवलं प्रभाते प्रदोषे वा, किन्तु क्षणमवकाशे लब्ध एव स्वगृहमुपेत्य मुकुरं गृहीत्वा हृदयेन निर्निमेषां दृष्टिं तत्र पातयन्त्यतिष्ठत्।

कदाचिदेवमुन्मनायमाना सा यदा स्वस्थानमागत्य दर्पणतलं पश्यन्त्यासीत्, तिरस्करणी तु गृहस्य प्रमादपावृतैवाभवत् तदा कश्चित् तद्गृहं प्राविशत्। कोऽयमिति लोचने परावृत्य अतर्कितागमनेषु लोकेषु पितरमेवागतं विलोक्यासौ तु मुग्धहृदया मुकुरं तं स्वपरिच्छदवाससा आच्छादयितुमत्वरत; पिता च नयनदुःखावहेनाकारेण "किं त्वमिह नियतमेकाकिनी करोषी"त्यब्रवीत्।

तयोक्तम् "किमिति"?

अतिकठोरेण स्वरेण सोऽजिज्ञासत—"यत्तदस्तु, किं त्वमत्र वसनेनाच्छादयसि"?

भीतिविधुरा सा न तावत् किञ्चित् प्रतिवक्तुमशक्नोत्। मौनं तस्याः पितुः क्रोधमवर्द्धयत्। स च तां प्रकामं निरभर्त्सयत्। अथोच्चैः स तामवदत्—"पत्न्या मे वचनं सत्यमेव प्रतिभाति तन्मरणसाधनार्थं रहसि त्वमाभिचारिकीं क्रियामनुतिष्ठसि। यद्यपीयं न ते वस्तुतो माता, परन्तु नियतमेवाहं त्वामवोचं यत्तद्वदेव त्वमस्यामा-

देशानुवर्त्तनेन सम्मानप्रदर्शनेन च वर्त्तेथा इति । आः । अकार्यकारिके, कथं त्वमीदृशी दुर्वृत्तासि सञ्जाता ॥"

सा तु तद्दुहिता अस्मिन् विषये सर्वथा निरपराधासीदिति न तूष्णीं स्थातुमपारयत् । अग्निरिव पितास्याः क्रोधेनाज्वलत् सा तु करयुगलेन तच्चरणं गृहीत्वावादीत्—"ननु तात, न मां निर्दयमधिक्षेप्तुमर्हसि । यावत् किं नाहं मूढा भवेयं, परन्तु नाहं स्वप्नेऽपीदृशं भीषणं वृत्तमचिन्तयम् । अयं मे निश्चयो यत् त्वं केनापि निर्मूलमेव किञ्चित् कथयित्वा वञ्चितोऽसि" । नाङ्गीकृतमिदं तस्याः स्वापराधक्षालनं जनकेन । सोऽवदत् "तर्हि किमिति त्वमेतावन्ति दिनानि स्वगृहे आत्मानं गोपयन्ती तिष्ठसि ? न चैतदेव । साम्प्रतमेव त्वं मामालोक्य, मन्ये, त्वरितं किञ्चिद् वाससा प्रच्छादितवत्यसि; किं तद् ? बहिष्कृत्य प्रदर्शय" ।

सा खलु तदानीमप्यात्मनि पितुः संशयमवबुध्य विविच्य च यदामूलतः सर्ववृत्तान्तप्रकाशनमन्तरेण नान्यत् तत्र किमपि साहाय्यकायास्तीति तदेव वरमिति वसनमध्यान्मुकुरं बहिष्कृत्य पितुः पुरतः स्थापयित्वाकथयत्—"तात, तदिदं यदालोकयन्ती यावदद्य सर्वान् कालानहमयापयम्" ।

श्रुत्वैतज्जनकस्तस्या विरुद्धतर इवाभवत् । उक्तं तेन—"तदयं मुकुरः, यो हि मया क्योटोनगरादानीय उपायनमिति त्वन्मात्रे समर्पितः । परमेतदालोकनेन कालातिवाहने ते किं कारणम् ।"

"अस्त्येव तत्र कारणमिति" सा एकमपि वर्णमपरित्यज्य जनन्युक्तं सर्वं वृत्तान्तं तस्मै अश्रावयत् ।

एवमप्यजातनिश्चयेन जनकेनोक्तम्—"सर्वथेदमप्रत्ययार्हं यत्ते मातुरात्मा मुकुरेऽस्मिन् वर्त्तते, त्वं च यदा यदेच्छसि, तदा तदैव तन्मुकुरदर्शनेन तां द्रष्टुं शक्नोषीति" ।

"तात, अहं ते निश्चयेन दृढं कथयामि यन्नेह मया मिथ्योच्यते । अथास्मिंस्ते संशयः, ननु स्वयमेवायं दृश्यताम्"—इत्युक्त्वा

सा मुकुरमात्मसाम्मुख्येन (यथा तन्मुखप्रतिबिम्बस्तत्र निपतेत्) धारयन्ती पुनरपि दार्ढ्यनावदत्—"सेयं मे जननी, इतोऽपि ते संशयः स्यात् ?"

आकर्ण्यैतद् आनन्दोल्लसितो जनकः करतालिकया अवदद्—भद्रं वत्से- अहं कथयामि भक्तिमता चारित्रेण त्वमत्यादरणीयासि । दर्पणफलके प्रतिबिम्बितं वदनन्तु तवैव, न पुनस्तव मातुः । स्पष्टमिदं, ततश्च यज्जनन्या सह ते महत्साद्दश्यमस्तीति; सा यदैवेच्छेः तदैवेह मुकुरे मां पश्येरिति तुभ्यं कथयित्वा तथा कौशलमिदमारचितवती यथा त्वमद्यापि तत्र श्रद्दधाना मातुरेवेदं मुखं मुकुरे दृश्यत इति सन्तुष्यन्ती दिवानिशं तदालोकनेन मातरं प्रत्यात्मनो गरीयसीं भक्तिं प्रकाशयसि । वत्से, काममहं त्वां प्रशंसामि । विमातुस्ते वचस्यवधानेन निष्कारणमेव त्वामवजानन्, अभियुञ्जानश्चाहं नितान्तं जिह्रेमि वत्से, प्रसन्ना त्वं पितरं क्षन्तुमर्हसि"।उक्त्वेदं स स्त्रीजन इवारोदीत्।

कियत्क्षणपूर्वमेव तत्र कथं तद् वृत्तं सम्पद्यत इति दिदृक्षुर्विमाता गृहजवनिकावृतशरीरासीत् । सा तु तत्सर्वं तथालोक्य नाहमिदं पूर्वमज्ञासिषमिति चिन्तयित्वा द्रुतपदं गृहाभ्यन्तरमुपागमत् । तत्र च करपुटं सबहुमानं दुहितुः पुरतः स्थापयित्वा सौत्सुक्यमवादीत्—"अहो वत्से काममहं वस्तुत एव लज्जितास्मि । अहं ते धर्म्यां प्रकृतिमन्यथैवाजानाम् । असत्येव ते दुष्कृते, असत्यपि च दुरभिलाषे तथाहं त्वयि सासूयहृदयाभवं, यथा त्वां सम्यगवज्ञातवत्यस्मि । दर्पणफलके मायाविन्या इव ते स्थिरदृष्टिपातदर्शनेनैवाहं तत्सर्वं विरुद्धं चिन्तयन्ती पितुः सकाशे ते परीवादानुद्धुष्य तस्यापि चेतोविकृतिमनयम् । स्वीकरोमि—अहमेवास्मि दुर्वृत्तेति । परन्त्वितः क्षणादारभ्य मे प्रकृतिः परिवर्त्तेत । स्वात्मजामिवातिप्रीत्या त्वामादरिष्ये । अतीतं वृत्तमिदं कृपया समुद्राम्भसि निक्षिप । स्वकीयामिव मातरं मां मन्यस्व । अहमपि च ते तादृश्येव जननी स्यामिति" ।

पत्न्यास्तादृशेन स्वापराधस्य मर्षणप्रार्थनेन पतिः समतुष्यत्, माता दुहिता च ततः प्रभृत्यन्योन्यमैकमत्यमवलम्ब्य एकस्मिन्नेव गृहे व्यवसताम्, परिवारश्च सोऽभ्युदयमध्यगच्छत् ।

प्रतीच्यविज्ञानविन्दुः ।

१। कुहेलिकाया निवृत्तिः—कुहेलिकाया बहवो दोषाः—शरीरस्वास्थ्यहानिः, स्थले अश्वादिशकटानामन्योन्यमाघातः, जले दिग्विभ्रमः,पोतनिमज्जनं, लण्डनादिषु च स्थानेषु कदाचिन्मध्यन्दिनेऽपि अतिनिविडत्वात्तस्या दीपालोकं विना गतागतसौकर्य्याभावः ।

अतस्तस्याः प्रतीकाराय कानिचिद्वर्षाणि पण्डितैः सविशेषं तत्त्वमन्विष्यते । तत्फलेनेदं ज्ञातं—जलीयः बाष्पः शैत्यसंयोगात् कुहेलिका भवति । वायौ स्थिता धूमधूलिकणाः कुहेलिकोत्पत्तौ सहायाः—न्यूनशैत्यसंयोगेऽपि धूमधूलिकणाश्रयेण जलीयबाष्पं कुहेलिकारूपेण परिणमते । नगरापेक्षया ग्रामपल्लीषु धूमधूली अल्पे इति तत्र कुहेलिकापि नगरतोऽल्पा भवति ।

अमेरिकावासी पण्डितः 'लज्'-महाशयः कुहेलिकानिवृत्तेः कमप्युपायं निर्णीतवान् ।

पूर्वं किल इंलैण्डीयपण्डितेन "टिण्डाल"महाशयेन दृष्टम्—धूलिमये वायौ, कुहेलिकायां वा रक्षितस्य अत्युष्णीकृतस्य वस्तुनश्चतुः पार्श्वेषु धूलिर्वा कुहेलिका वा न तिष्ठतीति । अत्र हेतुं निर्णेतुं न कश्चित् तदानीं सम्यक् प्राभवत् । अनुमीय तु कैश्चिदुक्तं यत् तद्वस्तुनस्तापेन सन्निकृष्टा धूलिः, कुहेलिका वा दह्यत इति ।

. नातिचिरं लड्-रेले, 'लज्' च इत्येताभ्यां तत्कारणं निर्णीतम्,—तप्ते वस्तुनि समुत्पन्ना तडित् कुहेलिकां स्वसमीपादपसारयति । प्रसिद्धमेवेदं—सजातीयतडित्पूर्णे वस्तुनी परस्परतो दूरं गच्छत इति । एतत्परीक्षार्थं लघुरयमुपायः सर्वैः कर्त्तुं शक्यते—कौशेयव-

स्वघर्षणेन लाक्षावर्त्तिकायां तडिदुत्पद्यते । ईदृशी कापि तडिद्युक्ता लाक्षावर्त्तिका क्षुद्रक्षुद्राणां पत्रादिखण्डानामुपरि धार्यते चेत्, पत्रखण्डानि तडित्प्रभावेण लाक्षावर्त्तिकायां संसक्तानि स्युः । इत्थं संसर्गेण पत्रखण्डान्यपि तडिद्युक्तानि भवेयुः । अथलाक्षावर्त्तिकातोऽपाकृत्य तानि पत्रखण्डानि पुनस्तद्वर्त्तिकासमीपे नीयेरंश्चेत् तर्हि दृश्येत—पत्रखण्डानि वर्त्तिकातो दूर एव स्थातुं चेष्टन्त इति । एवं, धूलिः, कुहेलिका वा तस्य तस्य वस्तुनः संसर्गेण तडितोऽशमादाय ततश्च सजातीयतडिद्युक्ता सती तत्समीपाद् दूरं गच्छति । अतएव तत्तद्वस्तुसमीपे धूलिः, कुहेलिका वा स्थातुं न शक्नोति ।

एतन्मूलमवलम्ब्य 'लज्'—महाशयेन कुहेलिकानिवृत्त्यर्थं यन्त्रमेकं निर्मितम् । एतेन शयनादिगृहतो धूलिकुहेलिकापसारणं सुष्ठु सम्पद्यते । अमेरिकायां यन्त्रकार्यालयेषु नियतमुद्यतैर्धूमैः कार्यनिर्वाहकाणां स्वास्थ्यं नश्यतीति तेष्वपि त्रिचतुरेषु तद्यन्त्रेण धूलि धूमश्चापसार्यते ।

२। ज्योतिस्तत्त्वम्—अनन्तेऽस्मिन् वियन्मण्डले क्षुद्राणि च महान्ति च बहूनि नक्षत्राणि सन्ति, नैतानि गणयितुं शक्यन्ते । मनस्युदेति—किं तर्हि अम्बरस्यास्य सर्वत्रैव नक्षत्रं विद्यते ? पण्डितैः प्रत्युच्यते—नाकाशस्य सर्वं स्थानं व्याप्य नक्षत्रमस्ति, तथा सति दूर-दूरतरस्थानस्थितैः असंख्यैर्नक्षत्रैर्गगनमण्डलं नियतमुज्ज्वलितं दृश्येत । यथा वने अन्योन्यव्यवधानस्थिता अपि वृक्षाः दूरस्थस्य संहता इव दृश्यन्ते, तद्वत् ।

एभिर्नक्षत्रैर्वियन्मण्डलस्य कियत्स्थानमधिकृतं 'निउकम्ब'-महाशयेन तन्निर्दिष्टम् । तेनोच्यते-वत्सराणां त्रिशद्भिर्वर्षैरालोको यावद्दूरं गन्तुं शक्नोति, तावत्स्थानं गगनस्य नक्षत्रमण्डलैरधिकृतमिति । आलोकः एक-'सेकेण्ड' समयेन (होरायाः षट्त्रिंशच्छततमभागमितेन)१३,००० क्रोशान् गच्छति । अतस्तत्स्थानं कियदिति चिन्तयन्तु भवन्तः ।

एतेनेदं ज्ञायते यदतिबहुत्वेऽपि नक्षत्राणां संख्या परिमिता, तद्-धिकृतस्थानंच परिमितम् ।

अत्रायमनुयोगः सम्भवति—किं त्रिचतुराणि विना सर्वाण्येव नक्ष-त्राणि स्थिराणि ? अत्रापि तेनैवोक्तम्—

अम्बरमण्डले परिभ्रमत्सु नक्षत्रेषु केषांचिदपरैर्नक्षत्रैः प्रतिबन्धो ऽसंभाव्यः । कदाचिद्भवत्येवेदम् । दूरवीक्षणयन्त्रेण स्वस्वकक्षासु भ्रमतां नक्षत्राणां गतिः, कदाचिच्च तेषु कयोश्चिदन्योन्यमाघातो दृश्येत एवेति ।

३ । एन्-रे (N-Rays) फ्रान्सदेशीयेन पण्डितेन बुँदलो-महा-शयेनोच्यते केभ्यश्चित् प्रस्तरेभ्यो नियतमेव किमपि तेजो निर्गच्छति; मृण्मये काचमये च पात्रेऽप्याहते तत्तेजो दृश्यते, किमधिकं पत्रखण्डे-ऽपि तत्तेजोलक्षणमालोक्यते । अस्यैव तेजसो नाम 'एन्-रे' ।

एतत्सर्वमालोच्य ज्ञायते यत् पदार्थपरमाणूनामाघातेन चाञ्चल्ये सम्पादित एव तत्तेजो बहिर्गच्छतीति ।

एतेन किञ्चित् प्रयोजनं साधयितुं केचिद्यतन्ते । शरीरेषु स्ना-यूनां कृत्यं दुर्विज्ञेयम्; कदा नाम सहसोद्दीप्ता का स्नायुः किं करो-तीति नाद्यापि केनापि सम्यङ् निर्णेतुं शक्यते । कैश्चिदुच्यते यदि तेजस्त्यागं प्रति तत्पदार्थस्योत्तेजनमेव हेतुः, तर्हि कथञ्चित् स्नायूनां चित्रे (Photograph) गृहीते सहैव तत्तेजस्त्यागप्रकारस्यापि चित्रं गृहीतं भवेत् । ततस्तच्चित्रदर्शनेनैव का नाम स्नायुः कथं कियत्कृत्यं करोतीति विज्ञायेत । 'एन्-रे'-तेजस इहैवोपयोगश्चिन्त्यते ।

जर्म्मनि—इंलण्ड-देशीयैः पण्डितैस्तु नैतत्सत्ता स्वीक्रियते । अत्र जर्मनि-पण्डिताः तत्तेजो दृष्ट्वापि कथयन्ति यत्र केवलं दर्शनेनै-वास्य सत्त्वं स्वीकर्त्तुं शक्यते, भ्रान्तमपि तद् भवेत् कामं सम्भाव-यामः असद्दृष्टिदोष एवास्य भ्रमस्य कारणमिति ।

श्रीजगदानन्दरायः ।

——:o:——

यत् किञ्चित् प्राप्तकालम् ।

विदितं सर्वैः साम्प्रतं खलु शिक्षासंस्कारमधिकृत्य कानिचिद्दिनानि जनानां चेतःसु कीदृशं महदस्थैर्यमुत्पन्नमिति । परन्त्विदमतिदुःखाकरं यत् तपस्विन्याः संस्कृतशिक्षायः कृते न कश्चित् किमपि कुर्वन्नद्यापि केनचिन्निरीक्ष्यते । ये हि संस्कृतभाषायाः प्रधानावलम्बभूताः तेषामेवास्मदीयानां पण्डितमहोदयानां परमौदासीन्यमत्रालोकयामः; अन्यतस्तु विस्मयावहं प्रमोदकरञ्चेदं यद् यैः सार्द्धमस्य नवीनः संस्तवः, त एवास्या अभ्युन्नतये यतन्ते । किं बहुना सर्वथ अस्मत्कृत्यजातं विधिना तेषामेवोपरि विन्यस्तम् । वयन्तु केवलं व्यर्थैरभिमानैरापूरित हृदयकन्दराः चापलवचनप्रपञ्चैर्दिगन्तरं ध्वनयामः

अध्ययनाध्यापनाभ्यां सर्वमप्यायुःकालं संस्कृतार्थं नियोजितवद्भिरपि तत्रभवद्भिः पण्डितमहाशयैः केनोपायेन तच्छिक्षादानं पुष्कलाय पारलौकिकाय लौकिकाय वा लाभाय भवेदिति न मनागपि चिन्त्यते । साम्प्रतं जनानामायुर्ह्रसति, विषयास्तु वेद्याः क्रमेणैव वर्द्धन्ते । पूर्वं यद्धि सूत्रस्वरूपन्यायादिदर्शनं कियद्दिनपाठ्यमासीत्, तत्रैवेदानीं परःशता ग्रन्था उत्पन्नाः, उत्पद्यन्ते, काले चोत्पत्स्यन्ते । इत्थं निखिलेनाप्यायुः समयेन न्यायदर्शनमप्येकमामूलाग्रम् अधिकर्त्तुं कश्चित् न शक्नुयात्, किमुतान्यत् । अन्येषामपि शास्त्राणामियमेव गतिः

किमत्र विधेयमिति विचार्यम् । यदैकः स्वजीवितकालमेकस्यैव शास्त्रस्याधिगमायातिवाहयेत्, न चापराणि शास्त्राण्यालोचयेत्, तर्हि स वस्तुतः पण्डितपदमर्हन्ति न वेति बहव एव संशेरते । दृश्यते साम्प्रतं न्यायशास्त्रमधीयाना विद्यार्थिनः, तदध्यापयन्तः परां प्रतिष्ठामधिगता अध्यापकाश्च, ये हि सर्वमायुर्न्यायशास्त्रकृते यापयन्तोऽपि किंप्रयोजनकं न्यायशास्त्रमिति न सम्यग् जानन्ति । नहि अनुमानमात्रनिर्णय एव प्रयोजनं न्यायशास्त्रस्य, न वा केवलं समितिसमरेषु सिंहनादोच्चारणम् प्रायो हीदानीं न्यायशास्त्राध्येतारो व्याप्त्यादि-

कतिपयपदार्थनिर्वचनपूर्वम् अनुमाननिर्णयमेव न्यायशास्त्रस्य परं पुरुषार्थं मन्यमानाः, तन्मात्रज्ञानेनैव त्रिभुवनमेवास्माभिर्ज्ञातमिति प्रौढाहङ्काराः सर्वमन्यच्छास्त्रं तृणमिवावगणयन्तो भ्रमेणाऽपि शास्त्रान्तरादानं कर्त्तव्यमिति नावबुध्यन्ते । किं बहुना कार्यकारणभावादिसाधनं यदनुमानस्यप्रयोजनं तदपि तैरसुलभम् । न हि ते कस्मिंश्चिदद्भुतेवस्तुनि दृष्टे केन द्रव्येण कथं तन्निर्मितमित्यादि पाश्चात्यविद्वांसइवानुमातुं शक्नुवन्ति महदद्भुतं—येषां हि तस्य शास्त्रस्य कृते जीवनमेवातिक्रान्तं तेऽपि तस्मिन् शास्त्रे कियन्तः, कीदृशाः, किंकर्तृकाश्च ग्रन्थाः सन्तीत्यपि न जानन्ति । अपरेषां शास्त्राणां तु कथैव नास्ति । शास्त्राध्येतॄणामिमामेवावस्थामालोक्य सार्द्धद्विशत वत्सरेभ्यः पूर्वं मनस्विना श्रीमता वेङ्कटाध्वरिणा विश्वगुणादर्शे कृशानुनाम्नोगन्धर्वस्य मुखेन नैयायिकान् प्रत्युक्तम्—

न जिघ्रत्याम्नायं, स्पृशति न तदङ्गान्यपि सकृत्;
पुराणं नाधीते, न गणयति किञ्चित् स्मृतिगणम् ।
वदन् शुष्कं तर्कं परपरिभवार्थोक्तिभिरसौ
नयत्यायुः सर्वं निहतपरलोकार्थमधनः" ॥ इति ॥

अतएव चान्येनापि केनचिदुक्तम्—

मीमांसा पठिता न यैरुपनिषन्नैव श्रुता तत्त्वतः,
श्रीमच्छङ्करभाष्यतो भगवती गीताप्यधीता न यैः ।
सिद्धान्तापगतं शिरोमणिमतं ज्ञात्वापि किञ्चित्ततो
भट्टाचार्यपदं गताः कथमहो लज्जां लभन्ते न ते" ।

जानीमो वयं न्यायगुणान् दुरपह्नवाश्च ते । यथा वेङ्कटाध्वरिणैव विश्वावसुमुखेनोक्तम्—

"मोहं रुणद्धि, विमलीकुरुते च बुद्धिम्,
सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ।
शास्त्रान्तराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति,
तर्कश्रमो न तनुते किमिहोपकारम्" ।

परन्तु यदि निरस्तमोहप्रसरया विमलया बुद्ध्या कर्त्तव्यं न क्रियते, तर्हि किं तया प्रयोजनम्। समुद्दीप्तत्वेऽपि दीपस्य यदसौ पदार्थोद्भासनाय न विनियुज्यते, तर्हि किं तेन स्थितेनास्थितेन वा?

नास्माभिर्नैयायिका निन्द्यन्ते, अपितु प्रचलन्ती संस्कृतशिक्षापद्धतिरेवेति पाठकैर्न विस्मर्त्तव्यम्। यथा नैयायिकाः, तद्वदपरेऽपि दार्शनिकाः अन्येच वैयाकरणादयः। प्रायो ह्येकदर्शनाध्यायी दर्शनान्तरं नालोचयति। सत्स्वपि वेदान्तदर्शनस्य बहुषु भाष्येषु एकाधिकभाष्यानुशीलयिता विरलप्रचार एव तत्रापि बहवश्चतुःसूत्रीमात्राभ्यासकृतिनः। बौद्ध-प्रत्यभिज्ञादिदर्शनकथा तु समुद्रोदरं प्रविष्टा। नास्तिकत्वेन बौद्धजैनादिदर्शनमसेव्यमित्ययं वादस्तु बालप्रलाप इव सर्वथा विचारासहः। किंच जैनेभ्योबौद्धेभ्योवा द्रव्यलाभे सर्वथा तेषां मतमनुशीलनीयं नान्यथेति सांप्रतिकविदुषां सिद्धान्तः।

लोके संस्कृतमेवैकं वेद्यं नापरमिति को नाम वक्तुं साहसमादध्यात्। अस्त्येवैतद् यत् संस्कृतभाषा भाषान्तराणां जननीभूता श्रीमतां मोक्षमूलारभट्टादीनां मतेन लाटिनादिभाषाणां ज्यायसी स्वसा वेति। न तावता संस्कृतमात्राध्ययनेनैव सर्वं विदितं भवति, तस्या एव वा वस्तुतो रसास्वादो जायते, तन्मुखेन च तस्याः श्रेयस्त्वं वा गम्यते। नहि दुग्धसम्भूतानामपि दधिघृतनवनीतादीनां रसनमन्तरेण तेभ्यो दुग्धस्य माधुर्यं प्रशस्यतरं नवेति ज्ञायते; न वा केवलं दुग्धास्वादमात्रेणैवं दधिघृतनवनीतादीन्यवबुध्यन्ते। अतो यदि केनचित् संस्कृतसाहित्यं कियन्मनोरममिति सम्यग् ज्ञातुमिष्यते, अवश्यं तेनापरभाषीयमपि साहित्यमालोच्यम् उभयो र्हि साहित्ययो र्विवेचनेनान्यतरस्य उत्कृष्टापकृष्टतरत्वं निश्चीयते। तदकृत्वापि अस्मत्साहित्यमेव जगत्यां सर्वातिशायीति महाभिमानेन कथयन्तोऽपि वयं न जिह्नीम इति चित्रमेतत्।

आस्तां तावद् भाषान्तरानुशीलनं, तेन च स्वसाहित्यस्योत्कर्षा-

पकर्षविवेचनम्, बहुकालापेक्षं दुष्करं च तत्। परं प्रकाममिदमस्फु-
टं, (यथा न्यायदर्शनमधिकृत्य पूर्वमेवोक्तम्) यत् स्वसाहित्य-
मपि सम्यङ् नालोचयामः। बहवः साहित्यग्रन्थाः संस्कृतभाषायां
सन्ति, परं विद्यार्थिभिः कियन्तो नाम तेष्वालोच्यन्ते ? कियतां क-
वीनां ते नामानि जानन्ति ? परीक्षायां ये ग्रन्था निर्दिष्टाः, तेभ्यस्त-
दतुराण्यप्यधिकानि काव्यानि कश्चिदालोचयति न वेतिसंशयास्पदम्।
दृश्यते—प्रायेण हि विद्यार्थिनः परीक्ष्यकाव्यान्यधीयानाः, तेषां पद-
पदार्थालङ्कारनिर्णयमात्रेणैव तुष्यन्ति। वस्तुतः काव्यस्य क वैचित्र्य-
मिति ज्ञातुमिच्छापि तेषां न जायते। अभिज्ञानशकुन्तलं सर्वोत्तमं
रूपकेष्विति कर्णाकर्णिकाया कथञ्चिज्जानन्तोऽपि ते कथं तदित्यनु-
युक्ता मौनमेव सेवन्ते। तत्रभवत आदिकवेर्वाल्मीकेः श्रवणरसायनं
रामायणं भगवतो व्यासस्य च अधरितामृतं महाभारतं साहित्यविद्या-
र्थिभिः स्पृश्यते न वेति को ब्रवीतु। अस्मदधन्यतया तिसृणां (वारा-
णसी—पञ्चनद—कलिकातास्थितानां) राजकीयानाम्, अपरासां च
(नवद्वीपादिस्थानीयानां) संस्कृतपरीक्षाणां नैकस्यापि साहित्यपरी-
क्ष्यपुस्तकेषु रामायणस्य वा महाभारतस्य वा नामधेयमधिगम्यते।
धन्यवादार्हाः काशिक-रणवीरसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षाः यैः सर्वासु
परीक्षासु रामायणभारतयोरंशा अध्येयत्वेन निर्णीताः।

धर्मशास्त्राध्येतारः न्यायविवादबहुलान् रघुनन्दनशूलपाण्याद्य-
र्वाचीनविद्वद्भिर्रचितान् निबन्धानेव प्रायेणालोचयन्ति। अनधिका
अपि मन्वादिसंहिताः, आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्राणि मीमांसाद-
र्शनं च प्रायः खलु तैर्नाधीयन्ते। नवीनग्रन्थनिबद्धदृष्टयस्ते प्राचीन-
शास्त्रोक्तानविकृतान् धर्म्मान् बोद्धुं न क्षमन्ते। तेषु तेषु समयेषु
कथं केनाचारेण वा समाजेन वा तेऽस्मत्पूर्वपुरुषा उन्नतिमवनतिं वा
प्रतिपेदिरे इति केवलं तत्तच्छास्त्रपाठेनैव ज्ञातुं शक्यम्, न त्वर्वा-
चीननिबन्धपाठतः। धर्मशास्त्रवेत्तार एव केवलमपक्षपातमामूलं
सर्वं विवेच्य तत्तत्स्थानेषु यथोचितं व्यवस्थापयितुमर्हन्ति न केवलं

पञ्जरशुकैरिव केषाञ्चिदभ्यस्तानामक्षराणामुच्चारणेनैव धर्म्मवेत्तृणा कृतकृत्यत्वमिति मन्यामहे ।

"वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इत्यस्माकम् उच्चैराघोषः । तदध्ययनमिदानीं विलुप्तम् । कालिदासेनोक्तं "श्रुतौ तस्करता स्थितेति," वयन्त्वद्य ब्रूमः "श्रुतौ वेदज्ञता स्थितेति" । समग्र भारतमन्विष्यताम्, पञ्चषा अपि वेदव्युत्पन्नाः पण्डिताः लभ्येरन् न वेति महान् संशयः । जानीमो वयं वाराणस्यादिषु वेदज्ञा दृश्यन्त एवेति । परन्तु प्रायेणैव ते स्वरमात्रं जानन्ति । सुदुर्लभा अर्थज्ञा नराः । भस्मनि हविर्विसर्जनमिव विनार्थज्ञानमध्ययनं निरर्थकमेव । एतदेवोक्तं यास्कधृतया श्रुत्या—

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभू-
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञइत् सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्" ॥ *

पस्पशायां पतञ्जलिनोक्तं ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । अद्यत्वे तु वरमब्राह्मणा वेदमधीयानाः तदर्थं जानन्तश्च बहव उपलभ्यन्ते, न तु वयं ब्राह्मणा अथवा ब्राह्मणब्रुवाः । पूर्वम् † श्रीमदहिफेनानन्दविद्याम्बुधिना "यक्षयुधिष्ठिरसंवाद"-नामके प्रबन्धे उक्तं यत् प्रतिशतकं नवतिरेव वेदविषये इयदनभिज्ञाः, येन ते धर्मशास्त्रवेत्तारः, संस्कृतज्ञा ब्राह्मणा इति विज्ञाय विस्मय एवोत्प-

---

* इयं श्रुतिः पस्पशायामपि धृता ।

† गतवर्षीयाश्विनमासीय पत्रिकायां । श्रोत्रियत्वं कथं भवतीति यक्षप्रश्ने युधिष्ठिरमुखेन "वेदाश्चत्वार इत्येतावन्मात्रज्ञानेनैव श्रोत्रियत्वं भवतीति" प्रकाशितम् । अवितथमुक्तं तेन । अयमस्माकं विश्वासः निर्मूलक एव स्यात्, परं प्रमोदावहं भवेत् ।

द्यते । कोमन्त्रः, किं ब्राह्मणं, किमारण्यकं, कोपनिषत्, किं श्रौतसूत्रं किं धर्मसूत्रम्, कियती चैषां संख्येति प्रश्ने बहूनामेवाधरोष्ठौ निःस्पन्दं तिष्ठति । किं तेषु वर्णितमित्यादिज्ञानस्य तु कथैव नास्ति ।

गुणगृह्याः पाश्चात्त्या विपश्चितो वेदार्थमालोचयन्तो गौरवमधिगच्छन्ति, न तु वयं येषां वेदो नित्यमध्येय इति नियमः । धिक् कष्टम्, यदद्य भारतीयाः पाश्चात्यानां वचनमाकर्ण्य वेदस्य गौरवमवबुध्यन्ते; न तु संस्कृतपण्डितानां, वेदपुस्तकान्यपि तैरेव प्रकाशितानि पश्यन्ति । न स्वयमालस्येन ते लिखितुं प्रकाशयितुं वाशक्नुवन्ति ये हि समाजस्य संरक्षणाय तच्छिरस्थानमध्यारोहिताः । साधुवादास्तेभ्यः मोक्षमूलरप्रभृतिभ्यः प्रतीच्यसंस्कृतज्ञेभ्यः, येषां प्रयत्नेन बहवो वैदिकग्रन्थाः प्रकाशमापन्ना दिशि दिश्याचार्याणां कीर्त्तिगाथामुद्गायन्ति, श्रीमता मोक्षमूलरेण वेदार्थमधिगत्य भारताकृष्टहृदयेन सता भारतं प्रति निर्मूलकदुरभिप्रायं पोषयतां प्रतीच्यानां हृदयस्थां बुद्धिं तिरस्कर्त्तुं कियान् प्रयत्नः कृत इति "भारतं किमस्मान् शिक्षयितुं शक्नोतीति" (India : What can it teach us.) ग्रन्थे निबद्धैस्तदीयैर्व्याख्यानैः सुष्ठु प्रतीयते । एतद्विषये विस्तरं प्रकाशयिष्यामः । अत्र तु कीटैर्भक्षणमेवपुस्तकस्यपरमुद्देश्यम् नविद्यार्थिभ्योपि तस्यप्रकाशनम् । 'मूर्खान्धकूपपतनादिवपुस्तकानां व्यर्थं गतं वत परोपकृतिव्रतत्वम्' नैषधे ।

यथा चैतत्कर्मार्थे पाश्चात्त्या विद्वांसोऽस्माभिः प्रशस्याः, तथा वेदाद्यर्थविषये अस्मन्मतविरुद्धवादित्वात् नूनं ते निन्द्याइति ध्रुवं भवन्तो वदेयुः । पाश्चात्त्यानां शिक्षाप्रकारः साधीयस्त्वेन प्रसिद्धतरः । उत्तमं वा अधमं वा, यत् ते कुर्वन्ति, तत्रैव प्रायेण जनानां श्रद्धा जायते । भारतीया अपि तेषामेव मतं युक्तमिति स्वीकुर्वन्ति, तेन च भारतीयसंस्कृतज्ञेषु शिथिलश्रद्धा जायन्ते । अत्र न तेषामपराधः । वयमेव सर्वथापराध्यामः । स्वयमेवास्माभिर्वेदार्थो नावबुध्यते, कथं नु खल्वत्र तेऽवबोध्यन्ताम् पाश्चात्या यद्वदन्ति, हेयमपि

स्याच्चेत्तत्, तस्य प्रत्याख्यानायास्माकं शक्तिर्नास्ति । अतोऽस्मत्तः प्रतिवचनमलभमानास्ते किं कुर्वन्तु ।

पाश्चात्त्येषु रोथ- (Roth) नामकेन केनचिद् ऋग्वेदस्य व्याख्यानं कृतम् । तत्र का रीतिरवलम्बितेति तद्वचनमेव श्रूयताम्—

"Therefore we do not believe, as H. H. Wilson does that Sáyana better understood the expressions of the Veda than any European exegete; on the contrary we believe that a conscientious European exegete may understand the Veda much more correctly and better than Sáyana."

"विल्सन इव न वयं विश्वसिमो यत् सायणः युरोपीयव्याख्याकारापेक्षया वेदार्थं सुष्ठुतरमबुध्यतेति । अयं चास्माकं विश्वासो यद् विचारक्षमः कश्चिद् युरोपीयव्याख्याकारः सायणादपि शुद्धतरम् उत्कृष्टतरं च वेदार्थं बोद्धुं शक्नोतीति"।

अन्यदपि श्रूयताम्—"We do not consider it the immediate purpose to obtain that understanding of the Veda which was current in India some centuries ago, but we search for the meaning which the poets themselves gave to their songs and phrases. We consequently hold that the writings of Sáyana and of the other commentators must not be an authority to the exegete, but merely one of the means of which he has to avail himself in the accomplishment of his task."—Rudloph Roth's Preface to his great Sanskrit Wurterbuch.

"भारते कियद्वत्सरपूर्वं वेदस्य योऽर्थः प्रचलितः, न वयं तं प्रार्थयामहे; परन्तु वैदिकैः ऋषिभिर्येनार्थेन वेदो विरचितः, स एवास्माभिरनुसन्धीयते । अतः सायणादिव्याख्याकाराणामुक्तिः प्रामाणिकत्वेनावश्यं स्वीकार्येति नास्माभिर्ग्रहीतुं शक्यते । तास्तु व्याख्याः अस्मद्व्याख्याकाले केवलं किञ्चित् साहाय्यं करिष्यन्तीति"।

अवितथमिदं—यद्यत्वे आलोच्यानां शास्त्राणां यादृशं प्राचुर्यं जातं, तत्र तत्र च यादृग् गम्भीरोऽर्थश्चिन्तितः, तेन एकस्मिन् जन्मनि सविशेषं सर्वशास्त्राधिगमो न कस्यापि सम्भावयितुं शक्यते-

इति । तथापि नैतावन्मात्रं शास्त्रान्तरानधिगमे हेतुर्भवितुमर्हति । इदमस्माभिरभिप्रेयते—सत्यं साम्प्रतम् एकैकस्मिन्नपि शास्त्रे बहवो ग्रन्थाः उत्पन्ना उत्पद्यन्ते चेति परन्तु सर्वेऽपि ते ग्रन्थाः सविशेषं पठनीया इति न सम्भवति; कथमनादृत्य,वात्स्यायनपतञ्जलिप्रभृतीन् शिरोमणिनागेशाद्यश्चादर्तव्याः । अवश्यं हि ग्रन्थेषु केचिदुत्तमाः केकेचिद्वा अधमाः सन्ति । तत्रोत्तमेभ्योऽधमा विभज्यानुपादेयाः । शिष्टेषूत्तमेषु पुस्तकेषु यदि सर्वाण्यपि सम्यगालोचयितुं न शक्येरन्, तथापि तेषां साराकर्षणं नातिदुष्करं भवति । दुर्भेद्यतर्कोशानां परित्यागपूर्वकं सिद्धान्तावगमो नात्यायासकरो भवेदिति सम्भावयामः ।

कथं पठनीयमिति सांप्रतिकविज्ञानमूलप्रवर्तकेन पाश्चात्येन बेकनमनीषिणोक्तम्—

"Some books are to be tasted, others to be swallowed, and some few to be chewed and digested."—Bacon.

"कानिचित् पुस्तकानि आस्वाद्यानि, कानिचिद् गलाधःकरणीयानि, अन्यानि तु चर्वयितव्यानि जीर्णीकर्तव्यानि च; स्पष्टार्थस्तु कानिचित् पुस्तकानि भागतः पठनीयानि, अपराणि पठनीयानि परंतु न तथा कौतूहलेन, अन्यानि तु सामग्र्येण साभिनिवेशं सश्रमं च पठनीयानि"।

अनादृते चास्मिन् प्रकारे ग्रन्थबहुले वर्त्तमाने किमिवान्यद् गत्यन्तरमस्तीति न ज्ञायते । इदन्त्वत्र बोध्यम्-यदेकेन तावदेकतमं शास्त्रमवश्यं यथोचितमध्येयम्, तत्र च समीचीना व्युत्पत्तिः साधनीया; अपरापरं शास्त्रं तु यावच्छक्यमुपादेयमिति । परं पाठारम्भप्रभृत्येवेदमवश्यं सङ्कल्पनीयं यद् यथा न्यायाद्येकैकशास्त्रचिन्तनं, तथैवापरशास्त्रालोचनमपि च अवश्यकर्त्तव्यमेवेति । इदं च लक्षणीयं यत् सर्वमायुरेकस्यैव शास्त्रस्यागमे नात्येतीति । निरर्थकशुष्कतर्कप्रपञ्चेषु परित्यक्तेषु साम्प्रतं दुर्विगाहत्वेन प्रसिद्धानामपि शास्त्राणामधिगमः कामं सुगमो भवेदित्युक्तमेव । तथाच तदर्थमपि नातिबहुकालस्यापेक्षा स्यात् ।

"दार्शनिका" इति प्रसिद्धैरप्यस्माभिर्यदि दर्शनान्तरवार्त्तायामुपस्थितायां तूष्णीमेव स्थीयेत न किं तर्हीदमस्माकम् अतितमां गौरवहानाय भवेत्। वस्तुतो दर्शनान्तरतत्त्वमजानद्भिरपि यद्यस्माभिः केवलं प्रौढिवादमाश्रित्य सभामण्डपेषु तद्दर्शनाधिकारिणो वादिनो विजयाय प्रगल्भ्यते, किं तन्नाम भवद्भिर्युक्ततमं विविच्येत? संस्कृतविद्वांसो वयमिति सर्वेऽस्मान् यथोचितं मानयन्ति। परन्तु कीदृशी आर्याणां जीवनचर्या आसीत्, कीदृशं तेषां राजतत्त्वम्, किंविधा शिल्पविद्या, का वस्तुविद्या, किं भाषाविज्ञानं, किम्प्रकारम् मनोविज्ञानमित्यादिकं पृष्टैरस्माभिर्यदि न किञ्चित् प्रत्युत्तरयितुं शक्यते तर्हि किमस्माकं यावज्जीवं संस्कृतपाठेन? प्रागुक्ता अपरे च बहवो हृदयविन्यासोचिता विषया अस्मदीयैः प्राचीनैराचार्यैः सुपरिशीलिता उपनिबद्धाश्च तेषु तेषु ग्रन्थेषु। केवलमनन्वेषणदोषादेव न तान् वयं ज्ञातुं प्रभवामः। यथा वेदशाखासु विप्रकीर्णा धर्माः स्मृतिकारैः स्वस्वसंहितासु संगृहीताः, तद्वद् इदानीमपि यदि तत्र तत्र निगमागमेषु विप्रकीर्णास्ते ते विषया इतिवृत्तरूपेणैकत्र संगृह्येरन् यदि वा साहित्यदर्शनधर्मशास्त्राणां नातिबहुसमालोचनपूर्वम् इतिवृत्तरूपेण संग्रहो विधीयते, यदि वा वैदिकग्रन्थानां तेषां तेषामवश्यविज्ञेयानां विषयाणां सरलसन्दर्भेण इतिवृत्तविधयैव संक्षेपो विरच्येत, तर्हि संस्कृतशिक्षायाः कियानुपकारो भवतीति भवन्त एव विचारयन्तु। यावच्चेत्थं न क्रियते, तावद् वस्तुतः संस्कृतभाषाया अभ्युदयाशंसा न कर्तुं शक्यते।

श्रीमन्तः, इतोऽपि नामान्यत् श्रोतव्यमस्ति? परन्तु किं केवलं श्रवणेन। सकृदप्यनधीतसभाष्यऋग्वेदः कथं नाम कोपि भारतीयः शतशोऽभ्यस्तसमस्तवेदतन्त्रानालोचितानेकभाष्यनिरुक्तादीन्सर्वाङ्गीणवैदिककोशप्रणेतॄनेतान्पाश्चात्यविदुषः किमपि प्रतिवक्तुं प्रभवेत्।

पाश्चात्या अस्माकं धर्मसमाजशास्त्रादिविषये यद् यद्वदन्ति प्रकाशयन्ति च वसुमत्येवेयं समग्रा तत्सर्वमाकर्णयति। तेन चास्माकं

साधुत्वमसाधुत्वं वा निर्णीयते जनैः। कः सन्देहः तेषामेव प्रभावेण प्राचीनभारतगौरवमद्य दिगन्तेष्वपि श्रूयते इति।

दौर्भाग्यं चेदमतितमामस्माकं यद् वेदार्थग्रहणाभिलाषे उत्पन्नेऽपि कैश्चित्, वेदग्रन्थ एव नोपलभ्यते। 'मुम्बई' नगरादिषु द्वित्रेषु स्थानेषु ऋग्वेदो मुद्रितः, श्रीमता मोक्षमूलरेणापि स प्रकाशितः। परं न स सर्वसुलभः। ६० षष्ठिरूप्यकव्ययं कर्त्तुं कियन्तो नामास्मासु ईशते। सामादिवेदविषयेऽपि इयमेव वार्त्ता। यावद् ग्रन्थसौलभ्यं न जायते, तावत् वेदानुशीलनाशा भारते पराहता। दृश्यते सर्वैः साम्प्रतं भगवद्गीतालोचनं भारते कथं प्रसृतमिति। दशवत्सरपूर्वं नेत्थमासीत्। विविधप्रकारेण गीताग्रन्थस्य मुद्रणं, तस्य सौलभ्यसम्पादनम्, प्रथमं किञ्चित्प्रयासेन लोकेषु तस्या उपादेयत्वबोधनञ्चेति त्रिभिः कारणैरेव गीताध्ययनमित्थं समृद्धप्रचारमिति सम्भावयामः। वेदविषयेऽपीयं पद्धतिरनुसरणीया। तथास्य सौलभ्यं विधातव्यं येन नितान्तं दरिद्राणामपि गृहं तेन खलु रत्नेनालङ्कृतं भवेत्।

विधुशेखरशर्म्मा।

पाश्चात्यदर्शनम्।

समवासनगरे एव परमानन्दस्य शिष्यो मालीशनामा (Melissus) बभूव। प्रकृतिवादिनां प्रत्याख्यानपरोऽस्य यत्नः। एकमखण्डममूर्तमचलं सदेव तत्त्वम्। अनेकप्रतीतिरिन्द्रियजन्यो भ्रम इतिचास्य मतम्। ऐलेय (Elea) वासी जिनाख्यः (Zeno) कश्चिद्वीरोनीतिज्ञ आसीत्। अयं वादवित्सु प्रथमः। प्रतिवादिनां मते विरोधं प्रदर्श्य स्वमतं व्यवस्थापितवान्। बहुत्वस्य, भूतानां, गतेश्च स्वीकारे व्याहतत्वं तेन दर्शितम्। बहुत्वस्य वास्तवत्वस्वीकारे एकमेव वस्तु परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं च स्यादिति विरोधः संख्ययाहि तदन्येभ्यः परिच्छिन्नं स्यात् असंख्यभागसमवेतत्वाच्चापरिच्छिन्नम्। भूतानां भावस्य वास्तवत्वेऽपि स भावः सदृशात्सदृशो-

त्पत्ति रूपोवा विसदृशाद्विसदृशोत्पत्तिरूपोवा । प्रथमपक्षे कार्योद्भवो-भ्रममात्रं सर्वथा सादृश्ये कार्यकारणयोर्भेदाभावात् । वैसादृश्ये त्वसंभा-व्यस्यासत्कार्यवादस्य प्रसङ्गादभावाद्भावोत्पत्तिस्वीकारः* । एवं गते-ऽपि वास्तवत्वासंभवः गच्छन्नपि हि बाणोवस्तुतः प्रतिबिन्दु वियति स्थिर एव । किंचाकाशस्यैव गमनाधिकरणत्वं स्वीकार्यम् विनाह्याकाशं गतेरसंभवः तच्चाकाशमसिद्धं, किमधिकरणकं हि तदाकाशं स्यात् । आकाशान्तराधिकरणकं चेदनवस्थाप्रसङ्गः । अनाधारं च न संभवति तादृशस्य वस्तुन उत्प्रेक्षाया अप्यसंभवात् । एवं विभागस्य निरोधहेतूनामभावात्परमाणवन्तो विभाग इत्यपि भ्रममात्रम् । परमाणूना-मपि परतोविभागस्यावश्यंभावित्वात् विभागस्य चापरिच्छिन्नत्वात् ।

इत्थं द्रव्यादृव्यविभागः पृथुगौरीयैरेकानेकविभागरूपेण पेलेयैश्च भावाभावरूपेण स्वीकृतोऽभूदिति स्फुटम् ।

अयमत्र संग्रहश्लोकः—

> संख्यां पृथुगौरीया जनफणिपरमानदौ सत्ताम् ।
> प्रतिपेदाते तत्त्वं मालीशजिनौ सदैवैकम् ॥

इत्थं केपि यवनदार्शनिकाः प्रकृतिवादिनः परेचात्मवादिनइति व्या-ख्यातम् । ततोऽप्यन्ये यवनदार्शनिका बभूवुर्ये उभयवादित्वेन द्वैतवा-दित्वेन वा प्रसिद्धाः । एषां प्रथमोहरकलिताख्यः(Heraclitus)सम-भून् । कूटस्थसत्तावादिनामैलेयानां प्रतिपक्षीभूय परिवर्तनशीलं भावाभावस्वरूपं सकलं जगदिति प्रथयाम्बभूव प्रथमोऽयं द्वैतवादिना-म् । परस्परविरोधरूपं सर्वं जगत् । शान्तिः केवलं मृतौ संभाव्या । सूक्ष्माणां भेदानां विरोधानां चाप्रमेयत्वात् इन्द्रियजन्यं ज्ञानं हरकलित-स्य मते सर्वदाऽनिश्चितं प्रायश्चाश्रद्धेयम् । काले सर्वं जगत्प्रतिष्ठितं दाहशक्तिरेव च मुख्या जगति तस्यैव सकलपरिवर्तसंभवात् । अन्यश्च वैज्ञानिकः संपदाकराभिधानः(Enpedocles) सुशैलप्रदेशेषु

---

* सांख्यानां वेदान्तिनां च सत्कार्यवादप्रपञ्चोऽत्रानुसंधेयः ।

(Sicily) जातः । पेलेयैः सममसौ कूटस्थां सत्तां स्वीकरोति । किं तु बहुत्वं द्रव्यस्य, भावरूपत्वं च सत्तायाः प्रथयन्नयं कूटस्थानि चत्वारि तत्त्वान्यङ्गीचकारेति भेदः । मैत्रीविरोधाख्यशक्तिद्वयेन सर्वं जगदेभिरेव चतुर्भिस्तत्त्वैर्निर्मितम् । नियत्या दैवेन वा तच्छक्तिद्वयमितरेतरेण नियतसम्बद्धम् । प्रथममिदं सर्वं जगच्चक्रमेकं सद्रूपमासीत् अनेनैव चोपरिवर्णितेन शक्तिद्वयेनेदं वर्तमानं रूपं प्रापितम् । सर्वथा द्रव्याभावश्चास्य मतेऽसंभाव्यः । सर्वं जगन्नित्यं द्रव्यमयं च ।

ततः परं केचित्परमाणुवादिनो दार्शनिकाबभूवुः । एषां प्रथमो-लवक्रुपाभिधानः (Leucippus) अभूत् किं तु तस्य लेखादि नोपलभ्यतइति द्रामक्रीताभिधस्य (Democritus) तच्छिष्यस्यैव मतं प्रथममुपन्यस्यते । अयं महता व्ययेन सर्वेषु ज्ञातप्रदेशेषु गत्वा तत्रत्यं विज्ञानमादाय स्वदेशमेत्य महतीं प्रतिष्ठामासादितवान् । परमाणुवादिनां द्रव्यमविभाज्यैरखण्डैः सूक्ष्मपरिमाणैः परमाणुभिर्निर्मितम् । अनन्तमाकाशं सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति । अस्मिन्नाकाशे शून्यरूपे असंख्यानां जगतां स्थितिः । इमानि च जगन्ति वर्णैः पुस्तकानीव परमाणुभिर्ग्रथितानि सन्ति । एषामणूनां मध्ये न गुणकृतः कोपि परस्परं भेदः । केवलं परिमाणकृतआकृतिकृतश्च भेदोस्ति । शून्यं विना परिवर्तस्यासंभवात् जगतो नित्यत्वापत्तेरेभिःपरमाणुवादिभिः शून्यरूपमाकाशं स्वीक्रियते । परिवर्ते हि संयोगविभागाभ्यामेव सर्वं जगत्परमाणुभ्यः समुद्भवति । एतौ च संयोगविभागौ नियत्या नियमितौ ।

क्रमशः

पाण्डेयः श्रीरामावतारशर्म्मा ।

साहित्यरत्नावली।

माधवः।

चतुर्दशशतके विजयनगरेश्वरस्य वीरबुक्कनृपतेस्तदनन्तरं हरिहरस्य च सभायां समस्तवेदवेदाङ्गपारगो माधवाचार्य आसीत्। तस्य भ्राता सायनाचार्य इति प्रसिद्धः। उभयोर्बहवो ग्रन्था उपलभ्यन्ते। अयं सर्वज्ञविष्णोः शिष्य आसीदिति सर्वदर्शनसंग्रहे दृश्यते। माधवस्य चतुर्थाश्रमे विद्यारण्यनाम्ना प्रसिद्धिः संजाता। अनेनैव माधवेन वेदान्तगुरोर्भगवतः शंकरस्य * चरितं शंकरविजयाभिधं प्राणायि। ग्रन्थशैलीसमालोचनेन शंकरविजयस्य प्रणेता माधवः कोऽप्यन्य एवेति केचित्। अस्य ग्रन्थस्य प्रणयने माधवेन 'अभिनवकालिदास' नाम्ना स्वस्य व्यपदेशः कृतः। प्राधान्येन दार्शनिकत्वादस्य कवितायां बहवो दोषा दृश्यन्ते तथापि विषयस्यापूर्वत्वाद्बहूनां गुणानां च सद्भावादस्य काव्यं प्रायोऽतीव मनोरमम्। अस्य ग्रन्थशैली च प्रायो नवीना। न कस्याप्यनुकरणमस्य बहुमतम्। एकाक्षराणां खादिशब्दानां प्रयोगैः शंकरमण्डनयोः शास्त्रार्थेऽश्लीलादिदोषेण ईदृशैरन्यैश्च दोषैः क्वचित्क्वचिन्नातिरम्येऽपि शंकरविजये प्रसादादिगुणैः प्रायो हृदयमाकृष्यते बलात्पठितुं प्रवृत्तिर्भवति। आनन्दज्ञानेन (आनन्दगिरिणा) अन्यः शङ्करविजयाख्यः प्रबन्धः प्राणीयत। गद्यपद्योभयात्मकस्य तस्यैव प्रबन्धस्य विषयः केवलपद्यैर्माधवेन ग्रथितः। प्रायश्चानन्दगिरीयप्रबन्धानुसार्येव सकलं माधवीयं काव्यम्। अत्र च शंकरमण्डनयोर्वादः परमरमणीय इति स एवात्र विनोदाय सहृदयानां विन्यस्यते।

शङ्करविजये—

अथ प्रतस्थे भगवान्प्रयागात्तं मण्डनं पण्डितमाशु जेतुम्।
गच्छन्नखसृत्या पुरमालुलोके माहिष्मतीं मण्डनमण्डितां सः॥
अवातरद्रत्नविचित्रवप्रां विलोक्य तां विस्मितमानसोऽसौ।

---

* श्रीशंकराचार्यः केरलेषु अष्टमशतके संजातः॥

पुराणवत् पुष्करवर्तनीतः पुरोपकण्ठस्थवने मनोज्ञे ॥
प्रफुल्लराजीववने विहारी तरङ्गरिङ्गत्कणशीकरार्द्रः ।
रेवामरुत् कम्पितशालमालः श्रमापहृद्भाष्यकृतं सिषेवे ॥
तस्मिन्सविश्रम्य कृताह्निकः सन् स्वस्तिकारोहणशालिनीने ।
गच्छन्सौ मण्डनपण्डितौको दासीस्तदीयाः स ददर्श मार्गे ॥
कुत्रालयो मण्डनपण्डितस्येत्येताः स पप्रच्छ जलाय गन्त्रीः ।
ताश्चापि दृष्ट्वाद्भुतशंकरं तं सन्तोषवत्यो ददुरुत्तरं स्वम् ॥
स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं कीराङ्गनायत्र गिरः किरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसंनिरुद्धा अवेहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥
फलप्रदं कर्म फलप्रदोऽजः कीराङ्गनायत्र गिरः किरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा अवेहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥
जगद्ध्रुवं स्याज्जगदध्रुवं स्यात् कीराङ्गनायत्र गिरः किरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसंनिरुद्धा अवेहि तन्मण्डनपण्डितौकः ॥
पीत्वातदुक्तीरथतस्य गेहाद्गत्वा बहिः सन्नकपाटगुप्तम् ।
दुर्वेशमालोक्य सयोगशक्त्या व्योमाध्वनावातरदङ्गणान्तः ॥
तदा सलेखेन्द्रनिकेतनाभं स्फुरन्महध्वजलकेतनाभम् ।
समग्रमालोकत मण्डनस्य निवेशनं भूतलमण्डनस्य ॥
सौधाग्रसंछन्ननभोवकाशं प्रविश्य तत्प्राप्य कवेः सकाशम् ।
विद्याविशेषात्तयशःप्रकाशं ददर्श तं पद्मजसंनिकाशम् ॥
तपोमहिम्नैव तपोनिधानं सजैमिनिं सत्यवतीतनूजम् ।
यथाविधि श्राद्धविधौ निमन्त्र्य तत्पादपद्मान्यवनेजयन्तम् ॥
अथोपसंस्पृश्य जलं सशान्तः स संभ्रमं मण्डनपण्डितोपि ।
व्यासाज्ञया शास्त्रविदर्चयित्वा न्यमन्त्र्ययद्भैक्ष्यकृते महर्षिम् ॥
सचाब्रवीत्सौम्य विवादभिक्षामिच्छन्भवत्संनिधिमागतोस्मि ।
सान्योन्यशिष्यत्वपणा प्रदेया नास्त्यादरः प्राकृतभक्तभैक्षे ॥
मम न किंचिदपि ध्रुवमीप्सितं श्रुतिशिरःपथविस्तृतिमन्तरा ।
भवहितेन मखेष्ववधीरितः सभवता भवतापहिनद्युतिः ॥

जगति संप्रति तं प्रथयाम्यहं समभिभूय समस्तविवादिनः ।
त्वमपि संश्रय मे मतमुत्तमं विवद वा वद नास्मि जितस्त्वित
इति यतिप्रवरस्य निशम्य तद्वचनमर्थवदागतविस्मयः ।
परिभवेन नवेन महायशाः स निजगौ निजगौरवमास्थितः ॥
अपि कदाचिदुदेष्यति कोविदः सरसवादकथापि भविष्यति
इति कुतूहलिनोमम सर्वदा जयमहोयमहो स्वयमागतः ॥
ततः समादिश्य सदस्यतायां सधर्मिणीं मण्डनपण्डितोपि ।
सशारदां नाम समस्तविद्याविशारदां वादसमुत्सुकोभूत् ॥
श्रीरामावतारशर्मा ।

उदानवर्गः ।

उदानवर्गोहि भगवता बुद्धेन कथितानां नीतिमालानां संग्रहः पोबौद्धोग्रन्थः । एषखलु भागचतुष्टयेन विभक्तः ऊननवत्यधिकन शतश्लोकमयश्च (९८१)- तद्यथा प्रथमभागे द्वादशाध्यायाः षष्ट्यधि द्विशतश्लोकाः (२६०) । द्वितीयभागे द्वादशाध्याया ऊनपञ्चाशः धिकद्विशतश्लोकाः (२४१) तृतीयभागे षडध्याया अष्टचत्वारिंशः धिकद्विशतश्लोकाः (२४८) चतुर्थभागे च द्वात्रिंशदधिकद्विशतश्लोक (२३२) वर्त्तन्ते । श्लोकोगाथावेति " उदान " इत्यस्य अभिधेयम् क्वचित्तु स्तोत्र मित्यस्मिन्नर्थेऽपि पदमिदं व्यवह्रियते । ग्रन्थेऽस्मि यादृशाः श्लोका दृश्यन्ते, भगवता गौतमेन कथिताना मुपदेशमालाः शेषभागे तादृशा एवावलोक्यन्ते, अनुमीयते चैतेन यद्धर्मश्रोतॄ प्रति कथितोपदेशानां स्थिरांशं बोधयितुं लीलयैव स्मरणार्हैः कति पयैः श्लोकैरुपदेशानां सारनीतीर्भगवान् बुद्धः संग्रथितवानिति बौद्धधर्मप्रतिष्ठापयित्रा श्लोकानामेतेषामतीव प्रयोजनीयता शिष्ये भ्योदर्शिता समर्थितश्च सविशेषं लौकिकेषु कर्मसु तेषां प्रयोगः । एतै तदनुमीयते यद् बौद्धमनीषिणोबोधप्रकर्षोत्पादकान् बौद्धसम्प्रदाय स्याभिमततमांश्च बुद्धकथितानुपदेशान् संकलयितुं सोद्यमा आसन् इत्थमेव कालेन उत्तरमहायानदक्षिणमहायान (Northrn and Southern

:anons) नामकानि बहूनि पुस्तकानि समपद्यन्त । उत्तरमहायान-
ङ्कलितेषु ग्रन्थेषु द्विचत्वारिंशदध्यायात्मकं सूत्रम्, उदानवर्गः, कति-
यान्यन्यानिच पुस्तकानि प्रसिद्धानि, दक्षिणमहायानसंग्रथितानां
न्थानां च धर्मपदं (धम्मपद), सूत्रनिपातश्चेतिग्रन्थद्वयं प्रख्यातम् ।

धर्मपदस्थैः श्लोकैरुदानवर्गस्य त्रिशतमितानां(३००)श्लोकानां प्राये-
कैरूपता, सार्धशतस्यच समधिकं सादृश्यं लक्ष्यते । पुनरुदानवर्गस्य
विंशतिःश्लोकाः सूत्रनिपाते दृश्यन्ते । अपिच प्रायस्तत्संख्यकानामे-
श्लोकानां सूत्रनिपातस्थेन श्लोकनिवहेन सह भागतोऽभेदः सम-
गम्यते । तेनहि उदानवर्गस्य प्रायेणार्द्धसंख्यकाः श्लोकादक्षिणमहा-
यानान्तर्भूते धर्मपदे सूत्रनिपाते च प्राप्तव्याइति सिद्धान्तितम् ।

तेन पुनरेतदनुमीयते यत्स्थाविरगाथा-स्थाविरोदानप्रभृति-
पुस्तकेषु परीक्षितेषु तिब्बतीयपुस्तकस्य (Tehd-du-brjod-pai tro-
nes नामकस्य) बहवः श्लोकास्तेष्वेव प्राप्तव्या इति ।

अनूदिते तिब्बतीयग्रन्थे पालिपुस्तकेन तुलिते प्रथमपुस्तकस्य
सर्वतएव पालिग्रन्थादीषत् प्रभेदोलक्ष्यते । अनुवादकस्य पालि-
भाषायां सम्यग् व्युत्पत्तेरभावएवास्य मूलमित्युपपन्नम् चीनदेशीय-
पुस्तकेऽपि उदानवर्गस्य श्लोकादृश्यन्ते ।

उदानवर्गस्य संकलयिता धर्मत्रातोनामेति चीनग्रन्थस्य मतम् ।
अपि च धर्मत्रातोवसुमित्रस्य पितृव्यइति सएवग्रन्थो वर्णयति ।

कनिष्कस्य शासनसमये या बौद्धपरिषत् समाहूता, अयमेव वसु
मित्रः परिषदस्तस्याः सभापतिश्चेद् भवेत् तदासौ खृष्टजन्मनः
प्राक् प्रथमशताब्द्यामेव (First Century B. C.) वर्त्तमान आसीदि-
त्यनायासेन स्थिरीक्रियते । तारानाथेन तु"वैभाषिकनायकानां कश्चित्
स्थविरधर्मत्रातोनामाग्रणीरासीद्, अयं स्थविरधर्मत्रात उदानवर्गस्य
संकलयिता धर्मत्रातश्च द्वावेतौनाभिन्नपुरुषाविति" मतमुपन्यस्य सरलं
तत् समाधानं कुटिलीकृतम् । चन्द्रकीर्तिनापि "स्थविर" "भदन्त"
इति विशेषणद्वयेनान्वितौ द्वावेव धर्मत्रातौ निर्णीतौ । सम्भाव्यं यद्-

द्वावेतौ पुस्तकानि रचितवन्ताविति । यथावा भवतु परमेत अस्मन्मतं खी० पू० ७५ तमाब्दे उदानवर्गोविरचित इति ।

इंलण्डदेशवासिना उलियम् रक्हिल नाम्ना केनचित् बौद्धधर्मतत्त्वानुसन्धायिना स्वभाषाया मनूदितस्योदानवर्गस्य भूमिकायाः संक्षिप्तोनिष्कर्षोयम् ।

अतः पर मस्माभिः पाठकानां चित्तविनोदनाय आंगलभाषाय मनूदितेषु उदानवर्गश्लोकेषु केषांचित् संस्कृतानुवादा इह लिख्यन्ते-

(१) फलानां परिपक्कानां यथा पातभयं सदा ।
जातानां खलु जीवानां भयं मरणतस्तथा ॥ उ०व० ३ पृ ११ श्लो

(२) कामादुत्पद्यते दुःखं कामादुत्पद्यते भयम् ।
न जानाति भयं दुःखं, काममुक्तस्तु यो नरः ॥ १ पृ० २ श्लो०

(३) अप्रियैः सह संयोगाद् वियोगाच्च प्रियैः समम् ।
यावज्जीवं जनो दुःखं जनयत्यात्मनो महत् ॥ २५ पृ० ६ श्लो०

(४) कायेन मनसा वाचा धर्ममाचरतीह यः ।
स जनः सुखमाप्नोति परत्रेह च जन्मनि ॥ ३४ पृ० ६ श्लो०

(५) भूतले गगने वापि सिन्धौ वा गिरिगह्वरे ।
न स्थानं, यत्र कर्त्तारं नागच्छेत् कर्मजं फलम् ॥ ४ पृ० ५ श्लो०

(६) पुण्यं कर्माथवा पापं, यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।
नैकमप्यनयोर्बन्ध्यं शुभाशुभकरं हि तत् ॥ ४० पृ० ८ श्लो०

(७) धर्मे प्रवृत्तिः परमा च निष्ठा, वदान्यता लोभ-विहीनता च
अमी गुणा यस्य जनस्य सन्ति, सर्वत्र सर्वैः खलु पूज्यते सः ॥
४४ पृ० ८ श्लो०

(८) जयेत् कोपमकोपेन, शुभेन चाशुभं जयेत् ।
औदार्येण जयेल्लोभं सत्येन चानृतं जयेत् ॥ ८१ पृ० १८ श्लो०

(९) वार्य्यते मरणं येन मरणं च निषिध्यते ।
संसारान्मुच्यते येन तज्ज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ४१ पृ० ३ श्लो०

श्रीहरिचरणविद्याभूषणः,

संस्कृताध्यापकः ब्रह्मचर्याश्रमः, (बोलपुर)

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, आषाढः । { तृतीयसंख्या

काव्यपरिमलः ।

मानस्यापनयाय नम्रशिरसः शम्भोर्जटाग्रस्खलत्-
सर्पाधीशशिरोमणिद्युतिशिखानीराजनाराजितम् ।
देव्याः श्रीचरणारविन्दयुगलं त्वां पातु साधो चिरम्,
प्रातस्त्यारुणरागरञ्जित मिव प्रह्वानुराग प्रदम् ॥ १ ॥

महतां विरहे क्षुद्रोऽप्युपास्यः कार्यसिद्धये ।
निशायां नष्टसूर्य्येन्दौ प्रदीपोऽपि तमोपहः ॥ २ ॥

कृष्णः पक्षो निशेयं घनतिमिरमुखो क्वापि लीनः शशाङ्कः
शङ्के ध्वान्तात् सशङ्कः शरणमुपगतः सूर्यदेवस्य पादान् ।
तारा निद्रालसा द्योर्नयनदशशतीवावृतामेघपत्रै-
राराध्यो योऽयदीपश्चलति यदि मरुत् सोऽपि लीयेत तर्हि ॥३॥

उदये कृशतां याति पुष्टिं गच्छति च क्षये ।
छायेव सवितुः पत्युर्गृहिणी व्यभिचारिणी ॥ ४ ॥

जडाशयोऽप्येष तवानुवत्सरं,
प्रदूषितोऽद्भिः परिरक्षति प्रजाः ।
पयोद तस्मिन् विमुखस्त्वमद्य चेत्,
निरागसस्तर्हि हताः शरीरिणः ॥ ५ ॥

मण्डूक मूकीभव लम्फझम्पम
विमुञ्च, किञ्च व्यपयाहि तूर्णम् ।
सृक्कद्वयं लेलिहदुज्ज्वलाक्षः
सर्पोऽय मेति त्वयि बद्धलक्ष्यः ॥ ६ ॥

श्रीमहेशचन्द्र तर्कचूडामणिः ।

दिनाजपुरम्

इत्-सिं ।

साम्प्रतं मि० ताकाकासुनाम "इत्-सिं"-नामकस्य कस्यचिच्चीनदेशीयस्य पर्यटकस्य भ्रमणवृत्तान्तं प्रकाशितवान् । "फाहियान्"—"हुयेन्-सां"-प्रभृतीनामिवास्य नाम नास्माभिः परिचितमासीत् । परन्त्वनेन भारतवर्षस्य तस्मिन् समये प्रचलितानां रीतिनीतिव्यवहारानुष्ठानादीनां यादृशमविकृतं चित्रमङ्कितं तेन तद् बौद्धकालस्येतिवृत्तसंग्रहार्थं महामूल्यम् । सुप्रथितस्य परिव्राजकस्य "हुयेन सां" इत्यस्य मरणानन्तरं खी० ६७३ तमेऽब्दे 'इत्-सिं'-महाशयो भारतमाजगाम । तदानीं सुप्रसिद्धायां भागीरथीतटवर्त्तिन्यां 'ताम्रलिप्ति'-नगर्यां पोतादवतीर्य्यायं बहुना क्लेशेन "नालन्द"-नाम्ना प्रख्यातं बौद्धविहारमुपागच्छत् । तदा भारते नालन्दविद्यालय एवैकः सर्वोत्कृष्ट आसीत् । प्रायो दश सहस्राणि विद्यार्थिनोऽत्र बौद्धशास्त्रग्रहणार्थमतिष्ठन् । न केवलं भारतस्य निखिलप्रदेशेभ्यः, अपितु चीनेभ्यो यवसुमात्रादिभ्यो द्वीपेभ्यश्च बौद्धशास्त्राध्ययनार्थिनोऽत्रागच्छन् । 'इत्-सिं'-महाशयोऽस्मिन् षोडश वत्सरान् संस्कृतं पालिं च भाषामधीत्य 'विनयपिटक'-प्रभृतीनां बौद्धधर्मग्रन्थानां प्रायः ५०,००० पञ्चाशत् सहस्राणि श्लोकान् संगृह्य स्वदेशमनयत् चीनभाषया च तेषामनुवादमकरोत् । अस्मिन् सन्दर्भे तेन स्वयं लिखिताद् भ्रमणवृत्तान्तात् तत्कालप्रचलितं श्रमणानामतिथिसत्कारप्रकारमुद्धृत्य पाठकेभ्य उप-

हूयते। इत्-सिं महाशयः समाजव्यवहारादौ भारतमेव आदर्शीकृत्य प्रचलितव्यमिति स्वदेशीयान् शिक्षयितुं भारतीयानामाचारादिप्रकारं सविशेषमवर्णयत्। अस्मिन् ग्रन्थे सर्वत्रैव भारतं प्रत्येतस्य महाननुरागो दृश्यते। सोऽयमस्माभिरुपजिहीर्षितस्तल्लिखितः अतिथिसत्कारप्रकारो भारतस्य "परिचितो वा अपरिचितो वा, शिष्यो वा विद्यार्थी वा, वयसा ज्येष्ठो वा, कनिष्ठो वा, यः कोऽप्यस्तु, आगन्तुं दृष्ट्वा भिक्षुरभ्युद्गम्य स्वागतं पृच्छेत्। समायाते अतिथौ भिक्षुः तत्करात् भिक्षापात्रं, जलपात्रं च गृहीत्वा नवदीक्षितं तं क्वापि निर्जने स्थाने, वृद्धन्तु वहिःस्थिते गेहे उपवेशयेत्। अभिवादनार्हस्यातिथेः पादग्रहणं, देहे करतलपरामर्शनं च, अतादृशस्य कनीयसः पथक्लमापनोदनार्थं पृष्ठे मन्दं मन्दं पाणितलेनाघातं च भिक्षुः कुर्य्यात्। सवयसा सह व्यवहारे तु न कश्चिन्नियमः।

शिक्षार्थी आगन्तुको दूरीकृते पथश्रमे, पाणिपादं प्रक्षाल्य पूजनीयस्य जनस्य पादग्रहणं कुर्यात्। सोऽपि विद्यार्थिनः पृष्ठे स्कन्धे च करं स्थापयित्वा कुशलं पृच्छेत्। विद्यार्थी तं प्रश्नमुत्तरयित्वा सविनयं तदेकपार्श्वं उपविशेत्। * * * * घृतेन, मधुना अपरैश्चाहार्य्यैः पानीयैश्चातिथेः सत्कारः करणीयः। * * * पथि जनसंघे वा साक्षात्कारे मस्तकं मनागवनम्य "वन्दे" इत्युच्चार्य्यमिति"।

'इत्-सिं'-वर्णिता भारतस्यापरेऽपि वृत्तान्ता यथाकालं प्रकाशयिष्यन्ते।

कश्चिद् अध्यापकः,

ब्रह्मचर्याश्रमः, (बोलपुर)

शुक्तिरजतम्।

(पूर्वानुवृत्तम्)

किं नाम व्यावहारिकं वस्तु किं वा प्रातिभासिकमिति पूर्वमुक्तम्। व्यावहारिकस्य पदार्थस्य यादृशमुपादानं प्रातिभासिकस्य न तादृशं

भवति। समाने हि उपादाने, व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेन च न्योन्यं भेद एव न स्यात्, यदि घटस्येव पटस्यापि मृदेवोपादानं भवेत न तर्हि तौ अन्योन्यं भिद्येयाताम्। अतो व्यावहारिकात् प्रातिभासि कस्य भिन्नमेवोपादानं वक्तव्यम्।

उक्तमधस्तात्—शुक्तिरजतस्थले चाकचिक्यादिसन्दर्शनसमुद्बो धित-पूर्वदृष्टरजतसंस्कारसहित शुक्तिस्वरूपविशेषांशस्य अज्ञानमे रजतरूपेण परिणमत इति। अतः अज्ञान मेव प्रातिभासिकस्य तस्य रजतस्योपादानम्। यद्धि येनात्मना परिणमते तदेव तस्योपादानम् यथा घटरूपेण परिणममाना मृद् घटस्योपादानम्; यथा वा दधिरूपे परिणममानं दुग्धं दध्न उपादानम्। अज्ञानम्, अविद्येति नार्थान्तरम् अविद्या हि विचित्रशक्तिः—अघटनघटनपटीयसी। न किञ्चित् तस्य दुष्करं नाम। तस्मात् प्रातिभासिकपदार्थोत्पत्तौ सर्वत्रैव अज्ञानम्—अविद्यैवोपादानम्।

अथ द्रष्टव्यं शुक्तिरजतस्य कतमस्मिन् पदार्थेऽन्तर्भाव इति। य द्वस्तु न जातु केनापि ज्ञानेन बाध्यते (विनाश्यते), तत् सत्, यथा—संसारदशायां घटपटादिकम्; न हि संसारदशायामस्ति किञ्चि तादृशं ज्ञानम्, येन घटपटादिकं बाध्येत।* न तावत् शुक्तिरजत सद्वस्तु, 'इदं रजतम्' इति ज्ञानोत्तरं भाविना 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानेन तस्य बाध्यमानत्वात्। नहि "नेदं रजतम्" इति ज्ञानोत्पत्तौ रजतस्य तत्र सत्त्वोपलभ्यते।

यस्य खलु अतीतानागतवर्त्तमानरूपेषु कालत्रितयेषु न क्वापि स-त्त्वम्, तद् वस्तु असत्; यथा—गगनकमल-वन्ध्यापुत्र-शशशृङ्गादयः; नहि कदाचिद् गगनकमलादय आसन्, सन्ति, भविष्यन्ति वा। न

---

* यद्यपि एतन्मते ब्रह्मातिरिक्तं नापरं किञ्चित् सद्वस्तु, तथापि संसार-दशायां घटपटादीनामपि ज्ञानान्तरेण बाध्यत्वादर्शनात्। तेऽपि सद्वस्तुत्वेन प्रथमत एव व्यपदेष्टुम् अतएव अध्यासभाष्यव्याख्यानावसरेऽपि वाचस्पतिमिश्राः—"परम,—शुक्तिकादौ परमार्थवती" व्याहुः।

वास्माकं शुक्तिरजतं तथा, कियन्तं कालं तस्योपलम्भात् । अतो न तदसत् ।

नापि सदसत् तेजस्तिमिरयोरिव सत्त्वासत्त्वयोर्युगपत् एकत्र विरोधात् ।

ये किल वदन्ति—'इदं रजतम्' इत्यादौ रजतत्वांशे देशान्तरीय-रजतस्य स्मृतिः, इदन्त्वांशे तु इन्द्रियादिदोषेण पुरोवर्त्तिपदार्थस्य सामान्यांशग्रहो भवतीति ।

तन्मतेऽपि शुक्तौ परिदृश्यमानं रजतं, शुक्तिर्वा भवेत्, देशान्तरस्थं रजतं वा भवेत्, नैतयोर्द्वयोरन्यत् । यदि तावत् शुक्तिरेव स्यात्, तदा 'शुक्तिकेयम्' इत्येव ज्ञानं स्यात्, न तु 'इदं रजतम्' इति । अथ देशान्तरस्थं रजतम्; तर्हि 'देशान्तरे रजतम्' इति ज्ञानं स्यात्, न तु 'अस्मिन् रजतम्' इति । अथ कथयसि देशान्तरस्थितत्वेऽपि रजतस्य तद्देशान्तरं न स्मर्य्यत इति । तथापि न युज्यते, तथा सति 'रजतम्' इत्येव ज्ञानं स्यात्, न तु 'अस्मिन् रजतमिति' ।

अतः शुक्तिरजतं न सद्वस्तुत्वेन, न असद्वस्तुत्वेन नापि सदसद्वस्तुत्वेन निर्वक्तुं शक्यत इति तद् "अनिर्वचनीयम्" एव किमपि पदार्थान्तरमिति ज्ञेयम् । *

सम्भवतीह केषाञ्चित् संशयावकाशो यद् यदि नामैतन्मते ब्रह्मैव सत्, तद्भिन्नं तु निखिलमेव असत् स्यात् कथं तर्हि जगद् 'अनिर्वचनीय' सम्भवतु इति । अत्र पञ्चपादिकायां श्रीपद्मपादाचार्यैरेव प्रयुक्तम्—"ननु सर्वमेवेदम् असदिति भवतो मतम् ? (उत्तरयति)

* एतन्मते शुक्तिरजतमिव निखिलोऽपि जगत्प्रपञ्चः 'अनिर्वचनीय' एव। यदि नाम जगत् सत् स्यात्, न तदा तस्य बाधा भवेत्; "तत्त्वमसी"त्यादिशास्त्रोत्पन्न-निर्विचिकित्सज्ञानोदये तु तदपि बाध्यत एव। नापि जगद् असद् भवितुमर्हति, गगनकमलादिवद् अत्यन्ताप्रतीत्यापत्तेः। न च वा सदसत् तयोर्विरोधात्। तस्माद् अनिर्वचनीयम् एवेति युक्तम्। अतएवेदं मतम् 'अनिर्वचनीयवाद" इत्युच्यते। अयमेव वेदान्तिनां सिद्धान्तः।

क एवमाह अनिर्वचनीयाद्यविद्यात्मकम् इत्युद्घोषितमस्माभिः । अ पुनर्विद्योदये अविद्याया निरुपाख्यतामङ्गीकृत्य असत्त्वमुच्यते, काम मभिधीयताम् इति" ।

कथितम्—इन्द्रियेण पुरोवर्त्तिपदार्थस्य सन्निकर्षे सति इन्द्रियदोष हेतुना अधिष्ठानस्य सामान्यांशमात्रं गृह्यतइति । अत्र बहवो बहुध विप्रतिपद्यन्ते । केचिद् अध्यासं प्रति अधिष्ठानज्ञानस्य कारणत स्वीकुर्वन्ति, अन्ये न । केचिद् अधिष्ठानारोप्ययोः सादृश्यमपेक्षणीय मेवेति वदन्ति; अपरे न । इत्येवमन्येऽपि केचन किञ्चित् विभिन्नमे स्वस्वाभिमतं पुरस्कुर्वन्ति । एतदपि समासतो दर्शयिष्यते ।

उक्तपूर्वं— शुक्तिरजतस्य अज्ञानमेव उपादानमिति । शुक्तेः इद न्त्व-शुक्तित्वांशयोर्मध्ये इदन्त्वांशस्य ज्ञानात्, तदंशस्यैवाज्ञानं विनिव र्त्तते, न तु शुक्तित्वांशस्यापि । यद्विषयकं ज्ञानं, तद्विषयकमेवाज्ञा नश्यति; न तु अन्यविषयकाद् ज्ञानादन्यविषयकमज्ञानम् इति नियमः ततश्च शुक्तित्वांशस्य अज्ञानमेव रजतस्योपादानकारणम् । अनुभव एवात्र प्रमाणम्, दृश्यते हि शुक्तिज्ञाने न रजतमध्यस्यते, तदभावे तु अध्यस्यत एवेति । अतः शुक्तित्वांशाज्ञानमेव रजतोपादानम् इति युक्तम् ।

अतएवामी वदन्ति— रजतस्य शुक्तित्वांशोऽधिष्ठानम् इदन्त्वांश आधारः रजतादिसम्पादकस्य अज्ञानस्य विषयः अधिष्ठानम् । यत पुनः रजतादिभिन्नमपि तदभेदरूपेण प्रतीयते, स आधारः । प्रकृते च तादृशस्य अज्ञानस्य विषयः शुक्तित्वांश एवेति सोऽधिष्ठानम् । इदन्त्वांशस्तु भिन्नोऽपि रजतात् तदभेदरूपेण प्रतीयत इत्याधार इति केचित् ।

अस्ति तावत् शुक्तौ रजताध्यासे 'इदं रजतम्' इति ज्ञानं भवती- ति । तस्मिंश्च ज्ञाने इदंत्वांशे रजतत्वांशेन अभेदेन प्रतीयत इति इदं- त्वांशाज्ञानमेव रजतस्योपादानकारणं वक्तव्यम् अत्राऽयं बालस्यापि अनुयोगः सम्भवति—यदि प्रथमम् इदन्त्वांशस्य ज्ञानमेव उत्पन्नं,

कृतस्तदा तद्विषयकमज्ञानम् । नहि ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं भवति । अत्रेदं प्रतिवचनं—पुरोवर्त्तिनि पदार्थे नयनसन्निकर्षे सति अन्तःकरणे इदमाकारा काचन वृत्तिर्जायते । सा च वृत्तिरिदन्त्वांश-ज्ञानस्य आवरणशक्तिं विनाशयन्त्यपि विक्षेपशक्तिं विनाशयितुं न प्र-भवति । (नयनस्य काच-कामलादिदोष एवात्र कारणम् ।) अत इद-न्त्वांशविषयकस्य अज्ञानस्य विक्षेपशक्तिरेव रजतस्योपादान कारण-मित्यन्ये । *

क्रमशः ।

विधुशेखरशर्म्मा ।

बौद्धानाम् आमेरिकाविष्कारः ।

यस्य खलु विविधयशोदुन्दुभिध्वानेनाद्य समग्रमपि दिगन्तराल-मापूर्य्यते, आमेरिकाभिधेयस्य तस्य महादेशस्य नामापि पञ्चशतवर्ष-पूर्वं केनापि नाज्ञायत । अथ खी० १४९२ तमाब्दे अङ्गीकृतसमुद्रयात्रा-खेदेन श्रीमता 'कलम्बस्'-महाशयेन प्रथमं तमाविष्कृत्य तद्यशोमा-लिकया स्वोरःप्रदेशः परिशोभित इति सर्वेऽपि जानन्ति । तिरोभूत-मवेदानीं तस्य तद् गौरवम् । अध्यापकेन श्रीमता फ्रायर-(Fryer) महाशयेन आमेरिकायाः कस्मिंश्चित् मासिकपत्रे "बौद्धानामामेरिका-विष्कार" इति प्रबन्धे † सुष्ठु प्रतिपादितं यत् कलम्बसतोऽपि बहुपूर्वं—१४०० वत्सराणामपि प्राक् बौद्धाचार्य्यैः उत्तरामेरिकाप्रदेश

---

* अज्ञानस्य द्वे शक्ती—आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्च । यथा रङ्गमञ्चः स्थितया प्रतीसीरया स्वाभ्यन्तरस्थम् अभिनेतृगणम् आवृणोति; तदपसा-रणेन च स प्रकाशते; अज्ञानमप्येवं शक्तिविशेषद्वारा ज्ञानमावृणोति; अज्ञा-नस्येयं शक्तिः 'आवरणशक्तिः' इति गीयते । अपरया च कयाचित् शक्त्या अज्ञानस्य रजतत्वाभावेऽपि शुक्तिकायाः, सा रजतरूपेण प्रतीयते । अज्ञान-स्येयं शक्तिः 'विक्षेपशक्तिः' इति प्रसिद्धा ।

† "The Buddhist Discovery of America" Harper's magazine

आविष्कृतः । वृत्तान्तोऽयं पाठकानां चित्तं विनोदयेदिति "बौद्धधम
नामके ग्रन्थे संगृहीतस्तत्सार एवात्रोद्ध्रियते । विशेषतो बुभुत्सु
स्तत्पत्रमानीय द्रष्टव्यम् ।

पाठकैर्मानचित्रे दृष्टं स्याद् 'आसिया' महादेशस्योत्तरपूर्वसि
त कामट्कास्का-(Kamatschaska) प्रदेशतः, आमेरिकायाः पश्चिम
त्तरस्थित आलास्का-(Alaska) प्रदेशो 'बेरिं' (Berhing strai
प्रणाल्या व्यवधीयते । एतन्मध्ये 'एल्युसियादयः' द्वीपश्रेणयः (Al
utian Isles) क्रमेणैता द्वीपश्रेणीरतिक्रम्य नातिक्लेशेन आसियाः
भागाद् अमेरिकायां गन्तुं शक्यत इति बहुभिः प्रमाणैर्ज्ञातं यत् प
बौद्धभिक्षवः प्रागुक्तेन पथा प्रशान्तमहासागरमुत्तीर्य्य आमेरिकामगा
न् । मेक्सिको-(Mexico) वासिनां तत्सन्निहितानाञ्च प्राचीनावि
वासिनाम् इतिवृत्तं, धर्म्मः, आचारः, प्राचीनकीर्त्तिचिह्नादिकं
तद्वृत्तस्य सत्यत्वं प्रमाणयति । पुरातनेषु चीनग्रन्थेषु "फुसम्
नामकस्य कस्यापि पूर्वदिक्स्थितस्य देशस्य नाम ज्ञायते, तद्देशोत
न्नस्य वृक्षविशेषस्य नाम्ना तस्य देशस्य तदभिधेयम् । वर्णनतः 'फु
सम्' वृक्षस्य आमेरिकायां 'मेक्सिको'-प्रदेशीयस्य 'आगुये'-('मागु
या) नामकस्य वृक्षस्य भूयः सादृश्यमधिगम्यते ।

चीनेषु 'हुइसेन-भ्रमणवृत्तान्तो' नाम कश्चिद् ग्रन्थोऽस्ति त
ज्ञायते हुइसेनः काबुल-नगर-(आफगानिस्थान)-वासी आसीत्
४९९ तमे खीष्टाब्दे 'यु आन' नामकस्य सम्राजः साम्राज्यसमये
'फुसं'-देशतः किञ्चेन राजधानीमगमत् । तेन 'फुसं'-देशतो बहु
विधानि द्रव्याण्यानीतानि; तत्र किमपि क्षौमवस्त्रमासीत्, तस्य सूत्र
मतिदृढं बहुभारसहनं च । मेक्सिको प्रदेशस्य 'आगुये' वृक्षस्
सूत्रमपि तादृशमेव भवति । अपरेषु द्रव्येषु तेन कोऽपि दर्पण आनी
तः, यस्यानुरूपो दर्पणः मेक्सिको-प्रदेशे व्यवह्रियते । हुइसेनस्य
भ्रमणवृत्तान्ते अन्यदपि ज्ञायते ।

पुरा किल 'फुसं'देशीया बौद्धधर्म्मं नाजानन्। अथ खी० ४५८ मात्र्दे सुं वंशीयस्य 'ता-मिं' नामकस्य सम्राजः समये काबुलनगरात् पञ्चबौद्धभिक्षवः 'फुसं'-देशमुपगम्य बौद्धधर्म्मं प्रचारयामासुः। तत्र बहवस्तस्मिन् धर्म्मे दीक्षिता आसन्। तत्कालप्रभृति च तेषामाचाराद्विशुद्धिरारभत। ते खलु परिव्राजका भिक्षवः कामट्कास्कातः कथं केन पथा तत्रोपगताः तत्रत्यानाञ्च कीदृशो व्यवहारः, इत्येतत्सर्वं तस्मिन् ग्रन्थे वर्णितमस्ति। फुसं वृक्षस्य गुणदोषौ, तद्वल्कलतः सूत्रनिर्म्माणं, तेन च वसनवयनं, लिखनार्थं पत्रनिर्माणं चापि तत्र सम्यग् वर्णितम्। तस्मिन् देशे द्राक्षाफलस्य प्राचुर्य्यमिति च लिखितम्। किञ्च तत्र ताम्रं प्राप्यते, लौहखनिर्नासीत् स्वर्णं रूप्यकं च न व्यवाह्रियत विक्रेयद्रव्याणां मूल्यस्थैर्य्यं च नाभवत्। तत्रत्यानां राज्यतन्त्रम्, रीतिः, नीतिः, विवाहः, अन्त्येष्टिक्रिया, नगरम्, दुर्गम्, इत्येवमादीनां विषयाणां यादृशं वर्णनमस्ति, तेन तेषां प्राचीनामेरिकायाः, विशेषतस्तु-मेक्सिको-प्रदेशस्य तैस्तैर्द्रव्यैः सह विस्मयावहमैक्यमुपलभ्यते।

मेक्सिकोप्रदेशे कापि जनश्रुतिरस्ति—कश्चित् श्वेतकायः शुभ्रवसनो दीर्घकञ्चुको वैदेशिकः पुरुषः तत्रागमत्। तेन तत्रत्येभ्यः पापपरिहाराय, न्यायसत्यव्यवहाराय, शिष्टमिताचाराय च धर्म्मोपदेशाः प्रवृत्ताः। अथ कदाचित् स साधुः पुरुषः लोकैरुत्पीडितो जीवितभयेन सपदि क्वापि जगाम। नातः परं केनापि तत्र तद्दर्शनं लब्धम्। कस्यचित् पर्वतस्य पाषाणखण्डे तत्पदचिह्नं निपतितमासीत्। तत्स्मृतिरक्षणार्थं 'भ्याग्डालिना'-नामके ग्रामे तस्यैका पाषाणमूर्त्तिर्निर्मिता। तन्नाम 'उइ-सि-पेकोको'। सम्भाव्यतेऽयं शब्दः 'हुइ-सेन-भिक्षुः' इत्यस्यापभ्रंशः। अन्येऽपि केचिद् वैदेशिका भिक्षवः स्वानुचरैस्तत्र प्रशान्तमहासागरतीरमागमन्। त एते प्रागुक्ताः पञ्च भिक्षव एव भवेयुः। तैर्भिक्षुभिस्तत्र यो धर्म्म उपदिष्टः, भूयः साम्यं तस्य बौद्धधर्म्मेण। 'स्पेन'-(Spain) देशीयैः आमेरिकाविज-

चसमये तस्य देशस्य मध्ये भागे मेक्सिकोप्रदेशे च यो धर्म्मः, यन्मतं, यादृशं शिल्पं, गृहनिर्म्माणकौशलं, मासगणनपद्धत्यादीनि च निरीक्षितानि, तैः सार्द्धम् आसियादेशवासिनां धर्म्मस्य, सभ्यत्वस्य चात्यन्तं विस्मयावहं सादृश्यमुपलभ्यते। एतच्च तयोर्वंशयोः परस्परं समागमं विना न कथञ्चित् सम्भवति।

अन्यदपि किञ्चित्प्रमाणमधिगम्यते—भाषाविषयकं हि तत्। भगवान् बुद्धदेवः किञ्च 'गौतम' इति 'शाक्य' इति च नाम्ना प्रसिद्ध आसीदिति सर्वेषां विदितम्। तावेतौ शब्दौ, तदपभ्रंशश्च मेक्सिकोप्रदेशे प्रचलिताः सन्ति। तदेतदुपरिष्टात् स्पष्टीभवति।

तस्मिन् देशे 'ग्वातेमाला' 'हुयातामो' इत्यादयः शब्दाः, स्थानविशेषबोधकाः। तत्र 'ग्वातेमाला' शब्दः गौतमालय इति शब्दस्यापभ्रंश इति स्पष्टमेवावबुध्यते; 'हुयातमो' शब्दोऽपीदृश एव। सन्ति तत्र 'शाकाटापेक' 'ओयास्काका' 'जाकाटेकास' 'शाकापुलास' इत्यादयः शब्दाः। एषां मध्ये "शाक्य" इति पदस्य भूयः सादृश्यं दृश्यते। 'मिक्स्टेका' स्थानीयस्य प्रधानपुरोहितस्य नामधेयम्—'ताय-साका' इति; 'शाक्यमनुष्य' इति तदर्थः। 'पालेङ्क' नामके स्थाने बुद्धस्य मूर्त्तिरेका विद्यते; तन्नाम "शाक्-मोल" (शाक्यमुनिः)। कोलोरोडा-नदीसमीपे क्वापि क्षुद्रद्वीपे कश्चित् पुरोहितो न्यवसत्, तस्य नाम 'गोतु-शाका' (गौतम-शाक्यः) आसीत्। मेक्सिको-देशीयस्य पुरोहितस्य नाम 'त्लामा', तिब्बतदेशे बौद्धपुरोहितस्य नाम 'लामा', इत्येतयोः सादृश्यम्। 'मेक्सिको' इति तद्देशस्य नाम तत्रत्यस्यैव कस्यचित् पादपस्य नाम्ना जातम्; अतो यदि 'हुइ-सेनः' तद्देशोपगतः स्यात्, तर्हि तस्यापि फुसं वृक्षस्य नाम्ना तद्देशस्य नामकरणमपि युज्यत एव।

अन्यच्च आमेरिकायां केचित्पदार्थाः उपलब्धाः, यैः स्पष्टमेव तत्र बौद्धधर्म्मप्रचारः प्रमीयते। यथा ध्यानस्थस्य बुद्धदेवस्य, सन्न्यासिनो बौद्धभिक्षोः, हस्तिनश्च (न आमेरिकादेशीयस्यैव) मूर्त्तिः;

चीनदेशीय-'पागोडा'-(Pagoda-देवालयः) सदृशो देवालयः, प्राचीरगात्रेषु चित्रम्, उट्टङ्किता शिला, स्तूपो, विहारः अलङ्कारा-दयश्च ।

एभिः प्रमाणैः श्रीमता फ्रायर-महाशयेन प्रतिपादितं यत् १४०० वत्सराणामपि पूर्वं बौद्धभिक्षवः आमेरिकामगमन्निति ।

विधुशेखरशर्म्मा ।

——:o:——

बौद्धवृत्तान्तः ।

१

भूमिका ।

अद्यत्वे प्राच्यप्रतीच्यानामुभयेषामपि शिक्षितानां समाजेषु बौद्धानां धर्म्मस्य साहित्यदर्शनादीनां चानुशीलनं सविशेषं प्रवृत्तम् । सहृदयानां हृदयरञ्जनसमर्थानि बहूनि तत्त्वानि तेनाविर्भूतानि आविर्भवन्ति च । अस्माकं संस्कृतपण्डितमहोदया नाद्यापीह तदनुशीलनमिच्छन्तो दृश्यन्ते अतोऽस्मिन् सन्दर्भे तान् प्रति समासतो द्वित्राणि वचनानि वक्तुमुचितानीति तत्र प्रवृत्ताः स्मः । किमितीहास्माभिरुदास्यत इति न वयं तत्कारणं जानीमः । साहसेनेदं शक्यते कथयितुं यत् सन्ति खलु बौद्धग्रन्थेषु तादृशं साहित्यम्, तादृशो नीतिवादः, तादृशं दर्शनतत्त्वं, तादृशाश्चापरे शिक्षणीया विषयाः, यत्र तत्तदध्ययनशीलानां सर्वेषामेव मानसमतितमां प्रीणितं स्यात् । बौद्धानां साहित्यमश्वघोषप्रणीतं बुद्धचरितं कालिदासकाव्यप्रतिस्पर्द्धि; एतद्ग्रन्थविषये कैश्चिदिदमप्युच्यते यत् कालिदासेन बुद्धचरिताद् बहवः श्लोकाश्चोरिता इति । तद्विचारस्य नेदंस्थानमिति यातु तत् । बौद्धानां दर्शनं कीदृग् गम्भीरमिति अस्माकं दर्शनग्रन्थेषु तत्र तत्र कणशो विक्षिप्तं क्षणभङ्गवादं * शारीरकभाष्यादौ मात्रया विज्ञानवादं चालोच्यैव आस्वा-

* सर्वदर्शनसंग्रहे, आत्मतत्त्वविवेके, कुमारिलवार्त्तिके, प्रशस्तपादभाष्यादौ च ।

कीनैर्दार्शनिकैरवबोद्धुं शक्यते। प्रतिपक्षैरस्मदाचार्य्यैर्बौद्धदर्शनस्य दुर्बला भागा एव उद्धृत्य दूषिताः, तानेवावलोक्य बौद्धदर्शनं न किञ्चिदिति वयं गणयामः; परं चित्रमिदं यत्तस्य तावतोऽपि चातुर्य्यस्योपलम्भेऽपि न वयं तस्य अपरानंशानवलोकयितुं भ्रमेऽपीच्छामः। तेषां नीतिवादोऽपि अस्मन्नीतिवादतो मापि नाम श्रेयस्त्वं भजतां परं तु स खलु यस्मितान्तमानन्दमुत्पादयति, न तत्र लेशतोऽपि सन्देहः। धर्म्मपदादयो ग्रन्थाः सुष्ठु अत्र साक्ष्यं दद्यात्।

श्रीशङ्करभगवत्पादानां विज्ञानवादेन बौद्धविज्ञानवादस्य कीदृशमतिमहत् सादृश्यमस्तीति तदालोचयितॄणां नाविदितम्। बौद्धानां धर्म्मेण अस्मद्धर्म्मस्य मात्रैव विसंवादः। हिंसाप्रधानवैदिकयागादीनां प्रत्याख्यानेन वेदप्रामाण्यास्वीकारादेव बौद्धधर्म्मस्योपरि कुमारिलभट्टपादैः श्रीशङ्करभगवत्पादैश्च भीषणो मुद्गरो निपातितः। अथ भगवता बुद्धेन वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यैव साङ्ख्यदर्शनवत् वैदिकयागादयो न्यषेधिष्यत, तर्हि मन्यामहे, बौद्धधर्म्मस्य स्वोत्पत्तिस्थानाद् भारतान् निर्वासनदण्डो नाभविष्यत्। वैदिकधर्म्मविषये अस्मद्दार्शनिकैर्यदुक्तं, वैदिकयागादिकं निषिध्यापि भगवता बुद्धदेवेन न किञ्चित् ततोऽधिकं कथितम्। तथाहि—यदि ईश्वरतत्त्वस्यापलापकमपि, देवतानां मूर्त्तेस्तिरस्कारकमपि मीमांसादर्शनम्, विशुद्धसत्वस्य केवलं ज्ञानेनैव मोक्षः, न तस्य वैदिककर्म्मापेक्षेति क्वचित् क्वचिद् वैदिकयागादीनामविधायकमपि शाङ्करदर्शनम्, स्पष्टमेव ईश्वरस्याभावं, वैदिककर्म्मणामफलोपधायकत्वं च कथयदपि साङ्ख्यदर्शनम्, वेदपुराणेतिहासप्रसिद्धम् इन्द्रस्य वृत्रासुरेण युद्धं न वास्तवम्, अपितु रूपकमात्रम् इति कण्ठत एव प्रकाशयदपि निरुक्तशास्त्रं च यदि नामास्माकं सादरं समालोचनीयं स्यात्, तर्हि बौद्धशास्त्रं नात्यन्तमपराध्यति अस्माभिरेव स पन्थाः प्रदर्शितः। इदन्तु तदाविष्कारकेण स्खलितं यत्तेन स्वधर्म्मः वस्तुतो वेदमूलकोऽपि कण्ठतस्तत्प्रामाण्यम् अनङ्गीकृत्य प्रतिष्ठापितइति। वस्तुतस्तु अस्मद्धर्म्मेण बौद्धधर्म्मस्य यादृशं

भूयः सादृश्यमास्ते, तेनासौ बहुष्वंशेषु अस्मद्धर्मस्य परिपोषक एव । जिज्ञासवस्तत् स्वयं परीक्ष्य ज्ञातुमर्हन्ति ।

किञ्च यदि विषादपि अमृतम्, अमेध्यादपि काञ्चनम्, बालादपि सुभाषितं, अमित्रादपि च सद्वृत्तं ग्राह्यमिति यत् किञ्चिन्मनुरवदत्, तद् भेषजम्" इति श्रुतिप्रख्यापितमाहात्म्यस्य धर्मशास्त्रकारस्य भगवतो मनोरादेशः स्यात्, * तर्हि तत्रभवतां कुमारिलभट्टानां श्लोकवार्त्तिकोक्तं वचनमिदमस्माभिः नयने निमील्यैव कथञ्चित् श्रोतव्यम्, न त्वनुसरणीयम् । तद्यथा—मीमांसादर्शनकृता "शिष्टाकोपेऽविरुद्धम्", "न शास्त्रपरिमाणत्वात्", "अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति त्रीणि सूत्राणि (मी० द० १अ० ३पा० ५-७) उक्तानि । अस्यार्थं भाष्यकारः शबरस्वामी आह—"वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति" श्रूयते; † इत्येवमादिषु स्थानेषु क्षुतादिनिमित्ते प्राप्ते "आचान्तेन कर्त्तव्यम्"; "यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम्", "दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यम्" इत्येवमादीनि स्मृत्या विधीयन्ते । अत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुत्या वेदवेदिकरणयोरानन्तर्य्यं प्रतीयते; यदि हि एतन्मध्ये पुनराचमनादिकमनुष्ठीयेत, तर्हि श्रुत्युक्तकालबाधः स्यात् । तस्मात् पूर्वोदाहृता स्मृतिः ('आचान्तेने'त्यादिः) अप्रमाणम्—इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते—यथा वेदवेद्यादयः पदार्थाः श्रुत्युक्ताः एवमाचमनादयः स्मृत्युक्ताः । वेदवेदिकरणक्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः । न च धर्मार्थं धर्मि-(आचमनादि) बाधो युक्तः । तस्माद् वेदवेदिकरणमध्ये क्षुतादिनिमित्ते जाते कर्त्तव्यमेवाचमनम् । तस्मात् स्मृतिः प्रमाणमेव ।

---

* श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ विषादप्यमृतं ग्राह्यं, बालादपि सुभाषितम् । अमित्रादपि सद्वृत्तम्, अमेध्यादपि काञ्चनम् ॥ स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥" मनुसंहिता ।

† "वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्, वेदिः आहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिरिति" न्यायमालाविस्तरे माधवाचार्याः ।

वार्त्तिककारः कुमारिलभट्टस्तु तेषां सूत्राणां तात्पर्य्यमित्थमाह- "ब्रह्मचर्य्यम्, अहिंसां च, अपरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेत्", इति श्रुत्या विधीयते। "बौद्धा" अपि ब्रह्मचर्य्याहिंसादीनि तथैव कर्त्तव्यत्वेनामनन्ति। न च एतादृश्या बौद्धस्मृत्या: श्रुतिविरोधः। तस्मात् को दोषस्तस्या बौद्धस्मृतेः प्रामाण्ये—इति पूर्वपक्षे प्राप्ते आह यथाहि गङ्गोदकं (केचित्तु गोक्षीरमित्याहुः) पवित्रमपि श्वदृतिस्थं (कुक्कुरचर्म्मपुटकमध्यगतम्) अग्राह्यं भवति, एवमेव अहिंसादिकमुपादेयमपि बौद्धस्मृतिसम्बन्धेन अग्राह्यमेव। न प्रमाणमस्ति बौद्धशास्त्रोक्तो धर्म्मः फलं साधयेदिति। अस्माकन्तु "वेदोऽखिलो धर्म्ममूलम्" इत्यादि बहुप्रमाणमस्तीति।

माधवाचार्य्यकृत-शङ्करदिग्विजयपाठकानां नैतदविदितं यद् बौद्धानां समूलोन्मूलनार्थमेव कुमारिलभट्टस्यावतार इति। बौद्धान् प्रत्यस्य कीदृशो विद्वेष आसीदिति प्रागुक्तमीमांसासूत्राणां शबरस्वामिकृतस्य एतत्कृतस्य च व्याख्यानस्यालोचनादेव स्पष्टीभवति। बौद्धसिद्धान्तो महता प्रतापेन विचूर्णितस्तेन। अतएव माधवाचार्य्य आह—

"कुमारिल मृगेन्द्रेण हतेषु जिनहस्तिषु।
निष्प्रत्यूहमवर्द्धन्त श्रुतिशाखाः सहस्रशः" ॥इति॥

कृतमतिविस्तरेण। बौद्धशास्त्रमस्माकमनुशीलनार्हं न वेति मन्यामहे एतद्विषयेऽस्माभिः संगृह्य क्रमेण प्रकाश्यमानैः सन्दर्भैः सचेतसोऽस्मत्पाठकमहाशया विज्ञातुं प्रभवेयुः।

अथ बुद्धदेवस्य नीत्युपदेशः।

२

भगवता बुद्धदेवेन स्वानुचरान् प्रति कीदृशा नीत्युपदेशाः प्रदत्ताः, तदेवाद्य समासतोऽस्मत्पाठकमहाशयेभ्य उपहर्त्तुमिच्छामः।

तत्र पञ्च धर्म्मादेशाः—("सुत्तनिपात"स्य "धम्मिकसुत्ते-सूत्रनिपातस्यधार्मिकसूत्रे) १ प्राणिहिंसा न कर्त्तव्या, २ अदत्तं द्रव्यं न ग्राह्यम्, ३ कामेषु मिथ्याचारात् (व्यभिचाराद्) विरमणीयम्, ४ अनृत

न भाषणीयम्, ५ मद्यं न पेयम् एते पञ्च धर्म्मादेशाः "पञ्चशीलम्" इत्यपि कथ्यन्ते । "पञ्चशील"मिदम् अविशेषेण भिक्षुकैर्गृहस्थैश्चानुष्ठेयम् ।

अत्रैव अपरस्मिन् नियमत्रये संयोजिते सर्वं मिलितम् "अष्टशीलम्" इति गीयते । अयमत्र विशेषः—पञ्चशीलमध्ये तृतीयनियमे व्यभिचारो निषिद्धः । अत्र तु अष्टशीले तृतीयनियमे मैथुनं सर्वथा निषिद्धम्—"अब्रह्मचरिया वेरमणी"—अब्रह्मचर्य्याद् विरमाणीति । एतन्नियमत्रयं यावच्छक्यं सर्वैरनुष्ठातुं यतनीयम् तद्यथा—१ विकालभोजनं न भोक्तव्यम्, २ माल्यं गन्धद्रव्यं च न धार्य्यं, ८ उच्चशयने महाशयने वा (उच्चपर्य्यंके, तूलगर्भादिशय्यायां वा) न शेतव्यम् ।

अत्रापरे नियमद्वये योजिते, तत् सर्वं "दशशीलम्" इति नाम्नाख्यायते । यथा—१ नृत्य-गीत-वादित्रोत्सवदर्शनं न कर्त्तव्यम्, २ स्वर्णं रजतं च न धार्य्यं ।

'दशशीलम्' भिक्षुभिरवश्यानुष्ठेयम्, गृहस्थानां 'पञ्चशीलम्' एव अवश्यानुष्ठेयत्वेन विहितम्, अन्यत् सर्वं तु यथाशक्ति कर्त्तव्यम्*

दुतियम्पि—(द्वितीयमपि) अहं भन्ते, पञ्चसीलं धम्मं याचामि, अनुगाहं कत्वा शीलं देथ मे भन्ते" ।

---

* अत्र प्रसङ्गात् पञ्चशीलादिकं बौद्धैः कया परिपाटया गृह्यत इति किञ्चिदुच्यते ।

गृही भिक्षुसमीपं गत्वा त्रिः प्रार्थयेत —अहं भन्ते, तिसरणेन सह पञ्चसीलं धम्मं याचामि । अनुगाहं कत्वा सीलं देथ मे भन्ते ।

सं०—अहं प्रभो, त्रिशरणेन सह पञ्चशीलं धर्मं याचामि । अनुग्रहं कृत्वा शीलं देहि मे प्रभो ।

बौद्धैः प्रतिदिनं बुद्धस्य, बुद्धप्रवर्त्तितस्य धर्मस्य, तद्धर्मानुसारिणां च 'संघ' इति प्रसिद्धानां स्तुतिः क्रियते । एतत्त्रयं "त्रिशरणम्" इति च गीयते । तदित्थम्—बुद्धं शरणं गच्छामि, धम्मं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि अत्र विस्तरो वक्ष्यते ।

ततियम्पि-(तृतीयमपि) अहं भन्ते, पञ्चसीलं धम्मं याचामि अनुगाहं कत्वा सीलं देथ मे भन्ते ।

अष्टशीलादिप्रार्थनासमयेऽपि इयमेव रीतिः । केवलं "पञ्चसीलम्" इत्यत्र यथा प्रयोजनम् "अष्टशीलम्", "दशशीलम्" वेति पाठ्यम् ।

भिक्षुः— यदहं वदामि, तं वदेहि । (सं० यदहं वदामि, तद् वद) । गृही—आम भन्ते । आं प्रभो ।

अतः परं गृही भिक्षुमनु वदेत्—

१ । "पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—प्राणातिपाताद् विरमाणीति शिक्षापदं समाददामि ।

२ । "अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—अदत्तादानाद् विरमाणीत्यादि ।

३ । "कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—कामेषु मिथ्याचाराद्-इत्यादि ।

४ । "मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—मृषावादाद् ... इत्यादि ।

५ । "सुरा-मेरय-मज्ज-पमाद ट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—सुरा-मैरय-मद्य-प्रमादस्थानाद् विरमाणीत्यादि ।

६ । "विकालभोजना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि" ।

सं०—विकालभोजनाद् (असमयभोजनात्-रात्रिभोजनात्) विरमाणीत्यादि ।

७ । माला-गन्ध-विलेपन-धारण-मण्डन विभूसन-ट्ठाना-वेरमणी सिक्खापदं समादियामि । (स्पष्टम्)

८ । उच्चासयन-महासयना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।

९ । नच्च-गीत-वादित-विसूक-दस्सना वेरमणी समादियामि ।

सं०—नृत्य-गीत-वादित्रोत्सवदर्शनाद् विरमाणीति ... ।

१० । "जातरूप-रजत-पटिग्गाहणा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि।
स०—जातरूप-रजत-प्रतिग्रहणात् विरमाणीत्यादि ।

अथ भिक्षुर्वदेत्—"तिसरणेन सह पञ्चसीलं धम्मं साधुकं सुरक्खितं कत्वा अप्पमादेन सम्पादेतब्बम्"—त्रिशरणेन सह पञ्चशीलं (एवमष्टशीलं दशशीलं वा) धर्मं साधु सुरक्षितं कृत्वा अप्रमादेन सम्पादयितव्यम्) गृही—"आम भन्ते" । (ओं प्रभो ।)

प्रागुक्तम् अष्टशीलं वक्ष्यमाणाभ्यां पालिगाथाभ्यां संगृहीतम्:—

"पाणं न हाने, न चादिन्नमादिये,
मुसा न भासे, न च मज्जपो सिया ।
अब्रह्मचरिया विरमेय्य मेथुना,
रत्तिं न भुञ्जेय्य विकालभोजनम् ॥
मालं न धारे, न च गन्धमाचरे,
मञ्चे छमायं व सयेथ सन्थते । ... "॥

स०—प्राणिनं न हन्यां, नचादत्तमाददयाम्, मृषा न भाषेय, न च मद्यपः स्याम् ।
अब्रह्मचर्य्याद् विरमेय मैथुनाद्, रात्रौ न भुञ्जीय विकालभोजनम् ॥
मालां न धरेयं न च गन्धमाचरेयम्, मञ्चे क्षमायां वा शयीय सन्ततायाम् ॥

शीलप्रशंसापरा बहवः श्लोका विद्यन्ते । तेभ्यो मनोरमतमा द्वित्रा उदाह्रियन्ते—

"न तं सजलदा वाता, न चापि हरिचन्दनं ।
नेव हारा न मणयो न चन्द्रकिरणङ्कुरा ॥
समयन्तीह सत्तानं परिलाहं, सुरक्खितं ।
यं समेति इदं अरियं सीलं अच्चन्त सीतलम् ॥

स०—न तं सजलदा वाता, न चापि हरिचन्दनं ।
नैव हारा, न मणयो, न चन्द्रकिरणाङ्कुराः ।
शमयन्तीह सत्त्वानां परिदाहं, सुरक्षितम् ।
यं शमयति इदम् आर्य्यं शीलमत्यन्तशीतलम् ॥

सुरक्षितमिदमार्य्यं शीलं जनानां यं दाहं शमयति, जलदपवनचन्द्र-चन्दनहारादयो न तं शमयितुं प्रभवन्तीति तदर्थः । एतद्करणे दोषोऽपि प्रदर्शितो यथा—

यो पाणमतिमापेति मुसावादं च भासति ।
लोके अदिन्नं आदियाति परदारं च गच्छति ॥
सुरामेरयपानं च यो नरो अनुयुञ्जति ।
इधेऽवमेसो लोकस्मिं मूलं खनति अत्तनो ॥

स०—यः प्राणमतिपातयति मृषावादञ्चभाषते ।
लोके अदत्तमाददाति परदारांश्च गच्छति ॥
सुरामैरयपानञ्च यो नरो ऽनुयुनक्ति ।
इह एवमेष लोकेऽस्मिन् मूलं खनति आत्मनः ॥

धम्मपदं-मलवग्गो ।

"सिगलोवद सूत्त"-नामके * (शृगालवादसूत्रे) ग्रन्थे गृहस्थानां बहवो नियमाः प्रपञ्चिताः । पित्रादीनां प्रति पुत्रप्रभृतिभिः कथं व्यवहर्त्तव्यम् इत्यादिकं तत्र सुष्ठु प्रदर्शितम् । तत एव किञ्चित्प्रदर्श्यते । :—

१ । पितरौ पुत्रश्च ।

पितरौ—१ । पुत्रान् पापेभ्यो रक्षेताम्, २ । तेभ्यो धर्म्मानुशासनं कुर्य्याताम्, ।३ । तेभ्यो विद्यां विज्ञानं च शिक्षयेताम्; ४ । अनुरूपया पत्न्या (कन्यापक्षे भर्त्रा) तेषां विवाहं सम्पादयेताम्, ५ । तेभ्यः स्वधनादेरुत्तराधिकारं दद्याताम् ।

पुत्रस्तु—प्रतिजानीयादिदम्—

१ । याभ्यां पोषितोऽस्मि तावहं पुष्णीयाम्; २ । पारिवारिकं

---

* बुद्धदेवो यदा राजगृहान्तर्गते (राजगृहं मगधदेशस्य प्राचीना राजधानी) 'वणुवने' आसीत्, तदा कस्मिंश्चिदहनि भिक्षाटनार्थं गच्छन् पथि "शृगाल"नामानं कमपि द्विजं प्रणामेन पितॄन् तर्पयन्तं दृष्ट्वा याद्युपदेशान् प्रादात् ते सर्वे 'शृगाल सूत्रे' निबद्धाः सन्ति ।

कृत्यं, यत् खलु तयोरुपरिस्थितं, तदहं सम्पादयेयम्; ३। तयोः सम्पत्तिं (धनादिं) रक्षेयम्; ४। तयो र्दायादीभवितुमहमात्मानं तदुचितं कुर्य्याम्; ५। उपरतयोस्तयोः स्मरणानुबन्धेन तावहं सम्मानयेयम् ॥

२। अध्यापकः, अन्तेसदश्च ।

अन्तेसदः स्वाध्यापकमित्थं सम्मानयेत्—१। अध्यापके समागते आसनादुत्थानेन, २। तदपेक्षितसम्पादनेन; ३। तद्वचनानुवर्त्तनेन; ४। तदुपदेशे मनोऽभिनिवेशदानेन, ५। तस्य परिचर्य्यया च।

अध्यापकोऽपि अन्तेसदाय स्वस्नेहमित्थं प्रदर्शयेत्—

१। सर्वेषु साधुविषयेषु तस्यानुशासनेन, २। त्वरितं ज्ञानमुपार्जयितुं तस्मै शिक्षाप्रदानेन, ३। ज्ञान-विज्ञानशिक्षया, ४। तस्य सुहृदनुचरादिसमीपे तस्य साधुवादकथनेन, ५। सर्वाभ्यो विपद्भ्यस्तस्य रक्षणेन च।

३। पतिः, पत्नी च।

पतिः पत्नीं पालयेदित्थम्—१। ससम्मानव्यवहारेण, २। सदयव्यवहारेण, ३। तां प्रत्यात्मनो विश्वास्यत्वेन (परदारागमनेन), ४। यथा तामन्येऽपि सम्मानयन्ति, तथा करणेन, ५। तस्यै अनुरूपवस्त्राभरणदानेन च।

पत्न्यपि पतिं प्रत्यात्मनोऽनुरागं प्रकाशयेदित्थम्:—१। गृहसामग्रीणां यथास्थानं सन्निवेशनेन, २। पातिव्रत्येन, ३। नात्यधिकव्ययेन गृहकर्म्मसम्पादनेन, ४। सर्वेषु गृहकृत्येषु श्रमाङ्गीकारेण कौशलप्रदर्शनेन च, ५। परिवारेषु तदुचितसत्कारविधानेन।

४। बन्धवः, सहचराश्च।

[ब]न्धुजनः स्वसहचरानित्थं सेवेत—१। उपहारप्रदानेन, २। मधुरसम्भाषणेन, २। तेषां कल्याणसाधनेन, ४। तान् प्रत्या-

त्मसमानत्वेन व्यवहारेण, ५। तैः सार्द्धं सौभाग्यभोगसेवनेन च। इमेऽपि तं प्रति स्वहृदयानुरागमित्थं प्रदर्शयेत्—१-२। सति तस्य प्रमादे तत्पर्य्यवेक्षणेन, तस्य धनसम्पत्संरक्षणेन च ३-४। समागतायां विपत्तौ तस्मै आश्रयप्रदानेन, तत्पक्षावलम्बनेन च, ५। तत्परिवारेषु प्रीतिप्रदर्शनेन च।

५। प्रभुर्भृत्यश्च।

प्रभुस्तदाश्रितानां भृत्यानां मङ्गलमित्थं साधयेत्—१। तेषां तत्सामर्थ्योचितेषु कर्म्मसु विनियोगेन, २। अनुरूपाहार्य्यवेतनप्रदानेन, ३। व्याधिसमयेषु तेषामुपचरणेन, ४। तेभ्योऽसुलभस्वाद्वन्नभागप्रदानेन, ५। अन्तरान्तरा कर्म्मणोऽवकाशप्रदानेन च।

तेऽपि प्रभुं प्रति स्वानुरागमित्थं दर्शयेयुः—१। प्रभोः पूर्वमेव शयनादुत्थानेन, २। प्रभोः परं शयनेन, ३। यत्तेभ्यो दत्तं तेनैव सन्तोषाधिगमेन, ४। सानन्दं कर्म्मणां सम्यक् सम्पादनेन, ५। प्रभोः प्रशंसावादेन च।

६। गृहस्थः (अदीक्षितः) सन्न्यासी च।

गृहस्थो जनो भिक्षून् ब्राह्मणांश्चेत्थं सेवेत—१ १-२-३। कर्म्मणा मनसा वाचा च तेभ्यो भक्तिप्रदर्शनेन, ४। तेषां सद्यः स्वागतप्रश्नेन, ५। जीवितार्थापेक्षितद्रव्यदानेन च।

इमेऽपि तस्मै स्वानुरागमित्थं प्रकाशयेयुः—१। तस्य पापाद्विवर्त्तनेन, २। सदाचारे प्रेरणेन, ३। तं प्रति करुणानुभवेन, ४। धर्म्मोपदेशेन, ५। संशयनिरसनपूर्वं स्वर्गपथप्रदर्शनेन च।

श्रीमन्तः पाठकाः, तत्रभवता बुद्धदेवेनोपदिष्टान् गार्हस्थ्यधर्म्मानेतान् समालोच्य कस्य नाम हृदयं नानन्दस्फीतमुपजायते? पित्रोस्तनयस्य विद्या-धर्म्म-नीति-सुख-सम्पादनार्थं प्रयासः, पुत्रस्य च पित्रोः परिपोषणं, सम्मानमनं, स्मृतिसंरक्षणं च, अध्यापकान् प्रति अन्तेवासिनां सबहुमानो व्यवहारः, अध्यापकानां च तान्प्रति स्नेहानु-

न्यः। पत्युः पत्न्यां ससम्मानः, सकरुणः, सस्नेहश्चाचारः, पत्न्या-
पि च तस्मिन् प्रातिभ्रत्यं, दृढानुरागः, गृहकर्म्मनैपुणादिकं च,
न्धूनामन्योन्यं तादृशः समुदारः सदाचारः, प्रभुभृत्ययोस्तादृक्
रस्परं सदयः सानुरागश्च व्यवहारः, गृहस्थप्रव्रजितयोश्च मिथस्तद्-
मनोज्ञं वृत्तं न कस्य मानसमाकर्षेयुः। सर्वेऽप्येते मनोरमा आचा-
। अस्मद्धर्म्मशास्त्रेषु असकृद् दृश्यन्ते। तत एवैते संगृहीता बौद्ध-
ास्त्रेष्वपि इदं सर्वमवलोक्य मन्दमतिरपि बौद्धधर्म्मस्य हृदयङ्गम-
ं वेत्तुं प्रभवति। (शिष्टमग्रे)

कश्चित् पत्रिकाप्रियः।

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च।

स्त्री शिक्षा—कतिचिद्दिवसानि भारते शिक्षासंस्कारालोचनेन
नानां चित्तं व्यापृतम्। न केवलं विश्वविद्यालयशिक्षैव तदालोचन-
षयः, अपितु शिल्पविज्ञानशिक्षामप्यधिकृत्य सर्वत्रैव भारते जनानां
चिन्तनं दृश्यते। नूनमिदं साम्प्रतं भारतस्य प्रमोदावहम्। अयं च
हानानन्दो यत् तत्रभवान् धर्माधिकरणिकः श्रीसारदाचरणमित्र-
होदयः स्वचिन्तितं स्त्रीशिक्षाप्रकारं पुरस्कृत्यास्मिन् क्षेत्रे समुप-
स्थित इति। कलिकातायां महाकाली पाठशालेति प्रसिद्धस्य बा-
लिकाविद्यालयस्य बालिकाभ्यः पुरस्कारप्रदानावकाशे स्त्रीशिक्षा-
विषये स खलु मधुरं व्याख्यानमकार्षीत्। तच्चिन्तितः स्त्रीशिक्षा-
कारः वर्त्तमानस्य समाजस्य समुचितः। अद्य यावत् यदेषा स्त्री-
शिक्षा नाधिकृतराणां जनानां हृदयमाकर्ष्टुं समर्था, इदमेव तस्य
रणं यत् स्त्रीणां शिक्षया यज्जनैरभिलषितं, न तत्प्राप्यत इति।
धर्माधिकरणिक महाशयेनाभिप्रेयते समाजस्य वर्त्तमानायामवस्थायां
वंस्यैव देशस्य, अथवा अन्ततस्तु भारतस्य पुरुषाणां जीवनं स्त्री-
जीवनादवश्यं भिन्नमेव भवेत्। एकस्य कृत्यमपरस्य कृत्याद्

मिद्यत एव । अतो बालकानां बालिकानां चाविशेषेण एकस्मिन्ने पथि विचरणं भ्रममूलकमेवेति । तन्मते अस्मदीयानां बालिकानां यावद् द्वादशं वर्षं साधारण विद्यालये पाठसमयः । तत्र पञ्चमात् सप्तमं वर्षं यावत् साम्प्रतं प्रचलिते सामान्यप्रकारेण 'किण्डारगार्टेन' प्रभृतिना लिखन-पठन-चित्राङ्कनशिक्षा देया । अष्टमाद् द्वादशं वर्षं यावत्तु पाठं द्वेधा विभक्तं भवेत्—एकं विश्वविद्यालयशिक्षामिच्छन्तीनाम्, अपरन्तु यासां प्रायो द्वादशे वर्षे विवाह एव पाठः समाप्यते । एताभ्यः स्वल्पन्तिमाभ्यो बालिकाभ्यः भारतीयम् इतिवृत्तं भारतीयं भूगोलं, प्राथमिकं गणितम्, चित्राङ्कनं, स्वास्थ्यतत्त्वम् पाकक्रिया,............च प्रदेयानि । यास्तु स्वल्पा बालिका विश्वविद्यालयशिक्षामिच्छन्ति, अष्टमवर्षप्रभृत्येव तासामपि पाठव्यवस्था कर्त्तव्येति । परिवारेषु परिवारकर्त्रीणां गृहिणीनां समुचितां शिक्षामन्तरेण कीदृशं महदनिष्टमुत्पद्यत इति कस्य नाम नाविदितम् परिवारेष्वस्मद्बालिका यथा सुष्ठुतरं गृहिणीपदमधिगन्तुं शक्नुयात्, तथावश्यं सर्वैर्यतनीयम् । उक्तं मनुना—"स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चनेति" ईदृश्यः स्त्रियश्चेदपेक्ष्यन्ते, तर्हि ताभ्यः शिक्षादानाद् ऋते को नामापर उपायोऽस्तीति न जानीमः । श्रीमता मित्रमहोदयेन बालिकानां प्रथमशिक्षार्थं योऽयमुपायश्चिन्तितः, सर्वथा स मनोरमः । चित्तवृत्तेरिव शरीरस्याप्युन्नतये शिक्षा आवश्यकी। पितुरिव मातुरपि शरीरस्वास्थ्यदोषात् उत्पन्नस्य शिशोः स्वास्थ्यं विहन्यते । अतो बालकैरिव बालिकाभिरपि शरीरोन्नतये कश्चिन्मृदुर्व्यायामः सेवनीय एवेति प्रतिभाति । दृश्यत एवेयं रीतिर्देशान्तरेषु।

जापानस्योन्नतिः—वैदेशिके पत्रिकान्तरे जापानस्योन्नतिकारणविषये तस्यभूतपूर्वेण मन्त्रिणा कोऽपि प्रबन्धः प्रकाशितः । तत्र बहुषु ज्ञातव्येषु द्वित्रा एवेह लिख्यन्ते । जापानस्य पूर्वमभिमान आसीत् यत् तत्रत्यं सर्वमेव उत्तमम्, देशान्तरीयन्तु सर्वमेवापकृष्टम्, अतोऽनुपादेयमिति । यावत् तस्यायं मिथ्याभिमान आसीत्, न तेन

ावत् किञ्चित् कर्त्तुं प्राभूयत । अथ यदा स निर्मूलकत्वेन तेनावधा-
तः, तदाप्रभृत्येव वैदेशिकेषु यद्यदुत्कृष्टं, तत्संग्रहाय जापानीयैः
म्यक् प्रयतितम् । अस्मद्देशेऽपि बहुलमिवायमभिमानोऽस्ति तेन
न्धाः सन्तः स्पष्टं प्रकाशमानमपि वैदेशिकानां गुणमहिमानं क-
ञ्त् कचिदपि द्रष्टुं न्यपश्यन्त इवापह्नोतुमिच्छामः । कदाचित् कि-
ञ्त् सर्वथा नूतनमेवाविष्कृतं तत्त्वं तैः, न तथात्वेनाङ्गीकर्त्तुमभिल-
ामः । श्रूयते—विद्युद्वार्त्तेयं न पाश्चात्यानां प्रथमा सृष्टिः, भारतीयै-
प्रार्यैः सृष्टपूर्वा सेति वैदिकवचनोपन्यासेन प्रमाणयितुं केनापि
द्द्रब्रुवेण कियद्दिनपूर्वं प्रायत्यत । अलमुक्तेन स खलु पश्चादुपहसित
वाभवदिति । अत ईदृशं दुरोदर्कं वृथाभिमानं दूरतोऽपसार्य्यं
द्यस्योत्कृष्टं, तदेव निकृष्टादपि तस्मादादेयम् । जापानोन्नतेरपरं
ारणं तत्रत्या शिक्षा । अयं तस्मिन्नुपनिबद्धो नियमो यत् प्राप्ते षष्ठे
र्षे वयसि अविशेषेण सर्वेऽपि बालका बालिकाश्च साधारणविद्यालये
ाक्षामधिगच्छेयुरिति । एतत्परिपाकेन दृश्यते साम्प्रतं जापाने प्रति-
ातकं ९३· ७८ बालकाः, ८९· ८ बालिकाश्च विद्यागारेषु शिक्षां
भन्ते । भारते तु शिक्षमाणा बालकाः प्रतिशतकं २० विंशतिः, बा-
ाकास्तु प्रतिशतकं २ द्वे । सन्ति केचिदस्मद्देशे, ये हि प्रवर्त्तमानां
ीशिक्षापद्धतिं दूषयन्तोऽपि न तावत् स्वोद्भावितामपि तामनुस-
न्त अन्यानेव वा तत्र प्रवर्त्तयन्ति । अस्मादपि शिक्षमाणेभ्यो बाल-
भ्यो तासां बालिकानां संख्या न्यूना ।

उद्भिद्विद्यायाश्चरमोत्कर्षः—आमेरिकायां कालिफर्णियानिवासि-
श्रीमता लुथार बरब्याङ्क-(Luther Burbank) महाशयेन उद्भि-
द्विद्याया इत्थमभिनवं तत्त्वमाविष्कृतम्, आविष्क्रियते चाद्यापि, येन
र्वेषामेव हृदयं विस्मीयते । मानवैरशक्यं नाम किञ्चिदस्तीति न
द् विजानतश्चेतस्युदेति । आमेरिकामरुषु अस्मद्देशीयस्नुहीवृक्ष-
व काण्डपत्रादिषु सर्वतः कण्टकाकीर्णः, अतएव च नरवत् पशुभि-
प्यनुपादेयः कश्चित् 'कयाकटास' नामा (Cactus) पादपोऽस्ति ।

दश वर्षाणि परिश्रम्य बारब्याङ्कमहाशयेन तस्य वृक्षस्य पत्रस्यापि सुस्वादुत्वं, पुष्टिकरत्वं च सम्पादितं, का कथा फलस्य । साम्प्रतं तत्र कण्टकसंस्पर्शोऽपि नास्ति । तेनोच्यते—यैरुपादानैः क्याकटास् वृक्षस्य कण्टकादयोऽनुपादेयाः अंशा उत्पद्यन्ते, तान्येव हि तत्प्रभावेण भोज्यमंशमुत्पादयन्तीति । श्रीमता बारब्याङ्केन क्याकटास् वृक्ष इव ब्ल्याकबेरी-(Blackberry) वृक्षोऽपि निष्कण्टकीकृतः । साम्प्रतं तेनः पाटल-(गुलाब) वृक्षस्यापि कण्टकापाकरणाय यत्यते । आमेरिकायामेव कस्मिंश्चित् प्रदेशे पादपानां वसन्तसमयशेषे तुषारपातेन महानपचयो जायते । बारब्याङ्कप्रभावेणेदानीं कुसुम मुकुलादिषु तुषारेण संहतेष्वपि पुनः सूर्यकिरणसंयोगे तेभ्य एव फलोद्गमो भवति। डालिया-(Dahlia) कुसुमं दुर्गन्धं, तेनास्मिन् म्याङ्गोलिया-(Mangolia) कुसुमस्य सौरभं सम्पादितम् । अनेन क्षुद्रं फलं बृहत्, बृहत् क्षुद्रं कर्त्तुं शक्यते । अष्ट्रेलियायाः नक्षत्र-कुसुमस्य-(Star-flower) तथाभ्युदयः सम्पादितः, येन सहाकारेण गुणोऽपि तस्यावर्द्धत,–शुष्कस्यापि तस्य वर्ण-सौकुमार्यवैलक्षण्यं न जायते । बारब्याङ्कमहाशयेनापराण्यपि बहून्यद्भुतानि सम्पादितानि सम्पाद्यन्ते च ।

वार्षिकोत्सवः—अतीते 'मे' मासे प्रयागस्थितायाः 'हिन्दुधर्मप्रवर्द्धिनी सभाया' द्वितीयो वार्षिकोत्सवो महता प्रमोदेन सम्पन्नः। तत्र काशिकैर्महामहोपाध्यायैः श्रीरामभिश्रशास्त्रिभिः, इटावावासिभिः पण्डितैः श्रीलक्ष्मीप्रधानशर्मभिश्च सभापतेरासनमलंकृतमासीत् । सभायां सुप्रसिद्धैर्वाग्मिभिः पण्डितश्रीदीनदयालुशर्मव्याख्यानवाचस्पतिभिः, पण्डितश्रीमदनमोहनमालवीयैः, 'सुदर्शन'-सम्पादकैः श्रीमहादेवप्रसादमिश्रप्रभृतिभिश्च चेतोहरं व्याख्यानं कृतम् । सभायै सभास्थापितसंस्कृतपाठशालार्थं च तस्मिन्नेव स्थाने पञ्चसहस्राणि रूप्यकाणि संगृहीतानि ।

mitragoShThI-patrikA

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, श्रावणः { चतुर्थसंख्या

काव्यपरिमलः ।

काव्यप्रशस्तिः ।

कीर्त्तिं प्रौढ़दृढापि भावमहती स्थैर्य्यं न धत्ते चिरम्,
कालस्रोतसि लीयते रघुपतेरालीव पाथोनिधौ ।
साचेत् स्थेयसि वज्रकोषसदृशे रामायणाभे कवे-
र्वाग्बन्धे विनिधीयते नहि तदा स्याद् यातयामा क्वचित् ॥१॥
द्रवत्वं पाषाणानपि नयति दीप्तानपि शमम्,
मृतानप्युच्चैर्यत् पुनरपि समुज्जीवयति च ।
कवीनां जिह्वाग्रे स्फुरति तदिदं किञ्चिदमृतम्,
यदिन्दौ वा सिन्धौ वमृतमिति तन्नूनमनृतम् ॥ २ ॥
सुरारीणां वारुण्यमृतममराणां हिमरुचि-
र्द्विरेफाणां पौष्पं मधुच हुतशेषः क्रतुमताम् ।
पिपासाक्षामाणामुदकमपवर्गश्च यतिनाम्,
सचित्तानान्त्वेकं परमममृतं सत्कविवचः ॥ ३ ॥
नोवीरैरसिपाणिभि र्न करुणाशीलै र्न दानव्रतै-
र्नो वा धर्मधनै र्न तर्कनिपुणैर्जय्यं जगन्मण्डलम् ।
सूक्ति र्युक्तिमती लसन्नवरसा कान्तेव तु प्रेयसी,
वक्त्रं चुम्बति यस्य तेन कविना मन्ये त्रिलोकी जिता ॥४॥

श्री महेशचन्द्र शर्म्मणः ।

संस्कृतभाषा ।

(पूर्वतो ऽनुवृत्ता)

भारतवर्षवासिभिस्तु संस्कृतशिक्षा अवश्यकर्त्तव्या । भारतवर्षेहि यावत्यो भाषाः सन्ति, तावत्यः सर्वा एव संस्कृतादुत्पन्नाः, संस्कृतसदृश्यः, संस्कृतगन्धयो वेति संस्कृतमूलकाः । संस्कृतञ्च भारतवर्षस्य साधारणीभाषा, इत्यतः संस्कृतमेव भारतीत्युच्यते। तथाच "ब्राह्मी तु भारतीभाषा गीर्वाग् वाणी सरस्वती" त्यमरः। भारतस्येयमित्यण्प्रत्ययान्तभारतशब्दात् स्त्रीत्वात् ङीष् । भारतवर्षभुक्तौ याः प्राकृतभाषाः सन्ति तासां सर्वासामेव मूलं संस्कृतभाषा अतएव भारतवर्षभुक्ततत्तद्देशवासिभिः स्वस्वमातृभाषासंशोधनाय संस्कृतमवश्यशिक्षणीयम् । संस्कृतज्ञा हि संस्कृतस्येव तत्तद्देशभाषाणामपि गुणदोषान् सूक्ष्माणुसूक्ष्मान्नियमांश्च जानन्ति संस्कृताध्ययनं विना प्राकृतभाषाणामपि निखिलान् गुणदोषान् कृत्स्नान्नियमांश्च सम्यक् ज्ञातुं कोऽपि न शक्नोति । अतः प्राकृतानां प्राकृतभाषासु विविधा दोषा दृश्यन्ते । भाषादोषान् संशोधयितुं भद्रवंश्यै रवश्यं संस्कृतं किञ्चिदध्येतव्यम् । अन्यथा भद्राणां मुखे अशुद्धां भाषां श्रुत्वा पण्डिता उपहसन्ति तांश्च असभ्यान्मन्यन्ते ।

उच्चारणशुद्धिरपि संस्कृतमविदुषां भद्राणामपि प्रायेण न जायते, वहवो भद्राः कर्म्मेति वक्तव्ये कम्मेति, अग्रहायणेति वक्तव्ये अघ्रान् इति, गौरवेति वक्तव्ये गैरवेति ब्रुवन्ति । दीर्घान् वर्णान् ह्रस्वान्, ह्रस्वांश्च दीर्घानुच्चारयन्ति, किंबहुना, अकुतोभयमिति वक्तव्ये, अकुतो साहसमिति उक्त्वा पण्डितानामुपहसनीया भवन्ति तदवश्यं भद्रैः संस्कृतमध्येतव्यम् ।

अपि च धर्म्मो यथा ऐकमत्यस्थापनस्य उपाय स्तथा भाषापि ऐकमत्यस्थापनस्योपायइति यदि सर्वै भद्रैः संस्कृतमधीयेत तदा एकभाषा सूत्रेण वयं सर्वएव भारतवासिनो निबद्धा भवेम । इत्थं यदि

भारतवर्षं समस्तमेव ऐकमत्येन निबद्धं भवेत् तदा कियानानन्दो ऽनुभूयेतेति वितर्कयंतां सहृदयै रित्यलं विस्तरेणेतिशम् ।

श्रीमहेशचन्द्र शर्मा ।

दिनाजपुरम् ।

—:O:—

अस्माकं शास्त्रार्थः ।

शास्त्रार्थशब्देन किमुच्यत इति कस्य खल्वविदितम् । सभायां समवेतेषु संस्कृतज्ञेषु कैश्चित् पूर्वम्, अपरैरुत्तरम् अन्यैर्माध्यस्थ्यम्, इतरैश्च श्रोतृत्वमवलम्ब्य आर्यशास्त्रविषये यदालोच्यते स एव 'शास्त्रार्थो' नामेति वदन्ति । यया रीत्या तु साम्प्रतं तैस्तदनुष्ठीयते तेन तद् वस्तुतस्तदभिधेयमर्हति न वेति महान् सन्देहः ।

शास्त्रार्थो नाम न खल्वहन्तुवैर्निःसारैर्वचनप्रपञ्चैः प्रतिपक्षस्य हृदय विदारणम्, न च सिंहनादमपि तिरस्कुर्वाणैः कण्ठध्वनिभिर्दिगन्तरालवाचालनम्, महाकाशोदरप्रपूरणम्, श्रोतृश्रवणविवरप्रस्फोटनं वा । अथेदृश एव स भवेत्, तर्हि किमिति शास्त्रविद एव तत्राधिक्रियन्ते, किमपराद्धं प्राकृतैः यत्र नानुसर्त्तव्यं शास्त्रम्, न कर्त्तव्यो विनयः, न रक्षितव्या महतां मर्यादा; न स्मरणीयं शीलम्, न द्रष्टव्यो धर्मः, न वापेक्षणीयो न्यायः अपि तु प्रकाश्यो दम्भः उच्चार्यो दुर्वादः, कर्त्तव्यः क्रोधः सेव्यो दुराग्रहः, प्रच्छाद्यं सत्यं तिरस्कार्यं तत्त्वम् वक्तव्यं स्वेच्छामनुसृत्य न तु शास्त्रम् निर्णयो वादिविजयो न तु शास्त्रसिद्धान्तः, स्थापनीयं च यथाकथञ्चित् स्वोक्तम् न तु शास्त्रोक्तम् ।

प्रियाः पाठकाः, कोऽपर उपालभ्यताम्, भाग्यवैभवमेवास्माक मीदृशम्; अन्यथा येषां हि प्रत्यक्षरमेव धर्मस्य रक्षणमरक्षणं वा सम्भवति, यान् खल्ववलम्ब्याद्यापि कथञ्चिद् सनाथोऽयं भगवान् धर्म इति शक्यते कथयितुम्, कथं हन्त त एवेह दुर्निबन्धमात्र प्रणोदिताः सभामण्डपेषु प्रागुक्तेन प्रकारेण शास्त्रार्थकरणकैतवेन वस्तुतोऽशास्त्रार्थकरण

एव प्रवर्त्तन्ते । इमेऽपि चेत् तामेवासज्जनोचितां पद्धतिमाश्रयेरन् तर्हि महाकवेर्वचनेन वक्तव्य मस्माभिः—

"त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः"

को वैतादृशात् शास्त्रार्थादमीषां लाभो जायत इति न विद्मः। स्वप्रतिभाविष्करणमुखेन यशोध्वजाधिगम एव स इति चेदभिप्रेयते, तर्हि अत्रापि तावत् पृच्छामः—किमङ्ग प्रतिभामाविष्कृत्य यशोऽधिगमस्य नान्यः कश्चिद् विशुद्धः पन्थाः पृथुलायामस्यां पृथिव्यामुपलब्धः, येन हन्ताधर्म्योऽपि स सेवनीयः स्यादिति ? कीदृशं कियद्वा तस्माद् यशोऽधिगम्यत इत्यपि विविच्य द्रष्टव्यम् । कथयन्तु भवन्तः, कः स मनीषी "शास्त्रार्थ"-कारी यः खलु कश्चिद् ग्रन्थादिकार इव बहु पूर्वं मृतोऽपि साम्प्रतं केवलं तद्यशोऽनुसन्धानेन केनचिदपि स्मर्यत इति । तदिदं प्रार्थयामहे—यदि वस्तुत एव केवलं कीर्त्तिपताकायै "शास्त्रार्थस्य" करणीयता, तर्हि त्यज्यतां स दुरोदर्क प्रकारः, अवलम्ब्यतां च कश्चित्तदनुरूपोऽपर उपायः । अन्यथा कीर्त्तिलाभाद् वरं तस्मादकीर्त्तिरेवोपार्ज्यत इत्यन्यानपि तावत् शिक्षितसम्प्रदायान् अनुयुज्य ज्ञायताम् ।

अथवा कोन्विदं नो विनयवचनमाकर्णयतु । नायं पूर्वैः क्षुण्णः पन्थाः परित्यक्तुं शक्यते । निधीयतां दृष्टिः प्राचीनेष्वपि ग्रन्थेषु, तेषामप्यनवद्यानि पृष्ठानि एतादृशस्यैव "शास्त्रार्थ" नामप्रसिद्धस्य अशास्त्रार्थस्य प्रकाशनसमर्थैर्वचनकलापैर्मालिन्योपहतानि संवृत्तानि। श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवत्पादैः श्रीमण्डनमिश्रस्य प्रसिद्धः शास्त्रार्थः कथमिव सम्पन्न इति श्रीमाधवाचार्येण शङ्करदिग्विजये वर्णितम् । तत्र वादिप्रतिवादिभ्यामन्योन्यं कथं सम्भाषणं कृतमित्यपि ज्ञातुं शक्यते। तदिह तत एव किञ्चिदुद्धृत्य प्रदर्श्यते—

मण्डनः—स्थितोऽसि योषितां गर्भे ताभिरेव विवर्द्धितः ।
अहो कृतघ्नता "मूर्ख", कथं ता एव निन्दसि ॥

शङ्करः—

यासां स्तन्यं त्वया पीतम्, यासां यातोऽसि योनितः।
तासु "मूर्खतम" स्त्रीषु पशुवद् रमसे कथम् ॥ इति ॥

८।२४-२५

श्रीशङ्करमण्डनाविव विद्वद्वरेण्यावन्योन्यसंवादे मूर्खमूर्खतमादीनि पदानि प्रयुक्तवन्ताविति न तावदस्मच्चित्तं प्रत्येतुमिच्छति। न च तेषामिव पण्डितप्रकाण्डानामीदृशो जघन्यतमः शास्त्रार्थप्रकारः कल्पयितुमपि शक्यते। सकलशास्त्राधिकारिणा दृष्टलोकमर्यादेन माधवाचार्येणेव च पण्डितेन कथमयं तत्रभवतां शङ्कराचार्यभगवत्पादादीनां वस्तुतोऽपकर्षप्रकाशकः तादृशदुर्वादकलङ्कितः 'शास्त्रार्थो' निबद्ध इति न ज्ञायते। एतेन स्पष्टमेव प्रकाशेत यदस्य साम्प्रतिकस्य शास्त्रार्थस्य माधवाचार्यादीनां समयेऽपि पूर्णैव मात्रासीदिति।

शास्त्रार्थे करणीये भगवन्तः श्रीशङ्कराचार्यभगवत्पादाः मण्डनमिश्रमिव प्रतिवादिनं न जातु 'मूर्खतम' इति सम्भाषेतेति पूर्वमुक्तम्; परन्तु महदिदमस्माकं हृदयं दुनोति यत् तेषामपि ग्रन्थेषु क्वचित् क्वचिदपि प्रतिपक्षेषु दुर्विषहाण्युपलम्भनवचनान्यधिगम्यन्त इति। वेदान्तदर्शने शारीरके भाष्ये बौद्धान् प्रत्युक्तम्—

"निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्यैवं ब्रवीषि, नतु युक्त्युपेतं ब्रवीषि"। इति। २ अ० २ पा।

एवं बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तार्किकान् प्रति—

"अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छश्रृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दैरिति" ॥ इति २अ० १ ब्राह्मणम्।

श्रीमन्तः शङ्करभगवत्पादाः केन नामास्मासु शिरसा नाभ्यर्च्यन्ते, कः खल्वकामेनापि तेषामद्भुततरमतिमहच्च शास्त्रवैशारद्यं न स्वीकुर्यात्, परन्तु यत्तदस्तु, स्वग्रन्थेषु तादृशानां दुर्वचनानामुपनिबन्धनेन युक्तमेव तैः कृतमिति न जातु वयं कथयितुं प्रभवामः। दौर्भा-

ग्यमेवेदमस्माकं यत्तेषामपि ग्रन्थेष्विदं द्रष्टव्यं भवतीति । अन्येषां ग्रन्थकृतां तु कथैव नास्ति । न वयं तदुदाहरणेन सन्दर्भस्य शरीर-वृद्धिमिच्छामः । यदि दुर्वादैरेव प्रतिपक्षा विजेतव्याः, तर्हि शास्त्रे-भ्यो, युक्तिभ्यस्तर्केभ्यश्च किमिति निवापाञ्जलयो न प्रदीयन्ते ? न च युक्तितर्का अपि दुर्वादसाराः स्युरिति केनापि मुनिना भाषितम् ।

अस्मदधन्यतया ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि वर्त्तमानस्य शास्त्रार्थप्रकारस्य दोषकलङ्कस्पर्शो दृश्यत इव । तदिदं वक्ष्यमाणाख्यायिकातो विज्ञा-येत । बृहदारण्यकोपनिषदि ३अ० १,१० ब्रा०—

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तस्य ह जनकस्य वैदे-हस्य विजिज्ञासा बभूव—(१)कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति (२) । स ह गवां सहस्रमवरुरोध; दश दश (३) पादा एकैकस्याः श्रृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ।"

"तान् होवाच (जनकः)—'ब्राह्मणा भगवन्तः, यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजताम् (उत्कालयतु स्वं गृहं प्रति नयतु) इति"।

इदमाकर्ण्य न तावत् कश्चिद् ब्राह्मणेषु आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रख्या-पयितुं शशाक । अथ तेषु तथाभूतेषु अप्रगल्भभूतेषु तिष्ठत्सु याज्ञव-ल्क्यः स्वान्तेवासिनं ता गाः स्वगृहं नेतुमकथयत्, तेन चात्मनो ब्र-ह्मिष्ठत्वं प्रख्यापितवान् । याज्ञवल्क्यस्य तेन कृत्येन सर्वे ब्राह्मणाः चु-क्रुधुः । अथ तेषु जनकस्य होता आश्वलः त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य, ब्रह्मिष्ठोऽसीति कथयित्वा तेन सह विवदितुमारभत पर्याजीयत च । इत्थमेव आर्त्तभागादिभिरपरैरपि कैश्चित् शास्त्रार्थे विजयमधिगम्य शाकल्यनामकेन केनापि पुनः पुनरनुयुक्तः प्रत्युत्तरयन् कोपमापन्नो याज्ञवल्क्यः तमपृच्छत्—

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, तं चेन्मे न विवक्ष्यसि (कथयिष्य-

(१) 'कः स्वित्'—को नु खलु । (२) अनूचानः—साङ्गवेदविचक्षणः । (३) सुवर्णस्य पलचतुर्थभागः पादः । पञ्च पञ्च सुवर्णपादा एकैकस्मिन् शृङ्गे बद्धाः

सि), मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति" । "तं ह न मेने (विज्ञातवान्) शाकल्यः तस्य ह मूर्द्धा विपपात" ! सम्पूर्णः शाकल्यस्य शास्त्रार्थः ! तत्प्रभावात् प्राणैरपि स तपस्वी वियुक्तः !

साम्प्रतिके शास्त्रार्थे कालवैभवाद्वा, राजशासनमाहात्म्याद्वा प्राण-वियोगं विना सर्वमेवान्यदस्तीति केन न दृश्यते ।

यदि कश्चिदीदृशं शास्त्रार्थं स्वप्रतिभया विरचयितुमशक्तः स्यात्, तर्हि अवश्यं तदुपायं स बोधनीय इति कोऽपि महाजनो गुरुश्रम-मङ्गीकृत्य तमुपनिबद्धवान् । उक्तं तेन—

" ततः संरम्भसम्भारगम्भीरारम्भनिर्भराम् ।
विपक्षं क्षिप्रमाक्षिप्य वाचमुच्चारयेदिमाम् ॥
यन्मया सह दुर्बुद्धे, वाग्युद्धं कर्तुमिच्छसि ।
तत्पङ्गुः शृङ्गमुत्तुङ्गं मेरोरारोढुमिच्छसि ॥
सुप्तसिंहसटाकृष्टिमष्टापदपदच्छिदाम् ।
व्याघ्राय शीघ्रमाघ्रातुं शशकः सत्यमीहसे ॥
शुकशावः शशादस्य चञ्चुं चुम्बितुमिच्छसि ।
सर्पं सदर्पमङ्घ्रिभ्यां निष्पेष्टुं दुष्ट वाञ्छसि ॥
* * * * * *
त्वया दुर्वचनैरद्य दुर्वासाः परिकोपितः ।
कालिका दंष्ट्रया कण्डूरपनेतुमिहेष्यते ॥
सुखसुप्तस्त्वया सिंहः पादाघातेन बोधितः ।
यदहं वादवचनाटोपेन परिकोपितः ॥
लक्षणे मम दक्षत्वं, साहित्ये संहता मतिः ।
तर्के कर्कशतात्पर्य्यं, क्व शास्त्रे नास्ति मे श्रमः ॥
इत्थं सुव्यथकैर्वाक्यैरस्य दर्पाद्धमुद्धरेत् ।
अर्द्धं च शमयेद् वादी युक्तियुक्तैर्वचःक्रमैः ॥ इति ॥

कविकल्पलता, वादितर्जनम् ।

इतोऽपि किञ्चिद् गुरुभिः शिष्येभ्यः शिक्षणीयं सम्भाव्यते ! ईद-

शमेव शास्त्रार्थं वर्णयितुं दूयमानहृदयेन केनचित् महात्मना गीतोऽयं श्लोकः—

"व्यासादीन् कविपुङ्गवाननुचितैर्वाक्यैः सलीलं हस-
न्नुच्चैर्जल्प निमील्य लोचनयुगं, श्लोकान् सगर्वं पठ ।
काव्यं धिक् कुरु यत्परैर्विरचितं, स्पर्द्धस्व सार्द्धं बुधै-
र्यद्यभ्यर्थयसे श्रुतेन रहितः पाण्डित्यमाप्तुं बलात् ॥ इति ॥

श्रीमता नीलकण्ठदीक्षितेन चैतद्विषये सुष्ठु खल्वात्मनोऽभिप्रायः प्रकाशितः—"नभेतव्यं न बोद्धव्यं न श्राव्यं वादिनोवचः ।

झटिति प्रतिवक्तव्यं सभासु विजिगीषुभिः ॥
असंभ्रमो विलज्जत्वमवज्ञा प्रतिवादिनि ।
हासो राज्ञस्तवश्चेति पञ्चैते जयहेतवः ॥
उच्चैरुद्घोष्य जेतव्यं मध्यस्थश्चेदपण्डितः ।
पण्डितो यदि तत्रैव पक्षपातोऽधिरोप्यताम् ॥
लाभो हेतुर्धनं साध्यं, दृष्टान्तस्तु पुरोहितः ।
आत्मोत्कर्षो निगमनमनुमानेष्वयं विधिः ॥
अलभ्यं लप्स्यमानेन, तत्त्वजिज्ञासुना चिरम् ।
जिगीषुणा ह्रियं त्यक्त्वा कार्यः कोलाहलो महान्" ॥इति॥

कलिविडम्बनम्, १—५ श्लो०

अतः परं नास्माकं किमपि वक्तव्यमवशिष्यते । एतादृशेन शास्त्रार्थेन कियान् कश्चोपकारोऽपकारो वा सम्भाव्यत इति भवन्त एव विचारयन्तु भोः पाठकमहाशयाः; कुर्वन्तु च यत् खलु तत्रभवद्भ्यो रोचते । इदन्तु सविनयं सविस्रम्भं सनिर्वन्धं च प्रार्थयामहे यत् तथा कृपया कर्त्तव्यं श्रीमद्भिः, यथा संस्कृतविदुषां न कश्चित् तद्विषयकः कलङ्काङ्कुरोऽस्माकं श्रोत्ररन्ध्रं प्रविशेदिति । अतितमां खल्वनेन वयं दूयामह इति शिवम् ॥

विधुशेखर शर्म्मा ।

———o———

नीतितत्त्वम् ।

(ETHICS)

प्रायेण खल्वस्मद्देशे नीतितत्त्वस्यानुशीलनं न दृश्यते । पाश्चात्त्यैस्तु साम्प्रतमिदं सविशेषमालोच्यते । किं बहुना विज्ञानेष्वेवेदमत्युत्तमत्वेन तैः परिगृहीतम् । तत्र किमिदं "नीतितत्त्वम्" नामेति संक्षेपेण किञ्चिदिह तत्परिचयः प्रदीयते ।

'इदमुत्तमम्', 'इदमुत्कृष्टम्' इति किमुच्यत इति बुध्यत एवास्माभिः;—यदिष्टं तदेव तत्; यस्मादनिष्टं जायते, न जातु तदुत्तमं भवतीति । 'स्वास्थ्यमुत्तमम्', 'अस्वास्थ्यमधमम्', 'धनं सत्', 'दारिद्र्यमसद्' इति इष्टानिष्टपदार्थेषु अस्माभिर्व्यवह्रियते । परन्तु कथमेकमुत्तमम्, कथं चान्यदधममिति न सम्यग् विविच्यते । उत्तमत्वम् अधमत्वं चेदमापेक्षिकं भवतीति पश्यामः; यथा—अनयोरिदम् 'उत्तमतरम्', एषु 'इदमुत्तमतमम्' इत्यादि । भवति चेत्थं किञ्चिन्निरपेक्षमपि उत्तमम्, अधमं वा । यथा मुक्तिवादिनां मुक्तिर्निरपेक्षोत्तमा । अतो निरपेक्षापेक्षिकयोः उत्तमाधमत्वयोः (Relative and absolute good) कश्चिद् भेदोऽस्तीति स्फुटम् । तत्र यदापेक्षिकम् उत्तमम् अधमं वोच्यते, वस्तुत एव तत्तथा भवेन्नवेति न ज्ञायते । तद्धि कदाचित् कस्यापि प्रयोजनस्य सिद्धये भवतीति हि उत्तमं विविच्यते, न त्वन्यथा । स्वास्थ्येन वयं स्वकर्मसाधनाय भवाम इति हि 'स्वास्थ्यमुत्तमम्' इति ब्रूमः । निरपेक्षोत्तमं (absolute good) वस्तु तु नेदृशम्, तद्धि स्वयमेव तथा ।

यद्युच्यते सर्वमप्युत्तममापेक्षिकमेव, न तु किञ्चिन्निरपेक्षमप्यस्तीति, तर्हि कोऽपि भ्रम आपतेत् । तथाहि—'इदमापेक्षिकमुत्तमम्' इत्युक्ते किमपेक्षया तदुत्तममित्यवश्यं वक्तव्यं भवेत्; एवं तदपि तस्यापीति पारिशेष्यान् निरपेक्षस्य कस्याप्यनङ्गीकारे अनवस्थापातः । ततश्च निरपेक्षस्य कस्याप्युत्तमत्वस्यास्वीकारे आपेक्षिकोत्तमत्वमपि न सिध्यतीति निश्चयः । अथ किं तन्निरपेक्षमुत्तम-

मिति निर्णेतुं पाश्चात्यैर्बहून् कालान् प्रयत्यते । तेषां प्रयत्नस्य संक्षिप्तमितिवृत्तं श्रीमतां पण्डितानां प्रीतिप्रदमेव भवेदिति सम्भावयामः।

निरपेक्षोत्तममेकमेव, न तु द्वितीयम् । सर्वेषामपि मानवानां प्रयत्नस्य इच्छायाश्च स एव विषय इति व्यक्तिविशेषाणामिव व्यक्तिसामान्यानामपि तदुत्तमम् । तत्र सामान्यविशेषकृतः कोऽपि भेदो नास्ति ।

पाश्चात्यैर्दार्शनिकैरस्य खलु निरपेक्षोत्तमत्वस्य कीदृशं तत्त्वमाविष्कृतमिति लिख्यते ।

सामान्यतो दार्शनिकानां मतानि त्रेधा विभक्तुं शक्यन्ते । १ प्रथमं मतम्—सुखमेव निरपेक्षोत्तमम् (Hedonism); २ द्वितीयम्—स्वाभाविकेनैव ज्ञानेन नीतिनियमो ज्ञातुं शक्यते, तेन च यद्यथा, अवश्यं तत्तथानुष्ठेयम्; तदनुष्ठानमेव च निरपेक्षोत्तमम्; यथा—दुःखमुत्पद्यते चेदुत्पद्यताम्, तदवश्यं सहनीयमिति (Rigorism); ३ तृतीयम्—यत्प्रवृत्त्या प्रार्थ्यते, यच्च परमार्थज्ञानेन निवेद्यते, एतयोर्द्वयोः सामञ्जस्यविधानमेव निरपेक्षोत्तममिति, (Eudæmonism) ।

समासतः प्रागुक्तं मतत्रयमेव पाश्चात्यपण्डितेषु दृश्यते । एतद्वान्तरभेदा अपि बहवः सन्ति । 'स्वसुखमेव सुखमिति केचित् (egoistic Hedonism); परसुखमेव सुखमित्यपरे, (Altruistic Hedonism) एवमन्येऽप्यन्यदेव वदन्ति । क्रमेण तत्सर्वं प्रकाशयिष्यते

आलोच्यमानोऽयं विषयः (Ethics) 'नीतिविज्ञान'मिति (Ethics Science) गीयते । परन्तु विज्ञानादस्य भेदोऽस्ति । "Ethics" (नीतितत्त्वम्) इत्यस्य न तथा कश्चिद् विषयोऽस्ति; परन्तु क इव स भवितुमर्हतीत्येव कथञ्चिद् विषयत्वेन स्वीक्रियते । औचित्येन खलु यत्र सर्वं विचार्य्यते, तत्र अपरापरविज्ञानेष्विव सर्वमेव श्रवणनयनगोचरमानीयेत इति न सम्भाव्यम् । अतोऽस्य विषयस्य नीतिविज्ञानम् इत्यस्मात् "नीतितत्त्वम्" "नीतिदर्शनम्" वा (Ethics Philosophy) इत्येव नामधेयं युक्तम् ।

अत्रेदं वक्तुं युज्यते 'बेन्थम्' (Bentham) प्रभृतिभिः पण्डितैः नीतितत्त्वे किमनुसन्धेयमिति विस्मृतम्; ते कथयन्ति "औचित्य-मिति" यत्किञ्चिदस्ति, नीतितत्त्वात् तदपाक्रियतामिति । इत्थं सति नीतितत्त्वम् किमवलम्ब्य तिष्ठतु ? यदि सुखमेव जीवनस्य प्रयोजनं स्यात्, तर्हि सर्वे सुखं कामयन्त इति नीतितत्त्वेन न निर्णेतव्यम्, अपितु सुखं प्राप्तुमुचितम् इत्येतावदेव ।

इदं च द्रष्टव्यम्—नीतितत्त्ववद् मनोविज्ञानेनापि (Psychology) मानवानां कर्त्तव्यमुपदिश्यते तत्र कस्तावदेतयोः सम्बन्ध इति । हृद-यस्य, बुद्धिवृत्तेः, इच्छाशक्त्यादेश्च नैकविधैर्दुर्विगाहैः स्तत्त्वैः परिपू-र्यद्भिः पाश्चात्यैः पण्डितैर्विज्ञानमिदं जनानां पुरत उपस्थापितम् । नीतितत्त्वस्य मनोविज्ञानाद् भेदोऽस्ति,—मनसि किं कथं वास्ति नास्तीत्येतावन्मात्रं मनोविज्ञानेन निर्णीयते, नीतिविज्ञानन्तु तत्कृतं निर्णयमेवावलम्ब्य स्वविषये प्रसरति । सत्यमिदं यन्मनोविज्ञानं विना नीतितत्त्वम् पदमपि गन्तुं न शक्नोतीति । किं नाम मानवस्योत्तम-मिति ज्ञातव्ये प्रथमं हि मानवस्य मन एव किमित्यवश्यं ज्ञेयं भवति । मनसश्च ज्ञातव्यत्वे तदीयाः प्रवृत्तयो ज्ञातव्या भवन्ति । प्रवृत्तिज्ञा-नानन्तरं च तदनुसरणेन 'इदमुत्तमम्, 'इदमधममिति' नीतिविज्ञानेन निरूप्यम् ।

आगामिसंख्यायां मनोविज्ञानविषये किञ्चिन्मया कथनीयम् । तत्र प्रवृत्तिसम्बन्धानि पञ्चषाण्यपेक्षितानि वाक्यान्यालोच्य नीतितत्त्वा-लोचनायां विशेषतः प्रवर्त्स्यते । तावन्तं कालं भवतां किञ्चिद् धैर्य्यं प्रार्थयामहे । गम्भीरोऽयं हि विषय इति ।

श्रीअजितकुमार चक्रवर्त्ती, बि, ए,
आंग्लोसाहित्याध्यापकः,
ब्रह्मचर्य्याश्रमः, (बोलपुर) ।

——:o:——

श्री प्रभावतीदेव्या लेखः।

श्रीमन् सम्पादकमहाशय, अहमस्मि काचिदन्तःपुरिका। नगरतो दूरवर्तिन्यां कस्याञ्चित् पल्ल्यामस्माकं निवासः;—यत्र नाद्यापि नागरिकभावो जनानां चेतःसु सम्यक् स्फुरणावकाशमलभत। अतो मादृश्याः कुलीनाङ्गनायाः वृत्तान्तपत्रिकासु किञ्चिल्लिखनं नाम अतितमां साहसमिति न खलु नाहमपि विजानामि; तथाप्यद्य कारणगौरवादिह प्रवृत्तास्मि। मन्ये नेदं जातु श्रीमतामुद्वेगजनकं भवेत्। तपस्विनीषु स्त्रीषु अस्ति खलु तत्रभवतां कश्चित् पक्षपात इति भवत्सम्पादितां पत्रिकां गृहकोणावस्थानेन पठन्त्या मया नाविदितम्। अन्यच्च कन्यकानां विषये किञ्चिदद्य मया कथनीयम्। तत्र च पाषाणकर्कशहृदयानां वः पुरुषाणामेकान्तेनैव अनुत्साहमालोक्य श्रीमतां करुणाकणां कामयमानैः स्त्रीजनैरस्माभिः अगतिकगतित्वेन यावच्छक्यं स्वयमेव किञ्चिदनुक्ता किं नामापरं क्रियतामिति भवन्त एव विचारयन्तु।

सम्पादकमहाशय, यूयं खलु पुरुषा अस्माकमाश्रयाः, स्त्रियो वयमाश्रिताः यूयमुपजीव्याः, वयमुपजीविन्यः, किं बहुना सर्वथा युष्माकमेव करतलायत्तमस्माकं जीवनमपि। तथा सति यदेते यूयमस्मासु अनुचितमाचरथ;—अवज्ञानदृष्ट्यास्मान् पश्यथ, अकथनीयमपि च कथयथ; तत् किमेतद् धर्मस्य वा, शिक्षाया वा विद्याया ज्ञानस्य वा, सभ्यत्वस्य वा विलसितमिति न ज्ञायते।

सम्पादकमहाशय, किमस्माभिः स्त्रीभिः पुरुषाणां वो वदनविवरादोदनकवलम् आच्छिद्य गृह्यते, आहोस्वित् पाकोन्मुखानां शालीकलमानां क्षेत्रेषु पुनरप्यकाण्डे हलसञ्चारः क्रियते; यद् हन्त आश्रिता अपि वयं युष्माकं दहनदृष्टौ निपतिताः। जीवानां पुरुषत्वेन स्त्रीत्वेन वा जन्मग्रहणं नाम न जातु तदायत्तम्, कर्म वा ईश्वरो वात्र प्रभवति। एवञ्च कोऽयमस्माकमपराधो येन अपत्यत्वे समानेऽपि तनय

त्र पितुः स्नेहसम्भारमधिकरोति, न तु कन्यका। पुत्रजन्मनि पितुर्हर्षातिशयः शरीरेऽपि न मीयते, कन्योत्पत्तौ तु वज्रेणेव मस्तकं पीड्यमानं भवति, दिशः शून्याः प्रतिभान्ति, जगच्च सर्वं विषादपरिपूरितमिव दृश्यते। पृथिव्यपि कन्यकाया भारेण सार्द्धत्रिहस्तमधोगच्छतीति वदन्ति। किमुच्यते कन्यकाया मृत्युरपि पितुर्हर्षायैव सम्पद्यत इत्यपि पश्यामः। अहो कष्टं, गृहपालितस्य कस्यचिद् विहङ्गस्यापि मरणेन गृहाधिपतेः कातर्य्यं दृश्यते, न तु कन्यकानाम्। तिर्यग्भ्योऽपि कन्यकाया जीवनमतिहेयम्।

सम्पादकमहाशय, अस्मान् प्रति पुरुषाणां यदतितमां विद्वेषोऽस्ति न तत्प्रमाणाभावः। शास्त्रमिदं सर्वं तेषामेव वशंवदम्। यस्य कस्याप्येकस्य तद्ग्रन्थस्य यत् किमप्येकं पत्रमुद्धाट्य दृश्यताम्, तत्रैवास्माकं हृदयमर्मभेदिनो निन्दावादा उपलभ्येरन्। आवेदमासाहित्यं च सर्वत्रैवास्माकं विगानम्। क्षणं नेत्रमुन्मील्य दृश्यताम्—ऐतरेयब्राह्मणे महता प्रबन्धेन पुत्राणां गुणराशिमुपवर्ण्य व्यर्थमेवास्माकं कन्यकानां हृदये सपदि निशितं शूलं प्रवेशितम्। तद्यथा—महर्षिर्नारदो हरिश्चन्द्रेण "किंस्वित् पुत्रेण विन्दत" इत्याद्येकया गाथया पृष्टो दशभिर्गाथाभिः पुत्रगुणान् कथयन् अकाण्डे अवोचत्—

"अन्नं ह प्राणः, शरणं ह वासो, रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः।
सखा ह जाया, कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रो परमे व्योमन्"॥*

दृष्टं सम्पादकमहाशय, "कृपणं ह दुहितेति,"—दुहिता हि केवलं दुःखकारित्वाद् दुःखहेतुर्भवति। इत्थमेव तद्वाक्यस्यार्थ इति श्रीसायणाचार्योऽभिप्रैति। दुहितॄणां दौर्भाग्ये अन्यदपि स्मर्य्यते—

"सम्भवे स्वजनदुःखकारिका, सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका।
यौवनेऽपि बहुदोषकारिका, दारिका हृदयदारिका पितुः"॥इति॥ †

---

* ऐतरेयब्राह्मणम् तृतीयेऽध्याये प्रथमं खण्डम्।

† अत्रैव सायणेन धृतोऽयं श्लोकः।

दुहितॄणां पितृधनाधिकारोऽपहृतो युष्माभिः शास्त्रानुशासनव्याजेन तावतापि श्रीमतां न सन्तोषः। यदस्माभिरन्तरान्तरा पितृसकाशे किञ्चित् प्रार्थ्यते, तत्रापि युष्माकमक्षमा। तदिदमवलम्ब्य उपहसितुमपि यूयं न विरमथ। तेन हि "दुहितृ" पदस्यापि युष्माभिरभिनवोऽर्थः कल्पितः। उक्तं यास्केन—"दुहिता—दुर्हिता—दूरेहिता, दोग्धेर्वेति"।* तदिह दोग्धेरिति सूत्रमवलम्ब्य युष्माभि रुच्यते-"सा हि (दुहिता) नित्यमेव पितुः सकाशात् द्रव्यं दोग्धि, प्रार्थनापरत्वात्," † अतो दुहितेति। अहो ये खलु पितुः सर्वं धनमधिकुर्वन्ति, न ते पितुर्दोग्धारः, परन्तु ता एव तपस्विन्यः, या हि सर्वधनवञ्चिता अन्तरान्तरा दिव्रं वसनखण्डादिकं प्रार्थयन्ते।

जन्ममात्र एवास्माकं पिता गुरुणेव भारेण दूयमानो महाननर्थः प्राप्त इति शङ्कमानः यथाकथमप्यस्तु, गेहतोऽस्मान्बहिष्कर्त्तु मिच्छति। तेनैव हि तस्य चेतसः प्रसक्तिः। तथा च जन्मदिनप्रभृत्येव कुत्रैतां नयामीति पिता नः खिद्यते। तेन चास्माकं 'कन्येति' अपरमेकमभिधेयमुत्पन्नम्—‡ "कन्या—क्वेयं नेतव्या भवतीति" युष्माभिरेवेदं निर्वचनं कृतम्।

अपरोऽपि कश्चिद् युष्मासु कथयति—

जातेति कन्या महती हि चिन्ता
कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः।
दत्ता सुखं यास्यति वा नवेति
कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्॥

पार्वतीपरिणयकारेणाप्ययमेव प्रतिध्वनिः कृतः—"कन्यापितृत्वं खलु गृहमेधिनामधिकतरं दुःखमावहतीति"।

---

* नि० ३ अ० १ पा० ४ ख० ।

† निरुक्तम् ३ अ० १ पा०, ४ ख, दुर्गाचार्यव्याख्या।

‡ निरुक्तम् ४ अ० २पा० ३ ख०—कन्या कमनीया भवति, क्वेयं नेतव्येति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः।

सम्पादकमहाशय, विवाह एवास्माकं सर्वानर्थमूलम् । कन्यकानां धनलाभार्थमेव पितरो दूयन्ते । तेनैव चैषामस्मासु वैमनस्यं दृश्यते किन्तु पृच्छामि—किं नु खलु कन्यका ह्येवात्रापराध्यन्ति ? जानीथेयत्र क्वापि धनिकाय वा, विज्ञाय वा मूढाय वा, सुरूपाय वा कुलीनाय वा अनुमताय वा अननुमताय वा यस्मै कस्मैचिदपि प्रदीयमानापि न जातु युष्माकं कन्यका प्रकाशं किञ्चिदन्यथा ब्रवीति; न सा विवाह-समये इयद्धनं देयमिति निर्बन्धेनापि पितुर्धनमधिकर्त्तुमिच्छति, सा खलु युष्मन्नियोगेन आबाल्यं परिचितानि आत्मीयत्वेनाभिमतानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सपदि परिहाय कस्मिंश्चिदचिन्तितपूर्वे प्रदेशे सर्वथापरिचितैः रभिनवैर्जनैः चिरंस्थातुमपि गच्छति । किं बहुना यदेव किञ्चिज्जनक इच्छति, तदेव कन्यका करोति । एवमपि न प्रसीदति वो हृदयमिति सर्वथा दुःखसंवेदनायैवास्माकं जीवनम् । पतिगृहे तावत् सुखं भवेन्नवेति दूरमास्ताम्, हन्त पितृगृहेऽप्यवस्थाने नास्माकं सुखम् । अस्मद्विवाहसम्पादनभारखिन्नानां विषादकवलितवदनानां पित्रादीनां चिन्ताजनितां ग्लानिमालोक्य कस्य नाम चेतसि सुखमुदेतु । सम्पादकमहाशय, ईदृश एव युष्माकमस्मासु अनुग्रहप्रकारः । अथवा अलं विस्तरेणेति शिवम् ।

श्रीमती प्रभावतीदेवी ।

श्री प्रभावती देव्या लेखे अस्मदभिप्रायः ।

कन्यकानां समाजे कीदृशं स्थानमिति श्रीमत्या प्रभावतीदेव्या खलु स्पष्टमेव लिखितम् । वस्तुत एव तत्तथैव । अन्येद्युः कस्मिंश्चित् परिवारे अकाण्डे तिस्रः कन्यका मसूरिकया मृताः इमां वार्त्तामाकर्ण्य कश्चिदस्मद्वयस्येषु विस्मयरसमिवानुभवन् सानन्दमवादीत्—किमुच्यते, एकस्मिन् गृहे तिस्रः कन्यका मृता इति परं भाग्यं तस्य गृहपतेः, अन्यथा क्वापि विवाहात्पूर्वं युगपत् कन्यात्रयं म्रियत इति सत्यं न दृष्टपूर्वं मयेति । इदमत्र वक्तुमुचितं—सोऽयं वयस्यो मे

चतसृणां कन्यकानां जनक इति । दृश्यतेऽपि च प्रायेण मृताय दुहितरि "शान्तं पापं, प्रतिहतममङ्गलम्" इति बुद्धिर्जनानां चेतस्युदेतीति ।

कन्यापितृत्वस्य कष्टावहत्वं द्वेधा । प्रथमतः स्नेहसर्वस्वभूतायाः कन्याया अकाण्डे विच्छेदात्; द्वितीयतस्तु तस्याः पाणिग्राहकसंग्रहस्यासौकर्यात् । तत्र श्रीप्रभावतीदेव्या 'विवाह एवास्माकं सर्वानर्थमूलमिति' वदन्त्या द्वितीयहेतुप्रपञ्चनमुखेन पुरुषा आक्षिप्ताः । प्रथमहेतुविषये तु तया गजनिमीलनं कृतम् । अतस्तत्रास्माभिः किञ्चिद्वक्तव्यम् । येन पुरुषाणामुपरि न्यस्तस्य दोषस्यांशतः क्षालनं भवेत् । अभिज्ञानशकुन्तले शकुन्तलायाः पतिगृहगमनसमये कण्वस्य हृदयवृत्तिः कीदृशी आसीदिति "यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठयेत्यादि" पठितवत्या देव्या प्रभावत्या नाविदितम् । तत्र च— "अर्थो हि कन्या परकीय एवेति" वचनमपि कण्वस्य कन्यकां प्रति नावज्ञां प्रदर्शयति, प्रत्युत तथा खलु संसारस्य स्थितिरिति दुःखमेव द्योतयति । अतएव हर्षचरितेऽपि बाणभट्टेन तत्तथैव वर्णितम् । मनोरमः स ग्रन्थभाग इति पाठकेभ्य उपह्रियते—"कदाचित्तु राजा (हर्षस्यजनकः)......गीयमानामार्यामिमामशृणोत्—

उद्वेगमहावर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम् ॥

तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीमुत्सारितपरिजनो जगाद—'देवि तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयान्नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भ एव कन्यकानामिन्धनीभवन्ति पितरः सन्तापानलस्य ।............केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिरियं—यदङ्गसम्भूतानि, अङ्कलालितानि अपरित्याज्यान्यपत्यानि अकाण्ड एवागत्य असंस्तुतैर्नीयन्ते । एतानि तानि खलवङ्गनस्थानानि संसारस्य । सर्वाभिभाविनी शोकाग्ने र्दाहशक्तिः—यदप-

त्यत्वे समानेऽपि जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः। एतदर्थं जन्मकाळे एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलमश्रुभिः साधवः। एतद्भयादकृतदारपरिग्रहाः परिहृतगृहवसतयः शून्यारण्यान्यधिशेरते मुनयः। को नाम सहते विरहमपत्यानामिति" ४ उ०।

अतएव भट्टनारायणेनाप्युक्तम्—

"यास्यति सज्जनहस्तं रमयिष्यति तं भवेच्च निर्दोषा।
उत्पादितयापि कविस्ताम्यति कथया दुहित्रैवेति"॥

मन्यामहे पूर्वोदाहृतवचनदर्शनेन श्रीमती प्रभावतीदेवी निर्विचिकित्समवगच्छेद् यन्न स्वभावतः पुरुषाणां कन्यकाः प्रति हृदयं विद्विष्टम्, प्रत्युतातितमां स्निग्धमेव; कथं नु खलु कन्यकानां सत्परिग्रहीतृलाभेन सुखं भवेदित्येव चिन्तया ते खिद्यन्ते, खिद्यमाना अपि च नानुरूपं पात्रं लभन्त इति हि ते कन्यापितृत्वं कष्टकरमिति वदन्तीति।

श्रीमत्या प्रभावतीदेव्या ऐतरेयब्राह्मणस्य "कृपणं ह दुहितेति," "सम्भवे स्वजनदुःखकारिका, सम्प्रदान समयेऽर्थहारिकेत्यादि" वचनं चोदाहृत्य दैन्यहेतुत्वात् कन्यकानामनादरास्पदत्वमुक्तम्। सर्वथा वयमिदं स्वीकुर्मः। एतदर्थं च यदमी वयं पुरुषा नितान्तं गर्हणीयाः, न तत्र लेशोऽपि सन्देहः। स्वयमेव वयं स्वदैन्यमुत्पादयामः। न हि कन्यकाः पुरुषान् शिक्षयन्ति यद् भवद्भिः पाणिग्रहणकृते कन्यापितृसकाशात् सहस्राणि रूप्यकाणि शुल्कत्वेन ग्रहणीयानि। स्वस्वधनिकत्वसाधनार्थं स्वयमेव वयममुमुपायमुद्भावितवन्तः। नात्र स्त्रियोऽपराध्यन्ति। परन्त्वहो कष्टं दुर्विपाकः पुनरस्य तासामपि परा पीडा जनयति। प्रशस्योऽस्माकं प्रज्ञाप्रकर्षो, यतः स्वबुद्ध्यपराधेन दिनाद्दिनं जामातुः शुल्कपरिमाणं वर्द्धयन्तो मूर्त्तामिव स्नेहरसवल्लीं स्वां स्वां कन्यकां दैन्यहेतुं विवेचयामः, तेन च हन्त मृत्युमपि तस्याः श्लाघ्यमेव गणयामः।

सत्यमेवोक्तं बाणभट्टेन—"अपत्यत्वे समानेऽपि जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्त" इत्यादीनि। परन्तु तन्मते तत्कारणं विरहशोकाग्निरा-

सीत् । अद्यत्वे तु न विरहभयात् पितरोऽश्रुभिः कन्यकाभ्यः सलिल प्रयच्छन्ति । भिन्नमिदानीं तत्कारणम् । साम्प्रतं हि केवलं जामातृ शुल्कसंग्रहाक्षमत्वमेव कन्यापितृणां नयनयोरश्रुधारामुत्पादयति । क ष्टं भोः कष्टमिदानीं सुशिक्षितस्य जामातुरनुग्रहेण वासगृहमप्युच्छि द्यते श्वशुरस्य ! दिनाद्दिनं ब्रह्माण्डकटाहसहोदरं जामातृपितुरुदरवि वरमियता वेगेन वर्धते, येन सर्वं विक्रीयापि कन्याजनकैः तदभि लषितशुल्कार्थप्रदानेन न तत्पूरयितुं शक्यते । न च तावन्तमर्थं विना पुत्रजनकः स्वपुत्रं विवाहेऽनुमन्येत । सोऽयं साम्प्रतं शिक्षाया अद्भुतचरः प्रभावः प्रादुर्भूतः । सर्वे खल्विदानीं शिक्षिताभिमानिनः संहत्य देशाभ्युदयार्थं विविधान् प्रयासानातिष्ठन्ति । परं प्रतिदिनं स्वयमेवेदमनुतिष्ठन्तोऽपि जानन्तोऽपि चास्य न्यायधर्मविगर्हितत्वं नैतस्माद् विरमन्तीति धिगेतेषां शिक्षाम् ।

पूर्वं कन्यापितर एव वरेभ्यः शुल्कग्राहिण आसन्, अद्यत्वेऽपि तिष्ठतामप्येषां संख्या प्रतिदिनमेव क्रमेण ह्रसति । परं तु सोऽयं शुल्कग्रहोऽद्य बहुगौरवबुद्ध्या पुत्रपितृभिरङ्गीकृतः समुद्रसलिलपूर इव सिते पक्षे महारंहसा वर्धते इति यत्सत्यं सर्वदा सनाथोऽयं शुल्कग्रहः । अस्य महानर्थकारित्वं पर्यायेण सर्वे एवानुभवन्ति । अनुभूय च न्यायमर्यादारक्षणायेव अन्तरान्तरा कतिचित् तदपाकरणार्थं व्याख्यानैः सन्दर्भैश्च यत्नमपि मनागारचयन् । अन्ये च किञ्चित्प्रयत्न फलमनधिगच्छन्तो राजकीयशासनसहायतामैच्छन्नित्यपि दृष्टम् । तदिदमालोच्य कस्य नामार्यधर्मश्रद्धालोर्हृदयं न दूयेत । यद्धि अनुचितमिति धर्मश्च न्यायश्चैकमत्येन कथयतः, बुद्धिरपि च यत् तथात्वेनैव गृह्णाति, हन्त तस्यैवानुष्ठानार्थमिदानीमस्माकं राजकुलं शरणं भवेदिति महदिदमद्भुतम् । कथं न्वहो चिन्तनेऽप्यस्य न वयं जिह्रीम इति को ब्रवीतु । अथवा भारतीयानां सर्वमेव सम्भाव्यते ।

इत्थं चास्माकं समाजस्थितौ कन्यापितृत्वं नाम यद्गतितमां दुःखावहं, कः खलु तत्र स्वीकुर्यात् ? हन्त न जानीमः कदा खल्वमूः

तपास्वन्यः ... ैः सह समानमासनमधितिष्ठेयुः, कदा वा भारतीयानां "कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्" इतीदं वचनं केवलं कन्यकानां विरहमूलकमेव भवेत्, न तु विवाहसम्पादनासौकर्यमूलकमिति ।

समाजस्य नियमनभारः पुराकिलास्माकं धर्मशास्त्रविदां पण्डितमहोदयानामेवोपरि आसीत् । इदानीमपि च समाजव्यवस्थार्थं तानेव जना आश्रयन्ति । सम्प्रत्यपि च तेषां प्रभावः समाजस्य सर्वत्रैवानुभूयत एव—यद्यप्ययं क्रमेण ह्रसति । तद्यदीह सामाजिकानामधर्म्ये अन्याय्ये आचारे समाजशीर्षस्थानमद्याप्यधितिष्ठन्तः पण्डितमहाशयाः सर्वे खलु सम्भूय प्रत्यवतिष्ठेरन्, मनागिव च यद्यमी विषयेऽस्मिन् चेतसो दार्ढ्यमवलम्बेरन् तर्ह्ययमस्माकं द्रढीयान् विश्वासः—पश्यत एव विच्छिन्नाभ्रविलायं विलीयेतैष दुरोदर्कः शुल्कग्रहव्याधिः । श्रीमन्तो भारतीयसंस्कृतविद्वांसः, सर्वथा भवन्त एवास्मिन्नगदङ्काराः । कृतमतोऽपि कालातिपातेन, प्रसीदन्तु, चिन्तयन्तु कृपया भवतामेवेदं कृत्यमिति, विरचयन्तु च यथोचितं प्रयत्नमिति सविनयं सबहुमानं सनिर्बन्धं च तत्रभवतः स्मारयामः । अन्यथा हन्त, हतो हतोऽयं तपस्वी कन्यकाजनः इति सर्वमवितथमुक्तं श्रीमत्या प्रभावतीदेव्या इति ।

——:o:——

भट्टशिवस्वामी ।

औचित्यविचारचर्चादिषु प्राचीननिबन्धेषु शिवस्वामिकृतत्वेनोदाहृताः श्लोका अनेके समुपलभ्यन्ते । तत्र कः शिवस्वामी, कुत्रत्यः, कदा बभूव, का चास्य कृतिः इत्यादिकं यथामति किंचिद्विविच्य निवेद्यते मित्रगोष्ठी-पत्रिका-पाठकमहाशयेभ्यः ।

"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्ये ऽवन्तिवर्मणः" ॥

इति राजतरङ्गिणी-श्लोकात् (५ त ॥ ३४ श्लो ॥) अयमवन्तिव र्मणः सभाभूषणमिति ज्ञायते । अवन्तिवर्मा च खिस्ताब्दीयनवमशत कोत्तरार्धे (८५५-८८५) काश्मीरान्पालयामासेति राजतरङ्गिणीपञ्च मतरङ्गादवसीयते । तत्सभाभूषणस्यास्य कवेरपि तावेव देशकालौ ।

अस्य च कृतिः कप्फणाभ्युदय इति महाकाव्यं विंशतिसर्गात्म कम् अस्यादिमः श्लोको यथा—

सर्वज्ञतादिगुणगोचरमाययौ यो
ध्येयो यतोऽपि यतिबन्धुर···बोधिः ।
मानाय निश्चितचतुर्विधचित्तमूर्तिः
मूर्तिर्विशां दिशतु दाशबलिः शिवं नः ॥

दशबलनमस्कारात्मकात् एतन्मङ्गलश्लोकात् ग्रन्थोपसंहारश्लो केऽप्यथायं कविर्बौद्धो बुद्धमताचार्यस्य चन्द्रमित्रस्य शिष्य इति च स्पष्टं प्रतीयते ।

कोसलाधीशं श्रावस्तीनगरवासिनं प्रसेनजितं जेतुं प्रस्थितस्य दक्षिणापथाधीशस्य लीलावतीपत्तनवासिनः कप्फणस्य दण्डयात्रात्र विस्तरेण वर्णिता ।

एकाक्षरश्लोक-बन्धश्लोक-संस्कृतप्राकृतसमावेशादिकं चात्र षष्ठ सर्गैकोनविंशसर्गयोस्समीचीनरीत्या निबद्धमिति प्रौढोयं महाकविः । अन्तिमे च विंशे सर्गे कप्फणस्य बौद्धसिद्धान्ते आस्था जातेति अभ्यु दयलाभ इति अवर्णयत् ।

यथाक्रमं तत्तत्सर्गीयप्रमेयज्ञानार्थं तत्तत्सर्गविषया लिख्यन्ते । य था—१ नगरीनरेन्द्रवर्णना, २ चारविक्षेपविन्यासः, ३ सभासंक्षोभः, ४ राजवाक्यं, ५ दूतीसंप्रेषणम्, ६ पर्वतवर्णना, ७ शिविरसंनिवेशः, ८ सर्वर्तुवर्णना, ९ कुसुमावचायः,१० जलक्रीडा, ११ दिनान्तवर्णनम्, १२ चन्द्रोदय प्रसाधनम्, १३ मधुपानवर्णनम्, १४ सम्भोगवर्णनम्, १५ प्रदोषवर्णनम्, १६ सैन्यप्रस्थानम्, १७ संकुलयुद्धम्, १८ युद्ध वर्णनम्, १९ प्राकृतसमावेशः, २० अभ्युदयलाभः ।

कवित्वशैलीपरिज्ञानार्थं कप्फणाभ्युदयात्केचन श्लोका उदाह्रियन्ते—

अपसदसि समस्तायस्तु भूपालचक्रे
प्रकटितगुरुकोपारम्भसंरम्भजृम्भे ।
वहति विलसितानि प्रस्तुतानि प्रचण्ड-
प्रलय-जलद-जालाडम्बरै रम्यरन्ध्र ॥ १ ॥

इत्थं तास्ताः क्ष्माधरवस्तुस्तुतिगर्भाः
श्रुत्वा श्राव्या विश्रुतविद्याधरवाचः ।
शैलोत्सङ्गश्रीपरिभोगस्पृहयालुः
स प्रास्तावीत्संस्तुतिमाक्रीडविहारम् ॥ २ ॥

अथ वनगहनान्निरीय पृथ्वी-
तलबिलनिर्गतनागनायिकाभाः ।
अभिनवदिनकृत्करालताप-
क्रमवशमन्थरमन्थरं ययुस्ताः ॥ ३ ॥

अथसुदृशां प्रियप्रणयविभ्रमभावनया
समुदियाय शनैः सुरतोत्सवसस्पृहता ।
रविरपिसञ्जहार करडम्बरमम्बरतः
फलमभिवाञ्छितानुपदभावि हि भव्यधियाम् ॥ ४ ॥

संलापयन्त्या दयितस्य दूतीं
वध्वा विभूषां च निवेशयन्त्याः ।
प्रसन्नता कापि मुखस्य जज्ञे
वेषश्रिया नु प्रियवार्तया नु ॥ ५ ॥

अग्रे विकीर्णनिभृतप्रणयादिवाक्य-
पुष्पाञ्जलिः सरलविभ्रमसूत्रधारः ।
प्रस्तावनां दयितसन्धिरसैः समाप्य
सिद्धिं व्यधत्त रमणीरतनाटकस्य ॥ ६ ॥

वदननिहिते तांबूलांशेश्रितेरति बीजतां
कुवलयदृशः प्रत्याजज्ञे सरागतरुस्तदा ।

किसलयरुचो यस्य च्छायामुपाश्रितयोस्तयोः
विषमविषमः कात्स्न्र्ये नास्तङ्गतो विरहक्लमः ॥ ७ ॥

समजनि न तत्प्रेम त्यक्तं यदीषदपीर्ष्यया
स्मरसुखसखी नासावीर्ष्यां विना कलहेन या ।
न खलु कलहः सोऽन्योऽन्यं यः प्रसादनवर्जितः
प्रसदनविधिर्नासौ बाला नयेन विलिलियरे ॥ ८ ॥

गुणमयोऽपि स दोष इव क्वचित्
भवति यत्कमलाकरसारसाः ।
समुदये ऽम्बुमुचामभवञ्जगत्
क्लमनुदामनुदारमनो मुदः ॥ ९ ॥

रसरभसया रागस्थित्यामुहुः प्रियलालसं
चिरपणितयामाना वृन्त्यामुहुः पिहितस्पृहम् ।
मधुमदमुदालेभेलभ्यं न दुर्लभवल्लभो
निधुवनविधि क्रीडालम्बं नितम्बवती जनः ॥ १० ॥

गणरत्नमहोदधिव्याख्यायां 'वामनभोजमुख्याः' इति श्लोकव्याख्याने मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामि-पतञ्जलिकात्यायन-प्रभृतयोलभ्यन्ते इतिवर्धमानः।

धातुवृत्तौ यमधातुव्याख्याने उपायच्छतेकन्यकामिति प्रघट्टके'अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिभ्यामिदं भाष्योक्त'' इति, 'पाणिग्रहणविशिष्टस्वकरणंशिवस्वामि जयादिति च माधवः।

एवं माधववर्धमानाभ्यां प्रामाणिकत्वेनोदाहृतः शिवस्वामी कप्फणाभ्युदयकर्तुर्भिन्नएकोवेति कालान्तरे विमर्शमर्हति ।

वेंकटरङ्गनाथस्वामी
विशाखपत्तनम् ।(भिजागापटम्)

प्रश्नः ।

साम्प्रतं कीदृशीसंस्कृतशिक्षा अपेक्ष्यते ?

उत्तरम् ।

शिक्षा हि नाम मानवस्य दैहिकं मानसिकं सामाजिकं च श्रेय
ावहति । सा च गीर्वाणवाण्या आपांशुलपादहालिकात् सर्वस्यापि
नस्य वा भवितुमर्हति । तत्र आध्यात्मिकीं शिक्षां विधातुमिच्छुः
ववाणीमेव प्रायेण शरणं प्रयाति; गौडीयादिषु दर्शनशास्त्र-ग्रन्था-
ानाम् इदानीमपि बहुलप्रचाराभावात् । बाह्यप्रयोजनादिकं सम्पाद्य
त् गौडीयादिनापि कथं कथमपि अभिलषितसिद्धिः स्यादेव ।
स्तुतस्तु जड़विज्ञानादिषु आधुनिकगणित प्रभृतिषु पुरावृत्तप्रभृतौ
प्रवेशमिच्छुः सर्वथा आंगलभाषामेव सरणिं कुर्वीत । अशक्तश्चेत्
ाड़ीयादिकेनापि समीहितसिद्धि रीषत्करी, संस्कृतेन तु कथमपि
ड़विज्ञानादिषु प्रवेशो न भवति । अतएव कस्मै अर्थाय अधुना
स्कृतं पठ्यते इत्यस्य अनिर्द्धारणे "कीदृशी संस्कृतशिक्षा अपेक्ष-
ाया" इत्यस्य किमपि न सम्यगुत्तरं सम्भवति ।

धर्म्मार्थं पठ्यते चेत् ? वेदादिकं गुरोर्विधिवदध्ययनीयम् । तद-
क्षिततया षड़ङ्गानि मीमांसे च पठनीयानि । सूत्रभाष्याद्यात्मक-
ााय-वैशेषिक-सांख्य-पातंजलानि च अध्येतव्यानि । नह्यत्र नव्यन्या-
स्य तदुद्भावितरीतिमवलम्ब्य निबद्धस्य वा अपरदर्शनस्य काचिद-
क्षा वर्त्तते ।

प्रत्नतत्त्वाधिगमाय अध्यवसाय इति चेत् सर्वएव संस्कृतनिबद्ध
न्थाः यूरोपप्रदर्शितदिशा अध्येयाः । सा च रीतिः किंस्वरूपा इति
श्ने, वदामः प्रथमंतावत् कस्यायं ग्रन्थः ? कोऽस्य प्रणयनकालः ? इतः
र्म् अस्मिन् विषये कानि पुस्तकानि आसन् ? तैः सहास्य कः स-
न्धः ? अस्मिन् हि प्रतिपादितो विषयः ग्रन्थकारेण स्वमतिमहिम्ना
द्भावितः उत पूर्वतनेभ्यो ग्रन्थेभ्य उद्धृतः । यदि उद्भावितः कियदु-
ावितं कियद्वा पूर्वाचार्येभ्यो गृहीतमिति । अत्रोदाहरणत्वेन काव्य-

प्रकाशो गृह्यते कुत्रत्योऽयं मम्मटः ? तत्पूर्वम् के अलङ्कारग्रन्थका आसन् ? तेषां ग्रन्थेभ्यः कोऽर्थः किञ्च वाक्यं उद्धृतम् ? दृष्टान्तत्वे गृहीताश्च श्लोकाः केन प्रणीताः । काव्य प्रकाशस्य साहित्यदर्पणा दिना सह कः सम्बन्धः ? इत्यादिकमपि सम्यग् बोद्धव्यम् । केवः सटीककाव्यप्रकाशार्थावगमे कृतकृत्यता न स्यादेव । काव्यप्रकाश पाठयः तट्टीका अपेक्षिता चेत्पाठ्या । किन्तु एतदेव न पर्य्याप्तम् अलङ्कारस्य इतिहासादिकमपि अलङ्कारशास्त्रपाठस्यान्तर्भवति किम पिशास्त्रं न नित्यम् अपितु सर्वमेव उत्पत्तिमत्, वृद्धिमच्चेति पाश्चा त्यानां सिद्धान्तः अत एव ते मन्वादि-शास्त्राणामपि प्रणयन काला विष्कारे सर्वथा सयत्नाः ।

बुद्धिसौक्ष्म्यसम्पादनाय परिश्रम इतिचेत् नव्यन्याय शास्त्रमे पाठ्यम् । किञ्च नव्यन्याये न्यायदर्शनप्रतिपाद्यविषयस्य तादृशगौर वाभावेऽपि तदेव भाषामहिम्ना कटदन्तानुधावनेन च सर्वेषां दर्शना नां दुर्बोधतम मिव प्रतिभाति । अपरञ्च वेदान्तिनोऽपि अर्वाचीना मधुसूदनादयः नव्यन्यायोद्भावितामेव भाषामवलम्ब्य अद्वैतसि द्ध्यादिकं प्रणिन्युः । अतएव अधुना नव्यन्यायमद्वारीकृत्य अन्ये दर्शनेषु सम्यग् व्युत्पत्तिर्दुर्लभा । अतश्च सर्वथा सः अध्येतव्यः किञ्च अधुनापि नैयायिकवराः पञ्चषाः प्राणन्ति । नवीनाश्च अन्तेवा सिनः सर्वेऽपि तावत् सुकरेणोपायेन विद्यां प्रसिसादयिषवो नव्य न्यायं च दीर्घकालनैरन्तर्य्यसेवापेक्षं मन्यमानाः तदध्ययनात्पराजय न्ते । गौड़ीयानां नव्यन्याय एव पाण्डित्यमस्खलितं पुनर्यथा भवति तथा यतनीयम् । इयं हि विद्या गौड़ीयानामेव मतिपाटवेन ईदृशी परिपुष्टिं गताऽपि यदधुना तै र्न सेव्यते तदतीव दुःखाकरम् । अतं महामहोपाध्यायेषु न्यायपारगतेषु जीवत्सु एव अध्यापकेषु अध्यापन समर्थेषु यथास्यशास्त्रस्य पुनः प्रचारोभवेत् तथा सर्वै र्यतितव्यम् पञ्चषा अध्यापकाः यदि परलोकभाजो भवेयु स्तदा न्यायशास्त्रमे लोपं गच्छेत् । समासेनायं मदभिप्रायः—

पाश्चात्यदर्शनम्।

ततः परं केचिद्दर्शनभृतका विद्वांसोऽभवन् ये किल वेतनमङ्गीकृत्य दर्शनाध्यापनादिकार्यं विदधिरे। तेषां प्रथमः प्रोतगोरः (Protagoras) दामक्रीतस्य मित्रमासीत्। दृश्यमानं सर्वं जगत् परिवर्ति, इन्द्रियाणि च प्रत्यक्षगोचराण्येव वस्तूनि दर्शयितुं शक्नुवन्ति नाप्रमेयां शाश्वतीं सत्तामिति हरकलितः। मनोपीन्द्रियविषयमात्रगोचरं नातीन्द्रिये प्रवर्तत इति दामक्रीतः। ततश्चातीन्द्रियतया दामक्रीतोक्ताः परमाणवः संपदाकरोक्तानि तत्त्वानि वस्त्वन्तराणि वा जगन्मूलत्वेन दार्शनिकान्तरैः सिद्धान्तितानि कल्पनामात्राण्येव। नातीन्द्रियं किमप्यस्तीति वक्तुं शक्यते। इन्द्रियजन्यं च ज्ञानमत्यन्तं मिथ्येति भवितुं युक्तं, शुक्लं हि वस्तु कैश्चिद्विभावितं पीत्तोपहतस्य पीतमाभाति, म्यमेकस्यारम्यमन्यस्य जायते इत्यादिवैषम्यदर्शनादेकस्य यादृशं यद्वस्तु प्रतिभाति, तादृशं तस्यैव, तत्रान्यस्य नच वस्तूनां किंचित्सामान्यं रूपादि वर्तते। दर्शनानि मिथ्यावादपराणि। तथाच दार्शनिकाप्रश्नान्विहाय न्यायनीत्यलङ्कारादितत्त्वाभ्यासपरैः सर्वैर्भवितव्यमिति प्रोतगोरस्य मतम्। इदमहम्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोर्भेदः प्रथमं पाश्चात्येषु प्रोतगोरेणैव सूचितः।

प्रोतगोरस्यैव समये सुक्रतुनामा (Socrates) पाश्चात्येषु प्रसिद्धतमो विद्वान्बभूव। आस्थाननगरे (Athens) रथ्यासु भ्रमन्यं कंचिसंभाषणायाहूय दर्शनतत्त्वानि वादद्वाराऽयमुपदिशतिस्म। स्ववादकौशलेनच मृषा पण्डितंमन्यानां मूर्खतामुद्भाव्य, जगन्मूलाद्यन्वेषण मसारमफलं चेति प्रमाणैः प्रतिपाद्य, निजाचारशोधने एव सर्वैर्यत्नः कार्यः इत्ययं सर्वान् शिक्षयामास। कोन्यायः, किं सत्यं, किं वास्तवसुखम्, कः सदाचार इत्यादिनेव प्रश्नाश्चरश्चिन्तयेदित्युपदिश्य प्रथमोयं नीतिज्ञः पाश्चात्येष्वभवत्। प्रतिव्यक्ति सुखादेर्भेदादेकरूपं नीतितत्त्वं नेतरेषु साम्य मिति प्रोतगोराद्यः। सुक्रतोस्तु व्यक्तिभेदे दृश्यमानेपि सत्य-

ज्ञानसुखादेर्वास्तवमैकरूप्यमेवेतिमतम् । शारीरदुःखादिकमनुभूय न सर्वथा निर्वेदः कार्यः, सेन्द्रियं हि शरीरमेव निगृहीतं स्वच्छ्रेयसे कल्पते। हृदयमेव नराणां धर्माधर्मादौ प्रमाणं । शुभाशुभं सर्वेषां वस्तुतएकरूपं हृदयसाक्षिकं च केवलं कामक्रोधाद्युपरागात्कस्यचिच्छुभमशुभमिवा-शुभं च शुभमिव प्रतिभाति ।

सुकृतोरेवमतांशानवलम्ब्य सुखमेवपुरुषार्थइति करीणदेशीयो-ऽरिष्टपः (Aristippus of Cyrene) सुखेषु शारीरेभ्यो मानससुखं-प्रशस्यतरम् । निगृहीतेन्द्रियैर्नरैः क्षणिकेषु सुखेषु वीतस्पृहैश्चिरकालके-भ्यः सुखेभ्यः स्पृहणीयमिदृशान्सुखवादाननुसरन्तः केचिद्दार्शनिकास्तु संसारसुखस्य क्षणिकत्वं सुखान्तरस्यचानुपलम्भं पश्यन्तो जीवनान्म-रणमेववरमितिनिर्वेदपरा बभूवुः ।

अन्तस्थानाख्यः (Antisthanes) अपरः सुकृतुमतानुसारी धर्मो धर्मार्थमेव सेव्यः स एवच परमः पुरुषार्थो न सुखेन बुद्धिमतः कार्यमितिमेने । तस्यशिष्यास्तु न केवलं सुखेन पुरुषार्थः किंतु महद नर्थमूलमिति कायिकवाचिकमानसानां त्रिविधानां सुखानां सर्वथ परित्यागमुपादिशन् ।

उत्कलिताभिधः (Uclides) परोदार्शनिकस्तु परमानन्दमतमनु सृत्य सत्तामेकामङ्गीकुर्वन् निःश्रेयसं सद्रूपं मेने । इत्थंजगन्मूलान्वे-षणादिप्रश्नां स्तिरस्कृत्य यवनदार्शनिकाः सुकृतुमनुसृत्याध्यात्मतत्त्वा न्वेषणपरा बभूवुरिति सूचितम् । तेषुच केचित्संविद्वादिनः, परे द्रव्यवादिनः, इतरेच कर्मवादिनोऽभवन् एषां पृथक् कीदृशानि मता नीत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

क्रमशः

पाण्डेय श्रीरामावतार शर्मा ।

——:o:——

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च ।

(श्रीमन्तः पाठकमहोदयाः सविनयनिर्बन्धं प्रार्थ्यन्ते यत्ते अनुग्र-
बुद्ध्या स्वस्वावगतं प्रकाशोचितं संस्कृतभाषा-समिति-विद्यालया-
दिगतंवृत्तान्तं संगृह्य पत्रिकायां प्रेषयितु महन्तीति ।)

पण्डितसभा—न्यायविवेकविहारनिकेतने नवद्वीपे महामहोपा-
ध्याय-श्रीराजकृष्णतर्कपञ्चानन-महाशय-प्रमुखानां तत्रत्यानां पण्डितानां
नवद्वीपाधिदैवतायाः श्रीमत्या विदग्धजननी-देव्याः पुरतोऽनतिचिरं
कमपि सम्मेलनं संवृत्तम् । 'कायस्था यज्ञोपवीतं ग्रहीतुमर्हन्ति न
वेति' तत्र विचार्यमासीत् । तत्रभवद्भिर्विद्वद्भिरैकमत्येन सिद्धान्तितं
यत् कायस्था न क्षत्रिया अपितु शूद्राः; ततश्च न तेषां यज्ञोपवीत-
धारणेऽधिकार इति ।

विधवोद्वाहः—उत्कलेषु पार्वतीपुरनामके जनपदे श्रीमतः श्रीव-
त्सपाण्डेयस्य (B. A.) समुद्योगेन कश्चिद् विधवोद्वाहः सम्पन्नः,—यत्र
वधूवरावुभावपि ब्राह्मणजातीयौ । उत्कलप्रदेशे ब्राह्मणाद्युच्चजातिषु
विधवोद्वाहस्यायमेव प्रथमोऽवतारः । विवाहोत्सवे तत्रत्यानां शिक्षि-
तानामपि जनानामुपस्थितिरासीत् ।

विधवाश्रमः—श्रूयते तस्मिन्नेव स्थाने विधवानां कृते आश्रम-
कं स्थापयितुं 'प्रजाबन्धु'-पत्रिका-सम्पादकेन यत्यते । तदर्थं
श्रीमद्भिर्मयूरभञ्जमहाराजैः १५०० रूप्यकाणि, श्रीमता श्रीवत्सपाण्डेय-
महाशयेन च १०० रूप्यकाणि दातुं प्रतिश्रुतानि ।

स्मारकवृत्तिः—परलोकमुपगतानां तत्रभवतां महामहोपाध्याय-
पदवीभाजां श्रीमतां समरचन्द्रशेखरसिंहमहोदयानां स्मारकत्वेन उत्क-
लसम्मिलन्या चत्वारिंशद्रूप्यकरूपैका मासिकवृत्तिः स्थापिता । वृत्ति-
रियमाङ्गलोविद्यार्थिनामेव महोत्सवाय सम्पन्ना । संस्कृतविद्यार्थिनां
कृतेऽस्याःस्थापने तु युक्ततरमभविष्यदिति विवेचयामः, कस्यचित्
संस्कृतज्ञस्य हि स्मृत्यर्थं सोत्पन्नेति ।

अभिनवा संस्कृत साप्ताहिकपत्रिका—वृत्तान्तोऽयं पाठकानां चेतसः परां प्रीतिमुत्पादयिष्यति यत् प्रथिततमः संस्कृतचन्द्रिकाया सहकारिसम्पादकः श्रीअप्पाशास्त्रि-विद्यावाचस्पतिमहाशयः आगामि विजयादशमीमारभ्य 'सूनृतवादिनीति' कांचित् साप्ताहिकीं वृत्तान्तपत्रिकां संस्कृतभाषया प्रकाशयितुमिच्छतीति । श्रीमता विद्यावाचस्पतिना सम्पादिता सा खलु पत्रिका चारुतमा भविष्यतीति सुदृढोऽस्माकं विश्वासः । योग्येनैव जनेनेदं प्रस्तुतम् । इदन्तु तेन स्वपत्रिकायां प्रकाशितं यद् यावन्न्यूनतः शतचतुष्टयमपि ग्राहकाणां न सम्पद्यते न तावत्सा प्रकाशयिष्यत इति अतो ये खलु सचेतसस्तां पत्रिकां जिघृक्षन्ति, तेनच संस्कृतभाषायां भूयांसं प्रचारमभिलष्यन्ति, तेन तत् त्वरितत्वरितं श्रीमान् विद्यावाचस्पतिमहाशयो विज्ञापनीयः । अस्याश्च वार्षिकं मूल्यम् प्रेरणव्ययेनसह रूप्यकत्रयम् ।

दातुः कर्णस्य चरमं दानम्—आमेरिकावासिनः प्रसिद्धस्य दानवीरस्य कर्णस्य (Mr. Andrew Carnejie) दानगौरवेण पूर्वमेव जगदीदं चमत्कृतम् । साम्प्रतम् पुनरप्येतेन महाभागेन यद्दानं कृतं तेन तस्य विवेचकत्वं सुष्ठु खलु प्रतीयते । ये हि अध्यापका वृद्धत्वेन शरीरास्वास्थ्यतया वा अध्यापनाद् विरमन्ति, वृत्त्यन्तरग्रहणाक्षमतया धनहीनैस्तैर्जीवनधारणार्थं महान् क्लेशोऽनुभूयत इति दयार्द्रहृदयेन श्रीमता कर्णेन तत्प्रतीकारार्थं ३,१२,५०००० रूप्यकाणि प्रदत्तानि । 'इउनाइटेड्-इष्टेट्' 'क्यानेडा' 'निउफाउण्डलण्ड' इत्येतेषु स्थानेषु तादृशेभ्योऽध्यापकेभ्यः तद्रूप्यकतः साहाय्यकं दीयेतेति तस्य खलु वदान्यधुरन्धरस्याभिप्रायः । श्रूयतामिदमस्माभिर्भारतीयैः ।

अध्यापकानां श्रमः—इंलैण्डप्रभृतिषु स्थानेषु अध्यापकैः प्रतिसप्ताहं छात्राध्यापनाय प्रायेण १५ घटिकाः परिश्रम्यते । अत्रासन्तुष्टैस्तत्रत्यैः तत्प्रतीकाराय फ्राम्स-जर्म्मणि-प्रभृतिदेशस्थानाम् अध्यापकानां पाठनकालपरिमानमुदाहृत्य प्रयत्यते । फ्रान्सादिदेशीया अध्या-

पकाः प्रतिसप्ताहं पञ्चघटिकामात्रं छात्रानध्यापयन्ति । शिष्टस्तु काल
तैस्तत्तद्विषयाणां गवेषणानुशीलनाद्यर्थं नियोज्याध्याप्यो विषयश्छा-
भ्यो यावत्सम्भाव्यं विभियते । अस्मद्देशे अध्यापकानां विशेषतस्तु
संस्कृताध्यापकानां प्रतिसप्ताहं कियान् कालो गच्छतीति प्रत्यक्षमेव
सर्वेषाम् । 'कलेज'-संज्ञकेषु विद्यालयेषु अध्यापकः प्रतिसप्ताहमन्यूनां
चतुर्विंशतिं घटिका अध्यापयन्ति । ये पुनरध्यापकाः स्वगृहएव
छात्रान् पाठयन्ति प्रतिसप्ताहं तदर्थं तेषां प्रायेण चत्वारिंशतोऽप्य-
धिका घटिका अपेक्ष्यन्ते । इत्थं च भूयसां कालाना मित्थमेव विनि-
योगान्नैते तत्तद्विषये नवनवं तत्त्वमनुशीलयितुं क्षमन्ते; न च तेन
पाठमपि यथोचितं परिष्कर्तुं शक्नुवन्ति । ये तु केवलमेकमेव शास्त्रं
सर्वदाध्यापयन्ति, तेषां विषये पूर्वोक्तं न युक्तियुक्तमिति वयमपि
ब्रूमः । परन्तु अभिनवरहस्याद्यनुशीलने तैरपि दुर्लभ एव काल इति
निश्चितमेव । अन्यस्मिंश्च पक्षे ये खल्वध्यापका बहुषु शास्त्रेषु अध्या-
पनं कुर्वन्ति, प्रायेण ते न सर्वत्रैव सर्वथा व्युत्पन्नाः । अतोऽध्या-
प्यानां तत्तद्विषयाणां सम्यगवबोधनार्थमवश्यं तैः स्वयं साधुतरमध्ये-
तव्यम् । अध्यापनमात्रे च तावति कालेऽतीते कुतः कथं वाधीय-
ताम् । ततश्च येऽध्यापका क्वापि विद्यालयेऽध्यापयन्ति, तेषां श्रमला-
घवाय विद्यालयाधिकारिभिः अधिकतराध्यापकविनियोगेन यतनी-
यम्; बहुशास्त्राध्यापकैश्च वृथाकीर्तिलाभमात्रं पुरुषार्थं परित्यज्य
(स्वशक्त्यनुसारेण) एकं द्वे त्रीणि वा शास्त्राण्यध्यापनीयानि तत्त-
द्विषयं सर्वथा बोधयितुं विद्यार्थिनः शक्यन्ते न वेति स्वयमेवा-
त्मानं पृष्ट्वा अध्यापकमहाशया ज्ञातुं प्रभवन्ति । छात्राणां यथा
स्तकं न चर्व्यते तथावश्यमेव विद्यादानाधिकारिभिः कर्तव्यमिति
को न जानाति ।

शिक्षार्थं दाने भारतीयः पाश्चात्याश्च—अतीते आंग्लशतके
भारतीयैः शिक्षार्थं यद्यत् दानं प्रधानतया कृतम्, तत्सर्वं निर्दिश्यते;—

दाता		दत्तंधनम्
१ तातामहाशयः	... ...	३० लक्षाणि
२ प्रेमचाँद-रायचाँदः	... ...	२ लक्षे
३ मुन्सी कालीप्रसादः	... ...	५ लक्षाणि
४ पं० गदाधरशास्त्री	अम्बाकालेजार्थं वार्षिक द्वाविंशति सहस्रायोचिता सम्पत्तिः ।	
५ पाचेइयाप्पा मुदालियरः	... ...	६ लक्षाणि
६ महम्मद्मोहसीनः	... (प्रतिवर्षम्)	५१ सहस्राणि
७ भूदेवमुखोपाध्यायः	... ...	१,६०,००० षष्टिसहस्राधिकमेकं लक्षम्
८ सार मङ्गलदास नाथु भाइ	... ...	३॥ लक्षाणि ।
९ सर्दार दयालसिंहः	... ...	१५ लक्षाणि

भारते उक्तेभ्योऽपरं किमपि प्रधानं दानं विगते शतके जातमिति नास्माभिर्ज्ञायते; भवेदपि वा कदाचित् । साम्प्रतं पाश्चात्येषु अमेरिका-युक्तप्रदेशस्य एकवर्षेऽधिगतं शिक्षाविषयकं दानमुदाह्रियते;—१८९८ तमेऽब्दे तद्देशीयैर्धनिकैर्विद्यालयार्थं यद्धनं प्रदत्तं, तत्संख्या—१०,८१,००,००० रूप्यकाणि । एतद्विना पुस्तकालय-चित्रप्रदर्शनगृहाद्यर्थं धनं चत्वारिंशल्लक्षाधिकैकादशकोटितोऽप्यधिकमासीत् । साम्प्रतमपि वैदेशिकपत्रेषु अमेरिकास्थानां धनिकानां शिक्षादिविषये कीदृशं दानमिति सर्वेषामपि नयनसरणिमापतति । सत्यमिदमस्मद्देशेषु न तथा धनिनः सन्तीति; परं तु ये सन्ति तेषामपि किं जातु स्वप्नेऽपि ईदृशं किञ्चिन्महत् कृत्यमस्तीति चेतस्युदेति उदियाद्वा ?

———:o:———

शोकस्थानम्—शोकाकुलितचेतसो वयं प्रकाशयामो यद् आषाढस्य अतीतायां पूर्णिमायां कलिकाता-राजकीय-संस्कृतविद्यामन्दिरभूषणं महामहोपाध्यायपदवीलाञ्छनः श्रीमत्पण्डितप्रकाण्डो गोविन्दशास्त्रिमहोदयःपृष्ठव्रणरोगाक्रान्तो हन्त ! अकाण्डे एव चिरपरि-

वितान् चिराय परित्यज्य परलोकमुपागमत् । आषाढपूर्णिमे, सुद-र्शनापि दुर्दर्शनासि सवृत्ता । अहह । अपहृतं खलु दुरन्तेन काल-हतकेन भारतस्य किमपि रत्नम् । अयि मातर्भारति प्रस्थितं भवत्याः केनापि सुपुत्रेणेति किं न ब्रूयसे ?

साम्प्रतं कीदृशी संस्कृतशिक्षा अपेक्ष्यते ? इत्यत्रविषये भारतस्य नानाप्रदेशवासिनां पण्डितधौरेयाणां मतानि अस्माभिः संगृह्यन्ते; प्रकाश्यन्ते च यथासमयं पत्रिकाया मस्याम् । अतः प्रार्थ्यन्ते पण्डित-प्रकाण्डा यत्ते स्वस्वमतमस्मिन् विषये प्रकाश्य अस्मत्समीपे प्रेष-यिष्यन्तीति । किञ्च तन्मतं यथापत्रत्रयादूर्ध्वं न भवेत् तथा लेखकै-र्यतितव्यम् ।

भूकम्पाद्भयम्—जापानीयो भूतत्त्ववित् श्रीमान् ओमरिनाम पञ्च-नदेषु भूकम्पतत्त्वज्ञानार्थमागतः । तेनोच्यते साम्प्रतं द्विशतवर्षमध्ये उत्तरभारते भूकम्पाद् विशेषभयं नास्ति; अन्तरान्तरा तु क्वचित् किमपि स्थानं मनाग् विचलेदपि । इदानीं पारस्यदेशे महान् भूकम्पो भवेदिति सम्भाव्यत इति ।

अहो कौशलम्;—लण्डननगरे कस्याञ्चित् प्रथितायां सभायां स्त्री-शिक्षाविषयकालोचने प्रसङ्गेन "लेडि इलियट"-नाम्न्या कयापि सभ्यया स्त्रीस्वाधीनत्वमवलम्ब्य इदमुक्तम्—भारतीयान्तः पुरिकाणा-मवरोधदूरीकरणार्थं नास्माभिस्तावान् आयासः स्वीकर्तव्यः; अस्मा-कमध्यापनगुणेन यदा खलु ताः सुशिक्षिताः स्युः, तदानीमेव गृहद्वारं निरर्गलं भवेत्, धीरपदक्षेपं च ता बहिरागच्छेयुः क्व तदानीमवरोध-बन्धनं तिष्ठेदिति ।

पारसीकानां शवसत्कारः—पारसीकैर्मृतदेहो नाग्निसात् क्रि-यते, न वा भूमौ निखन्यते, अपितु यमदुर्गाभिधेये(Tower of Silence) कस्मिंश्चित् स्थाने निक्षिप्यते । शवमांसं गृध्राणाम् महोत्सवं साध-यति । अथास्थिसञ्चया जले क्षिप्यते । साम्प्रतमीदृशे शवसंस्कारे

पारशीकेषु वैमत्यमुत्पन्नम्। केचित् शवानां दाहमिच्छन्ति, अपरे पूर्वमिवपद्धतिं सनिर्बन्धं रक्षन्ति।

समालोचनम्।

जयपुरनगरात् "संस्कृतरत्नाकर" इति कापि संस्कृतभाषामयी मासिकपत्रिका वत्सरात् प्रभृति प्रकाश्यते इति अस्माकं महान् प्रमोदविषयः। भारतेषु यत्र यत्र बाहुल्येन संस्कृतभाषाया—आलोचनं भवति, जयपुरं तेषु अन्यतमम्, तत्रत्या पत्रिका विशेषेण उत्कर्षपदवीं गमिष्यति इत्यत्र कः सन्देहः। परन्तु दुःखाकरमेतत् वर्षेऽतिक्रान्तेऽपि अस्याः कलेवरपुष्टिः न भवतीति, अथवा संस्कृतभारत्या एव दौर्भाग्यमेतद् यत् तत् सेविनः पोषयितुं तत्-सन्तानेषु नास्ति कोऽपीति।

प्रहेलिका।

अपि स्वभावान्मलिना स्पर्शेऽपि बहुदोषकृत्।
सद्भिः का गृह्यते पाणौ पात्रेऽपि प्रतिपादिता॥

प्रश्नकर्त्ता
श्रीमहेशचन्द्र शर्म्मा।

केषाञ्चिदाग्रहेणेतः प्रभृति पत्रिकायामन्तरान्तरा प्रहेलिका प्रकाशयिष्यते। कुतूहलिभिः पाठकमहाशयैः यथासमयं तदुत्तरं देयमिति प्रार्थयामहे। उत्तरप्रदातॄणां नामान्यपि प्रकाशयिष्यन्त इति कृतमुक्तेन।

मि. प. स.

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, भाद्रः { पञ्चम संख्या

शुक्तिरजतम् ।

(पूर्वानुवृत्तम्)

शुक्तिरजतस्योपादानकारणम् अज्ञानमेवेति प्रतिपादितम् । निमित्तकारणं तु अस्पष्टालोकः, दूरत्वम्, नयनदोषः, आरोप्याधिष्ठानयोः सादृश्यज्ञानमित्येवमादिकम् । अधिष्ठानारोप्ययोः सादृश्यज्ञानं वस्तुतः कारणं न वेति बहवोऽत्र विप्रतिपद्यन्ते । तत्र ये तत्कारणतां स्वीकुर्वन्ति, तेषामयमभिप्रायः (१)—

आरोप्याधिष्ठानयोः सादृश्यज्ञानं न चेदध्यासं प्रति कारणं स्यात्, कथं तर्हि शुक्तिकायामेव रजतमध्यस्यते न पुनर्घटादौ; कथं वा रज्ज्वामेव सर्पं आरोप्यते न तु घटादौ । किमत्र वीजम् ? किञ्च यदि सादृश्यज्ञानमध्यासे नापेक्ष्येत, अङ्गारेऽपि रजताध्यासः प्रसज्येत । अथोच्यते—आरोप्याधिष्ठानयोः सादृश्यमेव कारणमस्तु, न पुनस्तज्ज्ञानमपि; अतएव नाङ्गारे रजताध्यासः प्रसज्येत, तत्र सादृश्यस्यैवाभावात्, शुक्तिकायां च सादृश्यसद्भावादेव रजताध्यास इति । नेदं युक्तम् । तथाहि—यदि सादृश्यमात्रस्यैव कारणता, न पुनस्तज्ज्ञानस्यापि, तर्हि जलधिजले नीलशिलाध्यासो न स्यात् (२) । नहि अधिष्ठानभू-

(१) एतन्मते पुरोवर्त्तिपदार्थे नयनसंयोगानन्तरम् इदमंशस्य अधिष्ठानारोप्ययोः सादृश्यस्य च ज्ञानमुत्पद्यते; पश्चादध्यासः ।

(२) समुद्रतीरमधितिष्ठतो दूरस्थं स्थिरगम्भीरं सलिलं नीलशिलेव

तेन जलेन सह आरोप्यस्वरूपाया नीलशिलाया मनागपि सादृश्यमस्ति । अतो न सादृश्यमात्रं कारणम् अपि तु तज्ज्ञानमपि । एवञ्च न तद्दोषावकाशः । तथाहि सादृश्यज्ञानं भ्रमप्रमारूपेण द्वेधापि सम्भवति । तत्र (समुद्रोदके नीलशिलाध्यासस्थले) प्रमारूपसादृश्य ज्ञानाभावेऽपि भ्रमरूपं सादृश्यज्ञानं सम्भवत्येव । तथा च न किञ्चिदसमञ्जसम् ।

ननु दृश्यते हि—अतिशुभ्ररजतपात्रस्थे स्वच्छे सलिले, मुक्ताफले च, द्वयोरपि स्थानयोः समानेऽपि नीलिमसादृश्याभावे, रजतपात्रस्थसलिल एव नीलिमाध्यस्यते न तु मुक्ताफल इति; तत् किमेतस्य कारणमिति चेत् ? अत्र केचित्,—अस्ति खलु रजतपात्रस्थसलिलस्य तादृशः कश्चिदनन्यसाधारणः स्वभावो, येन तत्रैव नीलिमाध्यस्येत, न तु मुक्ताफलादौ । एवं शुक्तिकाया अपि स्वभावविशेषसद्भावादेव तत्र रजताध्यासः, न तु अङ्गारादिषु, तेषां तादृशस्वभावविशेषविरहात् । तस्मात् न सादृश्यं, न वा सादृश्यज्ञानम् अध्यासकारणम्, अपि तु अधिष्ठानगतः स स स्वभावविशेष एवेति ।

वस्तुतस्तु नेदमपि युक्तम् । सादृश्यज्ञानस्य अध्यासकारणता अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रमीयते । पश्यामः खलु—न तावत् पुरोनिपतिते वसनखण्डे कमलकोरकबुद्धिर्जायते । अथ यदि तदेव वसनखण्डं यथोचितं निकृत्य मुकुलाकारं क्रियते, सद्य एव तस्मिन्मुकुलकलिकाज्ञानं समुत्पद्यते । तस्मात् कथमुच्यते सादृश्यज्ञानं नाध्यासे कारणमिति । यदि नाम वस्तुनः स्वभाव एवाध्यासकारणं स्यात्, कथं तर्हि कर्त्तनादिना वसनखण्डस्य मुकुलाकारकरणात् प्रागेव पुण्डरीकिमुकुलाध्यासो न जात इत्यपरे ।

अन्येत्वाहुः,—अध्यासो द्विविधः, विशेषज्ञाननिवर्त्तनीयः, तदनिवर्त्तनीयश्च, तत्र प्रथमे अधिष्ठानतत्त्वज्ञानोदये अध्यस्तं वस्तु निव-

प्रतिभाति । सर्वेष्वपि एषु मतेषु सलिलस्य रूपं धवलम् । अतो न तेन नील-शिलायाः किमपि सादृश्यम् ।

र्त्तते। यथा शुक्तिरजते—शुक्तितत्त्वज्ञाने सति अध्यस्तं रजतं निवर्त्तते,—यावच्च शुक्तितत्त्वज्ञानं नो जायते, तावदेव रजतमुपलभ्यते, न तु ततःपरमपि। द्वितीये अधिष्ठानतत्त्वज्ञानोदयेऽपि अध्यस्तं न निवर्त्तते; यथा स्फटिके लौहित्याध्यासः,—कस्यचिन्निर्मलस्य स्फटिकोपलस्य सन्निधौ जवाकुसुमे गृहीते तत्प्रतिबिम्बेन 'लोहितः स्फटिक' इति स्फटिके लौहित्याध्यासो भवति। तत्र अयं स्फटिकः श्वेत इति सत्यपि विशेषज्ञाने, अध्यस्तं लौहित्यं नापगच्छति, भवति हि तदानीमपि ज्ञानम्—स्फटिकोऽयं लोहित इति। पीतः शङ्खः, तिक्तो गुड इत्यादावपीत्थमेव बोध्यम्। नयने पित्तदोषे समुत्पन्ने श्वेतोऽपि शङ्खः पीतः प्रतिभाति। तदानीम् 'अयं शङ्खः श्वेत' इति सत्यामपि बुद्धौ शङ्खेऽध्यस्तः पीतिमा न निवर्त्तते। जिह्वायां पित्तेन दूषितायां मधुरोऽपि गुडस्तिक्तो भवति। तदा च 'गुडो मधुर' इति ज्ञानोत्पत्तावपि तदध्यस्तं तिक्तत्वं नापगच्छति।

तस्मात् सादृश्यज्ञानस्य अध्यासं प्रति सत्यपि कारणत्वे, न सर्वेष्वपि अध्यासेषु तत्कारणम्, अपितु शुक्तिरजतरज्जुसर्पत्यादिषु विशेषज्ञाननिवर्त्तनीयेष्वेव। 'तिक्तो गुडः', 'पीतः शङ्ख' इत्यादिषु विशेषज्ञानानिवर्त्तनीयेषु अध्यासेषु तु सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वं वक्तुं न युज्यते। न हि 'पीतःशङ्ख' इत्यादौ शङ्खपीतिम्नोरस्ति किञ्चित् सादृश्यम्। (१)

शुक्तौ रजताध्यासे शुक्तितत्त्वज्ञानम् यथा प्रतिबन्धकम्, एवं शुक्तिज्ञानसामग्र्यपि प्रतिबन्धिका। शुक्तौ रजताद् ये किल केचन विशेषाः (नीलपृष्ठत्वप्रभृतयः) सन्ति, त एव शुक्तिज्ञानस्य सामग्री

तथाच सादृश्यज्ञानस्य अध्यासे कारणत्वास्वीकारेऽपि न क्षतिः।

(१) अस्मिन् हि मते दुष्टेन्द्रियसंयोग एव अध्यासकारणम्। काचादिदोषदूषितेन नयनेन शुक्तिकादिसन्निकर्षे सत्येव 'इदं रजतमिति' ज्ञानमुत्पद्यते। तिक्तो गुडः, 'पीत· शङ्खः' इत्यादावपि न कश्चिद्बाधः, तत्रापि पित्तादिदोषदूषितरसनेन्द्रियसन्निकर्षात्सत्येव।

ननु सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वास्वीकारे कथम् अङ्गारेऽपि रजतं नाध्य-स्यतामित्युक्तम् इति चेत् ? न तत्रापि अङ्गारस्य नैल्यादिरूपविशेष-दर्शनसामर्थ्यमेव रजताध्यासस्य प्रतिबन्धकतां करोति ।

क्रमशः

श्रीविधुशेखर शर्म्मा ।

———:o:———

बौद्धवृत्तान्तः ।

बुद्धदेवस्य नीत्युपदेशाः ।

साम्प्रतं बौद्धानामाचारपरम्पराप्रदर्शनतो विरम्य बुद्धदेवस्याप-रानपि काँश्चिदुपदेशवादान् प्रदर्शयामः ।

उक्तं भगवता बुद्धेन—

"अक्कोधेन जिने कोधं, असाधुं साधुना जिने ।
जिने कदरियं दानेन सच्चेन अलिकवादिनम् ।। धम्मपदं, कोधवग्गो ३

स०—अक्रोधेन जयेत् क्रोधम्, असाधुं साधुना (सुकर्म्मणा) जयेत् ।
जयेत् कदर्य्यं (कृपणं) दानेन, सत्येनालीकवादिनम् ।।

"सुसुखं वत जीवाम वेरिनेसु अवेरिनो ।
वेरिनेसु मनुस्सेसु विहराम अवेरिनो" ।। धम्मपदं, सुखवग्गो १.

स०—सुसुखं वत जीवाम वैरिषु अवैरिणः (सन्तः) ।
वैरिषु मनुष्येषु अवैरिणः (सन्तः) विहरामः ।।

"न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कदाचन ।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनातनो ।।५।। यमकवग्गो धम्मपदं*

---

* बुद्धदेवस्य निर्वाणलाभानन्तरमेव राजगृहे बौद्धानां महत् सम्मेलनमा-सीत् । तस्मिन्नेव समये 'धम्मपदं' रचितमिति वदन्ति । 'धम्मपदस्य टीका-कारः खो० पञ्चमशतकोत्पन्नो बुद्धघोषो नाम स्वटीकायामवोचत्—यद् भग-वतो बुद्धस्योक्तिरेव धम्मपदे संगृहीतेति । बुद्धघोषेण प्रतिश्लोकं व्याख्याया-मेकैका कथापि संयोजिता । इयमपि कथा बुद्धदेवेनैव वर्णितेति तदुक्तिः !

९०—नहि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।
अवैरेण तु शाम्यन्ति एष धर्म्मः सनातनः ॥

श्रूयते बुद्धदेवेनेदं दृष्टान्तेनापि दृढीकृतम् । अत्रेयं कथा—कदाचिद् भिक्षूणां मध्ये मिथो महान् विसंवाद उत्थितः । तन्मीमांसार्थं ते सर्वे श्रावस्तीनगरमधितिष्ठन्तं बुद्धदेवमुपजग्मुः । अथ स भगवान् तेषां विवादनिरासायेमां कथामारभत—पुरा किल वाराणस्यां ब्रह्मदत्तो नाम महाधनसम्पन्नो विपुलसैन्यसहितो महीपतिरासीत् । कोशलप्रदेशे च दीर्घतिर्नामापरः कोऽपि क्षीणशक्तीराजाऽभवत् । प्रायो यथा बलीयान् दुर्बलं बाधते, तथा काशीराजोऽपि दीर्घते राज्यमपजहार । तेन साकं योद्धुमसमर्थो दीर्घतिः स्वराज्यात् सह महिष्या अपसृत्य गुप्तवेशेन बहुस्थानं परिभ्रम्य वाराणस्यां कस्यचित्कुम्भकारस्य गृहमाश्रयत् । राज्ञ्या तत्रैकः सुतः प्रसूतः । तस्य "दीर्घायु" रित्यभिधानं जातम् । अथ बाले बर्द्धिते सति तदनिष्टाशङ्कया दीर्घतिस्तं दूरं प्रैषयत् । इतो वाराणसीश्वरोऽज्ञासीद् यत्तदीयो वैरी तन्नगर एव तस्य कुम्भकारस्य गृहमधिवसतीति । ज्ञात्वैवेदं स दीर्घतेस्तत्पत्न्याश्च वधदण्डमादिदेश । दैववशात्तु दीर्घायुः पित्रोः मरणसमये तत्समीपमागमत् । स्वजीवितोत्क्रमणकाले जनकः पुत्रमुपदिदेश—" वत्स, नाधिकं पश्येः, नाल्पं पश्येः; किञ्च—

" नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कदाचन ।
अवेरेन तु शम्मन्ति एस धम्मो सनातनो " ॥

भिक्षवः, अथ स दीर्घायुर्वनमुपेत्य पित्रोः कृते कानिचिद्दिनानि रोदनेन यापयित्वा वाराणसीपतेर्ब्रह्मदत्तस्य हस्तिपकक्रत्यं स्वीचकार ।

परेद्युः स प्रत्यूष एव शयनादुत्थाय वीणया अतिमधुरं किञ्चिदगायत । तस्य खलु तद्गीतिमाधुर्य्यमित्थं मनोरमतरमासीद् येन स महीपतिरपि मुग्धचित्तः कः स इत्यजिज्ञासत । तदनुज्ञया तत्समीपं नीतो दीर्घायुः प्रीणितेन तेन स्वपार्श्वचरत्वेन न्ययुज्यत ।

कदाचिन्नरपतिर्ब्रह्मदत्तो मृगयार्थं सह दीर्घायुषा नगराद् दूरमगमत् । तथास्थितस्य तु तस्य दीर्घायुषं विना नान्यः कश्चित् पार्श्वचरस्तदानीं तत्राभूत् । अथ स श्रान्तशरीरो दीर्घायुषोऽङ्के शिरोदेशं संनिवेश्य निद्रां सिषेवे ।

अचिन्तयद् दीर्घायुः—नरेन्द्रेणानेन अस्मासु महदनिष्टमाचरितम्—पितरौ विनाशितौ, तद्राज्यं चापहृतम् । तदयं प्रतिवैरावसर इति । ततश्च तदनुष्ठानार्थं करवालं कोषत उन्मुच्याधारयत् ।

परन्त्वस्मिन्नेव क्षणे दीर्घायुषः स्वजनकेन मरणकाले प्रदत्तं तत् खलु वचनं स्मृतिपथमारूढम्—

"वत्स, नाधिकं पश्य, नाल्पं पश्य-
नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीह कदाचन ।
अवेरेन तु सम्मन्ति एस धम्मो सनातनो" ॥ इति ॥

नरपतिरपि कमप्यतिघोरं दुःस्वप्नं विलोक्योदबुध्यत, दीर्घायुषा तत्कारणं पृष्टोऽकथयच्च—"न जातु मे सुखस्वापो जायते; सर्वदैव स्वप्नसमावेशे दृश्यते मया—यदहं दीर्घायुषोऽङ्के शिरः संस्थाप्य स्वपीमि, स तु सहसा मां करवालेन छेत्तुमुपक्रमते" इति ।

स तु दीर्घायुस्तदाकर्ण्य वामेन पाणिना राज्ञो मस्तकं दक्षिणेन च खड्गं धारयन्नवोचत्—"पश्य राजन्, अयमेवास्मि स दीर्घायुः । बहवस्त्वयास्माकमपकाराःकृताः । तदयं तस्यावकाशः प्रतिहिंसानलस्येति।

असहायो महीपतिः सभयमवादीत्,—"ननु दीर्घायुः स्वप्राणानहमद्य त्वां प्रार्थये, प्रसीद, न मामिह प्राणैर्वियोजय,—त्वं मां रक्षेति"।

प्रत्युक्तं तेन—"राजन् कथमिदं सम्भाव्यते, ननु यत्र ममापि प्राणा विपन्नाः ? अथ त्वं मेऽभयवचनं प्रयच्छेः, अहमपि ते प्राणान् रक्षेयमिति" ।

राज्ञा तदङ्गीकृत्योक्तम्—"त्वं मे प्राणान् रक्ष अहमपि तेऽभयवचनं ददामीति" ।

अथ तयोरन्योन्यं शपथपूर्वं सम्पन्ने मैत्रीबन्धने दीर्घायुः, आत्मनः सर्वं वृत्तान्तं प्रकाशयामास । ब्रह्मदत्तस्तदाकर्ण्योवाच—"दीर्घायुः, पित्रा ते मरणसमये तुभ्यं "नाधिकंपश्य, नाल्पं पश्य;—नहि वैरेण-वैरेणेत्यादि यदुक्तं तस्य कोऽर्थः" ?

सोऽवदत्—"नाधिकं पश्य"—दीर्घकालं यावद् वैरवृत्तिर्मनसि न रक्षणीयेति;—नाल्पं पश्य"—नाल्पकारणेन मैत्रीविच्छेदः कर्त्तव्यः, नहिवैरेणे' त्यादेरयमर्थः—त्वया मे पितरौ विनाशितौ, तद् यद्यहमपि तदर्थं त्वां हन्यां, तर्हि त्वदीया जना मामपि प्रतिहन्तु' यतेरन्निति पश्य, न वैरं वैरेण शाम्यति । त्वया साम्प्रतं मे प्राणा रक्षिताः, त्वयापि च तत्रेति पश्य, अवैरेणैव वैरं शान्तमिति ।

ब्रह्मदत्तस्तदाकर्ण्य दीर्घायुषे हृतपूर्वं तत्पितृराज्यं सर्वमेव समार्पयत्, स्वदुहितरं च तस्मै परिणयविधिना सम्प्रादात् ।

हे भिक्षवो यदि नामेदृशं वृत्तं धृतदण्डास्त्राणां राज्ञामपि सम्भाव्यते, तर्हि भिक्षवो, ये खलु यूयं धर्म्मं जीवितमवलम्बितवन्तः, तैस्तु अवश्यमेवेयं क्षमा समाश्रयणीया । अन्योन्य' विनयप्रणयप्रदर्शनेन संनिवसत; नान्योन्यं विच्छेदं जनयत, अयमेव ममोपदेशः । आसे—गृहस्था अपि भिक्षूणां वः शीलसरणिमनुसरन्तः सुखिनो भवन्तीति । (महावग्गो-१०.२०) *

अन्यापीदृशी काचिन्मनोरमा कथा श्रूयते—

कदाचित् कोऽपि श्रावस्तीनगराद्दूरस्थ'-प्रणन्दपुर'-वास्तव्यो धीवरः कुतोऽपि गच्छन्नध्वनि नद्या 'अचिरवत्या'स्तीरे कानिचित् कच्छपाण्डानि प्राप्य श्रावस्त्यां कस्यापि स्वसुहृदो गेहे केवलमेकं विना

---

* कथेयं भागतः Civilization in Ancient India नामकाद्, भागतश्च बुद्धधर्म्म' नामकाद् वङ्गभाषाग्रन्थात् संगृहीता ।

सर्वाण्यण्डानि बन्धुपरिवारैः सहाभक्षयत्। शिष्टन्तु तत् तद् द्विजे प्रदत्तम्। सा खलु कन्यका तदण्डरसास्वादेन विरसमिवान्यं भोज्यं परित्यज्य ततः प्रभृति स्वगृहस्थितायाः कुक्कुट्या अण्डं प्रतिदिनं स्वयमेव पक्त्वा भोक्तुमारभत।

सा तु कुक्कुटी प्रत्यहमेव निजाण्डानां ध्वंसमालोक्य तस्यै कन्यकायै असूयन्ती भगवन्तमभ्यर्थयत यत्सा त्वरितं प्रेत्य मांसाशिजन्तुत्वेनोत्पद्य तस्याः कन्यकायाः पुत्रादीन् विनाशयेदिति।

कुक्कुटी मृत्वा तस्मिन्नेव गृहे विडालरूपेणाजायत। कन्यका च स्वमातुरेव गृहे मरणानन्तरं कुक्कुटीत्वेनोदपद्यत। कुक्कुट्या प्रसूतान्यण्डानि विडालोऽनुदिनमेव खादितुमारभत। अथेत्थमेव गच्छति काले सा कुक्कुटी देवं प्रार्थयत-यद् भविष्यज्जन्मनि सा तस्य विडालस्य सन्ततिं विनाशयेदिति। कुक्कुटीरूपा कन्यका सा उपरम्य चित्रव्याघ्ररूपेण विडालश्च स हरिणरूपेणोदभवताम्। हरिणेन शावः प्रसूतः, व्याघ्रस्तु तमग्रसत्। इत्थमेव पञ्चशतवत्सराणि यावत्तयोर्वैरं प्राचलत्।

तयोरन्तिमे जन्मनि एको 'विलूम्'* रूपेण अन्यस्तु मानवकन्यास्वरूपेण श्रावस्त्यां सम्भूतौ। बुद्धदेवस्तदानीं 'जेतवन'—विहारे ताभ्या-मिदमुपदिदेश "अनेन मे क्षतिरुत्पादिता, अनेनाहं विजितोऽस्मि, अनेनाहं प्रहितोऽस्मि, अनेन वाहं मुषितोऽस्मीति न कश्चिदन्यस्मै द्रुह्येत्, यदि तथा कुर्य्यात्, तर्हि तयोर्वैरमुत्तरोत्तरजन्मस्वप्यावर्त्त्यते। अथ न तत् क्रियेत, वैरं शाम्येदिति"। इदमाकर्ण्य 'विलूम्' 'शरणगमनम्'† उच्चार्य्य आश्रित्य च पञ्चमहादेशान्

---

* शब्दोऽयंब्रह्मदेशीयः मांसाशिजन्तुविशेषस्यौति तदर्थः।

† 'सरणगमनम्'—त्रिशरणम्—बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्म्मं शरणं गच्छामि संघं शरणं गच्छामीति प्रागुक्तम्।

(पञ्चशीलरूपान् पूर्वोक्तान्) वैरदुःखादमुच्यत । कन्यका च सा * 'स्रोतापत्ति'-मार्गमभजतेति † ।

बुद्धदेवेनेदृशा मनोरमाः परःशता उपदेशाः प्रदत्ताः ।

कश्चित् पत्रिकाप्रियः ।

——:o:——

विवाहे कन्यायाः परीक्षा ।

साम्प्रतमप्यस्मद्देशेषु लक्षणेन कन्यायाः शुभाशुभत्वं विविच्य विवाह्यत्वं निर्णीयत इति दृश्यत एव । प्राचीनग्रन्थालोचनेन ज्ञायते यत् सेयं प्रथा बहुतिथादेव कालात् प्रचलितास्तीति । न केवलं मन्वादिप्रणीतासु संहितासु, किन्तु एतेभ्योऽप्यतिप्राचीनतमेषु गृह्य-सूत्रेषु तत्परिचय उपलभ्यते । कीदृशीव सा परीक्षासीदिति पाठकानां कुतूहलविनिवृत्तये तत्तद्ग्रन्थेभ्यः संगृह्येह उपह्रियते ।

सोऽयं परीक्षाविधिर्बहुष्वेव गृह्यसूत्रेषु दृश्यते, अस्माभिस्त्विह गोभिलगृह्यसूत्रादुद्ध्रियते । तत्र द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमकाण्डकायामुक्तम्:—

"पुण्यनक्षत्रे दारान् कुर्वीतेति" ॥ १ ॥

कीदृशान् दारानित्यत आह—

"लक्षणप्रशस्तान् कुशलेनेति" ॥ २ ॥

---

* 'स्रोतापत्ति'—बौद्धशास्त्रे क्रमेण निर्वाणप्रापकाश्चत्वारो मार्गाः कथ्यन्ते यथा 'सोतापत्तिमग्गो' (स्रोत आपत्तिमार्गः), सकदागामिमग्गो (सकृदागामि मार्गः), 'अनागामिमग्गो' (अनागामिमार्गः), 'अरहत्तमग्गो (अर्हन्मार्गः) च । विस्तर उपरिष्टात्प्रकाशयिष्यते ।

† बुद्धघोषेण धम्मपदव्याख्याने या कथा निबद्धाः, तासां काश्चिद् ब्रह्मदेशीय भाषातोऽनूद्य आंग्लभाषया Buddhaghosha's Parables नाम्ना ग्रन्थेन Capt. T. Rogers महाशयेन प्रकाशिताः । तत एवेयं कथा संगृहीता ।

कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा लक्षणदर्शनेन ये प्रशंसिताः, तानित्यर्थः। अथ कदाचिल्लक्षणज्ञो न लभ्यते, तदा किं कार्यमिति सूत्रकारस्तदुपायं कथयति—

"तदलाभे पिण्डान् इति" ॥ ३ ॥

कुशलस्य स्त्रीलक्षणविदोऽलाभे कांश्चिन् मृत्पिण्डान् कुर्यादित्यर्थः। मृदस्तु वक्ष्यमाणेभ्यः स्थानेभ्यः संग्राह्याः—

"वेद्याः, सीतायाः, ह्रदाद्, गोष्ठाच्, चतुष्पथाद्,
आदेवनाद् आदहनाद्, ईरिणात्" ॥ ४ ॥

(वेद्याः यज्ञवेदितः सीतायाः—लाङ्गलपद्धतितः,—कृष्टक्षेत्रादित्येके, आदेवनाद्—आदहनात्—श्मशानात्, ईरिणात्—उषरभूमित इत्यर्थः।)

तथाचैतेभ्योऽष्टाभ्यः स्थानेभ्यो मृदमाहृत्य पृथक्त्वेन अष्टौ समाना पिण्डा निर्मातव्याः, सर्वाभ्यो मृद्भ्योऽल्पाल्पं संगृह्य अपरश्चैक इति नव पिण्डाः स्युः। ते च पिण्डास्तथा चिह्निताः कर्त्तव्या, यथा दृष्ट्वा विज्ञायेत यदयं पिण्डो यज्ञवेदिमृन्निर्मितः, अयं च सीतामृदुत्पन्न इति, एवमपरापरोऽपीति ज्ञेयम्। तदुक्तम्

"सर्वेभ्यः संगृह्य नवमम्" ॥ ५ ॥
"समानकृतलक्षणानिति" ॥ ६ ॥

अथ तान् पिण्डान् वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुमार्या मुपनयेत्:—

"ऋतमेव प्रथमम्, ऋतं नात्येति कश्चन।
ऋत इयं पृथिवी श्रिता, सर्वमिदमसौ * भूयात्" ॥इति॥

अथ कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति। सा चेत् पिण्डेषु आद्यानां चतुर्णामेकतमं गृह्णीयात्, तर्हि तामुपयच्छेत्। नवमस्यापि पिण्डस्य (सर्वमृन्निर्मितस्य) ग्रहणे कन्या विवाह्या भवतीति केचित् तदुक्तम्:

"पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत्" ॥ ८ ॥

---

* अत्र "असौ" इत्यत्र कन्याया नाम निर्देश्यम्।

"सब्रह्मचारिणमित्येके" ॥ १ ॥ इति *

गोभिलपुत्रकृतस्य गृह्यासंग्रहस्य द्वितीय प्रपाठके कुमार्या एकैकपिण्डग्रहणे कीदृशं शुभाशुभत्वं प्रकाशत इति वर्णितम्। तद्यथा:—

"वेदिपिण्डात् क्रियावती, सीतायाः फलते कृषिः।
अक्षोभ्या च हृदे ज्ञेया, गोष्ठे भवति गोमती ॥ २१ ॥
चतुष्पथे प्रकीर्णा ‡ स्याद् द्यूतस्थाने कलिप्रिया।
श्मशाने म्रियते भर्त्ता बन्ध्या भवति चोषरे ॥ २२ ॥
नवमे सर्वं पर्वते कन्यायाः परिगृह्यते" ॥ २३ ॥

शाखान्तरेत्वयं फलवादः (विनाष्टमं पिण्डम्) कन्याया अपत्यगतत्वेनोपलभ्यते। यथा:—

"गृह्णाना वेदि पिण्डं च प्रसूते याज्ञिकान् सुतान्।
सीतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान् सूते कृषीवलान्॥
सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात्।
गोष्ठपिण्डग्रहाच्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा॥
इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनास्थिताः सुताः।
षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः॥
श्मशानपिण्डग्रहणात् विधवा जायते ध्रुवम्।
बन्ध्या वा विधवा सास्यादष्टमग्रहणादपि॥
मिश्रमेतद्भवेत् सर्वं यतः पूर्वोदितं फलम्।
नवमस्य ग्रहस्तस्मात् शुभो वा यदि वाऽशुभः" ॥इति॥

विधुशेखरशर्म्मा।

---

* तैत्तिरीय गृह्यसूत्रेऽप्ययं विधिः ईषद् भेदेन दृश्यते। यथा—"शक्तिविषये दशाणि प्रतिच्छन्नानि उपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति"। "नाना विधानि संस्थानि वेदग्राः पासून इत्यादि" ॥ पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिरिति" ॥ १ ख. १५—१७ सू.।

‡ व्यभिचारिणी।

भारतस्य वर्णमाला वर्णलिपिश्च।

कलिकाताविश्वविद्यालयपत्रिकायाः आंग्लवर्षीय—'जुलाइ' संख्यायां प्रकाशिते कस्मिंश्चित् प्रबन्धे साधूक्तं मे प्रियसुहृदा सुविदुषा पण्डितश्रीसतीशचन्द्रविद्याभूषण एम. ए.-महोदयेन—"भारते व्यवहृतानां विभिन्नानां भाषाणां संख्या पृथिव्या अवशिष्टांशेषु प्रचलितानां भाषाणां संख्यातो गरीयसी। कश्चिद् यूरोपीयः आंग्लवर्णमालाज्ञानसाहाय्येन नातिक्लेशेन यूरोपामेरिकादेशयोः सर्वतः पर्यटितुं प्रभवति, परं कस्यचिद् भारतवासिनः पक्षे प्रादेशिकभाषाविशेषस्य लिपिज्ञानसाहाय्येन प्रदेशान्तरे गमनं बह्वायाससाध्यम्। यदि कश्चिद् वङ्गवासी विहारभूमिं गच्छेत्, तर्हि स तत्र निजलिपिप्रकाराद्भिन्नं नूतनमेव कंचित् लिखनादर्शं पश्येत्। एवमेव स्याद् यद्यसौ उत्कले दाक्षिणात्ये वा भ्रमणं कुर्यात्"। इति। लेखकेनानेन आदौ वर्णमालानां विशेषतोभारतप्रचलितानां विभिन्नानां लिपिप्रकाराणां संक्षिप्तं सम्पूर्णं च इतिवृत्तं दत्तं, पश्चात् मन्तव्यत्वेनोक्तं यत् काले देवनागरवर्णलिपिरेव निखिलहिन्दूनां साधारणलिपिर्भविष्यति इत्यत्र सम्भाव्यता विद्यतइति। अस्मिन् प्रबन्धे अहमिदमेवमतं विशदीकर्तुं, दृष्टान्तेन च स्पष्टीकर्तुमस्यैव च अवश्यस्वीकार्यान् उपसिद्धान्तान् तत्र भवतां पाठकमहोदयानां पुरतः स्थापयितुं प्रयतिष्ये।

नाहं प्रत्नतत्त्ववित्, नचाहं भारतस्य वहिरन्तः प्रचलितानां वर्तमानानां विभिन्नलिपिप्रकाराणाम् इतिवृत्त-विकाशसंबन्धिगवेषणाफलानां पुनरुक्त्या भवतां धैर्यच्युतिं जनयितुमिच्छामि। ज्ञानं सर्वदैव हितम्। काठिन्यसंशयाभ्यामुपहतमपि च तत् मनोहारि भवितुमर्हति। परं व्यवहाराजीवित्वेन प्राकृतनागरिकत्वेन चाहं केवलम् उल्लिखितपण्डितवरप्रदर्शिताया एव अवस्थायाः प्रयोगजविघ्नानां अपाकरणोपायाविष्काराय यतिष्ये।

विश्वविद्यलयशिक्षामभिजग्मुषो मे कलिकाता-प्रधानविद्यामन्दि-

त्यागात् कतिपयवर्षानन्तरं भारतीयभाषासु रोमकलिपेः (Roman character) बहुलप्रचारसंसाधनार्थं काचित् समितिः प्रतिष्ठापिता । आंग्ल-फरासि-शर्मण्यदेशत्रयप्रकाशितेषु ग्रन्थेषु रोमकाक्षरैर्लिखितानां संस्कृत-पालि-जेन्दभाषामयविषयाणां पाठस्य नवीनत्वं तदापि मे मनसि अम्लानमेवासीत् । तदाहं सेमिटिक-(Semitic) लिपौ प्रत्नतत्त्वविदां मते तु 'फिनीशीय'-(Phoenician) मूलकवर्णमाला-वर्णलिप्योः) मुद्रितस्य पारसीकस्य पाठाय भृशं यतमानआसम् । असम्पूर्णायाः पुनरुक्तिदोषदुष्टायाश्च रोमकवर्णमालायाः स्वरूपाणां idiosynerains) व्युत्पत्तिलाभायकृतोद्यमेन मया भृशं काठिन्यमनुभूतम् । देवनागरवर्णैः संजातपरिचयेषुभारतवासिषु इयं वर्णमाला केवलं कतिपयबिन्दुसमष्टिरिव प्रतिभायात् । अहन्तु आशैशवम् आंग्लवर्णमालायां सुपरिचित आसम् । अतोऽहं तदानीन्तना बहवो युवान इव अमन्ये यद् भारतीयभाषासु सर्वासु प्राच्यभाषासु च रोमकलिपिप्रवर्त्तनेन बहवो बाह्याः असौकर्यप्रकारा अपगताः स्युरिति अतश्चाहं ब्राउन-ग्रियार्सनमहोदयाभ्याम् आमन्त्रितः सपदि तत्समितिं प्राविशम् । तदाहं संस्कृतवर्णमालाया मूल्यं सौन्दर्य्यं च, भारतीयभाषासु देवनागरलिपिपद्धते रुपयोगित्वं च न सम्यग् उपलब्धवान् आसम् इति कृतं कथनेन । तदा मया न ज्ञातं यद् एषैव लिपिः विभिन्नैराकारैः सिंहल-तिब्बतब्रह्म-श्यामप्रभृतिषु भारतप्रान्तस्थितेषु देशेषु अन्येषु च सुदूरप्राच्येषु व्यवह्रियते इति । समितेः केचित् योग्यतराः सभ्या इव अहमपि कंचित् कालं रोमकवर्णलिपिप्रवर्तनाय कठोरम् यतमानोऽभवम् । प्रभुमण्डलं (Government) विषयस्यास्य सम्पादनभारमग्रहीत् भारतस्य विभिन्नप्रदेशेषु रोमकलिपेः प्रवर्तने महान् यत्नः आधीयत जनैः । विगतशतकस्य प्रथमाशीतिवर्षेषु पञ्चनद-प्रभुमण्डलं अस्याःप्रचाराय प्रायतत, खीष्टधर्मप्रचारकाश्च यत्र यत्र अन्यस्याः कस्या अपि लिपेः सुप्रचलनं तैर्न परिलक्षितं तत्र तत्र एतां प्रावर्तयन् । परं पञ्चनद-प्रभुमण्डलं न सफलकाममभवत् ।

रोमकलिपिप्रचारसमितिरपि तत्त्वतो न किञ्चित् संसाधितवती समितिरसौ अचिरजीवा विस्मृतिसागरे निमग्ना अन्ये भूयसां पाठक महोदयानां श्रुतिपथमपि नागतवतीति।

'ए'-'बी'-'सी'-'डी'-त्यादिवर्णमालासमेता रोमकलिपिः तत्र परिचितैः यूरोपीयैः आमेरिकावासिभिश्च स्पृहणीया भवेदेव। परं आधुनिकीनां यूरोपीयभाषाणां पक्षे यद् भवतु तद् भवतु, भारतीय भाषाणां पक्षे तु एषा पुनरुक्तिदोषदुष्टा विकलाङ्गी चेति नोपादेय अपिच तस्याः रचना न विज्ञानसम्मता, फिनीशीयमूलकस्य मौलिक रूपस्य (crudeness) अद्यापि तत्र दर्शनात्। संस्कृतवर्णमालाय यद् विज्ञानसौष्ठवं बाहुल्येन विद्यते न तत् कदापि प्रागुक्तायां लिपे अविद्यत। आधुनिकं भाषाविज्ञानं संस्कृतव्याकरणमूलकमेव योहि "Grimm's Law"-(ग्रीमस् ल) इति प्रसिद्धो ग्रन्थः स संस्कृतव्याकरणीय-'शिवसूत्र'स्यैव यूरोपीयवेशेनविपरिणमनम् अन्यच्च संस्कृतवर्णमाला स्वतः पूर्णा। शीतप्रधानदेशप्रभवाणां भाषाणामन्तर्भूतान् ऊष्म-वर्णोच्चारान् (hissing sounds)विहाय अन्ये यतिविधाः मानवस्वराः सम्भवन्ति ते सर्वे एव संस्कृतवर्णेषु अभि व्यञ्जिताः। अतः सर्वथा निरवकाशेयं कल्पना यद् भारतीयाः संस्कृ तलिपिस्थाने रोमकलिपिं गृह्णीरन् इति। अतः स्वाभाविकमेतत् यः ब्राउन-ग्रियार्सन महोदयाभ्यां प्रतिष्ठापिता समितिः विलोपं गता इति

परं रोमकलिपिप्रवर्तनकल्पना न सम्यग् विलुप्ता। अधुनापि तस्याः समर्थकाः विद्यन्ते। सत्यपि तस्याः सम्पूर्णे अनुपयोगित्वे सत्स्वपि च तस्य बहुषु सुस्पष्टेषु दोषेषु, यत् तेषां निजस्वं तस्मिन् तेषां ध्रुवो विश्वासो वर्तते। परम् एतत् ते विस्मरन्ति यत् रोमक लिपेः आंग्लभाषायां व्यवहारोपयोगित्वापादनाय कानिचिद् रूपान्त राणि स्वरगतपरिवर्तनानि च साधितानि, भारतीयभाषानिकराणां उपयोगित्वापादनाय पुनः केषांचिद् वर्णानां परिवर्जनम्, अपरेष

।वानां प्रवर्त्तनमपि प्रयोजनीयं स्यात्। अयमपि रोमकवर्णमाला प्रचलने अपरोऽन्तरायः।

किंच वर्ण-(letter) स्थाने पदांश-(Syllable) व्यवहारकल्पना मे सम्मता। तथा कृते 'ख'-इति एक वर्णं व्यवहर्त्तव्ये 'Kha' इति वर्णत्रयं व्यवह्रियेत, 'ख'-'घौ'- इति महाप्राणवर्णद्वयस्थले तालव्य 'श' इतिसंयुक्तध्वनिस्थले च द्वौ रोमकवर्णौ अपेक्ष्येताम्। विसर्गस्येव अर्द्धमहाप्राणवर्णस्य ध्वनिः 'h' व्यतिरिक्तेन अन्येन केनापि वर्णेन न प्रदर्शयितुं शक्यः स्यात्। रोमकवर्णमालायां एताः बाधा स्फुटा एव। सत्यमेतत् प्राच्यभाषातत्त्वविदः पाश्चात्याः रोमकवर्णमालायाः दोषाणां दूरीकरणाय कांश्चिद् वर्णान् कल्पितवन्तः (coined) भूयिष्ठं कृतकार्याश्च बभूवुः। परं पाश्चात्यविदुषामनुसरणम् किमेकान्ततः प्रयोजनीयम्? लिखितभाषामपेक्षमाणां सभ्यतावस्थाम् अनारूढवताम् आदिमवासिनां मध्ये खीष्टधर्मप्रचारकैःसंसाधितेन रोमक-वर्णमालाप्रवर्तनेन तस्या उपयोगः उत्कर्षो वा न प्रमाणीकृतो भवति। यत् खासियापर्वत-वासिषु सान्तालवासिषु च रोमकलिपेः प्रचलनं जातं तत् शिक्षकाणामेव अनभिज्ञतायाः जातिस्वभावस्य वा फलम्। यत्र यत्र रोमकलिपिः प्रवर्तिता तत्र तत्र तत्स्थाने भारतमूला कापि वर्णमाला अनायासेनैव प्रयोक्तुं शक्या।

भारतीयभाषासु रोमकलिपिव्यवहारे अपरा विद्यते महती आपत्तिरस्माकं जातीयगर्वमूला। इयं हि भावप्रधाना। (sentimental) परमस्माकं बहुषु कार्येषु भावस्य (sentiment) महान् प्रभावः दृश्यते। अतः स भावः कथमपि न उपेक्षणीयः। सत्यपि हितवाद-(Utilitarianism) पक्षे बहु समर्थिते, विशुद्धस्य उपयोगस्य ज्ञानं न सर्वदा जनान् कर्मणि प्रवर्तयति। अस्माकं जातीयगर्वो वैदेशिकवर्णमालाग्रहणप्रतिकूलः। अधुना तु भारते वैदेशिकभाव-शब्द-रीतीनां महान् उत्कर्षो दृश्यते। परं सर्वस्यैव वस्तुनः कश्चिद् अवधिः वर्तते।

एतन्मया निश्चितं यद् बहव एव मे स्वदेशवासिनो यथा कारणान्तरात् तथा जातीयभावाद्धेतोश्च भारतीयलिपीनां स्थाने रोमकलिपिप्रवर्तनं प्रतिकूलमिष्यन्तीति । दृष्टं मया विगतवर्षस्य सेप्टेम्बरमासस्य सप्तदशदिवसे प्रकाशिते 'पाइओनियर'-(Pioneer) पत्रे पञ्चनदप्रदेशे रोमकलिपेः प्रवर्तनसमर्थनम् । अयं च हेतुः प्रदर्शितस्तत्र यत् प्रतिशतं त्रय एव नराः वर्णप्रयोगं जानन्ति । न च तेषां काचित् निर्दिष्टा वर्णलिपिर्वर्तते । परं यः सिद्धान्तः कृतः स न अपरिहार्यत्वेन कल्पनीयः (necessary) एको हि प्रबलः अंशस्तत्र उपेक्षितः । स च विदेशीयलिपिप्रतिकूलो भावो जनानाम्, यो मया जातीयभाव इत्यभिहितः । या तु विप्रतिपत्तिः (Contest) उत्थापिता तत्र, सा उर्दु-रोमकयोः एकतरस्य उत्कर्षप्रतिष्ठापनविषयिणी । अहं तु न पश्यामि कथम् उर्दुमुपेक्ष्य रोमकम् अवलम्बितव्यम् इति । उभावेव समप्रभवौ । उभावेव च सर्वथा अविज्ञानमूलौ समदोषयुक्तौ च । अहं तु 'अ'कारोच्चारणाभिज्ञापने 'ए'-(a) आलिफ्-(alif) इतिवर्णद्वयतः अकारस्यैव श्रेयस्त्वं स्वीकरोमि सुगमतरत्वात् युक्ततरत्वात् यथार्थत्वाच्च अकारस्य । किं च 'ए'-(a) वर्णस्य एतावन्ति उच्चारणानि विद्यन्ते यत् तेषां प्रदर्शनार्थं बहूनां शब्दानां प्रयोजनं भवति ।

एवं रोमकलिपिप्रवर्तनप्रस्तावः सर्वथा निरस्तः । एतेन, रोमकेण सह एकमूलकं तैरेव दोषैर्युक्तं तथैव च अविज्ञानमूलया रचनया (arrangement) समन्वितम् आरवीय-पारसीकेतिभाषाद्वयमपि निरस्तम् । भारतीयसम्प्रदायस्थेषु केषुचित् पारसीक प्रवर्तने रोमकविषयिणी जातीयभावरूपा आपत्तिर्न प्रयुज्येत । परं बहुष्वेव आरवीय-पारसीकेषु रोमकेणैव तुल्यविरोधविषयः । अपि च भूयसामेः मतं सर्वत्र जयेत्, संस्कृतवर्णमाला च सर्वाभ्यो योग्यतरा । अत साधारण-मते गृहीते, तस्या एव अनुकूलं मतं प्रभविष्यति इत्यत्र नास्ति मे संशयः । अहं तु संस्कृतलिपेरेव पक्षं दृढं समर्थये इति कृतं कथनेन । इयमेव वर्णमाला प्राचीनचीनवासिनो वर्जयित्वा अन्यत्र

प्रमग्रे पूर्व-(एशियाः-) भूभागे प्रचलिता । संस्कृतवर्णमालायाः श्रेष्ठ-त्वपक्षे नाहं बहु प्रपञ्चयितुमुत्सहे । परमेतद्विषये काञ्चिद् घटना माख्यातु मिच्छामि । एतत्तु प्रमादत्वेन परिणतम् यद् वार्द्धक्ये जना बहुभाषिणः किंचित् आत्मश्लाघिनश्च भवन्ति । अहमपि एतस्य व्य-भिचारत्वेन न मन्तव्यः । १८७० तमे आंग्लवर्षे अहं कलिकाताविश्व-विद्यालयस्य एम. ए. परीक्षायामुत्तीर्णो भूत्वा उपाधिं लब्धवान् । एतत्तु मया अध्यापकसाहाय्यं विनैव साधितम् । कस्माच्चिदनुकूलात् कालगणनाप्रमादात् हेतोः बि. ए. परीक्षायाः आगमपत्र-(Certificate) प्राप्तेः पूर्वमेवाहं एम. ए. उपाधिना भूषितोऽभवम् । मदीयः कश्चिद् बन्धुश्च मद्दशापन्नो ऽभूत् । तस्य च बन्धोः अकालमृत्युं गतस्य कति-पयवर्षाणि समतीतानि । उभावेव आवां १८७० वर्षे कलिकाताविश्वविद्यालयस्य तदानीन्तनानाम् आधुनिकानां च विषयाणां सुगमतमे विषये आंग्लसाहित्ये परीक्षार्थिनौ अभवाव । परीक्षायाः प्रथमचतुर्षु दिनेषु उभावेव आवां शोभनं लिखितवन्तौ । अधुना इव तदापि पञ्च-दिवसे परीक्षाविषयो भाषाविज्ञानमासीत् । परीक्षामन्दिरमुभो एकत्र गच्छेव इति मे बन्धुः नियतकालात् प्रागेव मत् सकाशमाग-च्छत् । अहं तम् ईदृशस्य अकालागमनस्य कारणमपृच्छम् । स च विषण्णवदनो रुदन्निव उवाच । नाहं ‘Grimms’ Law’ (‘ग्रीम्स् ल’) व्याकरणग्रन्थं सम्यक् अधीतु मपारयम्, अतोऽहम् अद्यतनपरीक्षा-याम् उपस्थितो भवितुं नेच्छामि इति । दौर्भाग्यवशात् बि.ए. परी-क्षासमये, सत्यपि तदानीं संस्कृतभाषायाः अवश्यपठनीयविषयेषु परिगणितत्वे, नासौ व्याकरणं साभिनिवेशम् अधीतवान् । सत्यमसौ आशैशवं संस्कृतमपठत् । परं संस्कृतवर्णमालायाः वैज्ञानिकीं स्थितिं संस्कृतव्याकरणस्य च शिवसूत्रं न तत्त्वतः उपलब्धवान् । सुवि-ख्यातैः शर्मण्य-(German) पण्डितैः प्रदर्शितं वर्णविनिमयतत्त्वं तस्मै abracadabra (वर्णसमावेशप्रकारविशेषः) इव दुर्बोधं प्रत्य-भात् । अहं तु तं नैराश्यपरिहारायोपदिष्टवान्, अस्माकं वर्णमालायाः

शिवसूत्रस्य च रचनां (arrangement) तं स्मारितवान्। मुहूर्तमेव स 'क्लार्क'-(Clarke) महोदयकृत-व्याकरण-तत्त्वविचार-(Comparative Grammar) नामकग्रन्थे मोक्षमूलरप्रणीत-भाषाविज्ञानग्रन्थे (Science of Languages) च उपनिबद्धं स्वरविनिमयतत्त्वम् अवबोद्धुं कण्ठस्थं कर्तुं च समर्थोऽभूत्। अर्धघटिकान्यूनकाले एव च तस्य वदनमण्डलं प्रीतिप्रफुल्लमजायत नैराश्यंच अपगतम्। एवम् 'Grimm's Law' 'ग्रीमस् ल'-ग्रन्थस्य बाह्यकाठिन्यबहुलत्वेसत्यपि उभावेवावां परीक्षायामुत्तीर्णौ अभवाव।

अधुना सब्रह्म-सिंहलस्य विशालस्यास्य भारतमहादेशस्य का नाम एकाकारा (Uniform) वर्णमाला भवितुमर्हति इत्येतत् निर्णेतव्यम्।

(क्रमशः)

श्रीसारदाचरण मित्रः।

कृषिविज्ञानम्।

साम्प्रतं पुरुषार्थतया ये ये विषया मानवैः प्रार्थ्यन्ते, तेषु को गरिष्ठ इति प्रश्ने अर्थएव स इति सर्वे एकमत्या उत्तरयन्ति। तदुपार्जनं हि अधुना मानवानां मूलं मन्त्रं, तेनैव जीवनमतिवाहयितुं केऽपि कुण्ठिता न भवन्ति। यतोऽधुना अस्माकं सुखं, दुःखं, जातीया दैशिकी च उन्नतिरनेनैव परिचालिता भवन्ति। तदधुना विचार्य्यं कोनाम गरीयानुपायोऽस्माभिर्ग्रहणीयो येनास्माकं जातीयदरिद्रता अचिरादेव विलीयेत। तत्र प्रधानतो मूलंधनं श्रमः क्षेत्रं च यथा दारिद्र्यह्रानाय भवति न तथा किमपि।

प्राचीनकालात् सर्वएव जानन्ति 'रत्नप्रसूः पृथ्वीति'। परिश्रमेण धनमितिसूत्रस्य प्राधान्येन भूमिर्भूमिरेव, अत्रैवहि परिश्रमस्यफलं तिष्ठति। अयं खलु सिद्धान्तस्य निष्कर्षः यतोऽपि धनागमो भवतु तत

सर्वं पृथिव्या एव आयाति इति । प्राक्तनाः अस्या माहात्म्यं सम्यग-वगतवन्त आसन् । सभ्यतायाः प्रथमोदयाच्च कृषिः साधुतरमालोचिता आसीत् । कृषिरेव भारतीयानां प्रधानतमा उपजीविकासीदिति आवेदेभ्यः सर्वाण्यपि शास्त्राणि प्रतिपादयन्ति । अपिच अस्य भारतवर्षस्य प्रकृतिं समालोच्य इदमेव प्रतिभाति, कृषिकार्य्याय यथा तापादिकमपेक्षते तत्सर्वमत्रैव अनायासलभ्यमिति । सर्वएव मानवाः प्रकृतिमनुसृत्यैव जीवनोपायान् अन्विच्छन्ति । प्रकृतिःभारते एव कृषेरनुकूलां शक्तिं बहुतरं ददाति अतः पूर्वतएव भारतीयाः कृषिमेव जीविकानुकूलत्वेन आश्रितवन्तः ।

परन्तु महद्दुःखाकरमिदं यत् तथैव प्रधानावलम्बत्वेन निर्दिष्टामपि कृषिविद्यां वानरः कण्ठार्पितां मुक्तावलीमिव सर्वेवयमधुनाऽनादरचक्षुषा पश्यामः । अस्यच महदनिष्टकरं फलं पश्यतामपि अस्माकं चक्षूंषि नोन्मीलयन्ते नवाऽस्माकं चैतन्यं समुदेति । प्रतिवर्षं दुर्भिक्षेण रत्नप्रसोर्भारतस्य बहु सहस्रं मानवाः जठरज्वालाभिर्दग्धाः शमनातिथित्वं भजन्ते, वयन्तु तेषां वक्षःसु लीलयैव साहंकारंपदं निक्षिप्य उच्चैःकण्ठं घोषयामः —राज्ञः अनियतकरभारप्रपीड़िताएव एते मृत्युपथं गता इति । अस्मिन् हि दौर्भाग्यसङ्कुलेदेशे प्रतिशतं सप्ततिरेव कृषकाः,अपिच यत्र पृथ्वी प्रकृत्यैव उर्वरा प्रकृतिश्च सर्वथासर्वशस्यानुकूला तत्र दुर्भिक्षं नित्यमेव आयाति, किन्तु यत्र मार्किनप्रदेशे कृषकाणांसंख्या प्रतिशतं पञ्चदशतोऽपि न्यूना भूमिश्च नीरसतमा तत्र कोपि दुर्भिक्षस्य नामापि न जानाति । मन्ये अत्र मृत्तिकाया उर्वरतैव दुर्भिक्षवृक्षस्य सम्यक्पुष्टेः कारणं भवति । अस्यकारणं—भारते प्रतिशतं सप्ततिः कृषका यावन्ति शस्यानि उत्पादयन्ति मार्किन्देशीयाः पञ्चदशसंख्यका अपि ततो द्विगुणंफलं लभन्ते । इतोऽपि असंतृप्तास्तेक्रमशः कृषकसंख्यां वर्द्धयितुं यत्नवन्तो दृश्यन्तइति । १८७० ख्रीष्टीयाब्दे तत्र ३४ लक्षपरिमिताःकृषीवला आसन् अधुनातु तेषां संख्या कोटिपरिमिता । दृष्ट्वा चैतत् कृषिकर्म्मणि उदासीनानां

इंलण्डीयानामपि चेतश्चिन्तासङ्कुलं जातम् । किंचाधुना अध्यापक 'मूरो' द्राविता रीतिमवलम्ब्य अमेरिका समधिकशस्यशालिनो भवि ष्यतीत्यत्र नास्तिसन्देहस्य लेशोऽपि ।

कथमस्माकं देशे उर्वरतमेऽपि क्षेत्रे समधिकसंख्यका अपि कृषका न तथा शस्यान्युत्पादयितुं पारयन्ति कथं वा शस्यश्यामले भारतप्रान्ते दुर्भिक्षक्लिष्टानां मानवानामाविर्भाव इति सुनिपुणं चेद् विचार्य्यते तदा एतदेव अस्मान् प्रतिभाति यदत्र कृषिकार्य्यस्य प्रणाली न समीचीना यतः श्रमानुरूपं फलं न प्राप्यते । एतत्तु पाश्चात्यकृषिविज्ञान पर्य्यालोचनयापि विस्पष्टं भवति । अतोऽस्माकं कृषिप्रथा आमूलत संशोधनमर्हतीतिध्रुवम् ।

यः खलु कृषिकार्य्यादेव विशेषतो धनागमं वाञ्छति तेन प्रागक्षेत्रस्य मृत्तिका सम्यक् परीक्ष्या, तत्र उद्भिन्मूलं अनायासेन अन्तः प्रवेष्टुं शक्नोति नवा सा च तत्र दृढमूलाभविष्यति नवेति । अप्रविष्टमूला भूमौपतिता च उद्भिन् कदापि न फलदायिनी भवति इयतः सैकते प्रस्तरमयेच स्थाने शस्योत्पत्तिर्नसम्भवति । मृत्तिकायाः शस्यशालित्वे जलावरोधकत्वशक्तिरपि विशेषतोऽपेक्षते परन्तु कठिनकर्दमवत् (Hard clay) जलेन वायुना च अनतिक्रम्या मृत्तिका शस्योत्पादने कदाचिदुपयोगिनी न भवति । यतो जलं वायुश्च उद्भिदामाहारस्य खनिजपदार्थविशेषस्य च संग्रहकर्त्ता । एवं वायुना जलेन शिशिरेणच मृत्तिका स्वभावतः कृष्टा भवति उर्वरतांच गच्छति सा चेद्वर्षणाधिक्येन सम्यग् धौताभवेत् । अतएव जलवायुसञ्चारार्थं क्षेत्रं वर्षणमपेक्षते । कर्षणंहि शस्यलाभे मुख्यं निदानम् ।

उद्भिद् मूलैः मृत्तिकातोरसमाकृष्य देहस्य सर्वत्र विकिरति ततोऽस्य सारं स्वकृत्यर्थमादाय अनावोजलीयांशः पत्रतो वाष्पाकारेण परित्यजति । अनन्तरं सा सूर्य्यकिरणसाहाय्येन अम्लजं (Oxyzen) वायुंपरित्यज्य अङ्गारकं संगृह्य स्वपुष्टिं विदधाति । खनिजं वस्तु यत् किमपि उद्भित्सु दृश्यते तत् मूलैरेव मृत्तिकात आकृष्टम् । वृक्षस्य

यत्नमेव प्रायः पाककृत्यं सम्पादयति, अतएव अयत उत्तोल्य रोपितस्य वृक्षकस्य आदौ पत्राण्येव शुष्कतां व्रजन्ति तस्मात्तदा पाकाग्नेर्यक्रियार्थं आवरणेन तानि यत्नतः संरक्ष्याणि। पत्रहीना उद्भित् पाकस्थलीहीनजीववत् कदापि जीवितुं न शक्नोति। वृक्षस्य नाशे अयमेव सुगमोपायः। उत्पत्तिकाले एव पुनःपुनः पत्रस्य शुङ्कस्य छेदनेन अहितकारिणं यं कमपि वृक्षं नाशयितुं सर्वएव शक्नुवन्ति।

यत्र यस्य वृक्षस्याहार्य्यं वर्त्तते सा भूमिस्तस्यैव उपयोगिनी। वृक्षस्य खाद्यं प्रायः अम्लजं यवक्षारजं अङ्गारकमिश्रञ्च जलजं वाष्पं (Oxyzen, Nitrozen, Hydrozen Compound of Carbon) एतत्तु प्रायः जलाद् वायोश्च संगृहीतंभवति। वृक्षस्य विंशतितमांशः खनिजपदार्थः। क्षेत्रञ्चेत् प्रवालकाम्लक्षारचूर्णकादिभिः (Phosphoric Acid, Patesh, Lime) खनिजपदार्थे र्विरहितमपि कर्षणयोग्यं स्यात्, तदाधुना मानवोऽनायासेनैव क्षेत्रं तद्युक्तं कृत्वा तस्योर्वरतां वर्द्धयितुं शक्नोति। प्रायः सुधया सुधाकारणकपदार्थेनच भूमेः सारोभवति।

यद्यपि तथाविधसारप्रयोगस्य आनन्त्यं सम्भवति, तथापि अत्र मह महोदयेनोद्भावितः सारो जनानां नितरामाश्चर्यं मावहति। शस्यबीजेन सह विकीर्णे तस्मिन्सारे भूमिः स्वतएव वायुतः प्राचुर्य्येण आहार्य्यं संगृह्य प्रायः षोडशगुणाधिकानि शस्यानि उत्पादयति। एतेन मृत्तिकायाः पूर्वसञ्चितस्य सारस्य कापि हानिर्न भवति अपितु ततोऽपि तस्या उर्वरता वर्द्धतएव। यद्यपि कतिभिः शस्यबीजैः सह अस्य प्रयोगात् फलं न भवति,तथापि तानि बीजानि अव्यवहिते द्वितीये वर्षे सम्यक् फलप्रदानि भवन्ति। तद्यथा—गोधूमेन चेदस्य सारस्य मिलितस्य प्रथमेऽवसरे वर्त्तुलकलायेन स सारः प्रयोज्यः द्वितीयेऽवसरे विनासारेणैव गोधूमे उप्ते सर्वाधिकफललाभो भविष्यतीति।

दीर्घकालं यावदकृष्टंक्षेत्रं प्रकृत्यैव उर्वरंभवतीति प्रागेवोक्तम्। यत्क्षेत्रं यद्बीजस्यानुपयोगि तत् तदुपयोगिमृत्तिकया पूरणेन सम्यक

तत् फलप्रदं भवेदित्यत्र नास्तिसन्देहः। यथा मानवः एवंविधनाने पायैः क्षेत्रस्य उर्वरतां सम्पाद्य यथेष्टं शस्यं लब्धुं शक्नोति, त यत्नेकृते एकजातीयवृक्षस्य फलं विभिन्नास्वादविशिष्टं विभिन्नाव षं च कर्त्तुं शक्नोति। मन्ये अस्माकं देशे एवं परिवर्त्तनविधया (Hybrid, Grafting etc.) परिचिता बहवएव आसन्। श्रूयते च विभ मिन्नादीनां नूतनतरफलोद्भावनम्। मन्ये नारिकेलगुवाकादय एकजा तियोद्भिदपि तयोः फलस्यैव विभिन्ना परिणतिः, परन्त्वेतत् सर्वं ध्येयम्। अत्रतु नास्ति सन्देहो यदस्माभिर्व्यवहृतः पुष्पफलादि प्रा यशो वन्यावस्थायाः चरमं संस्करणम्। वन्यं पनसं आम्रञ्च समीक्ष एतत् सर्वमत्र विवेचयितुं प्रभवन्ति। यत्ने कृते पलपरिमितं फल आढकपरिमितं कर्तुं अनेके प्रभवः। यस्याः क्षुद्रतराया भण्टाक्या व्यासपरिमाणं अर्द्धहस्तमपि न गच्छति तस्याएव व्यासः अमेरिका-युक्तप्रदेशे हस्तपरिमितमभूत्।

तत्रापितु कृषकैरेतदवश्यं स्मर्तव्यं—परिमितेक्षेत्रे तदनुरूपेणार्थेन तत्परिमितेन च श्रमेण यथा लाभो भवति तत्र अत्यधिकव्ययेन परिमि-तातिरिक्तश्रमेण च न ततोऽपि अधिकतरलाभो भवतीति, प्रयोजना-नुसारेण द्रव्यमुत्पाद्यमितिच। एतयोर्नियमयोः सम्यक् प्रतिपाल-नेनापि सम्पूर्णफललाभो भवतीति न नियमः, अस्ति हि तत्र शस्यानां महानन्तरायः क्षुद्रः कीटः। तथाच "एपिस्" नामा क्षुद्रकीटो यथा शस्यस्य अनिष्टं साधयति न तथाऽन्यत् किमपि। एतन्तु रक्तवीज-मिव न कदापि कोऽपि आमूलतोनाशयितुं शक्नोति। एकोहि कीटः अशीतिकोटिपरिमितानि अण्डानि प्रसूते तथानवमपुरुषपर्य्यन्तं एके-नैव संसर्गेण सर्वेषामधस्तनकीटानां प्रसवकार्य्यं मव्याहतं चलति। अतएव आधुनिकप्रथया तन्निवारणचेष्टा सर्वथा कर्त्तव्या एतदर्थंच कीटविज्ञानम् (Entromology) अवश्यमध्येतव्यम्।

भारतीया अधुना नानाविधकारणपरम्पराभिः दरिद्राः, अन्नाभा-वेन च क्षीणसामर्थ्याः, अतः कृषिकार्य्याय बलीवर्द एव तेषां प्रधान-

पकरणम् । परन्त्वहो ! अधुना यथायुक्तपालनाभावेन प्राचां भार-
तीयानां तत् प्रधानतमा सम्पत्तिः गो-कुलं जीर्णं शीर्णं कथमपि कृषि-
कार्य्योपयोगि भवति अतः का नाम आशात्र कृषेरुपयुक्तफललाभस्य ?
यपि च या धेनुरत्र शरावपरिमितदुग्धदाने कातरा, सैव पाश्चात्यैः
पालनप्रणालीविशेषैः 'वेल्जियम्' देशे द्रोणपरिमितं पयो दुह्यते । येतु
स्थानमाहात्म्यात् तथाभवतीति प्रतिवदन्ति तैर्भारतान्तर्भूते हिसार-
नगरे गत्वा द्रष्टव्यं अस्माकं देशेऽपि पालनकौशलेन गवां पयोवृद्धिः
सम्भवति नवेति ।

अन्यच्च कृषकैः पशुचिकित्सा सम्यगध्येतव्या । पुरा या विद्या
सहदेवादिभिः राजकुमारैः सम्यगधीतासीत् । यद्दिच साधुना भारते
लुप्ता तथापि पाश्चात्येषु वर्त्तते, ततएव शिक्षणीया अन्यथा पीड़िते
देशे संक्रामकरोगाक्रान्ते पशुपाले बहुतरा क्षतेः सम्भावना विद्यते ।
किंच कृषकस्य कृषियन्त्रसंस्कारेऽपि पटुत्वमपेक्षत एव ।

तदधुना प्रेयांसो भारतीया भ्रातरः, पश्यत यूयं, यद्विज्ञानं
अस्माभिः निरक्षरस्य पांशुलपादिकस्य हालिकस्य स्कन्धे निक्षिप्तं
तच्चेत् भारतीयाना मवलम्बनं उन्नतेश्च कारणं द्रष्टु मस्माभिरिष्येत
तदा पाश्चात्यानामुद्भिद्विद्यायां (Botany) भूमिविज्ञाने (Geology)
पशुचिकित्सायां (Veterinary science) पशुविज्ञाने (Zoology)
रसायने (Chemitary) कीटविज्ञाने (Entromology) क्षेत्रविद्यायां
(Survey) कृषकाणां प्रवेशः सर्वथा अपेक्ष्यते । श्रुत्वाचेदं नासिका-
कुञ्चय येखलु कथयिष्यन्ति अहो कलेर्माहात्म्यं ! यदधुना ब्राह्मणत-
योऽपि एतावद्विज्ञानमधिगत्य हालिकोभविष्यति इति तान्प्रतिवक्त-
व्यं नैतत् कलेर्महिमा यत् हालिकस्यापि विज्ञानपाण्डित्यमपेक्ष्यते
परन्तु काल-महिमवशादेव निरक्षरस्यैव हस्ते अस्माकमुन्नतेः प्रथमं
सोपानंवर्त्तते । आसीच्च पुरा शिक्षितानामेव इयं कृषिविद्या, ये खलु
राधिकारिणः येच अङ्कादिशास्त्रवेत्तारः वानिज्यकर्म्मकुशलाः तएव

वैश्याः कृषिकर्म कुर्वन्तिस्म नतु तदानोन्तना असभ्या निरक्षराः शूद्रा इति । तदधुना वृथा आत्माभिमानं परित्यज्य सर्वएव शिक्षिता हालिका भवेयुश्चेत् तदा यथार्थोन्नतेः स्वल्पा आशा भवेत् ।

श्रीभीमचन्द्र शर्म्मा ।

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च ।

संस्कृतविद्वांसः भारतीयद्रव्यव्यवहारश्च—वर्त्तमानेन भारतशासकेन वङ्गेभ्यो जनपदरूपाणि तदीयानि कानिचिदङ्गान्याच्छिद्य सार्द्धं आसामभूखण्डैः "पूर्ववङ्गासाम" नाम्नः कश्चिन्नूतनो विभागः प्रजानां हितकाम्यया विनिर्मितः । वङ्गीयैस्तु सर्वैरैकमत्येन तस्य निकामं दुरोदर्कत्वम् विविच्य कृतोऽपि महान् प्रतिवादो नाद्यापि किमपि फलं प्रसूते । एतेन नितान्तं विमनायमानैस्तैर्भारतस्य दिनादिनमुद्भवन्तीं दुर्विपहां भयङ्करीमवनतिमालोक्य विदूयमानेन चेतसा इदं सङ्कल्पितं यत् क्रियतां नाम स्वैरमस्थेमेवास्मदनुःखमपश्यता भारतशासकेन तदधीनानां निग्रहः, किमस्माभिः कर्त्तुं शक्यम् । परन्त्वयं नो निश्चयः, भवतु नाम यद्भवेत्, न वयमितः प्रभृति आत्मोदरं पूरयितुं वैदेशिकानां करुणाकटाक्षं वीक्षेमहि; अवश्यमेवास्माभिः साम्प्रतं यावल्लभ्यं स्वदेशोत्पन्नान्येव द्रव्याणि संग्रहीतव्यानि । वैदेशिकद्रव्याणामावश्यकत्वेऽपि इंलैण्डीयं तु न कथमप्यादेयमिति । न केवलं वङ्गीयैः, अपित्वपरापरप्रदेशवासिभिरप्ययं सङ्कल्पः सदनुमानमङ्गीकृतः—अङ्गीक्रियते, तदुचितं चेष्यते च ।

परिपाकरमणीयोऽयं सङ्कल्पः कथं नाम दरिद्राणां साधारणजनानां चेतःसु स्वल्पव्ययेन स्थिरं पदमादध्यादिति देशहिताभिलाषुकैरिदानीं रात्रिन्दिवं चिन्त्यते । एष्वेव सुगृहीतनाम्ना राजनीतिज्ञधुरन्धरेण श्रीमता सुरेन्द्रनाथ वन्द्योपाध्यायमहाशयेन कस्यापि लब्धकस्य

मुखेन स्वसम्पादितायां पत्रिकायां यदुक्तं, तदस्माकं विशेषालोचनार्हतीति उपरिष्टाद् विन्यस्यते:—*

"अस्मत्समाजे धनिकस्य वा निर्धनस्य वा, ब्राह्मणस्य वा शूद्रस्य वा कस्यचिद् हिन्दोरुपरि प्रभावं विस्तारयितुं विद्येते खलु द्वौ समर्थौ सम्प्रदायौ । तौ हि विद्वद्भिश्च, निरक्षरैश्च, पुरुषैश्च स्त्रीभिश्च समं पूज्येते, वचनं च तयोस्तैर्गृह्यते । तौ खलु सम्प्रदायावस्मदीयानां पवित्राणां गुरूणां पुरोहितानां च । एकैको गुरुः, एकैकश्च पुरोहितो व्यवस्थापत्राणां दानसमये तेभ्यो वैदेशिकानि द्रव्याणि बहिष्करोतु । एकैकस्तयोः शिष्यैर्यजमानैर्वा सन्दर्शनसमये मातरं जन्मभूमिं प्रति पुरुषाणां स्त्रीणां वा कर्त्तव्यानि, स्वदेशीयानां द्रव्याणां व्यवहारोपयोगित्वम्, ऐक्यस्य शक्तित्वं, नियमविरोधस्य हेयत्वं, सुरापानस्य च पापत्वं कीर्त्तयतु । उपदेष्टव्या च तेन शान्तिः, ऐकमत्यं चेति" ।

मन्यामहे, पाठकानां स्मृतिपथमागच्छेत्, उक्तपूर्वमेवेदमस्माभिः पत्रिकाया अतीतायां संख्यायां—"समाजस्य नियमनभारः पुरा किलास्माकं धर्मशास्त्रविदां पण्डितमहोदयानामेवोपरि आसीत् ।

* "There are yet, two most powerful sections in our community who wield great influence upon a Hindu, be he rich or poor, Brahmin or Sudra. *They are respected and heard by the educated and illeterate and by men and women alike.* They are our Spiritual gurus and Purohits. Let every Guru or every Purohit when giving Vyavasta-Patras rigidly exclude from them all articles of foreign make. Let every Guru and every Purohit when he visits and on every occasion he visits his Shisyas or yajamanas recite the duties of a man and a woman to his or her mother Country, the utility at the use of country made articles, that unity is strength, litigation in an evil and drinking is a sin. He should also preach peace and harmony".—*The Bengalee, September 6. 1905.* (Bi-weekly Edition)

इदानी मपि च समाजव्यवस्थार्थं तानेव जना आश्रयन्तीति"। अत्रा भ्युपन्यस्तसन्दर्भलेखकेन तदेवाभिहितम्। सर्वथा अवितथमिदम् यदि सम्प्रत्यपि पूर्वमिव प्रभूतेनोत्साहेनास्मदीयैः गुरुभि'र्गुरूणा'मेव कृत्यं क्रियेत, पुरोहितैश्च 'पुरोहितानां'मेव, व्यवस्थापकैश्च पण्डितैः 'व्यवस्थापकानामेव, तर्हि मुक्तकण्ठं बाहूत्क्षेपञ्चोद्घोषयामः, नातिचिरमेवास्माकं समाजस्य देशस्य च स्फुरन्तीं भूयसीं कल्याणपरम्परामालोकयेम। यद्यप्यमी इदानीं स्वबुद्धिदोषेण वा, स्वकर्मापराधेन वा, प्रसादपराङ्मुखाया भगवत्या भवितव्यतायाः कोपेन वा जनानां चक्षुःषु "much neglected class" (तत्रैव, अत्यन्तमवज्ञाता श्रेणी) तथापि, न केवलं तेषु निसर्गपक्षपातिनो वयमेव, अपि तु यैः खलु तेऽवज्ञायन्ते, तेऽपि सम्भावयन्ति, सत्साहसं प्रकाशयन्ति च यद् ब्राह्मणपण्डितैर्भारतस्य महोपकार आशास्यत इति। यावत् किं नालोच्यतां जनैस्तेषां विरुद्धम्, परन्तु दुर्लभ एव सः, यो हि प्राप्ते काले तेषां प्रभुत्वं नाङ्गीकुर्यात्, तेषामादेशं न गृह्णीयात्, तेषां मतं वा नानुसरेदिति। ईदृशा हि नरा मनसि कुप्यन्तोऽपि राजनियमनिवशानतेन मूर्द्ध्नाद्यापि तेषामनुशासनं वहन्त्येव अतः साम्प्रतं तेषां जनानामसन्तोषकारणं, युक्तं चेत् परित्यज्य, अयुक्तं चेत्, तदुपादेयत्वं तेभ्यः प्रतिबोध्य पुनरपि प्रागिव देशस्य समाजस्य च स्थितये देशकालाद्यनुरूपं ब्राह्मणपण्डितैरैकमत्येनोद्युज्यताम्। त एवात्र विशेषेणाधिक्रियन्ते। धर्मप्राणा हि भारतीयाः। क्षीणोऽपि नाद्यापि विनष्टस्तेषां चेतःसु धर्माङ्कुरः। धर्मोपदेशककथास्वेवैते निकामं श्रद्दधते। तत्प्रदर्शितमेव हि पन्थानं ते भक्तिपूर्वमाश्रयन्ते तेषामेव वचनेन प्राणा अप्येतैस्तृणाय मन्यन्ते। अतो महद्गौरव मधिष्ठितानां तत्रभवतां पण्डितानां गुरूणां, पुरोहितानां च वचनेन जनैः स्वदेशानुरागस्य, स्वदेशीय द्रव्यव्यवहारोपयोगादेः, समाजप्रविष्टानां तत्तद्दोषाणां संस्कारस्य च शिक्षा यन्नितान्तं सुकरा भवेत्, कस्तत्र स्तोकमपि संशयमाशङ्केत। अस्माकं देशस्य समाजस्य च वर्तमाना

हथा यदि निपुणं चिन्त्येत, तर्हि तस्य चिन्तयितुश्चेतसि ध्रुवमिद्-
द्रियाद् यद् ब्राह्मणपण्डितानां समाजादिव्यवस्थापनभारम् अन्य-
रः सु निःक्षिप्य निश्चिन्तं द्राघीयोनिद्रासेवनस्य नायमवकाश इति ।

नवद्वीपे पण्डितसमाजः, 'न्यायसिन्धु'श्च—अनतिचिरं नवद्वीप-
यैः संस्कृतपण्डितैः वङ्गीय-लेफ्टनाण्ट-गवर्णर-महाशयाय 'न्याय-
न्धु'रित्युपाधिरत्नं प्रदत्तम् । अत्रासन्तोषमावधानैः कैश्चिद् वङ्गी-
वृत्तान्तपत्रैः नवद्वीपपण्डितेभ्यः सुदुःसहा दुर्वादा उक्ताः, विगानो-
ादिका गाथाश्च काश्चिद् विरचिताः । संस्कृतभाषाया आश्रयभू-
नां पण्डितमहोदयाना मीदृशैर्निन्दावादैः साधारणानां जनानां
स्कृतभाषां प्रत्येव क्रमेण वैमनस्य मुदेति । प्रायः खलु सामाजिकैः
ह मिथः संवादसमये ईप्सतामपि गुणश्रवणं, दुर्भागधेयानामस्माकं
र्णविवरं पण्डितानां दोषवादध्वनिरेव प्रविशतीत्यहो महत् कष्टम् ।
ङ्गशासकेन प्रवर्त्तितां वङ्गानामुपागतामवस्थां पर्यालोच्य नवद्वीपी-
: पण्डितैस्तस्य खलु महात्मनः को नु नाम 'न्यायो' विलोकितः,
न स सपदि तादृशस्योपाधेर्भाजनतामुपेत इति तेषां पत्राणामभि-
यः । यदि वस्तुत एव वङ्गशासकस्य कोऽपि तादृग् गुणः स्यात्,
र्हि तस्य प्रकाशनेन नवद्वीपस्थाः पण्डिता आरोपितात् कलङ्कादा-
ानं मोचयितुमर्हन्ति । अन्यथा अतिरभसकृतानां ईदृशां कर्मणां
त्यतुल्येन विपाकेन सह तैरस्माकमपि हृदयं बलवद्दिध्यते । किञ्च
पाधिदानमपि तैः किञ्चिद् विविच्य वस्तुतस्तद्योग्यायैव कर्त्तव्यमिति
विनयं सविस्रम्भं च निवेदयामः । दृष्टः खलु पूर्वमपि तेषामपात्रेऽपि
पाधिविनियोगः ।

संस्कृत शिक्षार्थं दानम्—अन्येद्युः कलिकातायाः प्रधानन्याया-
करणे धर्माधिकरणिकस्य पुरतः केनापि व्यवहाराजीविना इदं
र्थितं यत्—बलाइचांद्रदत्ताभिधेयेन केनापि धनिकेन स्वगृहे को-
पि संस्कृतविद्यालयः स्थापनीय इति स्वदानपत्रे उक्तम्, परन्तु कथं
स्य व्ययनिर्वाहो भवेदिति नोक्तमासीत् । एतत्परमेव स मृतः,

सहधर्मिण्यपि तस्य महात्मनः श्रीमती निस्तारिणो दासी नामाख्या पतिलोकमुपागात् । अनया तु महाभागया समादिष्टं—५१,५०० रूप्यकाणि संस्कृतशिक्षार्थं देयानि मे सम्पत्तिकार्यकारकैरिति; तेषां विनियोगस्तु यया रीत्या समीचीनः स्यात् तदपि कार्यनिर्वाहकैरेव कर्त्तव्यमिति च । एतैर्महाशयैः प्रतिमासं १५० रूप्यकव्ययेन पञ्चविंशतेः संस्कृतविद्यार्थिनां भोजनव्ययः समपाद्यत, साम्प्रतं तेषां सम्मत्या तानि ५१,५००, रूप्यकाणि श्रीमत्या निस्तारिणीदास्याः कोषात् वङ्गीयशिक्षाविभागाध्यक्षसमीपं पञ्चविंशतेर्विद्यार्थिनां भोजनव्ययार्थं गच्छन्त्विति । साधुवादास्तस्मै पूतशीलाय दत्तमहाशयाय, तस्यचानुरूपायै सहधर्मिण्यै महाभागायै निस्तारिण्यै । दातुरिच्छाया विरोधेन न वयं किमपि विवक्षामः । परन्तु यदीयद्भिर्धनैः संस्कृतविद्यार्थिनां कृते द्वे गवेषणावृत्ती (Research Scholarship) स्थाप्येतां, तदा वरं भवेदिति सम्भावयामः । एतदर्थं संस्कृतोत्साहिभिर्धनिजनैः प्रयतनीयम् । वङ्गविभागशिक्षाध्यक्षेण कीदृशाय छात्राय भोजनार्थयुक्ता वृत्तिर्दास्यत इति दिदृक्षामहे ।

वेदज्ञस्य गौरवम् । जम्बू-काश्मीराधिपतेर्महाराजस्य 'रघुनाथपाठशालायां' कतिचिदध्यापकाः अपेक्ष्यन्ते । तत्र काव्यव्याकरणाद्यध्यापकानां मासिकं वेतनं त्रिंशद् रूप्यकाणि, चतुर्णां वेदाध्यापकानां तु एकैकं पञ्चविंशतिरिति निर्धारितम् । युक्तमेवेदं पाठशालाध्यक्षेण कृतम् । जडानां छान्दसानां तदेव बहु ! हा भगवति वेद विद्ये हतासि ।

वृत्तिस्थापनम्—ज्ञायते साम्प्रतं चीनेषु प्रोषितैः श्रीमद्भिः जे. सी. दत्त-प्रमुखैः कैश्चित् स्वदेशहितैषिभिर्भारतीयैः भारतीयानां शिक्षार्थिनां साहायकाय स्वामि-श्रीदयानन्दसरस्वती प्रभृतीनां केषाञ्चित् सुप्रथितानां पुरुषाणां नाम्ना कतिचिद् वृत्तयः स्थापिता इति । प्रशस्यतरोऽयमेषां महाभागानां समुद्योगः ।

अनावृष्टिः—अस्मिन् वर्षे पञ्जाव् प्रभृतिषु देशेषु अद्यापि वृष्टेर्नामापि न श्रुतं तद्देशवासिभिः । कैव कथा शस्योत्पत्तेः ? हाहाध्वनिरपि समन्ततः श्रूयते । किञ्च बङ्गेषु प्रायः सर्वत्र एतावज्जलप्लावनं सञ्जातं येन यावन्ति शस्यानि नष्टप्रायाणि । अहो ! विचित्रा खलु ऐश्वरीकी लीला । भारतवर्षे एव एकत्र जलाभावेन मानवाः कण्ठगतप्राणाः अपरत्र च प्रभूतजलेनोद्विग्नाः ॥

वैदेशिकं लवणम्—कलिकातास्थ 'हितवादि' नामके साप्ताहिकवृत्तान्तपत्रे केनचित् लवणव्यवसायि-कार्य्याध्यक्षेणेदं विज्ञापितं यत् तेन कदाचित् स्वोचितकार्य्याय 'शालिखा' नामकस्थाने (यत्र विदेशेभ्यो लवणपूर्ण-धूमयानान्यायान्ति) गत्वा तेभ्यो लवणनिष्काशनं प्रत्यक्षीकृतम् । अथ तत्र लवणाभ्यन्तरे कोऽपिपदार्थः लवणविजड़ितो दृष्टः पर मनुभवितुंनशक्तं तत्किमिति । साभिनिवेशं निरूप्य यत् तेनावलोकितं तत्तु प्रकाशयितुमपि अस्माकं लेखनी वेपमाना अग्रतोनैकपदमपि उपसर्पति ! अहो ! स खलु लवणविजड़ितः पदार्थः कस्यचिद् गोः पाददेश आसीत् । तदवलोक्य स खलु महाशयः पोताध्यक्षं अपृच्छत् किमिति । तेनोक्तं-अनेनैव प्रकारेण अस्माभिर्य्यावतीयपशुमांस माहारार्थमस्माकं आनीयते । लवणमिश्रितं मांसादिकं कालविलम्बेन नष्टं न भवतीत्यतएवास्माभिरेष: पन्थाः समाश्रित इति । अहह ! इतः परमपि किं श्रोतव्यमस्ति ? कथं नास्माकं श्रवण विवरं बधीरं जातम्; यस्य नामाप्यस्माभि र्नोच्चार्य्यते तन्मिश्रितं लवणं वैदेशिक प्रभावात् अस्माकमुदरवर्त्ति भवति ? धिगस्मान् ? सत्यपि देशीय सैन्धवे कथं अस्माभि स्तत् अपवित्रतमं वस्तु व्यवह्रियते । न केवलं हिन्दूनां महम्मदीयाना मपि तत् सर्वथा परित्यज्यम् । शूकरमांसस्यापि तत्र सत्त्वमस्त्येव । अतः प्रार्थये ज्ञात्वा कदापि एवंविध मनुचितं कर्म्म नानुष्ठेयमिति ।

शोकस्थानम्—बङ्गभाषायां सुप्रसिद्ध साप्ताहिकवृत्तान्तपत्रिकायाः

सम्पादकः स्वत्वाधिकारीच श्रीमान् योगेन्द्र चन्द्र वसुः चिराय प्राति ष्ठत इति नितरां दुनोत्यस्माकं चेतः। स खलु महोदयः वङ्गभाषायाः महदुन्नतिः संसाधिता। अपि च संस्कृत ग्रन्थानां यथा साधारणेषु प्रकाशो विहित स्तेन न तथा केनाप्यन्येन। एतादृशस्य महोदयस्य स्वर्गमने वङ्गवसुन्धरायाः वङ्गभाषायाश्च महतीक्षतिः सञ्जाता

सन्धिः—श्रूयते रूस-जापानयोः सन्धिः संजातेति सुखाकरमेव अल्पशक्ति सम्पन्ना अपि जापान-देशीयाः यादृशं विक्रमं प्रदर्शितवन्त स्तादृशं न कुत्रापि केऽपि दृष्टवन्तः। जापानानां पराक्रमं विलोक्य सर्वे एव यूरोपीया वज्रहता इव संजाताः। यातु, वयं शान्तिप्रियाः अतः शान्तिमेव प्रार्थयामः।

जयपुरे गीर्वाणवाण्यालयः—अत्र सर्वप्रकाराणि संस्कृतभाषामयानि पुस्तकानि मुद्रितानि हस्तलिखितान्यपि संगृहीतानि वर्त्तन्ते। साधुः खलु संकल्पोऽस्य प्रवर्त्तकस्य। वय मस्य सर्वथा समर्थकाः। आशास्महे च अनुदिनमेवायं उन्नतिं गमिष्यतीति।

नूतनं संस्कृतपत्रम्—श्रूयते मथुरातः 'संस्कृतभास्करे'ति नाम्ना किमपि पाक्षिकं संस्कृतपत्रं आगामि-वसन्तपञ्चमीमारभ्य प्रचलिष्यतीति। परं यावदस्य ग्राहकाणामर्द्धसाहस्रं न सम्पद्यते ताव न्न प्रचलिता भवेत् अत स्तद्रसिकैः तूर्णं तस्य सम्पादकः पण्डितश्रीरामलालशर्मा विज्ञापनीयः। पत्रादि प्रेषणस्थानम्—सतघरा, मथुरानगरम्। अस्यच वार्षिकं मूल्यम् सार्द्धद्व्यरूप्यकं भविष्यति।

प्रचारे दोषो नास्ति परं स्थायित्वे सन्दिह्यन्ते बहवः। वयं संस्कृतपत्रिकाणां बहुलप्रचारं सदैव अभिलषामः।

सनातनधर्ममहासभा—श्रीमन्मदनमोहनमालवीय श्रीकृष्णजोषीत्येताभ्यां महोदयाभ्याम् आगामिनि माघमासे कुम्भमेलावसरे श्रीप्रयागधाम्नि "सनातनधर्ममहासभा" इति काचित् हिन्दुधर्मविषयिणी परिषदाहूता भविष्यति।

एतानि संक्षेपेण तस्या महासभाया उद्देश्यानि—

(क) हिन्दुधर्मस्याधुनिकीं शोचनीयामवस्थांप्रति हिन्दुसाधारणानाम् (हिन्दूनाम्) अवधानाकर्षणम् येन च तेषां धर्मस्य स्वार्थो प्रक्षुण्णाः तिष्ठेयुः तद्विषये समवेतयत्नस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम् ।

(ख) भारतस्य विभिन्नांशेषु हिन्दूनाम् आचार-सम्प्रदायगते पार्थक्ये सत्यपि धर्मविश्वासः अभिन्न एव इत्यस्यप्रदर्शनम् ।

(ग) हिन्दूनां शास्त्रग्रन्थेभ्यो भारतस्य निखिलप्रदेशवास्तव्यानां पण्डितप्रवराणां साहाय्येन प्रसिद्धानां धर्मसमाजाध्यक्षाणां श्रुति-स्मृतिपुराणमतानुसारिणाञ्च विभिन्नसम्प्रदायानांसम्मतान् इह मुत्रपरमकल्याणसाधकान् तत्वोपदेशसारान् संगृह्य कस्यचित् लघुग्रन्थस्य प्रणयनं परिग्रहणं च ।

(घ) तस्य ग्रन्थस्य संस्कृते भारतस्य प्रधानासु देशभाषासुच प्रकाश्य वितरणार्थम्, आधुनिकया उदारशिक्षया सह धर्मग्रन्थज्ञानस्य संयोजनकुशलानां धर्मशिक्षकाणां विनयनार्थंच कस्याश्चित् समितेः स्थापनम् ।

इदं प्रस्तावितं यत् अस्याः परिषदः माघकृष्णैकादशीमारभ्य माघशुक्लपञ्चमीं यावत् (आंग्लजानुयारीमासस्य विंशद्दिवसात् ऊनत्रिंशद्दिवसं यावत्) दशदिनानि प्रयाग गङ्गातीरे अधिवेशनं भवेत् ।

तस्यां महासभायां ये खलु पण्डिता, मठस्वामिनश्च आहूताः भविष्यन्ति तेभ्यः सभाया न्यून्यतो मासपूर्वं कश्चिद् लघुग्रन्थः वितरिष्यते ।

सभायाः उद्देश्यं महत् । अस्माकमपि तस्याः सहानुभावो विद्यते ।

काशीस्थ रणवीर संस्कृतपाठशालीयपरीक्षाफलम्-

१८२७ शकाब्दे निम्नलिखिता श्छात्राः काशिक-रणवीर-पाठशालीय वैभागिकीपरीक्षाया मुत्तीर्णाः—

शास्त्रि-परीक्षायाम् न्याये—२ य विभागे

द्वारिकानाथ काव्यतीर्थः ।

वेदे—प्रथम विभागे—

विद्याधर गौड़ः ॥

साधारण द्वितीयविभागे मध्यमपरीक्षायां वा—३ य विभागे-

सिद्धेश्वर भट्टाचार्यः, टीकाराम पाण्डेयश्च ।

साधारण प्रथमविभागे प्रथमपरीक्षायां वा २य विभागे—

विद्यादत्त भट्टः ।

३ य विभागे—

१ । पूर्णानन्द त्रिपाठी ।

२ । धर्मदत्त त्रिपाठी ।

३ । पुरुषोत्तम त्रिपाठी ।

वेदे प्रथम परीक्षायां २ य विभागे—

खुसीराम गौड़ः ।

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

"सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्" ।

ऋग्वेदः ।

तृतीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, आश्विनः { षष्ठ संख्या

वैदिककालः ।

मित्रगोष्ठीपत्रिकायाः पञ्चमसंख्यायां वैदिककालनिर्णये नाना-प्रधानि मतान्युल्लिख्य अस्मद्देशीयसंस्कृतपण्डितानां मतानां शुश्रूषापि विज्ञापिता मित्रगोष्ठीसभ्यैः । अतस्तत्र विषये यथामति किञ्चिद्वक्तुमिच्छामः । अन्यथा "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूया" दिति निषेधस्य उल्लंघनं स्याद् विशेषतश्च तादृशि गहने विषयेऽस्माकम्मतीनाम् अनुचितएव लेखनी प्रयोगः ।

गरीयसां मीमांसकादीनां केषाञ्चित् प्राचां मते वेदानामुत्पत्तिरेव नास्ति । सुतरां तस्याः कालनिर्णयोऽसङ्गत एव । परन्तु वेदान्तभाष्यकाराणां शङ्कराचार्यपादानां नैयायिकानाञ्च मते वेदाना मुत्पत्तिरस्ति सातूत्पत्तिः संसारसृष्टेः प्रागेव बभूव । भगवान् हिरण्यगर्भो हि वेदद्वारा कार्याकार्य मुपदिश्य संसारं ससर्ज्जेति तेषां मते युक्तिः । यद्यपि सा युक्ति रस्माकं शिरसा धार्या तथापि हृदयङ्गमा न भवति सर्वेषामित्यतो लौकिकीं युक्ति मनुसरामः ।

वेदप्रकाशस्य बहवः कालाः श्रूयन्ते, बहुकृत्वो हि वेदानां सम्प्रदायोऽलुप्यत । एकदा पुरा लुप्ते वेद सम्प्रदाये अत्रि-वंशजो 'दत्त' नामा मुनिरुत्पद्य स्मृत्वा लुप्तान् वेदान् प्रकाशयामासेति शिशुपालवधे महाकाव्ये चतुर्द्दशसर्गे ७१ श्लोकेन महाकविना माघेनोक्तम्-यथा—

"सम्प्रदाय विगमा दुपेयुषी
रेष नाशमविनाशि विग्रहः।
स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुती-
र्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः" ॥ इति।

एतेन दत्तात्रेय समयेऽपि वेदानां लिपिबद्धाग्रन्था नासन्निति सम्भाव्यते अन्यथा "श्रुतीः स्मर्तुमभव" दित्युक्ति र्न सङ्गच्छते श्रूयते आचार्या दिति व्युत्पत्त्या श्रुतिशब्दोऽपि श्रवणेन ज्ञातत्वबोधको भवति। भागवतेऽपि दत्तात्रेयोपाख्याने लुप्तानां वेदानां पुनः सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात् दत्तात्रेयो विष्णो रवतार इत्युक्तम्। तस्मात् दत्तात्रेयस्य कालो वेदप्रकाशस्य काल इति ज्ञायते। स दत्तात्रेयः कदा जन्म लेभे कदावा वेदान् सस्मारेति पण्डितैर्निर्णेयतां स समयः। तदनन्तरं पुनरपि वेदसम्प्रदायोऽलुप्यत। लुप्ते वेदसम्प्रदाये भगवान् कृष्णद्वैपायनो नानास्थानेभ्यः संगृह्य श्रुतीः सहस्रेण शाखाभिर्विभेजे इत्यत एव 'वेदव्यासेति' तस्य ख्यातिर्बभूव। ततः प्रभृति वेदा लिपिबद्धा वभूवुरिति सम्भावयामः। इत्थं ततः प्रभृति वेदानां लिपिबद्धा ग्रन्था अजायन्तेति निर्णीयतां पण्डितैर्वेदव्यासस्य वेदविभागसमयः। ततः पुनरपि वेदानां सम्प्रदायोऽलुप्यत, शिष्योपशिष्येभ्यो मिथः प्रदानम् अर्थात् शब्दोच्चारणपूर्वमुपदेशः सम्प्रदायः। लुप्ते तस्मिन् वेदसम्प्रदाये 'वाजिरावपेशवा" नामकः सुगृहीतनामा कश्चिन् महाराष्ट्रीयो राजा वेदसम्प्रदायम् पुनः प्रवर्त्तयामास, स एव सम्प्रदायो विस्तीर्णः सन्नद्यापि तत्र तत्र देशे वर्त्तते। अतः स समयो निर्णीयतां पण्डितैः। एवं त्रयः काला वेदसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तका इति। एकविधो वेदकाल निर्णयः।

यदि च वेदसम्प्रदायप्रवृत्तिकाला इत्थं निर्णीयन्ते तथापि वेदोत्पत्तेः कालः क इति प्रश्नस्तदवस्थ एवास्ति, न तस्य किञ्चिदुत्तरं जातमिति चेत् दृश्यते—यदि च ब्रह्मैव वेदान् प्रणिनाय उपदिदेश वा तथापि वेदद्रष्टॄन् ऋषीनेव वयं वेदप्रणेतॄन् मन्यामहे। ऋषयो हि

…वामित्रादयः परोक्षेण दिव्येन (ज्ञानमयेन) चक्षुषा ब्रह्मणः सका-त् वेदान् ददृशुः ततस्ते तान् वेदान् मनुष्येषु प्रकाशयामासुरिति …य ऋषिभ्यो वयं ऋणिनः। तदृणञ्च वेदोपदेशग्रहणमेव, स्वा-…येन तस्मादृणाद् वयं मुक्तिं लभामहे इति तानेव ऋषीन् वेदक-…न् वयं ब्रूमः। एवञ्च वेदानां कर्त्तारो बहव एव ऋषयः न तु क-श्चिदेकः। यस्य मन्त्रस्य यः ऋषिः तस्य मन्त्रस्य तमेव कर्त्तारं प्रणे-तारं वा जानीमः। यथा गायत्र्या विश्वामित्रऋषि रिति गायत्रीम-न्त्रस्य विश्वामित्रमेव प्रणेतारं कर्त्तारं वा कथयामः।

गायत्री च च्छन्दसां (वेदानां) माता।

श्रीमहेशचन्द्र शर्म्मा।

शुक्तिरजतम्।

(पूर्वताऽनुवर्त्तते)

न च रजतमपि शुक्तिकायाः समग्रेष्वप्यंशेष्वध्यस्यते; न हि शु-क्तिकाया नीलादिभागेऽपि नयनसंयोगे रजतमारोप्यते;—यतः शुक्ति-स्वरूपविशेषज्ञानसामग्री नीलपृष्ठादिस्तत्र रजताध्यासे प्रतिबन्धकतां करोति। अथ शुक्तश्चाकचिक्यादिविशिष्टे भागे चक्षुः संयुज्यते, भवेदेवाध्यासः; नहि तद्भागे तदानीं शुक्तित्वरूपविशेषज्ञानसाम-ग्र्यस्ति। ननु चाकचिक्यादिविशिष्टभागे यदा नयनं सन्निकृष्यते, तदापि शुक्तिज्ञानविशेषसामग्र्यस्ति ततश्च यथा नीलादिभागे नयन-सम्बन्धे नाध्यासः, तद्वदिहापि मास्तु—इति चेत्? इदमत्र समाधा-नम्—यदि च तत्र चाकचिक्यादिकं न शुक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकम्, अपितु तत्सामग्र्येव—भवति हि तादृशचाकचिक्यसद्भाव एव शुक्ति-ज्ञानम्, तथापि दूरत्वाल्पालोकादिदोषेण शुक्तित्वाभिव्यञ्जकनील-पृष्ठांशे नयनासंयोगेन च, न तादृशचाकचिक्यादिमात्रं शुक्तिज्ञानसा-मग्री; ततश्च रजताध्यासे न कोऽपि बाध इति।

अयमेव न्यायः समुद्रोदके नीलशिलाध्यासस्थले । तत्रापि यथो दकस्य शुक्लरूपात्मकं जलराशित्वादिरूपं च विशेषदर्शनं नीलशिलातलाध्यासस्य प्रतिबन्धकम्, एवं शुक्लरूपदर्शनसामग्री जलराशित्वरूपविशेषदर्शनसामग्री च प्रतिबन्धिके । जलराशित्वरूप विशेष दर्शनसामग्री च तरङ्गादिरेव । तत्र दूरत्वादिना इन्द्रियदोषादिना च तरङ्गादिर्न गृह्यते । अतो जलराशित्वादिरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावात् नीलशिलाद्यध्यासे न कश्चिद् विरोधः विस्तृतवस्त्रखण्डे वस्त्रविस्ताररूपविशेषदर्शनसामग्री-सद्भावादेव न प्रथमं पुण्डरीकमुकुलाध्यासः । अथ कर्त्तनादिना तदेव वस्त्रखण्डं मुकुलाकारं क्रियते, ततः प्रतिबन्धकाभावाद् भवेदेव पुण्डरीकाध्यासः ।

पूर्वोक्तेषु निखिलेष्वपि मतेषु अविद्यापरनामकाद् अज्ञानादेव जगदुत्पद्यत इति स्थितम् । एतादृशं रजतं प्रातिभासिकनाम्ना ख्यायते। यावद्धि 'नेदं रजतमिति' ज्ञानं नोदेति, तावत् सत्यरजतात् तस्य रजतस्य न कोऽपि भेद उपलभ्यते । यथा सत्यरजतदर्शनेन हर्षपुलकादय आविर्भवन्ति, प्रातिभासिकरजतदर्शनेऽपि तथैव भवन्ति। इयांस्तु तयोर्भेदः—प्रातिभासिकस्थले त्वरितमेव विशेषज्ञानेन अज्ञानं निवर्त्तते, अज्ञाननिवर्त्तनाच्च तत् कार्यं रजतमपि निवर्त्तते, न च चिरं प्रातिभासिकेन पदार्थेनास्माकं व्यवहारः सिध्यति । सत्यरजतस्थले तु (व्यावहारिके) न तथा शीघ्रं तत्त्वज्ञानोदयः,अत एव तेनाधिककालपर्यन्तं व्यवहारः क्रियते । वस्तुतस्तु यथा प्रातिभासिकं रजतं मिथ्या—अनिर्वचनीयम्, सत्यरजतमपि तादृशमेव । भेदस्त्वयं यदेकस्य किञ्चित् पूर्वम् अपरस्य तु किञ्चित्परं निवृत्तिरिति। अयमेव अनिर्वचनीयवादिनां वेदान्तिनामभिप्रायः ।

मीमांसकास्त्वाहुः—'इदं रजतम्' इति नेदमेकं ज्ञानम्, अपितु ज्ञानद्वयमात्रं वर्त्तते । एकं स्मृतिरूपम्, अपरमनुभवरूपम् । अत्रापि 'इदमंशो'ऽनुभवः, 'रजतांश'स्तु स्मृतिः । काचकामलादिनयनदोषेण पुरोवर्त्तिनि शुक्तिपदार्थे चक्षुःसंयोगे सति शुक्तिकाया इदन्त्वांश-

त्वं गृह्यते, न तु शुक्तित्वांशोऽपि। तस्मिंश्च गृहीते शुक्तिकाया रजतेन सादृश्यसद्भावात् रजतविषयिणी स्मृतिर्जायते। यद्विषयिणी स्मृतिः, तत्खलु पूर्वमनुभूतमित्यवश्यं सा स्मृतिः प्रकाशयेदेव; तादृश एव हि तस्याः स्वभावः प्रकृते तु नयनादिदोषप्रभावेण स्मृतिर्न तथा प्रकाशयितुं शक्नोति। अतो रजतत्वांशे वस्तुतः स्मृतिरूपमपि ज्ञानं स्मृतित्वेनाप्रकाश्य अनुभवरूपेण प्रकाशते। ततश्च इदन्त्वांशज्ञानम् (अनुभवः) रजतत्वांशज्ञानं (स्मृतिः) चान्योन्यं भिन्नमपि उक्तेन कारणेन भिन्नमिव भाति। अतो युज्यत एव 'इदं रजतमिति' अनुभवरूपं ज्ञानम्।

स्थूलतोऽयं खल्वेषामाशयः—शुक्तिकायां चक्षुःसंयोगे सति, नयनदोषवशेन शुक्तिरूपविशेषांशस्य ज्ञानं नोदेति, किन्तु इदन्त्वांशमात्रस्यैव। तेन च ज्ञानेन रजतस्य स्मृतिर्जायते। रजतस्य ज्ञानं स्मृतिरूपमपि दोषादेव न तथात्वेन प्रकाशते, अपि त्वनुभवरूपमेव भाति। तादृशं ज्ञानं च सम्मिलितं सत् 'इदं रजतम्' इत्याकारकं भवति। ततश्चोपपन्न एव तदुपगतो निखिलो व्यवहारः। अयमेव 'अख्यातिवाद' इत्युच्यते।

नैयायिकास्तु ब्रुवन्ति—न किञ्चित् प्रातिभासिकं रजतमुत्पद्यते, नापि रजतस्य स्मृतिः न वा तस्याः स्मृतेर्दोषवशेनाभानम्; किन्तु शुक्तिकायां नयनसंयोगे सति नयनदोषदूरत्वास्पष्टालोकाद्यपराधेन शुक्तिकायाः शुक्तित्वरूपो धर्मो न गृह्यते, कल्पते च तत्र तत्र सादृश्याद्रजतत्वरूपं धर्मान्तरम्। तथाच शुक्तिकैव रजतत्वरूपेण कल्प्यते इति। अयमेव 'अन्यथा ख्यातिवादः'।

अत्रापराण्यपि मतान्तराणि यथावकाशं प्रदर्शयिष्याम इति।

विश्वेश्वर शर्मा।

नामपदानामुत्पत्तिः ।

गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादीनां नामपदानां पूर्वं कथमुत्पत्तिर्जाता, कथं नु गौर्गौरुच्यते, नत्वश्वः; कथं वाश्वः अश्वपदेनोच्यते, न तु गौरिति विदुषां कश्चित् सविशेषानुशीलनविषयो भवितुमर्हति । तेन प्रथमं तत्तत्पदप्रयोक्तॄणां तत्तद्वस्तुविषये किं कियद्वा चिन्तनमासीदिति बोद्धुं शक्यते । आरब्धे सन्दर्भे तदेव किञ्चिदालोचयिष्यते

नेयं चिन्ता नवीना, नैरुक्तैर्वैयाकरणैश्च बहुपूर्वमेवायं विषयश्चिन्तितः । तेषामेव मतानीह प्रदर्श्यन्ते ।

आचार्यस्य शाकटायनस्य यास्कादीनां नैरुक्तानां च मते नामान्यविशेषेण आख्यातपदोत्पन्नानि । तथाच "भावप्रधानमाख्यातम्" इति यास्कोक्तेः क्रियाप्रधानानि पचतीत्यादीनि पदानि आख्यातानि । एतेभ्य आख्यातेभ्य एव सर्वेषां नाम्नामुत्पत्तिः । एवं च यस्मिन् वस्तुनि या क्रिया दृष्टा, तत्क्रियानुसरणेन तयैव क्रियया तस्य वस्तुनो नाम क्रियते, यथा पचतीति पचनक्रियया तत्कर्तुः पाचक इति नाम । यथाचेदं तथापराण्यपि सर्वाणि नामानि तादृशरीत्या आख्यातजातानीति तेषामभिप्रायः ।

अयं च सिद्धान्तो वैयाकरणेष्वपि केषाञ्चित् सम्मतः, अपरैस्तु वैयाकरणैः, नैरुक्तेनापि सता गार्ग्येण च न तन्मतमाद्रियते । एतन्मते नामपदानां कानिचिदेव आख्यातजानि, न तु सर्वाण्यपि । अतएवैभिरुच्यते :—

सत्यं, तानि खलु नाम पदानि युष्माकमिव अस्माकमपि मते आख्यातजानि, येषां वक्ष्यमाण लक्षणमस्ति । तथाहि—

त्रिविधानि खलु नामानि दृश्यन्ते-कानिचित् प्रत्यक्षक्रियाणि, यथा—कारको, हारका इति; अपराणि प्रकल्प्यक्रियाणि, यथा—डित्थो, डवित्थः, अरविन्दोऽर्वाङ्, इति । एवं सति, येषु नामसु उदात्तादिः स्वरः, प्रकृतिप्रत्ययौ च लक्षणेशास्त्रविहितया उपपत्त्या युक्ताः, धातुना चानुगताः, तानि नामानि आख्यातजानि न त्वेभ्योपराण्यपि ।

थाविशेषेण सर्वेषामेव नाम्नामाख्यातजत्वं स्वीचिकीर्ष्यते, तर्हि स
दी तत्पक्षेऽस्माभिः प्रदर्शितान् दोषानुद्धरतु ।

१ । सर्वेषां नाम्नामाख्यातजत्वे—यया क्रियया एकस्य वस्तुनो
म क्रियते, यदि सैव क्रिया अन्यस्य कस्यापि स्यात्, तर्हि तस्यापि
स्तुनः तयैव क्रियया नामकरणमापद्यते । एवं च यदि 'अध्वानम-
त' इति तत्कर्तुः प्राणिनः 'अश्व' इति नाम स्यात्, तर्हि अनश्वो-
प यदि कश्चित्प्राणी अध्वानमश्नुवीत, तदा सोऽपि 'अश्व' इति
नीयः स्यात् । न तु कथ्यते । इत्थं, यदि तर्दन क्रियायोगात्
गस्य 'तृण' नाम, तर्हि यः कश्चित् तृन्द्यात् स एव तृणपदवाच्यो
वतु न तु भवति । तथा च एकक्रियायोगादनेकेषाम् एकनामधेयत्व-
सङ्ग इत्येको दोषः ।

२ । अन्यच्च, क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे यावतीभिः क्रि-
ाभिरेकं द्रव्यं संयुक्तं स्यात्, तावतीभिरेव क्रियाभिस्तस्य नाम
यात् । तथा च येयं गृहस्य स्थूणा, सा खलु 'दरे (गर्त्ते) शेते' इति
स्या "दरशयेति" नाम भवितुं युक्तम् । एवमस्यां वंशः सज्यत
ति सञ्जनीति नाम धेयं भवतु । न तु भवति । तथाच अनेकक्रिया-
ोगादेकस्य अनेकनामधेयप्राप्तिप्रसङ्ग इत्यपरो दोषः ।

३ । किञ्च, पुरुषाश्वादीनां नामपदानां यौ खलु प्रकृतिप्रत्ययौ
यायलक्षणानुगतौ, ताभ्यामेव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां यथानियमं तानि
दानि कथनीयानि;—यथा हि तेषां पदानामर्थः सुबोधो भवेत । एवं
च, 'पुरि शेते' इति निमित्तमादाय पुरुषः 'पुरुषो' भवतीति युष्मा-
भिरुच्यते; परन्तु 'पुरुष' इति कथिते, तस्यावयवार्थः न स्पष्टं प्र-
काशते, अतः 'पुरुष' इत्यनुक्त्वा "पुरिशय" इत्येव कथनीयम्, तथा-
र्थबोधसौकर्यं भवेत् । एवम्, 'अध्वानमश्नुत' इति 'अश्व' इत्य-
नुक्त्वा 'अष्टा' इत्येव वाच्यम्; तृणमित्यकथयित्वा 'तर्दन' मिति
वक्तव्यम् । न तु कश्चित्कथयति । न च तेषु तेषु पदेषु विद्यमानाना-
मपि क्रियाणां परोक्षीकरणे किमपि कारणं दृश्यते ।

४। अपिच, शाकटायनादयो हि निष्पन्नपूर्वं नामधेयं कतमस्मा धातोः कतमेन प्रत्ययेन तन्निष्पन्नमिति विचारयन्ति, 'पृथिवीति' न मधयं पूर्वमेवोत्पन्नम्, अथ तैरस्य प्रकृतिप्रत्ययादिकमन्विष्यते, द्दृश्यते च 'प्रथनात् पृथिवीति'। अत्र जिज्ञासामहे—यदीयं प्रथना पृथिवी, तर्हि पूर्वमस्याः प्रथनं नासोत्, अथ केनापि प्रथनं कृतमित्या याति। तत्र कोनामास्याः प्रथनमकरोत्, किमाधारश्चायमासोत्त्वा मीम्, नहि तदा कश्चिदस्याधारः सम्भवति*। ततश्च प्रथनस्यैवा भावेन प्रथनादिक्रियामूलकान्येतानि नामपदानीति न शक्यते वक्तुम्।

५। अयं चापरोऽद्भुततरः पदसंस्कारः शाकटायनेन प्रदर्शितः 'सत्यम्' इति किमपि पदमस्ति। तदिदं तेनेत्थं साध्यते—अस्ते र्धातोः 'सत्' इति, एतेश्च (रणगतौ) ण्यन्तं रूपं कृत्वा 'य' कारमात्रं गृहीत्वा 'सत्' इत्यस्योत्तरं स्थाप्यते। ततः 'सत्यम्' इति पदं जायते अर्थश्चास्य—'सन्तम् अर्थम् आययति-प्रत्याययतीति'। तदनेन दृश्यते शाकटायन एकैकस्मात् पदात् पदान्तराद्धीन् संस्कृतवानिति,—यत्र खल्वर्थो न शब्देनानुगतः, यत्र च शब्दोऽपि न धातुना सम्यक् साधयितुं शक्यते। एतादृशेषु स्थानेषु 'सर्वाणि नामान्याख्यातजानीति केवलमात्मनः प्रतिज्ञां रक्षितुं काशकुशालम्बनमिव कृतं शाकटायनेन।

६। अन्यदपि, अभियुक्तैरुच्यते—क्रिया नामेयं किमपि सत्त्व माश्रित्य तिष्ठति; अतः क्रियातः पूर्वमेव सत्त्वस्य सद्भावो वक्तव्यः अन्यथा तदभावात् किमाश्रित्येयं क्रिया तिष्ठतु। तथा च यदि क्रियातः पूर्वमेव सत्त्वस्य स्थितिः प्रमाणसिद्धा, तदा अपरकालीनया क्रियया पूर्ववर्त्तिनः सत्त्वस्य संज्ञा कथं नाम सङ्गच्छेत? संज्ञा खल्वियं द्रव्यस्योत्पत्तिसहभूता; क्रियानिरपेक्षया हि संज्ञया अभिसम्बन्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते। अतो नेदमुपपद्यते सर्वाणि नामान्याख्यातजानीति।

---

* अयं चान्यतमो हेतुरीश्वरनिराकरणे मीमांसकानाम्। द्रष्टव्यं— मीमांसा श्लोकवार्त्तिकम्, (सम्बन्धाक्षेपपरिहारः), एवं मित्रगोष्ठी-पत्रिका १ वर्ष ११।१२ सं "मीमांसादर्शने ईश्वरवादः"।

शाकटायनानुयायिभिः नैरुक्तैश्चैत आक्षेपा इत्थं प्रतिक्षिप्यन्ते :—

१। सर्वं नामपदं क्रियाजमित्युक्ते न कश्चिद्दोषः सम्भवति । यत्तु थयसि—'सर्वेषां नाम्नामाख्यातजत्वे यथा क्रियया एकस्य वस्तुनो म क्रियत' इत्यादीति, न तत् किञ्चित्; पश्यामः,—समानकर्मणामपि नानां तेन कर्मणा केषाञ्चिदेव नामधेयप्रतिलम्भो भवति, न त्वन्ये-म् । तद्यथा—तक्षन् कश्चित् तक्षोच्यते, तक्षन्नप्यन्यो न तक्षोच्यते; रिव्रजन् कोऽपि परिव्राजको भवति, अपरो न भवति; भूम्यां जातः ऽपि भूमिजोऽभिधीयते, नान्य इति । न च तावता तक्ष्णः तक्षण-मित्तं नामधेयं न भवतीति; न वा परिव्राजकादीनां परिव्रजनहेतु-म् । किमत्र कारणमिति चेत् लोकमेव पृच्छ, तमेवोपालभस्व । ना-ाभिरयं नियमः कृतः । अथवा क्रियातिशयकृत एव नियमो भवेत् । हि यदतिशयेन करोति, अनेकक्रियावत्त्वेऽपि तस्य तयैव क्रियया मधेयं भवति । विद्यमानयाप्यनया क्रियया अपरस्य तन्नामाभावे-ि, क्रिययैव हि कयाचित् तत्स्थितया तदभिधेयं भवति । तथा च क्रियायोगादनेकेषाम् एकनामधेयत्वप्रसक्तिरूपो दोषो नास्ति ।

२। एतेन अनेकक्रियायोगादेकस्य अनेकनामधेयत्वप्रसङ्गरूपः र्शितो द्वितीयो दोषोऽपि प्रयुक्तो वेदितव्यः । सतीष्वप्यनेकासु यासु परिव्राजकस्य परिव्रजनक्रियामन्तरेण नान्यया नामधेयप्राप्ति-ति ।

३। यदुक्तं पदानामर्थबोधसौकर्यार्थं 'पुरुष' इत्यनुक्त्वा "पुरि-" इति वक्तव्यम्, तृणमपि च वक्तव्ये तर्दनमिति, तत्रोच्यते — यमस्माकमपराधो न वा शास्त्रस्य; प्राक् प्रयुक्तस्य हि शब्दस्य ाख्यानं शास्त्रानुसरणेन क्रियतेऽस्माभिः । तत्र येन प्रथमं श दः प्रयुक्तः तस्यैवापराधो भवेत् । प्रयोक्त्रा हि तथा केचित् शब्दाः क्ताः, यथा ते सर्वेषां प्रतीतार्था भवन्ति, अन्ये तु केचिदप्रती-र्थाः । तत्र अप्रतीतार्थानां शब्दानां प्रतीतार्थत्वं क्रियत एव शा-ण । यथा आख्यः, अटणारः, जागरूक इत्यादयः—आख्यः,-अग-

वान्,* आटणारः,‡—अटनशीलः, † जागरूकः—जागरणशील इति।

४। यच्चोक्तं—यदि प्रथनात् पृथिवी, तर्हि कस्तस्य प्रथनकर्त्ता किमाधारश्च स आसीदिति, तदप्यकिञ्चित्करम् मा नामेयं केनापि प्रथिता भवतु, तथापि पृथुत्वदर्शनादेवास्याः पृथिवीतिनाम, न खलु सर्वैर्दृश्यमानमस्याः पृथुत्वमपह्नोतुं शक्यम्। अथापह्नूयेत, सर्वदृष्टहानं प्रसज्येत। नचैतदिष्टम्।

५। यदुक्तं—शाकटायनेन शब्देनानुगतेऽर्थे पदेभ्यः पदान्तराणामर्द्धाः संस्कृताः, यथा "सत्यम्" इत्यस्मिन् पदे, तच्चायुक्तमिति तत्र ब्रूमः—यः खलु शब्देन अननुगते अभिधेयेऽर्थे पदं संस्करोति स पुरुषः तादृशेन संस्कारेण गर्हणीयः न पुनरयम् आचार्यः शाकटायनः, योऽर्थानुगतैरेव धातुभिः पदं संस्कृतवान्। सन्तमर्थम् आययति—गमयतीति सत्यम् इत्यस्त्येव शब्दानुगतोऽर्थः। दृश्यते च ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि रूढिमनुसृत्य पदव्युत्पादनम्। यथा शतपथब्राह्मणे—

"तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति; हृ इत्येकमक्षरम्, अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद; द इत्येकमक्षरम्, ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद; य इत्येकमक्षरम्, एति स्वर्गं लोकं य एवं वेद इति"।

(१४. ८. ४.१)

एवं च हरतेर्ददातेरेतेश्च धातुभ्यो हृदय शब्दः।

६। यदप्युक्तं—पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्यापरकालीनया क्रियया नामधेयं न सम्भवतीति। तदप्यचारु। पश्यामो वयं पूर्वमुत्पन्नानामपि केषाञ्चित् पश्चात्कालीनयापि क्रियया नामधेयं भवति केषाञ्चिन्न भवतीति; यथा कश्चिद् बिल्वं भक्षयिष्यतीति भविष्यन्त्या क्रियया

* "रूपादाहत प्रशंसयोर्यप्" (पा॰ ५.२.१२०) इत्यत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विधानात् मत्वर्थीययप्।

† पा॰ ४.१.१३० द्रष्टव्यम्।

‡ "पा॰ ३.२.१६५."

ल्वादो नाम भवतीति । तस्माद् युक्तमेवैतद् यत् सर्वाणि नामान्याख्यातजानीति ।

नामपदानामुत्पत्तिविषये श्रीमता यास्केन स्वकीये निरुक्ते, श्रीता दुर्गाचार्येण च तद्व्याख्याने यदुक्तं, तदेवास्माभिः संक्षिप्याधात् संनिवेशितम् ।

गार्ग्यस्य तन्मतानुमोदिनामुक्तानां वैयाकरणानां च मते 'कर्त्ता, रकः, पक्ता पाचक इत्येवमादीनां प्रत्यक्षक्रियाणां नामपदानामाख्यादेवोत्पत्तिः । प्रकल्प्य क्रियाणां गौः, पुरुषः, अश्व इत्येवमादीनाम्, विद्यमानक्रियाणां च डित्थ-डवित्थादीनां नाख्यातत उत्पत्तिः; त्वत्र अर्थप्रत्यायनार्थं क्रियानैरपेक्ष्येण केवलं शब्दव्यवहार एव यते । केवलमश्वादिपदव्युत्पादनार्थम् अशनक्रियोत्प्रेक्ष्यते । न तु स्तुतोऽपि अशनक्रियायोगाद् अश्वः अश्वोभवतीति ।

नैरुक्तैर्वैयाकरणैकदेशिभिश्च अविशेषेण सर्वेषामेव नाम्नामाख्याजत्वं घुष्यते । यद्यपि केषुचित्पदेषु नामधेयहेतुभूता क्रिया स्पष्टं न तिभासते, तत्रापि यावच्छक्यं सोत्प्रेक्षणीया । न हि केनचित्तदशयत्वे क्रियापि तत्र न स्यादिति । पुरुषाशक्तिः खल्वेषा । प्रथममुद्यमानो हि स स शब्दः क्रियात एवोत्पन्न इति विज्ञायते ।

गार्ग्येण शाकटायनपक्षे ये नाम दोषा आशङ्किताः, अनुयुक्तैः नैरुक्तैः शाकटायनानुयायिभिस्ते समाहिताः । युक्तयश्च ताः समीनाः । गार्ग्यपक्षे तु येषां नाम्नामाख्यातजत्वं तैर्नाङ्गीक्रियते, तेषात्पत्तौ किमपि कारणं नोपलभ्यते । अवश्यमयमनुयोगविषयो यत् थं न्वयमश्वः 'अश्व' इत्युच्यत इति । गार्ग्यपक्षेऽत्र न कापि हृदयमा प्रत्युक्तिरस्ति । मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य प्रथमं मन्त्रभागः, तो ब्राह्मणभागः । ब्राह्मणं विना नापरं किञ्चिन्मन्त्राणां प्राचीनतमं ाख्यानमस्ति, तच्च ब्राह्मणं शाकटायनपक्षमेव समर्थयते । मन्त्रस्थितानां नामपदानां व्याकरणावकाशे ब्राह्मणेन शाकटायनादिभूतैव पतिः प्रदर्शिता । उदाहृतं शतपथब्राह्मणवचनं तत्स्पष्टीकरोति ।

अन्यच्च—"यदसर्पत, तत्सर्पिरिति," "यन्नवनीतमभवदिति" चेत्य दीनि परःशतानि नामपदनिर्वचनानि ब्राह्मणग्रन्थेषु दृश्यन्ते । य क्रियायोगात् सत्वानां नामधेयप्रतिलम्भो नाभविष्यत्, तर्हि वेदाि माष्यभूतेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु तादृशं निर्वचनं नादृक्ष्यत ।

वैदिकशब्दानामालोचनयाप्ययमर्थः स्पष्टीभवेत् । तदानीं किल त्यन्तप्राचीनसमये तत्रभवद्भिरृषिभिर्यस्य वस्तुनो यः क्रियोप लब्धा, तयैव तन्निर्दिष्टम् । यदा खलु तैरालोकितम् आलोचितं यन्नदी मनुष्य इव सरतीति, तदा तैस्तस्याः सरणकर्त्तृत्वेन सरि दिति नाम कृतम्; एवं यदा नद्याः प्रवाहध्वनिराकर्णितः, तदा ध्वनि कर्त्तृत्वेन 'धुनीति,' 'नदीति' वाभिधेयं जातम् । यदा च तस्या हल वद् गमनं वीक्षितं तदा 'सीरीति' हलनाम्नैव साभिहिता । यदा मात्रेव पुत्राणां तथा क्षेत्राणां पालनं कृत, तदा सा 'माते'त्येव कीर्त्तिता । इत्थं यदि प्राचीनतमानि नामपदान्यालोच्येरन्; ता तेषामाख्यातजत्वं चारुतरं विज्ञायेत । एषां पदानामुत्पत्तिसमये मन्त्र णामाविर्भावकाले श्रीमद्भिरृषिभिरात्मसादृश्येन तदानीं परिदृश्य मानेषु पदार्थेषु तत्तत्क्रियादर्शनात्, तत्तत्कर्तृत्वेनैव हि तेषामभिधे कृतम् † । क्षणमालोचनेनैवेदं सर्वेषां प्रतिभायात् ‡ । तदिदं संख्या न्तरं दिदर्शयिषामः ।

विधुशेखर शर्मा ।

---

* सरितः, नद्यः, धुनयः, सीराः मातरः इत्यादयः शब्दा नदीनाममध्ये निघण्टौ पठिताः । १अ० १३ख० ।

† If we want to know, for instance, what the ancients thought when they spoke of a river, the answer is, they thought of it exactly what they called it, and they called it, as we know in different ways, either the runner (सरित्), or the noisy (नदी or धुनिः); or if it flowed in a straight line, the plougher or the plough (सीरा-नदी, सीरा-हलम्), or the arrow; or if it seemed to nourish the fields, the mother (मातृ), or if it separated and protected one country from another, the defender (सिन्धु from सिध्, सेधति, to keep off)"—Max Muller's *The Hibbert Lectures on origin and growth of Religion*. P. 191.

‡ "Everything named as active" *ibid.* P. 192.

भारतस्य वर्णमाला वर्णलिपिश्च ।

(पूर्वतोऽनुवर्त्तते)

संस्कृतवर्णमाला सर्वाभ्यो योग्यतमा इति स्वीकृतेऽपि अक्षरम-तरेण को निर्णयः स्यात् ? अस्य प्रश्नस्योत्तरं न सुकरं, जनप्रकोपश-ङ्कासम्पर्कात् तस्य । जनप्रकोपश्च पैशुन्येन नित्यसंबद्धः । संग्रामो-ऽत्र भारतप्रचलितविभिन्नलिपि-सम्बन्धी । ताश्च लिपयः प्रायः सर्वा एकवर्णमालाकाः । भारतस्य साधारणवर्णलिपिः कथं वङ्गलिपिरेव भवितुमर्हति न कैथीया गुर्जरीया वा इत्यस्मिन् विषये कोऽपि विशेषहेतुर्नास्ति । भवेन्नाम वङ्गभाषा साहित्यसमृद्धया सौभाग्यवती, तथापि वङ्गलिपिः तेलेगुलिपेः तामिलाद् भिन्नाया अन्यस्याः कस्या-श्चिल्लिपेर्वा न विशिष्यते । आदर्शः सर्वासामेक एव । आकृतिभेदः न गुर्वर्थः । यान् खलु हेतूनवलम्ब्य रोमकारबीयाभ्यां वर्णमालाभ्यां संस्कृतवर्णमालायाः श्रेयस्त्वं प्रतिपादयामो वयं ते तु हेतवो विभि-न्नभारतीयलिपीनां तारतम्यविचारे न प्रयुज्यन्ते । यो मया भाषा-ऽमक्तो हेतुः पूर्वम् प्रदर्शितः स समर्थितपक्षं लिपिविशेषं वर्जयित्वा अन्यासां सर्वासां लिपीनां विरुद्धं गच्छेत् । अत्र हि वयं न कस्यापि साधारणशत्रोः प्रतिपक्षाः इति वक्तव्यम् ।

वर्षशतकात् पूर्वं भारते बहुसंख्यका लिपयः प्रचलिता आसन् । १८७७-तमे आंग्लवर्षे द्वाषष्टिः आदर्शाः संगृहीताः अभूवन् । अधुना प्रचलितानां लिपीनां मुख्यास्तु उड़्-(Uriya) वङ्गीय-कैथी-नागरी-तेलेगु-तामिल-कानरीय-महाराष्ट्रीय--गुर्जरीय-गुरुमुखी--गुण्डीत्य।ख्याः लिपयः । एतद्व्यतिरिक्ता भारतस्य बहुप्रदेशेषु प्रचलिता विशेषतः सिन्धु-पञ्चनद-युक्तप्रदेश-विहारेषु प्रचलिता महम्मदीयैश्च समग्रे भारते व्यवहृता पारसीका च अन्यतमा । आसामाकृतिभेदाः परि-स्फुटाः परं सादृश्यमपि स्फुटम् । ब्रह्म-सिंहल-प्रचलिते लिपी अपि अस्मिन्नेव संस्कृताधिकरणे अन्तर्निवशयेयम् । लिपीनां साहित्यानांच तादृशस्य भेदबाहुल्यस्य एतदेव फलमभूत् यद् यद्यपि आंग्लशास-

नाधिकारे प्रादेशिकसाहित्यानि क्रमशोवर्धमानानि सन्ति, तथापि तानि परस्परस्वतन्त्राण्येव, विभिन्नप्रदेशवासिनश्च स्वेतरप्रदेशसाहित्यस्य हिन्दीसाहित्यस्य वा उन्नतिविषये स्तोकमेव जानाति । तत्र तु अयमेव हेतुर्यत् भवत्पुरतः द्वौ अन्तरायौ विद्येते एको भाषासम्बन्धी । यदि कश्चिद् हिन्दीभाषामालपेत, तर्हि भवान् ताम् अनायासेनैवावबोद्धुं तथैव चासम्यक् आलपितुम् अपि शक्नुयात्, परं विहारवासिभिः व्यवहृतायाः कैथि-लिपेः पठने भवान् भृशं क्लेशमनुभवेत् । यदि भवतः (वङ्गवासिनः) पञ्जनदवासी कश्चिद्बन्धुः स्वस्यां मातृभाषायां परं वङ्गाक्षरैर्लिखितं भवते कामपि लिपिं प्रेषयेत्, तर्हि भवान् तां पठितुं शक्नुयात् । किं च, वङ्गाक्षराभिज्ञाय तस्मै वङ्गभाषया प्रत्युत्तरं दातुं प्रभवेत् । एवमुभावपि भवन्तौ परस्परभाषयोः किंचिज्ज्ञौ चेत् परस्परस्याभिप्रायं बोद्धुं शक्नुयाताम् । परं लिपि (अक्षर)-भेदः ईदृशे परस्परभावविनिमये महान् अन्तरायः । तदभावे परस्परसंव्यवहारः सुकरः स्यात् । 'पारी'-प्रवासी कश्चित् आंग्लपुरुषः अनभिज्ञोऽपि 'फ्रान्स'देशभाषायां तत्रत्यानां रथ्यानां प्रसिद्धस्थानचयानां च नामानि गृहनिर्णयार्थीः संख्याश्च पठितुं समर्थो भवेत् । परं काशीं गन्तुकामः कश्चिद् वङ्गवासी 'ष्टेशने' (यानविरतिस्थाने) दृष्ट्वापि 'काशी'-नामाङ्कितं फलकं लिपिज्ञानाभावात् न तत् नाम पठितुं शक्नुयात्, येनासौ यानाद् अविलम्बमवतीर्य विश्वनाथमहादेवपूजने त्वरमाणः स्यात् ।

प्रायो वयं भारतीयभाषा मपेक्ष्य यूरोपीयभाषासु अधिकतरमभिज्ञा भवामः । अपि पश्चिमभारते उत्तरभारते वा वङ्गभाषोत्कर्षसाधकयोः विद्यासागराक्षयकुमारयोरिव महापुरुषयोराविर्भावोऽभूत्, अपि वा वङ्किमचन्द्रसदृशाः ग्रन्थकाराः (लेखकाः) मधुसूदनसदृशा वा कवय उत्पन्नाः ? बहव एवास्माकम् एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुमसमर्थाः । अज्ञतायाश्चास्माकम् एतदेव कारणं यत् प्रदेशान्तरप्रचलितभाषाणां नवीनायाः कस्याश्चित् लिपेर्वा शिक्षायां नास्माकं प्र-

र्त्तविद्यते । भाषाणामपेक्षया वर्णलिपयः अधिकतरगतिकुण्ठनस्था-
ानि । बहवो वयं देवनागराक्षरलिखितां हिन्दीं पठितुं शक्नुमः परं
। तथा शक्नुमः 'कैथि' लिपिलिखितां हिन्दीं पठितुम् । अर्थिप्रत्यर्थिप-
्रसमर्थकवृत्तिम् उपजीवतो मे बहुवर्षाण्यतीतानि, परमधुनापि केन
चेत् पठितां हिन्दीम् उर्दुभाषां वा यथान्यायम् अवबोद्धुं समर्थोऽपि
कैथि-पारसीकाक्षरलिखितानि अधिकरणलेख्यानि नाहं पठितुं
ाक्नोमि ।

प्रायः सर्वेष्वेव यूरोपामेरिकयोरन्तर्वर्तिषु देशेषु एकैव वर्णमाला
एकैवच वर्णलिपिः प्रचलितास्ति । अत्र तु भारतवर्षे तयोः संख्या
अतिमहती । अयं किं नास्माकं साधारणलिपिं निश्चेतुं समयः ?
ाथेत्यत्र भवन्तः प्रतिवक्ष्यन्ति इत्येष मे निश्चयः । सा च साधारण-
लिपिः देवनागरी भवितुमर्हति इति मे मतम् । सब्रह्म-सिंहले भारते
्याम-जापानदेशयोश्च तादृशमेव अस्याः स्थानं भवितुमर्हति यादृशं
्थानमधिगता रोमकलिपिः यूरोपामेरिकयोः ।

पुरा देवनागरीलिपिरपि वङ्गोत्कल-गुर्मुखी-गुर्जरलिपि-निकरवत्
ादेशिक्येवासीत् इति सम्भवति । प्राक्कालीनविषयकोविदाः वदन्ति
यत् पुरासौ प्रादेशिक्यासीत्, देवन गरपदेन पूतनगरी वारा-
णसी बोध्यते, तत्र प्रचलिता लिपिः देवनागरीति व्युत्पत्तिदर्शनात्
इति तत् सत्यं भवेत् । सम्भवत्येतद् यद् वाराणसीस्थाः पण्डित-
महोदयाः भारतस्य पवित्रलिपिस्वरूपामेतां चतुर्दिक्षु प्रचारितवन्त-
ाति । एतत्तु न सम्भवति यद् अन्यासां भारतीयलिपीनामियं मूलाद-
र्शरूपा इति । परं हिन्दूनामयं विश्वासो यत् एषा देवानां लिपि-
रिति । अस्यां लिपौ अधुनास्माकम् अत्युत्कृष्टानि संस्कृतपुस्तकानि
लिखितानि सन्ति । यूरोपामेरिकाभ्याम् एषैव लिपिः संस्कृतग्रन्थानां
यथार्थलिपित्वेन परिगृहीता । भारतेऽपीयं यथार्थसंस्कृतलिपित्वेन
स्वीकृता । आधुनिकतत्त्वानुसन्धानैस्तु अन्यथैव प्रतिपाद्यते । अशो-
कस्य राज्ञः शिलालेखाश्च तदेव समर्थयन्ति । परमयमपि भूतार्थो

नापलपितुं शक्यो यत् कलिकाता-वाराणसी-मुम्बानगरीषु संस्कृतपु-स्तकप्रचारव्यवसायिभिः देवनागरीलिपिरेव युक्ततमेति परिगृहीता। एतेन संस्कृतपाठकानां भूयान् लाभोऽभूत्। यदि भवान् देवनागरी-लिपिं जानाति तर्हि अनायासेनैव कलिकाताप्रकाशितामिव मुम्बाप्र-काशितामपि सटीकां मनुसंहितां पठितुं भवान् समर्थः स्यात्। परं वङ्गेषु बहव एव शास्त्रपारदर्शिनः पण्डिताः कदापि देवनागरीं न शिक्षन्ते। यान् खलु मूलग्रन्थान्, यानि च भाष्यादीनि काव्यानि च ते अधीतवन्तः तानि सर्वाण्येव वङ्गाक्षरमुद्रितानि। अतस्ते अधुना-प्रकाशितान् संस्कृतग्रन्थान् पठितुं न शक्नुवन्ति। महान् एष परिता-पविषयः। परम् ईदृक् नाभविष्यत् यदि सर्वत्र एकैवलिपिर्देवनागरी प्रचलिताभविष्यत्। वस्तुतः भारतीयान् प्राक्कालीनविषयकोविदान् विहाय सर्वेषामेव देवनागरीलिपिरनुमोदिता।

किमस्या देवनागरीलिपेर्मूलम् इत्यनुसन्धाने नास्माकं समयो वा प्रवृत्तिर्वर्तते इति तु मया भवद्भ्यः पूर्वमेव कथितम्। साहित्यसमाजे अधुना अस्याः कीदृशी स्थितिरिति तु वयं पश्याम एव। कथं तर्हि न वयमेतामेव लिपिम् अधुनाप्रचलितानां भारतीयभाषाणां संगता लिपिरिति प्रयुञ्ज्महे। अधुना वर्णलिपीनां विषमवाहुल्यमपहाय सर्वे वयमैकमत्येन देवभाषालिपिं देवनागरीमेव समग्रभारतस्य भारतहेतुकसभ्यतानां देशानिकराणां च साधारणलिपित्वेन गृह्णीयाम। नूनमयं शेषोक्तो विदेशसम्पर्की विचारो न अस्मदायत्तः।

निजस्वमन्तरेण सर्व एव कंचित् अभिमानमनुभवन्ति। तच्च युक्तमेव। अनेनाभिमानेन वशीकृतहृदयाः बहव एव भवन्तः (वङ्गवासिनः) आत्मीयायाः वङ्गलिपेः स्थाने कैथिलिपेः गुर्ज्जरलिपेर्वा प्रवर्त्तनं नानुमोदयेयुः। परमीदृशाः जात्यभिमानभावाः देवनागरीप्रवर्तने न कामपि बाधां जनयितुमर्हन्ति। तेलेगु-तामिलभाषिणां पक्षे अस्माकं प्रतीच्यभारतीयभ्रातॄणां पक्षे च एवमेवस्यात्। यदा उच्चतरलक्ष्याधिगमाय एतद् अपेक्षितं भवति यत् एकप्रभुमण्डलशा-

ाधीनानाम् एकाकांक्षाप्रणोदितानां च विभिन्नजातीयानां जनानां
धारण: कश्चित् साहित्यमार्ग: निर्णतव्य: तदा प्राचीनमतसंसक्ति-
तिशयं कार्पण्यं व्यञ्जयत्येव। सर्वथा व्यक्तिगत: स्वार्थ: देशहि-
पे बृहत्तरे च लक्ष्ये निमज्जेत्।

यदि पुनर्वयमक्षराणि तुलयेम तर्हि पश्येम यत् प्रस्तावस्य.स्य
णेन नास्माकं काचित् क्षतिर्भवेत् यत: देवनागरीलिपे: अन्यासां
रतीयलिपीनां च भेद: केवलं शाब्दिको न तु वास्तव:। कतिपय-
र्वं मम श्रद्धेयोबन्ध: सुविद्वान् श्रीगुरुदासवन्द्योपाध्याय-के.सि.
इ. ई'-महोदय: काञ्चित् पुस्तिकां प्रकाशितवान्। तस्यां तेन प्रद-
त यत् वङ्ग-देवनागरी-लिप्योर्यो भेदो दृश्यते स: स्तोक एव, लि-
श्चेयं देवनागरी अनायासेनैव शिक्षितुं शक्या इति। एकत: कैश्चि-
राष्ट्रीय-गुर्जर-तेलेगुतामिललिपय: प्रत्येकम् अन्यतो देवनागरी-
पि: अनयारुभयोर्भेदोऽपि तथैवाकिंचित्कर:। देवनागरीलिप्यर्थं
: सर्वा अनायासेनैव त्यक्तुं शक्या:। एतद्विषये मन्मतं दृष्टान्तेन
श्चयितुमहम् ऐच्छम्। परमधुनातस्य समयो नास्ति, आशङ्के-
हं भूयानत्र समयो भवतां व्ययित एव। यथावसरं विषयोऽयं
विस्तर वर्णयिष्यते। यदि सब्रह्मसिंहले भारते सर्वत्र संस्कृतलिपे:
धारणलिपित्वेन ग्रहणं सकृत् अनुमोद्येत, तर्हि तस्या: प्रचलन न
रं भवेत्। प्राय: सर्व एव कृतविद्या भारतीया देवनागरीलिपिं
नन्ति। अधुना इदमेव विचार्यं कथं केनोपायेन च तस्या: प्रचलनं
कृतजनानपि प्राप्नुयात् इति। नाहं प्रस्तौमि यत् एकदैव सर्वा: प्र-
लितलिपय: परित्यक्तव्या:। तद्धि नितरामसम्भवमेव। ईदृशमस-
वं प्रस्तावं भवन्तो गृह्णीयुरिति च नाहमिच्छेयम् बहुवर्षाणि देवना-
रीलिपे: पार्श्वे तासामपि स्थानमव्याहतं तिष्ठतु तत: क्रमेण
सां परिहारो विलोपश्च साधनीय:। प्रारम्भेतु प्रदेशीयभाषासु नि-
द्धा ये ये साहित्यविषयका विज्ञानविषयकाश्च ग्रन्था विद्यन्ते ते सर्वे
वनागरीलिपौ प्रकाशितव्या:। मत्प्रस्तुतेन नववेशपरिग्रहेणानेन

ग्रन्थकारमहोदयानां न काचिद् हानिः सम्भवेत्, पाठकमण्डलस्य अचिरप्रसार आशस्यत। ये नाम ग्रन्थकारस्य गौरवमावहन्ति ये वर्तमानानां भविष्याणां च सन्तानानां श्लाघाविषयाः ते रस-भाव-कल्पना-प्रौढ़ि-चारुतादयो ग्रन्थगुणाः यथा प्रदेशीयायां लिपौ तथा देवनागरीलिपावपि अविकृतस्फुटाः स्युः। रसज्ञानां रसिकता कवीनां च करुणरसो यथा अधुना तथा तदापि तानेव भावान् जनयितुं विकासयितुं च प्रभवेत्। विभिन्नदेशीयानां लिपीनाम् इतिवृत्तमस्मान् प्रत्याययति यत् देवनागरीपरिच्छदप्रवर्तनेन लेखकमहोदयानां न कापि हानिः संभवेत्।

अतः परं शिशवस्तेनैव प्रकारेण देवनागरीवर्णमालां शिक्षितुमारभेरन् येन प्रकारेण विशालस्यास्य साम्राज्यस्य विभिन्नप्रदेशीया लिपीस्ते शिक्षन्ते। लेखकार्ये देवनागरीव्यतिरिक्तानामन्यासां लिपीनां व्यवहारः क्रमेण लघुतां प्रापणीयाः। अनेन च प्रकारेण स्वल्पैरेव वर्षैः समग्रभारते एका लिपिः प्रवर्तिता स्यात्।

विश्वविद्यालयतथ्यसंग्रहसमितिः संस्कृतप्रश्नोत्तरेषु देवनागरीलिपिव्यवहारमनुमोदितवती। एतस्यानुमोदनस्य सर्वेषु विश्वविद्यालयेषु परिग्रहणेन अभिप्रायोऽस्माकं भूयसा सुसिद्धः स्यात्। विद्यालयच्छात्राः सर्व एव तदा देवनागरीयाक्षरैरनायासेन लिखितुं शिक्षयिष्यन्ते। श्रूयते मया एलाहाबाद्-लाहोर-माद्राज-बोम्बे-विश्वविद्यालयेषु देवनागरीलिपिरवश्यं शिक्षणीयेव। कलिकाताविश्वविद्यालयस्तु अधुनापि अस्मिन् विषये पराङ्मुख एव दृश्यते। बहुवर्षेभ्यः प्राक् श्रीमद्गुरुदासवन्द्योपाध्यायमहोदयः कलिकाताविश्वविद्यालये अवश्यमेषा प्रवर्तितव्येति निर्बन्धेन प्रायतत। एतदर्थं कश्चिन्नियमोऽपि कल्पितः। परम् अद्यापि तन्नानुष्ठितम्। तदानीमहं स्वयं देवनागरीलिपिप्रवर्तनस्य प्रतिकूलपक्षम् अभजम्। अयं च तत्र हेतुः मया चिन्तितो यत् अनेन प्रकारेण संस्कृतपरीक्षापथे नूतना बाधाः निक्षिप्ताः स्युः एतत्तु मया न विचारितं यत् विषयोऽयम् अभ्यास-

क्षः । स चाभ्यासो यदि शैशवाद् अर्जितो भवेत् तर्हि शीघ्रमेव ते कल्पिता अन्तराया अन्तर्हिताः स्युरिति । एकपदे तस्या आवश्यक व्यवहारः अभीष्टफलजनकः स्यात् इत्यतो यदि उपक्रमसाधनत्वेन वर्षद्वयपरिमितः समयो दीयेत तर्हि मन्ये परीक्षार्थिनः परीक्षासु कमप्यसौकर्यं नानुभवेयुः । वर्तमानकालस्य प्रयोजनानि सम्यक् आलोचितवता मया पूर्वमतमधुना परित्यक्तम् । अधुना एष मे दृढनिश्चयो यत् सर्वेषु प्रदेशेषु एकस्या एव वर्णमालायाः एकस्याश्च वर्णलिपेः प्रवर्तनमेव विभिन्नदेशेषु भावनियमस्य भिन्नदेशीयसाहित्यपाठस्य च सुगमतम उपाय इति ।

सम्भवत्येतत् यद् देवनागरीलिपेः प्रवर्तनं भारतीयभाषानिकरेषु संस्कृतशब्दानां बहुलप्रवेशस्य अलक्षितसाधनं स्यात् । वङ्गभाषायां संस्कृतमूलकानां शब्दानां बहुलप्रयोगः सुप्रतिष्ठितः । अयं हि प्रधानतस्तस्याः वर्तमानसौष्ठवस्य हेतुः । तस्यां दिशि अधुना हिन्दीभाषापि द्रुतपदविक्षेपं चलितुमारब्धा । अतश्चाधुनिकी हिन्दी विशेषतो वाराणसीप्रचलिता हिन्दी संस्कृतायिता । आधुनिक-यूरोपीयभाषाणां संपुष्टिर्यथा ग्रीक-लाटिनेति-प्राचीनमुख्यभाषामूलकानां शब्दानामुपकल्पनेन साधिता तथा भारतीयभाषान्तराणामपि सौष्ठवं तासु संस्कृतमूलकशब्दानामनुप्रवेशमपरिहार्यत्वेनापेक्ष्यते । एतन्मे विदितं यत् भारतवर्षे एवं जातीयाः केचित् चिन्तका लेखकाश्च विद्यन्ते ये आधुनिकानां भारतीयभाषाणां वैभवसाधनाय साकल्येन प्राचुर्येण वा संस्कृतमाहात्म्यग्रहणं नेच्छन्ति, इच्छन्ति च लिखितभाषाणामपि कथितभाषानुरूपत्वापादनम् इति । अन्यथाप्य तद्विषयम् अप्रविश्य वा तद्वितर्कं मन्येऽहमेकस्मिन् विषये सर्वेषामस्माकमैकमत्यं विद्यते । स च विषयः अयं यद् याः खलु भारतीयभाषाः संस्कृतमूलकास्तासामियं संस्कृतभाषा चिरमेव शब्दानां मुख्यतमो निर्झरो भाण्डागारं चेति स्थातुं प्रभवेत् । संस्कृतस्य शब्दकोशो धातुगणश्च वर्तमानभाषाणां कोशागारमिव तिष्ठेताम् यस्मात् ताः स्वेषां रुचिरोन्नतभावानामनुरूपं

वेशं ग्रहीतुं शक्नुयुः । यथा यथा लघु वयमेतत् मूलवस्तु उपलभेम यथा यथा चास्मात् बाहुल्येन शब्दमन्थनं कुर्याम तथा तथा त्वरितं वयं साहित्यानामस्माकं विकाशे साफल्यं लभमहि । अस्ति च मे आशंसा यत् दूरोत्तरकाले संस्कृतकोषात् प्रदेशीयभाषासु एतावत् शब्दवैभवं संप्रवेक्ष्यति यद् ईदृशं संस्कृतशब्दमन्थनं पुनः नाधिकमावश्यकं भविष्यतीति । एवं संस्कृतभाषिकाणां तद्भाषामूलकानां च शब्दानां बहुलप्रयोगेन देवनागरीलिपिप्रवर्तनेन च भारतीयभाषाधिकाराः परस्परम् अधिकतरं सन्निकृष्टसंस्पृष्टाः स्युः । विभिन्नप्रदेशवासिनश्च भाषाभेदे सत्यपि वर्तमानापेक्षया अधिकतरं शीघ्रं परस्परभाषान् गृह्णीयुः । परस्परभाषासु च ते अधुनापेक्षया अल्पायासेन अल्पसमयेन च व्युत्पत्तिलाभे समर्थाः स्युः । संस्कृतज्ञानलवसाहाय्येनाहम् अनायासेनैव हिन्दीं विशेषेण आधुनिकीं हिन्दीं पठितुं, कृतविद्येन हिन्दीभाषिणा भद्रजनविशेषेण सह सलापे स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं च शक्नोमि । हेतुरत्र परिस्फुट एव—उभयोरेवावयोः शब्दसम्पत् संस्कृतैकमूला । एवमेव बहूनामवास्माकं पक्षे वर्तते ।

जानाम्यहं कल्पनामिमां भवतां प्रवासिनां च मे देशबन्धूनां विचारार्थम् उपन्यसन् अहं वादयुद्धमामन्त्रयमाणोऽस्मि । तच्च वादयुद्धं बहुसमयव्याधि भवेत् उत स्वल्पकालस्थायि तन्न जाने । परमेषास्ति मे गाढाशंसा यत् तर्ककाले कटुभाषा सर्वथा परिवर्जिता स्यात् इति। संस्कृतसाधारणमूलानां संस्कृतेन च भूरिपोषितानां विभिन्नानां भाषाणां लिपीनां च प्रयोक्तॄणां देशबन्धूनां मध्ये मानसिकस्य साहित्यिकस्य च आदानप्रदानस्य प्रवर्तनं प्रोत्साहनं च प्राधान्येन मे लक्ष्यविषय इत्यस्य कथनं नावश्यकम् । संस्कृतस्य दर्शनसाहित्यरूपं समृद्धममूल्यं च भाण्डारम् अस्माकं साधारणाधिकारविषयः । एवं पाश्चात्याधिगत विद्याापि । नाय गरीयानर्थः यदि कश्चिद् भारतवासी त्रिवन्द्रनगरात् ढाकानगरीतो वा अस्मान् अभिनन्दतु । स च वयं च वङ्गवासिनः अस्माकं सुदूरसिन्धुमुम्बाप्रदेशागताश्च

ध्यव: कालिदास-भवभूति-(Shakespeere)-सेक्सपीयर(Tennyson)-निसन प्रमुखानां कवीनां गुणदोषविचारानुभवादिषु किमपि सा-रणसहानुभवबन्धनम् अनुभवामः । यद्भ्यो बहिः कति भारतीया ङ्किमग्रन्थानाम् आंगुभाषायाम् अनूदितान् स्वल्पसंख्यकान् ग्रन्थान् र्जयित्वा शिष्टान् पठितवन्तः ? कतिसंख्यका वयं वङ्गवासिनः 'दाल-प्राइ'-(Dalpatrai) नाम्ना सुप्रसिद्धस्य गुर्जरकवेर्नाम श्रुतवन्तः ? भाषाविषयाद् बहिरस्मद्देशीयानां मनोवृत्तेर्विकासः कीदृश इत्ये-त् परिमातुं नास्ति कश्चिदुपायः । देशाभिमानः अधुना उत्तरोत्तरं सर्पन्नस्ति, तस्य मूलानि च गभीराद् गभीरतरं बध्यमानानि सन्ति । धुना सर्वे वयं पाश्चात्यप्रभावाधीनाः संजाताः स्वीकुर्मश्च सहर्षं स्वा-तिं प्रति अस्माकम् ऋणाधिक्यम् । कथं न काचित् स्थानिकस्य का-ल्कस्य च प्रभावस्य विनिमयव्यवस्था क्रियेत येन दाक्षिणात्यसाहित्यं ङ्गसाहित्योपरि वङ्गसाहित्यं च मद्रसाहित्योपरि प्रभावं प्रवर्तयेत् । शबन्धूनस्माकं गाढं ज्ञातुं न वयं समर्थाः स्याम यावत् तेषां साहित्यं ं न जानीयाम । न च साहित्यजनितात् सहानुभवात् अधिकतरः हतिसाधकः स्वार्थभावरहितश्च सहानुभावोऽन्यो विद्यते । एतन्मे नीतं मतं यत् कस्याश्चित् साधारण्याः वर्णमालाया वर्णलिपेश्च ग्रहः तस्यैव महतो लक्ष्यस्य साधने प्रवर्तकः स्यात् । यत्पथाव-वनेन मन्मते उद्देश्यस्य तस्य साधने स्वल्पान्तरायः सम्भवेत् तदपि ा निवेदितम् । लाभस्त्वेतेन महान् स्यात् अन्तरायाश्च न एका-न दुरतिक्रमाः प्रतीयेरन् । अहो तद्दिनं भारतस्य कीदृग् गौरवकरं विष्यति यदा सर्वा भारतीया भाषा एकामेव लिपिं व्यवहरिष्यन्ति, कप्रदेशीयं साहित्यं च प्रदेशान्तराणां सहजबोध्यं भविष्यति । भस्य सौकर्यस्य च तुलनया परिश्रमो व्ययश्च ईदृक् अल्पो प्रतीये-तां । भवत्पुरतो मया स्थापितस्य प्रस्तावस्यास्य अन्तिमं विचार-लं सविश्रम्भमहं प्रतीक्षिष्ये ।

श्री सारदाचरणमित्रः ।

वाराणस्यां शारदचन्द्रः ।

(काव्यम्)

वाराणस्यां भगवत्या भागीरथ्यास्तटभूमावेव पवित्रं नारदतीर्थम्। तत्र बहुभिः सुहृद्भिर्बहुभिर्विनोदालापैः, बहुभिः प्रमोदैश्च बहवः काला अतीताः। परन्त्वीदृशं सुखदिनम्, एतादृशश्च शान्तिसमयो न जातु मदीये भागधेये तादृशं न, कदाचित्पुनरपि द्रक्ष्यत इत्यपि नाशास्ति।

ह्यः किल सकलकलस्य शारदशशाङ्कस्य निर्मलतमैः किरणप्रवाहैः समुद्भासितावयवा भुवननयनमोहिनी राकारजनी काञ्चिदभूतपूर्वां सुषमासम्पत्तिमाविरकार्षीत्। अद्य तु प्रतिहृदयपटं तस्या एव निरुपमसुखमयी परमकोमला शरीरिणीव मधुरता कापि स्मृतिलेखा समङ्किता।

तिथिरद्य कृष्णा प्रतिपन्नाम। चन्द्रमसः समागमेनाद्यापि जगत्परिपूतं भवेदिति पश्चिमसन्ध्यायाः पूर्वमेव भवनसौधस्य छदोपरि सर्वोच्चं स्थानमध्यतिष्ठम्। पश्यत एव वियन्मण्डलं क्रमेणास्फुटात् स्फुटतरेण लोहितरागेण रक्तीभवितुमारभत। सुदूरतः पूर्वाकाशान्तात् तिमिररेखापि धीरधीरमात्मनोऽपरिस्फुटां मलिनां छायां प्रकाशयितुं न व्यरमत्। नेत्रं चित्तं च मे ऐकाग्र्येण तामेव दिशमभ्यधावताम्। जाह्नव्या अपरस्मिंस्तटे विशालः सिकतास्तूपः; ततः प्रसन्नाभिः शस्यपरम्पराभिः श्यामला सुविस्तीर्णा प्रान्तरभूमिः; ततश्च समुन्नताग्राणां नैकविधानां पादपानामविरलसंस्थाना नयनाकर्षणनिपुणा श्रेणी। अहं तेषामेव गगनचुम्बिनां विटपिनां शिखरप्रदेशमनुलक्ष्य निर्निमेषाभ्यां नयनाभ्यां जडइव तूष्णी मतिष्ठम्।

प्रादोषिकमारुण्यं गगनपटं विहाय गच्छद्गच्छदपि किञ्चिद् विभाव्येव न गच्छति; तिमिरं भुवनाक्रमणं कुर्वत्कुर्वदपि परावर्त्तत इव। अनन्तस्याकाशस्य सपदि क्वचिदेकैकं क्षीणं नक्षत्रं स्फुरितस्फुरितमपि कुतोऽपि व्रीडया निवर्त्तत इव, पुनरागतागतमपि चान्योन्यं गुप्तान्वेष-

केलिप्रवृत्तमिव सुद्य एवान्तर्धत्त इव; अचिन्तयं त्रिदिवगङ्गायाः कन-सलिलस्य द्विन्ना बिन्दवः पतितपतिता अपि न पतन्ति; क्रीडाकौतु-कन्या गगनलक्ष्म्याः कबरीमाल्यस्तबकतो वा स्खलितस्खलितान्यपि नानिचित् कुसुमानि न स्खलन्ति सा च तानि वा धृत्वा धृत्वापि न नर्धर्तुं शक्नोतीति ।

अधस्ताच्चानतिविस्तीर्णाया अनतिक्षुद्रायाश्च भगवत्या अमरस्रोत-स्वत्या अनाविलं सलिलं न धवलं, न कृष्णं न वा लोहितम् अपित्व-र्वमेव कमपि वर्णमाधाय वाराणस्याश्चरणप्रान्तं प्रक्षालयवत् नाति-मृदुना नातितीव्रेण च वेगेन निःशब्दमनारतं प्रवहति । नगर्यां कतिषु दिक्षु कियन्तो नामानन्दाः, कियन्तो विषादाः, कियन्तो वा कोलाहला उत्पद्यन्ते; कियत्सु देवालयेषु नीराजनसमयाध्मायमानानां शङ्खघण्टाडि-ण्डमादीनां वाद्यभाण्डानां माङ्गलिको निनादो नगरस्यैकस्मादपरं प्रान्तं यावत् प्रतिसौधान्तः प्रतिहन्यमानः गुरुगम्भीरमांसलाकारेण पवनप-दव्यां न व्यगाहत । मम तु लोचनं वा हृदयं वा तत्सर्वं ज्ञात्वापि न जा-नाति, श्रुत्वापि न शृणोति, बुद्ध्वापि च न बुध्यते; केवलमेकया दृष्ट्या, एकेनैव च भावेन जाह्नव्या अपरोपकूलस्थितस्य खलु अभ्रभेदिनो मही-रुहवृन्दस्योन्नतं चूडादेशमवलम्ब्य निश्चलनिःस्पन्दं निर्जीववत्, चि-त्रार्पितवच्चातिस्थिर मतिष्ठत् । तया चावस्थया तदानीं तत् खलु मे लोचनं हृदयं च सापराधमिव, कृतदुष्कृतमिव, च अपहृतपरस्वमिव भीतभीतं निःशब्दं विविक्तं देशमाश्रयताम् । यदस्तु, मनो मे सद्य एव चन्द्र उदेष्यतीति गाढयोत्कण्ठया महतावेगेन, प्रबलेनो-त्साहेन प्रभूतया चाशया पर्यपूर्यत । नातः परं तद्विलम्बः सह्यते । यदि चन्द्रस्यागमने स्तोकः कालातिपातो भवेदेवेति ज्ञात्वापि न जानामीव-अथवा ज्ञातुं नेच्छामीव व्यस्मरमिवास्य तत्त्वस्य अचिन्त-यम्—अतिनिष्ठुरः,—अतिनिर्दयोऽयं चन्द्रमाः; अहं कियतौत्सुक्येन कियताग्रहेण, कियता चानुरागेण भगवंश्चन्द्र, त्वामाकारयामि, कि-महो कष्टम्, न त्वं तत् किञ्चित् पश्यसि, न किञ्चिद् विवेचयसि,

न वा किञ्चिच्चिन्तयसि; अतएव कथयामि त्वमत्यन्तमसहृदयः, न त्वम् परमालोकयसि, न त्वमन्यस्य दुःखं वेत्सि न वा तत् प्रतिकरोषीति।

अथ परस्मिन्नेव क्षणे विज्ञानमिव मे औत्सुक्यम्, चिन्तयन्निव हृदयस्य विगाढमुद्वेगम्, पश्यन्निव वा स्वकीयं युक्तं समयं शारदे विधुरहृदयशैलशिलातलमधिष्ठातुम् उपाक्रमत। अहो सा काचिदपूर्वा सुषमा? अहो किं तदेकं नयनयोरमृतमयं रसाञ्जनम्। न तद् वर्णनीयम्, न तद्बोधनीयं, न वा तत् श्रावणीयम्। यदि नयनं स्यात्, हृदयं स्यात्, हृदयस्य वा भावः स्यात्, तर्हि सकृन्नयनमुन्मीलयताम्, हृदयं च क्षणार्द्धं तदभिगच्छतु, नातः परं किमपि ते करणीयं भवेत्,—नातः परं त्वया मनागपि प्रयतितव्यम्, अभिलषितं ते सेत्स्यति, इयत्कालम- न्विष्यमाणं धनमधिगमिष्यसि, यदवर्ण्यम्—अबोध्यम्-अश्राव्यमित्य- घोचम्, स्वयमेव तत् त्वं वेत्स्यसि, स्वयमेव तद्रसं रसयिष्यसि स्वयमेव च तन्मर्माण्युद्घाटयिष्यसि,—किं खलु तदेकमद्भुतं द्रव्य- मिति स्वयमेव त्वं साधु ज्ञास्यसि।

तस्य किलोदगच्छतः शारदेन्दोः सुकुमारैः पाटलपाण्डुरैः किरणकलापैः पूर्वगगनाङ्गनस्याधस्तलं परित्यज्य किञ्चिदुपर्युपरि परिणन्तुमारभ्यत, अपश्यम्—वासवाशायामाकाशमूले काचिदनतिदीर्घा अनतिनिविडा नातिकृष्णा नातिधवला च जलदलेखा प्लवमानैः मलिनफेनपिण्डपंक्तिर्वियदुदधेः सुविशालाया वेलाभुव एकस्मिन्नंशे मारुतवेगेन संलग्नेति। कामं पुनस्तस्या एवोपरि किञ्चित्स्थानं व्यवधाय तादृश्येवापराप्येका मेघपंक्तिरात्मनश्चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु चन्द्रमसः कनककिरणरेखया सदर्पं स्वसौन्दर्यं प्रकटयन्ती व्यराजत। अमृतदीधितेर्मयूखमालानां माधुर्यसम्पत्तिः क्रमेणैव स्फुटतरीभवितुमारभत किन्त्वहो किमिदमापतितम्? क्वाहमुदयादेव शारदशशाङ्कस्य मोहिनीं कान्तिं पश्येयम्, क्व च हन्त प्रारम्भ एव जलदर्शनम्! नयनं चञ्चलमभवत्। उत्साहहीनं हृदयमभज्यत। चतसृभ्यो दिग्भ्यो विश्वस्येव विषादो मामावृणोत्। जलदखण्डादिव समागतं मालिन्यं

केवलं वदनमण्डलं, हृदयस्याभ्यन्तरमपि च परिव्याप्नोत् । कात-ऽभवम् । चिरमुत्पन्नो मे सङ्कल्पः पूर्णपूर्णोऽपि न पूर्णः । पाणिभ्यां धृतोऽपि सुधांशुः न पुनर्धर्तुं पारितः । कियन्मे कष्टमुत्पन्नमिति त्वं जानीयाः ? उदयन्निन्दुः क इव मया मन्यत इति न त्वं वे-त्र । किमुच्यते, निर्बल इवाहं तदानीमभवम्; शिरासु शोणित-तो रुद्धमिव भवितुमारभत । किं कुर्य्याम् ? नास्ति कश्चित् प्रती-रः दैवायत्तं खल्विदम् । नहि कश्चित् दैवस्य प्रभवति । सर्वप्रभु दम् । दुःखविनोदस्य न कोऽप्युपायस्तदासीत् । अतोऽहं सुलभ-ाभिर्निन्दागीतिभिर्विधातुः कर्माणि समालोचयितुं प्रावर्त्ते ।

हन्त किमिदम् ! किमिदमहं कर्त्तुमारभे ! कमहमनिन्दम् ! कि-ं वा अनिन्दम् ? मेघलेखा ? किमेषा मे अपकृतवती ! अहन्त्वद्य शं नैकमपि सुहृदं पश्यामि, नैकमप्येतादृशं परमं सहायं विजा-मि । अहो मेघलेखे, धन्या त्वम्, धन्यं ते परोपकारव्रतम्, धन्यं च जीवनम्; अपि चाहमप्यद्य अतितमां धन्यः, यो हि अपारस्य ते रुण्यसिन्धोर्भाजनत्वमधिगन्तुं समर्थः । चन्द्रमास्तदानीम् अति-नाकाशवर्त्तिन्याः प्रथमाया मेघमालाया मन्दं-मन्दमात्मनो भुवन-मोहनं सुकुमारं वदनबिम्बं प्रदर्शयितुमुदयुंक्त । तत् खलु जलध-ण्डमुदयशैलशिखरस्य विशालस्य शिलापट्टस्य कृत्यमसाधयत् । न्यस्मिन् यदालोकनं न जात्वाशंसे न वाशंसितुं शक्नोमि,-प्रभू-सुकृतेनाद्य परिदृश्यमानस्यामुष्य जलधरशकलस्य प्रसादात् त-ोदयशैलस्य कश्चिदाभासमध्यगच्छम् । इन्दुरुद्गन्तुमारभत । दानीं स निवार्यताम् । इदानीमहमेनमालोक्य आत्मनोऽपि व्य-म् । चन्द्रः प्रथमां मेघपंक्तिमनतिगच्छन्नेव स्तोकस्तोकं द्वितीयां वशत् । हन्त तामेतां शोभां नाहं कदाचिदवालोकयम्, न कुतो-श्रृणवम्, न क्वापि काव्यनिबन्धेऽप्यपठम्, न वा कस्मिंश्चिच्चित्र-ऽप्यपश्यम् । कौशलं कवयितुः, वैचक्षण्यं वा चित्रकरस्य न तत्सी-गन्तुमर्हति । सा हि केवलं चक्षुषा गृह्यते, मनसा च बुध्यते ।

साम्प्रतं हि चन्द्रमसः प्रान्तद्वयं तयोः किल पुष्यमाणयोर्जलदलेशयो, मलिनया छाययाऽदृश्यं संवृत्तम् केवलं मध्यभाग एव लोहितलोहि, तया स्निग्धप्रसन्नोज्वलया हृदयङ्गमया आभया परिभासते स्म उत्पादितमिव क्रकचधारया पार्श्वद्वयमस्य तदानीमभवत् । अवलो, कयत एव, न ज्ञायते केन नाम सुकृतपरिपाकेण अपरा काप्यनालो, कितपूर्वा, अनाकर्णितपूर्वा, अचिन्तितपूर्वा च शोभासम्पत्तिर्व्यला, सीत् । शारदः शशी क्रमेणोद्गच्छन्नधोमेघरेखां सर्वथात्यगच्छत्, द्वितीया तु सा साम्प्रतं तस्य मध्यदेशमशोभयत । तदानीं किल भुवं क्षणार्द्धं युगपदर्धचन्द्रद्वय मालोक्य स्वजन्मसार्थक्यं समपादयत् । चन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तिनी विलम्बमाना सा खलु मेघपंक्तिर्न तदानीं तथात्वेन विभावयितुमशक्यत । सा हि सुनिर्मलस्य नभसः प्रसन्नेन नीलिम्ना अपार्थक्येन प्रत्यभासीत् । लोचनद्वयमेतावन्तं कालमहम्, मिकया एकमेव शशाङ्कमद्राक्षीत्, साम्प्रतं तु सपद्यनायासमखेदञ्च द्वौ खलु विलोक्य स्वस्वधनत्वेनैकैकं दृढतरमगृह्णात् । प्रफुल्लं चित्तं मे प्रफुल्लतरमभवत् । कमप्यलौकिकं प्रमदसञ्चारमन्वभवम् । सांसा, रिकैद्रष्टव्यानां निरवशेषाणामपि सौन्दर्याणा मेकस्मिन्नेव सन्निवेश-मवलोक्य कियत्सुखं मे समुदपद्यत इति न शक्यते प्रकटीकर्त्तुम् । श्रीमन् पाठक, न खलु तस्याः सुषमायाः काचिदुपमा वा, उत्प्रेक्षा वा, निदर्शना वा तुल्ययोगितावास्ति । न मे तादृग् वाग्विभवो येनो निवेदयेयं कीदृशी सासीदिति । सा हि आलङ्कारिकाणां रस वैदान्तिकानां च ब्रह्म । सा हि स्वयं ज्ञेया, सहृदयवेद्या च । यावद शक्नवं, क्षामकण्ठश्चातक इवोर्द्ध्ववदनस्तामेव पश्यन्नासम् । लोचन मचञ्चलम्, हृदयं सुधीरम्, शरीरञ्चास्पन्दम् । ततश्चाहं तदानीं ग्रह गृहीत इव, पिशाचपीडित इव, चित्रार्पित इव, उत्कीर्ण इव, मूर्च्छित इव चातिष्ठम् ।

कांश्चित् क्षणानित्थमेवायापयम् । कियान् स कालः ? अत्य ल्पः—स्वल्पादपि स्वल्पतरः—सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरः । स खलु सुख

मय आसीत् । नहि सुखसमयश्चिरं तिष्ठति । दुःखाकरः संसारः ।
त्यत्समयमिह सुख माशास्यताम् । पूर्वक्षण एवाहं कियन्तं नामानन्द-
भ्यगच्छम्, परस्मिन्नेव तु क्षणे क्वापि स व्यलीयत; केवलं तु कोम-
तरा तस्यैका स्मृतिरेखावशिष्टा । अन्मन्यस्मिन् न जातु पुनरस्यान-
स्यानुभवो भवेत्, स हि केवलमात्मनः स्मरणचिह्नत्वेनैव कामपि
मृतिलेखां प्रदाय चिरायान्तर्हितः ।

अचिन्तयम्—भगवंश्चन्द्र, त्वमेव धन्यः । त्वमेव विश्वानुरागा
र्हिः । एकतस्त्वम्, अपरतो जगतो निखिला अपि रोचनाः पदार्थाः
सारस्य त्वं कीदृशं वस्त्विति साम्प्रतमेवाहमज्ञासिषम् । अपश्यम्—
यत्ते सौन्दर्यम्, कियत्ते माधुर्यम्, कियांस्ते प्रसादः, कियान् वा ते
लास इति । अस्थिते त्वयि जगज्जीर्णमरण्यं,—शून्यं मरु । जडस्य
गतस्त्वमेव किञ्चिद् गौरवं रक्षसि । त्वमेवास्याभिमानपदम् । देव
धांशो, इदं मे किमपि वक्तव्यम् । एतावन्तं कालं यत्खलु भवतः
तिसन्दर्शनमेव मनस्युद्भूय महान्तमुद्वेगं मे समुदपादयत्, बहुति-
षु कालेष्वतीतेषु तस्याद्य याथार्थ्यमुपलब्धुं समर्थोऽस्मि । अद्य मे
शुभदिनम् । अद्याहमवबुध्ये—काव्येषु किमर्थं ते इयानत्यादर-
त,—किमिति वा तत्र ते इयती प्रतिपत्तिरिति । अवगच्छाम्यद्य—
रीषसुकुमारेषु कविहृदयेषु केन रूपेण त्वं प्रतिभाससे इति । चि-
नाम्यद्य—भगवत्या परमप्रगल्भया कल्पनया को नाम ते गुणवैभवो
लौकिको, येन त्वं कविहृदयेषूत्कीर्णोऽसीति । इयत्कालं प्रतिदिवसं
तकाव्यमेव ते भूयोवर्णनमालोकयतो मे चेतसि त्वां प्रति परा
रकिरेवोत्पन्नासीत् । न तत्साहित्यमपश्यं यत्र त्वया सह कविना न
तेकमपि क्रीडितम् । नाहं तदानी मजानां किमिति त्वमित्थं तैरा-
यसे इति । एवमपि तु अन्तरान्तरा तत्तदध्ययनेन परां प्रीतिं
प्रवम् । भगवन्, कुमुदबान्धव, किमन्यद् ब्रूयाम्, अद्यैवाहं ज्ञातो
सि त्वं कवीनां कियत्प्रिय इति,—तेन सह ते कः सम्बन्ध इति,—
न नयनेन च स त्वां पश्यतीति । योऽसौ ते उरसि कलङ्करेखा परि-

दृश्यते, न सा कविहृदयेन सोढुं शक्यते । कविः किलामुं कलङ्क कलङ्कं कथयति । सोऽस्फुटोऽङ्कहरेन वियद्व्यापिषु सुनिर्म किरणकलापेषु ते निमज्जितः । निमज्जत्येवैको दोषो गुणसन्निपा न च स ते निःसीमस्य सौन्दर्यस्य कणामपि तिरस्करोति, प्र षर्द्धयत्येव, रम्यमेव हि शैवलेनाविद्धं सरसिजम् ।

इत्थमेवाहं स्वचेतसि चिन्तयंस्तिष्ठामि, एतदन्तर एव न जा केन नाम सुप्रसन्नेन ग्रहेण, केन नाम पाकोन्मुखेन प्राक्तनेन सुकृ प्रभावेण, कया वा अत्यनुकूलया भवितव्यतया सपद्यपरमेकं दृ लोचनमाकर्षत् । अवालोकयम्—भागीरथ्या मृदुस्रोतोमधुरस्या स्थिरचपलस्य शान्तगम्भीरस्य सलिलस्योपरि प्रतिबिम्बिता शश किरणधारा सिकतासुन्दरात् पूर्वतटात् सोपानशोभितं पश्चिम यावत् लम्बमाना । उपविष्ट आसम्, उदतिष्ठम् । पूर्वां दृशमभि आसोधप्रान्तप्राचीरमगच्छम् । नातः परं किञ्चिदकार्षम् । अहं णुस्थिरः । अपश्यम्—गङ्गायाः स्फटिकविशदेन सलिलप्रव संमिश्रितश्चन्द्रमसः स्निग्धस्वच्छः सुकोमलः किरणपूरो धीरचा लहरीमालासु प्लवमानः स्वकीयं निसर्गमाधुर्यं सहस्रगुणमवर्द्ध बहुषु दिनेषु बहुषु स्थानेषु, बहुषु च जलाशयेषु, किं बहुना वा सीवाहिन्यां वाराणस्यामपि शशाङ्करश्मेर्विलासलीलामपश्यम्, तन्निखिलमपि दृश्यम् इयत्सुखकरम्, इयन्नयनाभिरामम्, इयच्च ह स्पर्श्यासीत् । आपूर्वपश्चिमं शोभमानस्य भागीरथ्याः कौमुदीम कनकसलिलस्योपरि अन्तरान्तरैकैका क्षुद्रक्षुद्रा तरणी मन्दं नृत्यन्ती दर्शकानां मुग्धं हृदयं मुग्धतरमकार्षीत् । क्षणानन्तरमे सा तं खलु हिरण्मयं गङ्गाप्रवाह मत्यक्रामत् । इत्थमेव जह्नुनन्दि श्चन्द्रकिरणसम्पर्केणैकविधां सौन्दर्यपरम्परां निरीक्षितुमभितो द सञ्चारयतो मे यदृच्छया 'रामनगरदुर्गं' दृग्विषयता-मुपागच्छत् अ दूरतः प्रकाशमानः कश्चित्क्षीणालोकस्तस्य दुर्गस्यास्तित्वं सू तीति । दुर्गाधीशस्य महाराजस्य वाराणस्यधिपतेः प्राक्तनानां

कीर्त्तीनां शौर्यसाराणां महीपतीनां कियन्तो वृत्तान्ताश्चेतस्युद्गच्छन्। क्षणाद् हर्षं, क्षणाच्च विषादमन्वभवम्। ततः प्रत्यावृत्तं नयनं क्षणमुपरिष्टादुद्दीपितदिगन्तरालं मधुरिमैकागारं चन्द्रमसम्, क्षणाच्चाधस्तात् समुल्लसन्तमुज्ज्वलं मन्दाकिन्याः प्रवाहमालोकयितुं प्रवृत्तम्।

इत्थमेवानन्तरमपि मे कश्चित्समयोऽतीतः। यद् द्रष्टव्यम्, यज्ज्ञातव्यम्, यद्वा भावयितव्यम्, अहं तत्सर्वं पश्यन् जानन् भावयंश्च तिष्ठामि। किं दुःखमिति व्यस्मरमिवाहं तदानीम्। अचिन्तयं किमिति जना मुधैव संसारं निन्दन्ति। संसारः सुखस्याकरो न तु दुःखस्येति स्पष्टं प्रत्यक्षीकृतं तदा वाराणसीवासिभिः। यस्मिन्नीदृशी शरत्, ईदृशो जलधरः, ईदृशश्चन्द्रः, ईदृशस्तस्य किरणकलापः, ईदृशी मन्दाकिनी, ईदृशश्च तस्य सलिलपूरः, सोऽपि नाम संसारो दुःखमयः? यः खल्विदमपि दुःखमाह, न स जानाति किं सुखमिति, जानतोऽपि वा तस्य तदनुभवसामर्थ्यं नास्ति। मम सुखं जायते, न तु तवेति किमस्य तत्त्वमिति न सोऽवबुध्यते। वस्तुस्वभावो हि स स्यात्?—वस्त्वेव सुखदुःखात्मकम्?* किं नु भो एतदेवावितथम्? किं खल्वनलश्च सलिलञ्चैकस्मिन् युगपदेव तिष्ठेताम्। अपि नाम तेजस्तिमिरयोः सामानाधिकरण्यं भवेत्? आन्तरं हि सुखं दुःखं च। कथमिमे बहिःपदार्थे तिष्ठेताम्? त्वं खलु स्वापराधमन्यस्मिन्नारोपयसि? नात्मनो दोषं स्वीचीकीर्षसि! अतिमधुरम्! परदोषानुसन्धानमतिमधुरम्, अतिप्रीतिप्रदञ्च। मन्ये, निर्ज्जरसां पीयूषधारापि तेनमधुरिममयीति। तत एव त्वमात्मगुणमनालोकयन् जगद्दुःखाक्रान्तमित्युद्घोषयितुं साहसमाधत्से। नेदं वेत्सि यत्त्वं स्वापराधेनैव शुक्तिकां रजतं करोषि, रज्जुं सर्पं पश्यसि, स्थाणुं च पिशाचं जानासीति। अन्धस्त्वं स्थाणुं न पश्यसीति स्थाणोरेष दोषः? अत एव

---

* सुखदुःखमोहात्मकं सर्वमृते चितिशक्तेरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः। (स?)नाभेदादेवैकस्माद्वस्तुनः सुखं, दुःखं मोहो वानुभूयत इति वेदान्तिनः।

त्वं सत्यप्यस्मिंश्चन्द्रमसि, सत्यप्यस्मिन् नभोमण्डले, सत्यप्यस्मिन्म-न्दाकिनीपूरे सत्स्वपि च वाराणसीसदृशेषु स्थानेषु संसारं त्वं दुःखाकरं कीर्त्तयसि ? यदि सुखमीहसे, हृदयं हृदयमिव सम्पाद्य 'सहृदयो' भव । ततस्त्वं किं दुःखमिति न पुनर्ज्ञास्यसि, न च ज्ञास्यसि वस्तुतो दुःखनाम्ना किञ्चिदासीन्नवेति । ज्ञास्यसि अभितस्त्वां सुख-पारावारः संस्फुरतीति । ततश्च चिराय "सा निष्ठा सा परा गति" भवेदिति ।

प्रकृत्यास्तादृशेन सौन्दर्य्येण मुग्धचित्तवृत्तिरहम् इत्थं कियत् किमचिन्तयम्, कियान् प्रश्न उत्थितः, कियत्प्रतिवचनं जातम्, कियतीयुक्तिः प्रदर्शिता, कियान् दोषो विलोकितः, पुनश्च स विखण्डितः । नापरं किमपि कृत्यमासीत् । केवलं कामपूरं प्रकृत्या विहृतोपमं माधुर्य्यं विलोकयन्नासम् । निशीथिन्याः कियन्तं कालमित्थमतिष्ठमिति न स्मरामि । परन्तु तत् खल्वेकं मे सुखदिवसमतिक्रान्तं, यद्धि मृत्योः प्राक्क्षणं यावच्चेतसि मे सुस्पष्टमङ्कितं स्यात्, यच्चाहं न जातु विस्मर्त्तुं शक्नुयाम् ।

श्री प्रकाशानन्दशर्मा ।

———:o:———

महामङ्गलसुत्तम् ।

पालितोऽनूदितम्

महामङ्गलसूत्रम् ।

एवं मया श्रुतम्—एकस्मिन् समये भगवान् श्रावस्त्यां विहरति जेतवने (१) अनाथपिण्डिकस्य आरामे । अथ खलु अन्यतरा देवता

(१) जेतोनाम राज्ञः प्रसेनजितः पुत्रः, अनाथपिण्डिकेननाम्ना केनापि धनिकेन तत्सकाशात् स आरामः क्रीत्वा बुद्धदेवाय प्रदत्तः, तदेव जेतवनम् । अनाथ पिण्डिकः कदाचिद् अनाथ पिण्डदनाम्ना दृश्यते ।

अभिक्रान्तायां रात्रौ अभिक्रान्तवर्णा केवलकल्पं जेतवनमवभास्य येन भगवान् तेनोपसमक्रंस्त; उपसंक्रम्य भगवन्तमभिवाद्य एकान्ते अस्थात्। एकान्ते स्थिता खलु सा देवता भगवन्तं गाथाभिरभाषिष्ट:—

१

बहवो देवा मनुष्याश्च मङ्गलानि अचिचिन्तयन्।
आकाङ्क्षन्तः 'सोट्ठानम्,' (१) ब्रूहि मङ्गलमुत्तमम्॥

२

असेवना च बालानां (२) पण्डितानां च सेवनात्।
पूजा च पूजनीयानाम्—एतन्मङ्गलमुत्तमम्॥

३

प्रतिरूपदेशवासश्च पूर्वं च कृतपुण्यता।
आत्मसम्यक्प्रणिधिश्च,—एतन्मङ्गलमुत्तमम्॥

४

बहु सत्यं च शिल्पं च विनयश्च सुशिक्षितः।
सुभाषिता च या वाचा, (३) एतन्मङ्गलमुत्तमम्॥

५

मातापित्रोरुपस्थानं पुत्रदाराणां संग्रहः (६)।
अनाकुलाश्च कर्मान्ताः, (४)—एतन्मङ्गलमुत्तमम्॥

६

दानञ्च धर्मचर्या च ज्ञातकानां (५) च संग्रहः (६)।
अनवद्यानि कर्माणि, एतन्मङ्गलमुत्तमम्॥

---

(१) अस्य शब्दस्य संस्कृतं नाधिगम्यते 'स्वस्ति' शब्दः पालौ 'सोत्थि' युच्यते। तस्मादेवेदं पदं जातमिति सम्भाव्यते। ततश्च सुखमस्यार्थ इति पालिविदो वदन्ति।

(२) मूर्खानाम्।

(३) वाक्।

(४) वृत्तिः, व्यवसाय इत्यर्थः।

(५) ज्ञातीनाम्। (६) रक्षणमितिभावः।

७

(१) आरतिर्विरतिः पापात्, मद्यपानाच्च संयमः ।
अप्रमादश्च धर्मेषु—एतन्मङ्गलमुत्तमम् ॥

८

गौरवं च "निवातो" (२) च सन्तुष्टिश्च कृतज्ञता ।
कालेन धर्मश्रवणम्, एतन्मङ्गलमुत्तमम् ॥

९

क्षान्तिश्च सुवचस्ता, च (३) श्रमणानां च दर्शनम् ।
कालेन धर्म-'साकच्चा' (४)—एतन्मङ्गलमुत्तमम् ॥

१०

तपश्च ब्रह्मचर्या च आर्यसत्यानां (५) च दर्शनम ।
निर्वाणसत्यक्रिया च,—एतन्मङ्गलमुत्तमम् ॥

११

स्पृष्टस्य लोकधर्मैः चित्तं यस्य न कम्पते ।
अशोकं विरजं क्षेमम्—एतन्मङ्गलमुत्तमम् ॥

१२

एतादृशानि कृत्वा सर्वार्थमपराजिताः ।
सर्वत्र स्वस्ति गच्छन्ति; तेषां मङ्गलमुत्तमम् ॥

विधुशेखरशर्मा ।

———o———

(१) आरतिशब्दोऽत्र त्यागार्थो बोध्यः ।

(२) संस्कृतं नाधिगम्यते । अर्थस्तु 'विनयः'—'नम्रवृत्तिः' ।

(३) सुभाषितेत्यर्थः ।

(४) 'साकच्चा' शब्दस्य संस्कृतं दुर्लभम्; तदर्थस्तु 'आलाप' इति ।

(५) दुःखम् दुःखसमुदयः (दुःखकारणम्), दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधोपायश्चेति बौद्धानां चत्वारि आर्यसत्यानि ।

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

तृतीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, कार्त्तिकः { सप्तम संख्या

वेदवृत्तान्तः ।

विजानीमो वयं परमपण्डितेन श्रीमता मोक्षमूलरभट्टेन ऋग्वे-
स्य प्रथम प्रकाशनसमये पाश्चात्यानां विदुषां वेदानुशीलने प्रवृत्ति-
त्पादयितुं कियच्चाम प्रयतितमिति । उक्तं तेन क्वचित्—" असकृ-
हं पृष्टोऽभवम् यत्, कोऽयं वेदो नाम ? किमर्थमयं प्रकाशनीयः ?
: खलु ग्रन्थः प्रायश्चतुःसहस्रवर्षपूर्वं निबद्धः, यश्च प्रथमत एव मूर्त्ति-
जकानां वन्यानां (Savages) कस्याश्चिदशिक्षितायाः जातेः कृते
ाञ्छितोऽभूत्; यश्च स्वयं भारतीयैरपि न जातु प्रकाशितः, यद्यप्येनं
ाम्प्रतं ते आत्मनो धर्मे, नीतौ, दर्शने च परं प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति,
स्मादपि ग्रन्थाद् अस्माकं किं नाम शिक्षणीयं सम्भाव्यते ? अपि
ाम वयम् इंलैण्डीयाः अथवा युरोपीया जनाः धर्म-नीति-दर्शन-स-
ंधीयेषु प्रश्नेषु ब्राह्मणानां प्राचीनाभ्यो गीतिभ्यः कमपि नूतनमा-
ोकं प्राप्नुयामेति सम्भाव्यते ? अप्ययं तथा सुदृढो निश्चयोऽस्ति,
था नायं ग्रन्थो भारतीयानां कापि नवीना प्रवञ्चनाभवेत्, येन न
ेवलमस्माभिः प्रयुक्तः श्रम एव विनष्टः स्यात्, अपितु चतुराणां
ारतीयानाम् उपहासकारणतां वयं न गच्छेमेति ? एषाम्, ईदृशाना-
परेषां च बहूनां प्रश्नानां प्रतिवचनं मया सटीकस्य ऋग्वेदस्य प्र-

काशनारम्भात् पूर्वं प्रदेयमासीदिति "* । श्रीमान् मोक्षमूलरमहाशयः कैः कैः प्रकारैस्तान् प्रश्नान् प्रयुक्तवानिति सम्यक् प्रकाशयितुं क्षुद्रशरीरेयं पत्रिका न कथमपि शक्नोति । केवलं द्वित्राणि तद्वचनानीह उद्ध्रियन्ते:—अतोऽहं पूर्वोक्तेषु प्रश्नेषु कांश्चित् प्रत्युत्तरयितुं, कथितानां च संशयानां कांश्चिन्निरसितुमित्थं भवतो बोधयन् यतिष्ये यत् प्रथमं तावद् वस्तुतो वेदः क इति, द्वितीयतस्तु किं तेन प्रयोजनं न केवलं भारतीयानामेव, किन्तु अस्माकं युरोपीयानामपि,—तत्रापि न केवलं प्राच्यभाषाध्यायिनामेव, अपितु एकैकस्य विद्यार्थिनो यो हि धर्मं वा, पुरावृत्तं वा, दर्शनं वाधीते,—एकैकस्य मनुष्यस्य, यो हि मानवजाते र्महतश्चिन्ताप्रवाहस्यान्वेषणानन्दमनुभूतवान्,......एकैकस्य च विद्यार्थिनो यो हि यथार्थंनामधेयाया 'मानवजातित' उत्पन्न इति" † ।

श्रीमन्तः पाठकमहाशयाः, नूनं प्रशस्यतमोऽयं महाभागो मोक्षमूलरः, अन्ये चैतादृशः पाश्चात्या विद्वांसः, ये हि आत्मप्रभावेन स्व

---

* Max Müller: *Chips from a German Workshop* Vol. I. P.i

† तत्रैव २ ३ पृ० "I shall endeavour, therefore, as far as this is possible within the limits of one lecture, to answer some of these questions, and remove some of these doubts, by explaining to you, first, what the veda really is, and, secondly what importance it possesses, not only to the people of India but to ourselves in Europe,—and here again, not only to the student of oriental languages, but to every student of history religion, or philosophy; to every man who has once felt the charm of tracing that mighty stream of human thought on which we ourselves are floating on ward, back to its distant mountain-sources; every one who has a heart for whatever has once filled the hearts of millions of human beings with their noblest hopes, and fears, and aspirations;—to every student of mankind in the fullest sense of that full and weighty word."

यतराभिर्वाचोयुक्तिभिः सर्वथा विमुखानपि प्रतीच्यान् सविशेषं
ार्थालोचनायां प्रवर्त्तितवन्तः, तेन च लुप्तप्रायां भारतीयार्यकीर्त्ति-
मां दूराद् दूरतरेऽपि प्रतीच्याकाशे सम्प्रसारितवन्तः। इदं श्रीम-
र्मोक्षमूलरभट्टेन कीदृशाः प्रश्नाः प्रतिवचनीया आसन्निति? भारते
नायं दशाविपर्यास आगतः; (ईश्वरः प्रसीदतु, यथा नाभ्यागच्छेत्)
ह वेदो वञ्चनोपायो न वेति सन्दिह्यतेऽपि केनचिद् भारतीया-
ा। परन्तु इत्थं वयमधः पतिताः, यथा सर्वविषयेषु वेदस्य प्राधा-
मुद्घोषयन्तोऽपि न स्वयं तदालोचने प्रवर्त्तामहे, न वा अन्यमपि
वर्त्तयितुं यतामहे।

"कृत्स्नो वेदोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"॥

मनु.२.। १६५.

"योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः"॥

मनुः, २ अ० १६८. श्लो०

"योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः।
स संमूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः॥
अधीत्य विधिवद् वेदं वेदार्थं न विचारयेत्।
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते"॥

कूर्म्म पु० उप.वि. १३ अ०.

इतीदृशं वचनशतं न खलु नास्माभिरसकृद् विलोक्यते? नेदं न
ज्ञायते यद्वेदानध्ययनेन सर्वथा परिहरणीयं शूद्रत्वमपि सम्पद्यत-
इ। परन्तु मुग्धचेतोवृत्तिभिरस्माभिः स्वयमेवात्मनो मस्तिष्कं
पा चर्वितं यथा तदर्थपर्यालोचनायाः शक्तिरपि नास्ति। यद्धि सर्वं
हायापि पठनीयम्, यस्य च बलेनैव बलवद्भिरस्माभिः सभामण्ड-
ु साटोपमटाट्यते, येन विना च पदमात्रमपि गमने दुरोदर्कं पाप-
पद्यत इत्युच्चैस्तरामारटामः, हन्त तदेवाद्यास्माभिर्नाद्रियते, तस्यै-
ध्ययनमिदानीं निष्फलमिति विविच्यते तस्यैव चानुशीलनं जडत्वं

जनयतीति लिखितुमपि * न विरम्यत इत्यहो अस्माकं मूलोच्छे पाण्डित्यप्रकर्षः ।

मन्यामहे, वेदे वस्तुतः किमस्तीति सविशेषज्ञानाविषया वर्णिता तेषां मधुरिमाणं रसयितुं कस्य नाम चित्तं न चाञ्चल्यमधिगच्छेत् पुरा किल भारतीयैरार्यैः कथमीश्वरतत्त्वम्, आत्मतत्त्वं वा अनुशीलितम्; कथं कैश्च द्रव्यैर्यज्ञादिकमनुष्ठितम्; कथं युद्धरीतिरासीत् युद्धेषु कानि नामास्त्राणि व्यवाह्रियन्त; कीदृशी यानव्यवस्था; कथं वाणिज्यम्, किंरूपं गृहनिर्म्माणम्, किं प्रकारः कन्यकानां विवाहः कीदृशी समाजस्थितिः, कीदृशमाहार्य्यम्, कीदृशी चिकित्सा, कीदृशं कृषिकार्य्यम्, पूर्त्तकार्यम् अन्त्येष्टिविधिः स्वर्गादिकं च, का वा पुराणादिप्रसिद्धानामाख्यायिकानां मूलमित्यादयो बहवो विषया वेदादेवैकस्माज् ज्ञातुं शक्यन्ते । भाषातत्त्वाद्यनुशीलनमपि वेदज्ञानादेव सुकरं भवति । किं बहुना, स्वयमालोचयन्तु भवन्तो वेदार्थम्, जानन्तु च तस्मात् कीदृगिव प्रमोदाङ्कुर उत्पद्यत इति । इदं चेहावश्यं वक्तव्यम्-यत् सरसा इव नीरसा अपि वेदस्यांशाः सन्ति। तदर्थं मनाग् धैर्यमवलम्बनीयम् ।.

वयमपि चेतः प्रभृति नियमेन सचेतसां चित्तविनोदनानुकूलान् वेदांशान् पत्रिकायां प्रकाशयितुमिच्छामः । तत्र तावत् सपत्नीद्वेषस्य वेदे कीदृक् परिचय उपलभ्यते तदेवाद्य कुतूहलिनां पाठकानां पुरत उपस्थाप्यते—

१

सपत्नीद्वेषः ।

अयं सपत्नीद्वेष ऋग्वेदसंहितायां सूक्तद्वये वर्णितः । तत्राद्य सूक्तमित्थम् :—

* वहनडादिशब्दाः संस्कृते सुप्रसिद्धाः । प्राचीनेष्वपि ग्रन्थेषु दृश्यते । यथा—विक्रमोर्वश्याम्—"अस्याः सर्गविधौ" वित्यादिश्लोके "वेदाभ्यासजड" इति । एवमन्यत्र । वेदस्य स्वरमात्रज्ञान् प्रतीयसक्तिर्न तथैवाप्रतीति सम्भावयामः ।

१० म० १४५ सू.

देवता—सपत्नीबाधनम्, ऋषिः—इन्द्राणी । *

"इमां खनाम्योषधिं वीरुधं बलवत्तमाम् ।

यया सपत्नीं बाधते यया संविन्दते पतिम्" ॥ १ ॥

अतिवीर्यवतीं लतारूपामिमाम् ओषधिम् † अहम् उन्मूलयामि यया (वधूः) सपत्नीं बाधते, भर्त्तारं च सम्यक् (असाधारण्येन) लभत इत्यर्थः ।

"उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।

सपत्नीं मे पराधम पतिं मे केवलं कुरु" ॥ २ ॥

हे ऊर्द्ध्वमुखपत्रविशिष्टे, सौभाग्यहेतुभूते, देवप्रेरिते, बलवति, ओषधे, मम सपत्नीं परागमय (दूरीकुरु), पतिं च ममासाधारणं कुरु ।

"उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्यः ।

अथा सपत्नी या ममाधरा साधराभ्यः" ॥ ३ ॥

हे ओषधे, त्वमुत्कृष्टासि, त्वत्प्रसादेनाहमुत्कृष्टा भवेयम्; लोके या उत्कृष्टाः सन्ति, ताभ्योऽप्यहम् उत्कृष्टतरा भवेयम् । अनन्तरं मम या सपत्नी, सा निकृष्टाभ्योऽपि निकृष्टतरा भवतु ।

न ह्यस्या नाम गृभ्णामि, नो अस्मिन् रमते जने ।

परामेव परावन्तं सपत्नीं गमयामसि" ॥ ४ ॥

अहमस्याः सपत्न्या नामापि नोच्चारयामि; नो खलु कापि सपत्नी-जने रमते । सपत्नीमतिशयेन दूरदेशमेव गमयामः—भर्त्रा अति-शयेन वियोजयामः ।

"अहमस्मि सहमानाथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै" ॥ ५ ॥

---

* येन सूक्तेन यत्प्रतिपाद्यते, तस्य सूक्तस्य सा देवता भवति । अनेन सूक्तेन सपत्नीबाधनं प्रतिपाद्यत इति तदेवात्र देवता । यस्य सूक्तं स ऋषि-रिति नियम; तथा च सूक्तमिदम् इन्द्राण्या इति । तस्या एवात्र ऋषित्वम् ।

† पाठेति प्रसिद्धाम् इत्यापस्तम्बमतेन सायणः ।

हे ओषधे, अहमभिभवकर्त्री अस्मि, त्वमपि अभिभवित्री भवसि। अत आवामुभे अभिभवित्र्यौ भूत्वा मम सपत्नीम् अभिभवाव ।

"उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा ।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा
वारिव धावतु" ॥ ६ ॥

हे पते, अभिभवित्रीमिमामोषधिं तव शिरस उपधानं करोमि। अभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वामभितो धारयामि । यथा गौर्वत्सं प्रति, यथा वा जलं निम्नेन पथा वेगेन धावति, तथा तव मनो माम-नुलक्ष्य प्रधावतु ।

भगवता आपस्तम्बेनास्य सूक्तस्य कस्मिंश्चित् सपत्नीघ्न प्रयोग-विशेषे विनियोगः प्रदर्शितो यथा—

त्रिःसप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति—"यदि वारुण्यसि वरुणात् त्वा निष्क्रीणामि, यदि सौम्यसि सोमात् त्वा निष्क्रीणामीति" । श्वो भूत उत्तरयोत्थाप्य, उत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्य, उत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य, शयनकाले बाहुभ्यां भर्त्तारं परिगृह्णीयात् उपधानलि-ङ्गया, वश्यो भवति सपत्नीबाधनं चेति ।

अयमर्थः—प्रथममेकविंशतिं यवान् पाठानामिकां लतां परितः "यदि वारुण्यसीत्यादि"मन्त्रेण किरेत् । ततः प्रभाते आद्यया ऋचा "इमां खनामी"त्यादिकया सा पाठा उन्मूलनीया । ततः "उत्ताने"-त्यादिभिः तिसृभिरृग्भिः सा अभिमन्त्रणीया पञ्चम्या ऋचा आ-च्छाद्य हस्तयोस्तां बध्नीयात्, अन्तिमया तु बाहुभ्यां भर्त्तारमाश्लि-ष्येत्, तेन स वश्यो भवति, सपत्न्याश्च बाधनं भवतीति ।

द्वितीयं सूक्तम्,—१० म० १५९ सू०.

देवता पौलोमी शची, ऋषिरपि सैव । *

* "पुलोमतनया शची अनेन सूक्तेनात्मानमस्तौत् । अतः सैवर्षिः, सैव देवता । इति कात्यायनकृत—"सर्वानुक्रमा"नुसारी सायणः ।

"उदसौ सूर्यो अगादुदयं मामको भगः ।
अहं तद्विद्वला पतिमभ्यसाक्षि विषासीहः" ॥ १ ॥

यदसौ द्युलोकस्थः सूर्य उदगात्, तन्ममेदं सौभाग्यमुदगात् । तदहं ज्ञातवती । अहं सपत्न्या अभिभविन्री सती भर्त्तारमपि अभिभूतवती—यथा वशीकृतोभर्त्ता मय्येव चिरं वर्त्तते, तथाकार्षमिति भावः ।

अहं केतुरहं मूर्धाहमुग्रा विवाचनी ।
ममेदनु क्रतुं पतिः सेहानाया उपाचरेत् ॥ २ ॥

अहं सर्वं जानामि; "अहं मर्धा"—सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभूता भवामि; अहमुग्रा सती मां प्रति पतिं प्रियवचनभाषिणमेव करोमि; सपत्नीनामभिभवकारिण्या ममैव बुद्धिं (कर्म्म वा) अनुसृत्य पतिरुपागच्छेत् ।

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराट् ।
उताहमस्मि संजया पत्यौ मे श्लोक उत्तमः ॥ ३ ॥

ममैव पुत्राः शत्रुनाशका भवन्ति; ममैव कन्या विशेषेण राजते; अपिचाहं सपत्नीनां सम्यग् जेत्री अस्मि; पत्युः सकाशे च ममैव यश उत्तमम् ।

येनेन्द्रो हविषा कृत्यभवद् द्युम्न्युत्तमः ।
इदं तदक्रि देवा असपत्ना किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रः (ममभर्त्ता) कर्मणां कर्ता, येन च स यशस्वी (धनवान् वा) उत्तमश्चाभवत्, हे देवाः, अहमपि तदकार्षम्, अत एवाहं शत्रुरहिता अभूवम् ।

असपत्ना सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी ।
आवृक्षमन्यासां वर्चो राधो अस्थेयसामिव ॥

अहं शत्रुरहिता, अहं शत्रुं हन्मि, जयामि, अभिभवामि च । अस्थिरतराणां जनानामिव अन्यासां सपत्नीनामहं धनं तेजश्च खण्डयामि ।

समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी ।
यथाहमस्य वीरस्य विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

अभिभवकारिण्यहम् इमाः सपत्नी स्तथा सम्यग् जितवती, यथाहमस्य वीरस्य (इन्द्रस्य—पत्युः), तदीयस्य परिजनस्य चोपरि विराजिता भवानि ।

"एतेनैव कामेन (सपत्नीबाधनरूपेण) उत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठत" इति सूत्रयता भगवता आपस्तम्बेन इदमपि सूक्तं सपत्नीनाशने सूर्योपस्थाने विनियुक्तम् ।

पूर्वं बहुविवाहपद्धतिरासीदिति उदाहृताभ्यां सूक्ताभ्यां स्पष्टमेव प्रकाशत इति पाठकैर्लक्षणीयमिति ।

विधुशेखरशर्मा ।

संस्कृतसाहित्यं पाश्चात्य विद्वांसश्च ।

१

पाश्चात्यैः संस्कृतपण्डितैः संस्कृतसाहित्यविषये बहु अलूकृतं, तेषामुक्तिराङ्ग्लोप्रभृतिभाषानिबद्धत्वाद् अस्मदीयैः संस्कृतविद्यार्थिभिर्नसुबोधा, ज्ञातव्या तु सावश्यमेवेति माधुकरीं वृत्तिमवलम्बमानेन मया इतः प्रभृति पत्रिकायां तेषां विदुषां मतं समासेन संगृह्य प्रदर्शयितुमिष्यते । इदञ्चाशास्यते—श्रीमन्तो विद्यार्थिनः विद्वांसश्च तत्सर्वमालोच्य उपादेयं गृह्णीयुः, अनुपादेयं तु युक्त्या साधारणजनानां पुरतः प्रकाशयेयुः,—यथा हि पाश्चात्यानां भ्रान्तैर्वचनैर्भारतीयानाम् अपरेषां च न मोह उत्पद्यते । अवर्ज्यं खल्विदं कृत्यमापतितमिदानीं भारतीयानां विदुषामिति मन्यामहे ।

अद्य तावद् विक्रमादित्य समयप्रभृतिप्रचलितानां साहित्यानां तत्कर्त्रादीनां च समयः पाश्चात्येषु प्रथिततमस्य श्रीमता मोक्षमूलरस्य मतेन स्थूलतः प्रदर्श्यते ।

विक्रमादित्यः कदोत्पन्न इति तन्नाम्ना 'संवद्' इति प्रचलितमब्द-
ानमेव प्रकाशयति, साम्प्रतं विक्रमाब्दस्य ११६२ तमो वत्सरो वर्त्तते ।
तेन खीष्टजन्मतः ५६ वत्सरपूर्वमेव विक्रमादित्य आसीदिति ज्ञा-
ते । किन्तु मोक्षमूलरेणापरैश्च पुरातत्त्वविद्भिर्नेदमङ्गीक्रियते । ते
दन्ति—साम्प्रतं विक्रमनाम्ना प्रसिद्धोऽब्दो वस्तुतो न विक्रमेण
वर्त्तितः, किन्तु खीष्टपूर्वभाविना केनापि प्रवर्त्तितः स खीष्टतः बहु-
र्चीनेन विक्रमेणात्मनात्मनाम्ना कृत इति । (अत्र विस्तरः सन्दर्भा-
ारेण वक्ष्यते) अतो मोक्षमूलरेणेत्थं कालो निर्णीयते :—

ीष्टतः परम्—५५०, विक्रमादित्यो हर्षः उज्जयिन्यधिपतिः ।

,, ५३१—५७९ खोसरुनुसिरवान् पारस्यराजः । अय मात्म-
नश्चिकित्सकं 'बारजई'-नामानं प्रसिद्धस्य पञ्च-
तन्त्रस्यानुवादाय भारतं प्राहिणोत् ।

५४४ कोरारयुद्धम्, अस्मिन् युद्धे विक्रमादित्येन
म्लेच्छाः सम्यक् पराभूताः । अस्मिन्नेवाब्दे
तान् पराभूय विक्रमादित्यः प्राक् प्रचलितमब्द-
विशेषं संवदिति स्वनाम्ना कृतवान् ।

जैनः सिद्धेश्वरसूरिस्तत्र विक्रमस्य साहाय्य-
कमकरोत् ।

मातृगुप्तः--काश्मीरशासकः, भर्तृमेण्ठश्चै-
तत्समकालीनौ ।

कालिदासो दिङ्नागस्य बौद्धेषु सुप्रथितग्र-
न्थकारयोरसङ्गस्य वसुबन्धोश्च समकालीनः ।

कालिदासो भारविणा सह ६३४ तमाब्दी-
यानुशासनलेख उक्तः ।

षष्ठशतकोत्पन्नेन दण्डिना कालिदासस्य से-
तु काव्यं प्रशंसितम् ।

कालिदासेन भासस्य सौमिलेश्च नामनी गृहीते।

खीष्टतः परम्—५८७ वराहमिहिरो मृतः । अनेन ४७६ तमाब्दोत्पन्नस्यार्यभट्टस्य नाम गृहीतम् । एते च ग्रन्था धृताः, यथा—५०५ तमाब्दोत्पन्न-श्रीसेनकृतो रोमकसिद्धान्तः, पौलुस-अल-युनानीकृतः पौलिशसिद्धान्तः, विष्णुचन्द्रकृतो वशिष्ठसिद्धान्तः, सौरसिद्धान्तः, पैतामहसिद्धान्तश्च ।

,, ५६१—५६६ चीनभाषया अमरकोषोऽनूदितः ।

,, ५९८ ज्योतिषिक-ब्रह्मगुप्तस्य पिता जिष्णुः ।

दिङ्नागस्य मतमुद्योतकरेण-(न्याय वार्त्तिककृता)समालोचितम् । उद्योतकरः सुबन्धुना(वासवदत्ताकारेण),सुबन्धुश्च बाणभट्टेन कीर्त्तितः ।

,, ५५०—६०० शिलादित्यः प्रतापशीलः (मालवाधीशः) प्रभाकरवर्द्धनः, एतस्य परिषदि माधवगुप्तः, तारकः, सुषेणश्चासन् ।

राज्यवर्द्धनः-प्रभाकरवर्द्धनस्य ज्येष्ठः पुत्रः अनेन मालवराजो जितः स्वयन्तु गौडाधिपेन गुप्तेन, कर्णसुवर्णेश्वरेण शशाङ्केन वा पराभूतः ।

,, ६०५ चीनदूतः फेइ-तु (Fei-tu)

,, ६१०—६५० शिलादित्यो हर्षवर्द्धनः प्रभाकरवर्द्धनस्य कनिष्ठः पुत्रः । अस्य स्वसा राज्यश्रीर्नाम ग्रहवर्मणे दत्तासीत् । ग्रहवर्मा मालवाधीशेन मारितः, हर्षस्य मन्त्री भाण्डिर्नाम । प्राग्ज्योतिषपुराधिप-कुमारेण भास्करवर्मणा तस्य मैत्री आसीत् । महाराष्ट्रपतिना द्वितीय पुलकेशिना युद्धम् । अयं चीनपरिव्राजकस्य 'हुयेनस्यां' इत्यस्य समकालीनः (६२१-६४५)

काव्यादर्शदशकुमारचरितकारो दण्डी ।

सुबन्धुर्वासवदत्ताकारः।

बाणः--हर्षचरित--कादम्बरी--चण्डीशतक प्रणेता *।

मयूरः, भक्तामरस्तोत्रकारो मानतुङ्गः, नारायणः, आढ्यराजः।

भर्त्तृहरिर्मृतः (५५०) जयादित्यः (काशिकाकारः) मृतः (६६०)

ब्रह्मगुप्त उत्पन्नः (६६०)

प्रदर्शितायामस्यां समयक्रमपरिपाट्यामद्यापि क्वचित् क्वचित् सन्देविग्यत एवेति मोक्षमूलरेणोक्तम्।

श्रीसंग्राहकः।

प्रश्नः

"साम्प्रतं कीदृशीसंस्कृतशिक्षाऽपेक्ष्यते?"

उत्तरम्—

श्रीमहेशचन्द्र तर्कचूड़ामणेः।

अस्य प्रश्नस्योत्तरदानात् प्रागेव जिज्ञासूनां तात्पर्यग्रहः कर्त्तव्यः। न्यथास्योत्तरदानं दुष्करमेव, तथाहि प्रश्नघटकस्य "अपेक्ष्यत" इत्यपदस्य कर्त्तृपदमूहनीयं भवति। कीदृशैर्जनै रपेक्ष्यते, इतिप्रश्नकर्त्तुव्यमासीत् परन्तु तदनुक्त्या ग्रन्थकर्त्तुराशयः सम्यङ्नावबुध्यते थंकारमुत्तरं दीयेत? तथापि मन्यामहे कस्यचिदाङ्गलविद्याध्यायिऽयंप्रश्न इति, यदि तस्यैवप्रश्नः स्यात्तदाऽऽङ्गलविद्यार्थिभिश्छात्रैङ्गलविद्यासहकारित्वेन कीदृशीसंस्कृतशिक्षाऽपेक्ष्यतइति प्रश्नस्याशय उन्नेतव्यः। तादृश आशये सत्युत्तरं सुकरमेव, डिग्रीपरीक्षा-

---

* पार्वतीपरिणयनाटकं बाणेन कृतमिति मोक्षमूलरेणोक्तम्। तदसाम्प्रतं रोचते।

त्त्वेन निर्द्धारितासंस्कृतशिक्षैव साम्प्रत मपेक्ष्यत इत्युत्तरं देय
अथ यदि तादृशं तात्पर्यं न स्यात् तदापि वृटिशां मतानुस
संस्कृते या या विद्याः सन्ति तासां सर्वासामेव स्थूलज्ञानं यथाः
तथैव संस्कृतशिक्षाऽपेक्ष्यत इत्युत्तरं दातव्यम्।

प्राचां पुनरेकाविद्यासुशिक्षितेति मतमासीत् इदानीन्तु सर्वा
विद्यासु प्रवेशः कर्त्तव्य इति बहूनां मतं श्रूयते। तदनुसारेण सर्व
विद्यानां सामान्यतः शिक्षाऽपेक्ष्यत इत्युत्तरं देयम्। विशेषशि
दीर्घकालव्यापिनी दुःसाध्याचेति सा नेदानीन्तनानां हृदयङ्गमा।
लघीयसा कालेन यथाकथञ्चित् किञ्चित् किञ्चिच्छास्त्रमधीत्य यश्चि
मर्थमुपार्जयेत् स एव पुरुषो धन्यः स एव सार्थकजन्मा तस्यैव सि
पुरुषार्थाः इत्यतः शास्त्रं यथा यथा संक्षिप्तं संक्षिप्ततरं संक्षिप्ततमं
लभ्यते तथा तथा विद्यार्थिनां तदुपादेयमुपादेयतरमुपादेयतमं
भवतीति प्रायेण संग्रहग्रन्थानामेवाध्ययनप्रवृत्तिर्दृश्यते। एकं व्याक
णमेव पश्यन्तु भवन्तः पाणिनिं त्यक्त्वा कातन्त्रमधीते तदपि हि
मुग्धबोधं तच्च परिहृत्य सारस्वतचन्द्रिकां पठतीति सर्वेषां शास्त्र
णामीदृश्यध्ययनव्यवस्था, ज्योतिषं स्मृतिशास्त्रं दर्शनशास्त्रं
प्राञ्जलं कोऽपि नेच्छत्यध्येतुं अत एव केनचित् कविनोक्तम्—

ज्ञाते व्याकरणं हतं तदखिलं श्रीवोपदेवे कवौ
गङ्गेशप्रभृतौ च नष्ट मधुना न्यायादिशास्त्रं परम्।
श्रीमद्भागवते कुविन्दकविनाख्याते पुराणं हतं
ज्ञाते श्रीरघुनन्दने कलिघरे तद्धर्मशास्त्रं हतम्॥ इति।

तदिदानीं बहूनामपि शास्त्राणां किञ्चित् किञ्चिदध्ययन मेवा
क्ष्यत इति जानीमः। अस्माकं पुनर्मतं शब्दशास्त्रं तथाध्येतव्यं य
संस्कृतं वक्तुं बोद्धुं लिखितुञ्च शक्यते, अन्येषां शास्त्राणान्तु सा
न्यतो ज्ञानमपि शोभते व्याकरणस्यतु न तथा "उक्तं ह्यव्याकरण
स्त्वन्धइति" प्रयोजनविशेष श्चेदपेक्ष्यते तदा विशेषत एव तत्त
स्त्रमध्येतव्यमित्यलं विस्तरेणेति।

वार्त्ताःसम्पादकाभिप्रायाश्च ।

वङ्गेषु दुर्गोत्सवः ।

वङ्गेषु शारदो दुर्गोत्सव इवापरः कश्चिन्महानुत्सवो वङ्गवसुन्धरया (अथवा भारतवसुन्धरयैव) नेदानीमालोक्यते, पुराप्यालोक्यत न वेति न जानीमः । चत्वारि दिनानि पुण्यमङ्गलदुन्दुभिनिनादेन वङ्गगगनमण्डलं परिपूरितमभवत् । प्रतिगृहं प्रमोदप्रवाह उदतिष्ठत् । समं महम्मदीयैर्हिन्दूनां पुरतः कानिचिद्दिनानि मूर्त्त इव सुखसन्दोह आविरासीत् ।

दुःखबहुलस्य संसारस्य सेवनादतितमां ग्लानस्य मन्दीभूतोत्साहोद्योगस्यान्तःकरणस्य विश्रमणाय पुनरुद्दीपनाय चान्तरान्तरा प्रमोदहेतुरुत्सवो विहितोऽस्मदीयैर्विचक्षणैः शास्त्रकृद्भिः । नह्यन्तरान्तरा अगृहीतयवसकवलः, असेवितसलिलश्चाश्ववरोऽपि शकटनियुक्तः सम्वविश्रामं धावितुं शक्नुयात् । स चायं शास्त्रज्ञैर्विहितो भारतीयोत्सवो न केवलं प्रमोदैकप्रयोजनः । धर्म्यः खल्वयं, शिक्षितव्यानि चात्र बहूनि सन्ति । अन्यथा सुरापान-वेशसेवनादिभिरपि प्रीतिलाभस्य सौकर्यं कस्य नामाविदितम् ? तदिह महति दुर्गोत्सवे किमस्माकं शिक्षणीयमस्ति, किमर्थंवात्र सधनाश्च निर्धनाश्च, पण्डिताश्च बालिशाश्च, सज्जनाश्च पामराश्च वैष्णवाश्च, शाक्ताश्चाविशेषेण परमाकृष्यन्ते, किमिति चायमुत्सवः शास्त्रेषु * नित्यत्वेनाप्यङ्गीकृत इति निसर्गत एवामी प्रश्नाश्चिन्तयितु श्चेतस्युत्तिष्ठेयुः तत्समाधानमेवेह समासेन पाठकेभ्योऽस्माभिरुपहर्त्तुमिष्यते । सर्वैरेव हि सेवनीयोऽयमुत्सवः ।

दुर्गोत्सवेऽर्च्यमानेयं देवी दुर्गा केति निर्णीत एव तेषां प्रश्नानां निरवद्यमुत्तरं लभ्येत । ज्ञायत एव सर्वैरस्या देव्या महीमयी मूर्त्तिः विविधास्त्रशस्त्रोल्लसितैः क्वचिच्चतुर्भिः, क्वचिद् दशभिः, क्वचित् यो-

---

* संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यनित्योभयरूपा दुर्गापूजेति स्मार्त्ताः ।

ड़शभिः कचिच्चाष्टादशभिर्भुजैर्निर्मीयते, सिंहाधिरूढा महिषासुरम-र्द्दनोद्धता च सेति। * दृष्ट्वैवैनां युद्धदेवतेयमिति बुध्यते। वस्तुतोऽपि तत्तथैव। पुरा किल युद्धविजिगीषुभिर्महीपालैरेव साराध्यासीत्; प्रयोजनं च तस्य शत्रुविनिपातनमासीत्। देव्या बोधने प्रयुक्तं मन्त्रजातमेवेदं द्योतयति। तद्यथाः—

"शक्रेण संबोध्य च राज्यमाप्तं
यथा, तथाहं प्रतिबोधयामि।
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि"। इति

बोधनविनियुक्ता अन्येऽपि मन्त्रा आलोचनीयाः। अतएव हि राज-भिराश्विनसितसप्तम्यादि दिन चतुष्टयेषु महता सम्भारेण देवीमेता मर्च्चयित्वा विजयप्रस्थानमक्रियत। अस्या देव्याः पूजनाव्यवहित-परं युद्धयात्राव्यवहितपूर्वं च अपराजितेति अन्यापि काचिद् युद्ध-देवता राजभिरर्च्चनीयेति दृश्यते। अस्या उपरिस्थितयो र्भुजयोर्द-क्षिणे खड्गं, वामे चर्म्म; अधःस्थयोर्दक्षिणे वरः, वामे त्वभयमिति। "शरीरारोग्यमैश्वर्यं विजये संप्रयच्छ मे" इति सा प्रार्थ्यते। प्रस्थाने सहैव देवीसापराजिता गच्छेदितीव तस्या मूर्त्तिरूपाया 'अपराजि-तेति' प्रसिद्धाया लताया वलयधारणमपि विधेयं दृश्यते अयं तन्मन्त्रः—

---

* केषाञ्चित्पाठकानां कृते दुर्गादेव्या ध्यानमन्त्रात् किञ्चिदिहोद्ध्रियते:-

*　　*　　*　　*　　*

त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम्। मृणालायतसंस्पर्शदशबाहु समन्विताम्। त्रिशूलं दक्षिणे धेयं, खड्गं चक्रं क्रमादधः। अधस्तान्महिषं तद्वद् विशिरस्कं प्रदर्शयेत्। शिरश्छेदोद्भवं तद्दानवं खड्गपाणिनम्। हृदि-शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम्। रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम्। प्रपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया। वमद्रुधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्। देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम्॥

*　　*　　*　　*　　* इत्यादि।

"जयदे वरदे देवि दशम्यामपराजिते ।
धारयामि भुजे दक्षे जयलाभातिवृद्धये" ॥ इति ॥

देवीं महिषासुरमर्दिनीं दुर्गाम्, अपराजितां च पूजयित्वा । दशम्यां राजभिर्विजययात्रा क्रियते इति हि सा तिथि 'विजया' दशमीति गीयते । न कथञ्चित्तिथिरसौ विजयार्थिना राज्ञोल्लङ्घनीया । कार्यगौरवादसमर्थपक्षे विधानमाह राजमार्त्तण्डः—

"कार्यवशात् स्वयमगमे भूभर्त्तुः केचिदाहुराचार्याः
छत्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्यात्" ॥ इति

इत्थं च यत्पूजनं पुरा किल शत्रुविनिपातनेच्छूनां राज्ञामेवाभूत्, मन्यामहे, तस्य सर्वत्रैव महोपकारकत्वं पर्यालोच्य मणीषिभिः सर्वेषामेव कर्त्तव्यत्वेन तद्विहितम् । कारण मत्र क्रमेण प्रपञ्च्यते ।

यदि कश्चिद्यथार्थपुरुषार्थस्य सिद्धिमर्थयेत, लौकिको वा पारलौकिको वास्तु तस्य स पुरुषार्थः, सर्वत्र ऐक्यं तेनावश्यमेव सेवितव्यं स्यात् । यद्यस्यैक्यबुद्धिर्नोत्पद्येत तर्हि प्रतिपदं तस्य विपत्तिः । पारलौकिके तावद् वेदान्तदर्शनमेवोच्चैस्तराम् ऐक्यज्ञानमुद्घोषयति—"आत्मैवेदं सर्वम्, ब्रह्मैवेदं सर्वम्," "ऐतदात्म्यमिदं," सर्वम् "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति" इत्यादिभिः परःशताभिरद्वैततत्त्वप्रतिपादनपरायणाभिः श्रुतिभिः । लौकिके तु शास्त्रानुसन्धानस्य प्रयोजनमेव नास्ति, स्वयं सर्वं प्रत्यक्षीक्रियताम् । प्रदर्शयतु भवान् को नाम स्वजनविरोधमापन्नः परां श्रियं, कुशलसम्पत्तिं वाधिगच्छतीति । स्वस्वपरिवारवर्ग एव किं दृष्टिं सञ्चारयतु भवान् यदि नामैकैकः परिवारेषु परस्परं भिद्यते, तर्हि कियत् सुखमुत्पद्यते इत्याबालं सर्वत्र प्रसिद्धम् । अस्मादेव हेतोः आ पञ्चतन्त्राद् आ च वेदात् सर्वस्मिन् खल्वमुमेवार्थं गीयमानं पश्यामः । उपदिष्टा अस्मच्छिशवो नीतिविद्वर्येण :—

"अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥
संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।
तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः" ॥

अस्यैवार्थस्य मूलं चिरं ऋग्वेदसूक्तिग्रन्थनकृता सर्वं वेदं श्रावयित्वोपसंहरणसमये सर्वशास्त्रनिर्यासस्वरूपमिव प्रदर्शितम्—

"संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्" । इति * ।

एतस्यैवोभयलोकश्रेयस्करस्यैक्यस्य शिक्षणार्थमेव भगवत्या दुर्गायाः पूजनस्य प्रवृत्तिः तदुक्तं देव्यैव— †

"एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्यैता दुष्ट, मय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः" ॥ इति

यदस्मिन् वाक्ये संक्षिप्तं, तदेवान्येषु सुविशदं प्रपञ्चितम् । अवधार्यतां का नामेयं भगवती महिषासुरमर्द्दिनी, अस्ति न वानया राज्ञामिवापरेषामपि प्रयोजनमिति । इयं हि दुर्वारभुजवीर्येण दुरात्मना महिषासुरेण स्वर्गान्निराकृतानां त्रिदिवाधिवासिनां तत्प्रतिघातार्थं सम्मिलिता शक्तिः, तेषामेकस्मिन् समागतं तेजः, न त्वपरं किञ्चित् । तद्यथा—

"इत्थं निशम्य देवानां वचांसि मधुसूदनः ।
चकार कोपं शम्भुश्च भ्रूकुटीकुटिलाननौ ॥
ततोऽतिकोपपूर्णस्य चक्रिणो वदनात्ततः ।
निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शङ्करस्य च ॥
अन्येषां चैव देवानां शक्रादीनां शरीरतः ।
निर्गतं सु महत्तेज स्तच्चैक्यं समगच्छत" ॥

---

* ऋग्वेदस्य दशममण्डलान्तिमसूक्ते अयमेवार्थो बहुधा प्रपञ्चितः ।

† अतः परमधृतग्रन्थादिनामानि वचनानि मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतस्य 'देवीमाहात्म्य' स्येति बोध्यम् । इदं देवीमाहात्म्यमेव 'दुर्गासप्तशती' 'चण्डी'ति च नाम्ना प्रसिद्धम् ।

[अ]पि च—

"अतुलं तत्र तत्तेजः सर्वदेव शरीरजम् ।
एकस्थं तदभून्नारी व्याप्तं लोकत्रयं त्विषा ॥
यदभूच्छाम्भवं तेजस्तेनाजायत तन्मुखम् ।
याम्येन चाभवन् केशा बाहवो विष्णुतेजसा" * ॥

* * * * *
* * * * * इत्यादि ।

[ए]वं पृथगवस्थिते दैवैर्यः शत्रुर्विनिपातयितुमशक्योऽभूत्, सर्वेषां श[क्त]ीनां सम्मेलने कृते तु स एव लीलया विनाशितः । अस्याः समष्टि-[श]क्तेरीदृशमुपकारित्वं विविच्यैव देवीमाहात्म्यवक्त्रा मुनिवरेण मेध-[स]ोक्तं—दुर्गादेव्याश्चरित्रं—

"संघातभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तममिति" ।

[य]या महाशक्त्या पश्यत एव दुर्धर्षा महिषासुरशुम्भनिशुम्भादयो दैत्या [व]िनाशिताः, देवताश्च परमामृद्धिं प्रापिताः, सापि यद्युपास्या न [स]्यात्, तर्हि केव सा भवतु ।

शत्रुविजयवदन्यान्येष्वपि सांसारिकेषु अस्या महाशक्त्या आव-[श]्यकत्वमिति 'हि राजभिरिव अपरैरपि तस्याः पूजा विधातव्येति [न]ियमः । इयमेवास्माकं सर्वां विपत्तिमपाकर्त्तुमीष्टे । परस्परम-[ऐ]क्ये पदमपि गन्तुं वयं विपद्येमहि । विपत्तिं विनाशयतीत्यस्मात् [स]ा दुर्गेति कीर्त्यते । तदुक्तम्ः—

---

* एवं शुम्भनिशुम्भवधे—

एतस्मिन्नन्तरे भूप विनाशायामरद्विषाम् ।
भवायामरसिंहानामतिवीर्यबलान्विताः ॥
ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान् हन्तुमाययौ ॥

"विपत्तिवाचकोदुर्गं आकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता"॥ इति * ।

अतो यदियं शक्तिः 'सर्वमङ्गलमङ्गल्या' 'सर्वार्थसाधिका,' 'सृष्टि स्थितिविनाशानां हेतुभूता' च न तत्र स्तोकोऽपि संशयावकाशः अतएवास्या देवीमाहात्म्योक्तं चारित्रं—

"श्रुतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति" ।

अतएव च तस्या युद्धेषु यद्दुष्टदैत्यनिवर्हणं चरितम्—

"तस्मिन् श्रुते वैरिकृतं भयं पुंसां न जायते" ।

अतएवास्या महामहोपकारित्वात् सकलकुशलनिदानभूतत्वाच्च उपनिबद्धतन्माहात्म्याया दुर्गासप्तशतिकायाः पाठो विहितः । परन्त्वा वत्सरान्तेऽपि सकृदयं सविशेषं पर्यालोच्य सप्तशतीं न पठामः नहि युक्तार्थानुसन्धानं विना सहस्रकृत्वोऽप्यक्षराणामुच्चैरुच्चारणं समीहितसिद्धिर्भवति । अत एव वयं तस्या महाशक्तेः प्रसादेन श्चिताः, अत एव च सा रुष्टा सती सकलानभीष्टान् कामानपहन्त्यहो भाग्यं येन हि पुरःस्थितमपि रत्नं न पश्यामः, दृष्ट्वापि वा गृह्णीमः, गृहीत्वापि वा हृदयेसंस्थाप्य न यथोचितं सम्मानयामः तदागच्छन्तु भोः श्रीमन्तो भ्रातरः, आगच्छन्तु सर्वे वृथाविरोधा द्वेषादिबीजं दूरमपहाय परमाभ्युदयार्थं तामिमां महाशक्तिं देवीं सकृत् साष्टाङ्गेन विधिना प्रणिपत्य प्रसादयामः—

"देवी प्रपन्नार्त्तिहरे प्रसीद,
प्रसीद मातर्जगतोऽखिलस्य ।
प्रसीद विश्वेश्वरि, पाहि विश्वं,
त्वमीश्वरी देवि, चराचरस्य ॥
विश्वेश्वरी त्वं परिपासि विश्वं,
विश्वात्मिका धारयसीति विश्वम् ।

---

* अपरापर निर्वचनार्थं शब्दकल्पद्रुमो द्रष्टव्यः । तत्रापि अयमेव उपलभ्येत ।

विश्वेशवन्द्या भवतो, भवन्ति—
विश्वाश्रया, ये त्वयि भक्तिनम्राः" ॥

———o———

स्वावलम्बनम्।

किं सुखं, किं वा दुःखमिति संक्षेपेणेदं मीमांसितमस्माकं सकलतत्त्वनिष्णातैर्भारतीयैर्मनीषिभिः—

"सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः" ॥ इति।

स्वल्पाक्षरं वाक्यमिदम्, अर्थस्त्वस्य महान् गम्भीरः परमोपकारकश्च। लौकिकालौकिकेषु सर्वेष्वेव भारतीयशास्त्रेषु अयमेवार्थस्तैस्तैःप्रकाशितः प्रपञ्चितश्च। परन्त्वसकृदेतं वचसोच्चारयन्तोऽपि न किञ्चित् कर्मणा कर्त्तुं प्रभवाम इति धिगस्माकं शिक्षाम्। मनस्यन्यत्, कर्मण्यन्यच्च कुर्वाणा वयं दुरात्मनः स्मः संवृत्ताः। परमुखापेक्षिणः कस्य नाम सुखप्रत्याशा? परतन्त्रजीवनस्यान्धस्य दुःखपूर्णं जीवितं केन चक्षुष्मता न प्रत्यक्षीकृतम्—यावत्तस्य कश्चिदनुग्रहबुद्ध्या तदपेक्षितां यष्टिं प्रदाय न स्वयं गच्छति न तावत् स पदमपि गन्तुं प्रभवति; यावत्तस्मै पानीयं न दीयते, तृष्णाक्षामकण्ठोऽपि निर्गच्छत्प्राणोऽपि च स न कथञ्चित्तदुपादातुं शक्नुयात्। एवमेवं सर्वत्रापि। अस्माकमपीयमेवावस्थोपस्थिता। सांसारिकेषु कृत्येष्वपेक्षितानां द्रव्याणां संग्रहे वयमियत् परापेक्षिणो यदस्य भीषणां परिपाकमालोचयतो महद्दुःखमुत्पद्यते। तुच्छेष्वपि कर्मसु साम्प्रतं वैदेशिकानामनुग्रहं विना नास्त्यस्माकं गत्यन्तरमत्र। पश्यत एव ते कौशलेन तथास्माकं गेहमाक्रान्तवन्तो यत् तत्र नयनं सञ्चारयतो वैदेशिकान्येव द्रव्याण्यभित आलोक्येरन्, धर्मकृत्येष्वपि तान्येव व्यवह्रियन्ते, गृहशोभाकराणि तान्येव मन्यन्ते, विलासोचितानि तान्येव गण्यन्ते, गौरवहानि च तान्येव विचार्यन्ते। न केवलं कुटिलकलाप्रवीणैर्वैदेशिकै

गृहमेवास्माकमधिकृतम्, हृदयमपि मस्तेषामेवाधीनं सम्पन्नम् यथा ते नर्त्तयन्ति, तथैव नृत्यामः; यत्ते साधु वा असाधु वा कथयन्ति, यन्त्रपुत्तलीवत् तत्प्रतिध्वनि मेवाविष्कुर्मः। तेषामेव कल्याणे सुन्दरमपि स्वदेशशिल्पं चरणावताडनेन दूरतः क्षिपामः; वस्तुतः वैदेशिकादुत्तमतरमपि स्वदेशीयं द्रव्यं मुक्तकण्ठं निन्दामः। भारतेतिवृत्ताक्षराणि भारतभाग्यदोषेण साधारणेष्वप्रकाशितान्यपि नाद्यापि विलुप्तानि। किञ्चित्परिचिताक्षरैरपि तान्यनुसन्धाय द्रष्टुं शक्यन्ते देशहितचिकीर्षुभिर्विहितानि विधीयन्ते च साम्प्रतं तानि सुलभानि, तदालोचनया ज्ञायते यत्—यद्भारतमद्य वैदेशिककरुणाकटाक्ष मन्तरा वसनाभावेनात्मनो लज्जानिवारणसमर्थं सम्पन्नम्, तदेव नातिपूर्वं देशान्तराणां लज्जां विनिवार्य विलासवस्तुसम्भारं च सम्पाद्य परोलक्षाणि धनान्युपार्ज्जयितुं परं समर्थमासीत्, यद्भारतेऽद्य समुद्रोपकूलवर्त्तिषु नगरेषु वैदेशिकानां वाणिज्यपोतानां समुच्छ्रितैर्गुणवृक्षकैर्गगनमण्डलं समाकीर्णम् तदेवानतिपूर्वं महासमुद्रमुत्तीर्य अपरापरदेशानुपस्थाय न खलु हीनतरं गौरवमध्यगच्छदिति। आत्मोदरं कथमिव पूरयितुं शक्यत इति भारतं नानभिज्ञमासीत्; मित्रगोष्ठ्यं, यत्स्वोदरपूरणं नाम, तिर्यञ्चोऽप्यत्र नापरमपेक्षन्ते, किमत्र पुनर्भारतं तादृशमभूदिति सम्भावयितुमपि शक्यते परन्त्वहो कालप्रभावः! हन्त च शिक्षाप्रकारो भारतीयानाम्, येनासम्भाव्यमपि सम्भवति, अचिन्त्यमपि च स्पष्टं पुरतो दृश्यते। तिर्यग्भिरपि यत्र क्रियते, हन्त भोः मुग्धं भारतं कतिचिद् वर्षाणि बहुगौरवबुद्ध्या तदेवानुसरति।

अथवा कृतमतीतचिन्तया। भूतं यद्भवितव्यमासीत् वर्त्तमानमिदानीमालोच्यताम्। अयमयम् उदयशैलशिखर मधिरूढ इव भगवान् भारताभ्युदयसहस्रकिरणः। प्रकाशिता इव दृश्यन्ते समुद्योगकिरणमालिकया अन्धतामिस्रमया भारतीयहृदयाकाशभागाः। प्रवहतीवानुकूलः सुभगो मातरिश्वा। अपहृतकण्टका इव समुज्ज्वला भाति

वन्धाम: । उच्चैस्तिष्ठन्तीव ग्रहगणाः प्रसीदतीव च भगवती भवितव्यतापि । तदलं विलम्बितेन, उत्तिष्ठन्तु आगच्छन्तु च सर्वे, यावच्छक्यं प्रयतेमहि वयं पुनरपि प्रसादयितुं देवीं भारतलक्ष्मीम् । सङ्कल्प्यतां सर्वैर्न वयमितः प्रभृत्यात्मोदरं पूरयितुं परकरुणाकटाक्षमीक्षेमहि । न किं वैदेशिकानामिवैव अस्माकमपि तदेव चक्षुः, तदेव श्रोत्रम्, तदेव च पाणिपादमस्ति ? न वयं गाव इव घासकवलं चर्वयामः । न खलु नास्माकं बुद्धिः शास्त्रेषु वा शिल्पेषु वा यथोचितं क्रमते । न वा नास्मद्भारते सम्प्रत्यपि स्वल्पत्वेऽपि शिल्पादिव्ययवहनोचितं धनमस्ति । न वा नास्ति देहबन्धेऽपि तदर्हं सामर्थ्यम् । केवलं यदभावादिदं दौर्गत्यं सा हि 'इच्छा' नाम । यदीयम् इच्छा स्यात्, तर्हि सत्स्वप्यपरेषु साधनेषु किमित्यस्मत्-समीहितं न सिद्धेत् ? पश्यत, यदेते तन्तुवाया स्तुरीवेमादीनि वयनसाधनानि दूरं परिवर्ज्य भिक्षामेव जीविकामाश्रित्य स्वावश्यकवसनोत्पादनेऽप्यसमर्थाः सन्तः साम्प्रतं पुनरपि प्रागिव सोत्साहं प्रतिदिनं प्रभूतानि वस्त्राणि वयन्ति, किमत्र कारणम् ? कारणम्—पूर्वं वयं तस्य तपस्विनः कुविन्दस्य सुन्दरमपि वस्त्रं चरणाघातेनापाकार्ष्म, इदानीन्तु तत्सादरं स्वीकुर्म्म इति । इत्थमस्माकमेवापराधेन भारतशिल्पानि मन्दी भूतानि । अद्य तावत्तद् विरोधेन योऽयं देशव्यापक उद्योग आरब्धः तेन शिशुरपि सम्भावयति तूर्णमेव भारतं प्रतिदिनापेक्ष्यं सकलमेव वस्तु सम्पादयितुं प्रभविष्यतीति । यः पुरुषः 'अहं भारतीय' इति स्वल्पमप्यभिमानं पुष्णीयात्, तस्य निरुद्योगावस्थानस्य नायमवसरः । यावच्छक्यं सोत्साहं सर्वैरेव वैदेशिकं परित्यज्य मन्दतरमपि स्वदेशीयमेव द्रव्यमाद्रियताम् । नात्र लेशतोऽपि संशयो यत् यद्यपि भारतीयं द्रव्यमिदानीं वैदेशिकापेक्षया किञ्चिद्धीनतरम् अधिकमूल्यं वा प्रतीयेत, स्वल्पैरेवाहोभिस्तच्चारुतरम् अतिसुलभं च सम्पत्स्यत इति । नहि वैदेशिकादि द्रव्याणि प्रथमत एव इत्थं सुलभान्यासन्; क्रमेण हि तेषां सौलभ्यं जातम् । भारतीयद्रव्येऽपि स एव नि-

यमो न विस्मरणीयः । भारतयन्त्रोत्पन्नं यद्यपीदानीं वैदेशिकापेक्षया स्थूलं भवति; भवतु नाम तत् तथा, न तेन किञ्चित्, स्थूलमेव तद्वयं गृह्णीयाम । नहि स्थूलवसनेन अङ्गक्षतिरुत्पत्स्यते, न वा तेन गौरवहानाशङ्का । कस्त्वां निन्दिष्यति ? गृहीतस्थूलवसना हि सर्व एव वयं समानाः । काले चेदमेव स्थूलं वसनं सूक्ष्मतया परिणंस्यते । अथ नितान्तं सूक्ष्मवसनेच्छा, किञ्चिदधिकं मूल्यमर्प्यताम्, ढाका—चन्दनगर—शान्तिपुराद्युत्पन्नानि सुबहूनि सूक्ष्मतमानि रमणीयानि वसनान्युपलभ्येरन् । भारतं हीदं न इंलैण्डादिसदृशं स्थानम् । अस्मिन् हि अस्य अवश्यापेक्षं सर्वमेव वस्तु लब्धुं शक्यते इंलैण्डं तु परदेशोत्पन्नं शस्यं विना प्राणितुमेव न प्रभवेत् । यद्वि वसनादिवस्तु भारते विदेशेभ्य आगच्छति, मूलोपादानन्तु तस्य प्रथमं भारतादेव संगृह्य तत्तत्स्थानेषु प्रेर्यते । मूढा वयं यदीदृश्या सर्वसुखमय्यां भारत वसुन्धरायां स्थित्वापि हन्त कुक्कुरा इव प्रभूणां वैदेशिकानां सदयां दृष्टिं पश्यामः, तेन च शयनासनविहरणादिषु सर्वत्रैव परतन्त्राः सन्तो दुःखमपि सुखमिति धारयामः । इदानीं चक्षुरुन्मीलितं, चैतन्यं चोदितम् अवधीयतां-यथा बहुकौशलकुशलैर्वैदेशिकैरुपच्छन्दिता वयं मधुविषान्नमिव वैदेशिकानां द्रव्यं न गृह्णीम इति । स्मर्यताम्—

"सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखम्" इति ।

———:o:———

"अनुकूलो गलहस्तः" ।

एतावन्ति वर्षाणि तावता श्रमेण तावता चार्थव्ययेन स्वदेशहितचिकीर्षवो वाग्मिनः पत्रिकासम्पादकाश्च जनानां हृदयेषु यं खलु स्वदेशप्रेमाणं जनयितुं नाक्षमन्त, स एवाद्य सपदि वङ्गव्यवच्छेदरूपं निमित्तमुपादाय प्रबलेन रंहसा स्वत एव समुत्पन्नः । वङ्गानामेकस्या अपरां सीमानं गच्छ, पश्येः बालस्य वा तरुणस्य वा, प्रौढस्य वा स्थविरस्य वा स्त्रीजनस्य वा, सर्वेषामेव हृदयं स्वदेशप्रेम्णो रमणीयेन

प्रचुरिम्णा स्फीततरमुल्लसति, सर्वेषामेव वदनं स्वदेशोन्नतिमेवाल-पति, सर्वेषाञ्च प्रयासः तद्विषयक एव भवन्नभितः प्रस्फुरतीति । न केवलं वङ्गानामेवायं भावः; योऽसौ महान् प्रवाहो वङ्गैककोणे समुज्जृम्भितः, पश्यत्स्वेव सर्वेषु स प्रचुरेण वेगेन समग्रमेव भारत-माप्लावयन् देदीप्यते । सर्वेष्वपि देशेषु गृहाभ्यन्तरे बहिर्वा समानमेव चित्रं प्रतिभासते । सर्वत्रैवैक एव व्यवहारः—परित्यक्तवैदेशिकव-स्तुव्यवहारा वयं स्वदेशोत्पन्नमेव सर्वं गृह्णीयाम अप्राप्यं च स्वयमु-त्पादयामेति । ये हि धनिनः पूर्वं नयनधारिणोऽप्यनयना इव मनसा भारतहितमवबुध्यमाना अप्यबुद्धा इव भारतोन्नतये न किञ्चिद-कार्षुः, त एवेदानीमग्रणीत्वमवलम्ब्य वस्त्रादिसम्पत्तये यन्त्रादिकं स्थापयन्ति, यथोचितं च तांस्तानुपायान् विदधति । कैश्चिद् आङ्ग्लोपत्रिकासम्पादकैः कतिभिश्चान्यैस्तत्पदानुसारिभिर्भारतविद्वेषकैः भारतीयानामयमुद्योगः सावज्ञमुपहसितः न तदानीं तैरदूरदर्शिभि-रुत्प्रेक्षितमासीद् यद् भारतीया अन्योन्यमैकमत्येन इयद्गुरुतरं कृत्य-मनायासं लीलान्यायेनैव कर्तुं क्षमेरन्निति । साम्प्रतं तु नयनसम्मुख-मेव तदिदमचिन्तितचरं वृत्तमालोकयतां तेषां विस्मयरसपरीतमिव हृदयमण्डलं संवृत्तम् । तुरोदर्कोऽपि वङ्गव्यवच्छेद एवैतस्य निखि-लस्य परिवर्त्तनस्य बीजम् । अतएव कथयामःसोऽयं भारतीयानाम्—"अनुकूलो गलहस्त" एवेति ।

ऐक्यमूलबन्धनम् ।

भारतशासकमतेन सौराश्विनस्य त्रिंशे दिवसे (१६ अक्टोबर, ११०५) वङ्गानां कांश्चिद् भागानाच्छिद्य सार्द्धम् 'आसाम-प्रदेशेन भारते कोऽप्यभिनवो विभागो भारतीयानां हृदयमर्मव्यथया सह सृष्टः। अनिच्छतामपि पूर्वोत्तरवङ्गाधिवासिनां भ्रातॄणां परस्परं विच्छदयी-जमुप्तं तस्मिन्नहनि भारतसम्राट्प्रतिनिधिना । विभक्तेऽपि वङ्गभूमि-मण्डले न वयं हृदयेन भिन्ना इतीदं तु मिथो निवेदयितुमेकैकैः पूर्व-

वङ्गाधिवासिभिः पश्चिमवङ्गाधिवासिभ्यः, एतैश्च तेभ्यस्तस्मिन्दिने पीतरागरञ्जितं सूत्रमेकं प्रहितम् । ऐक्यबन्धनसूचकमिव तत्सूत्रं सर्वैः प्रकोष्ठे धृतमासीत् । स्वस्वविभागस्थितैरपि वङ्गीयैरन्योन्यमित्थं पीतसूत्रविनिमयः कृतः । तदानीं तेषां परस्परं हृदयानुभूतस्यैक्यस्य वदनमण्डलसूच्यमाना मनोहारिणी छविः कस्य नामप्रेक्षकस्य नातितमामानन्दमुदपादयत् । प्रतिवर्षमेवेदमैक्यसूत्रबन्धनं क्रियेत । श्रेयो हृदयैक्यं स्थानैक्यात् ।

स्वदेशद्रव्य व्यवहारे वङ्गीय पण्डितानामुद्योगः ।

वङ्गीयानां संस्कृतपण्डितानां समाजसंस्कारे देशाभ्युदये चैतावन्तं कालं वर्त्तमानं दुरन्तमौदासीन्यं क्रमेण विलीयमानमिव लक्ष्यते । स्मृतमिव साम्प्रतं तैर्यत् निर्धनानामपि तेषां प्रयासेन देशसमाजादीनामनन्यसाधारणं प्रभूतं कल्याणं साधयितुं शक्यत इति । अभित एव श्रूयते—पण्डितमहोदयैः समितिषु सम्मिलय शास्त्रीयप्रमाणोपन्यासपूर्वकं वसनलवणशर्करादीनां देशान्तरागतानां द्रव्याणामव्यवहार्यता उच्चैस्तरामुद्धुष्यते, स्वयं प्रतिज्ञाय चान्येऽपि तद्वर्जनं प्रतिज्ञाप्यन्ते चेति । इदमप्यस्मत्कर्णगोचरमागतं यत् केऽपि पण्डिता एवमेवार्थं व्याख्यातुं स्थानात् स्थानं पर्यटन्तीति । जानीमो वयम्—

"यद्यदाचरति श्रेयांस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते" ॥ इति ॥

अतः श्रेयोभिः पण्डित महाशयै स्तदाचर्यतां, तच्च प्रमाणं क्रियतां येनताननुवर्त्तमाना लोकाः श्रेयसो न परिभ्रश्येयुः; अनर्थं च न ऋच्छेयुः । असन्दिग्धमिदं यद् यदीत्थं ते कानिचिद्दिनानि प्रयासमादध्युस्तर्हि तेषु निसर्गश्रद्धालवः साधारणजना न पुनर्वैदेशिकवस्तुव्यवहारस्य नामापि मुखतो गृह्णीयुरिति । संस्कृतविदुषां तमिमारम्भं वयं हृदयेन समर्थयामहे । प्रसीदतु भगवान् विश्वम्भरः, प्रपूरयतु च भारतम् अनन्यनिरपेक्षं स्वकीयमुदरम् ।

मित्रगोष्ठी-पत्रिका।

(मासिकं संस्कृतपत्रम्।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, अग्रहायणः। { अष्टम संख्या

वेद वृत्तान्तः ।

२

द्यूतवनम् ।

ऋग्वेदस्य दशममण्डलीयं चतुस्त्रिंशं सूक्तं सुष्ठु खलु द्यूतकाराणां परिणामं प्रदर्शयति। अस्मिन् सूक्ते १४ चतुर्दश ऋचः सन्ति। तत्र १,७,९,१२,१३ ऋक्षु अक्षकृषिप्रशंसा, अपरासु तु अक्षकितवनिन्दा। अस्य सूक्तस्य ऋषिः कवष ऐलुषो नाम, मौजवान् वा। बहुषु वैदिकसूक्तेषु द्यूतदेवनपरिचय उपलभ्यते। इदन्तु सूक्तं नितान्तं मनोरममिति भावार्थेन पाठकानां पुरत उपस्थाप्यते :—

"प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृ॑ताना:।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्" ॥

बृहतोऽक्षा यदा पाशकाधारे तत इतः सञ्चरन्ति, तदा ते मां कामं मादयन्ति। * मूजवत्पर्वतोत्पन्न-सोमलतारसास्वादनवत् विभीदककाष्ठनिर्मिता अक्षा मामुत्साहयन्ति प्रीणयन्ति च।

२

"न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत्।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम्" ॥

* मूजवान् नाम कोऽपि पर्वतः। तत्र सोमलतोत्पद्यते।

एषा मे पत्नी द्यूतदेवनाद्धेतोर्न कदापि मामखेदयत्, न वाभर्त्सयत्, सा खलु मां वा, मम बन्धून् वा प्रति शिवैवासीत् । अहन्तु केवलमस्यातिप्रियस्य अक्षस्य हेतोस्तामनुव्रताम् अवधीरितवान् ।

३

"द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम्" ॥

द्यूतकारं तस्य श्वश्रूर्द्वेष्टि, जाया च परित्यजति । स हि याचमानोऽपि न कुतोऽपि किञ्चिदधिगच्छति, विक्रयार्थमुपस्थापितस्य वृद्धस्याश्वस्येव नाहं कितवस्य कमप्युपयोगं पश्यामि ।

४

"अन्ये जायां परिमृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम्" ॥

यस्य अश्वरूपोऽक्षो धनगृध्नुर्भवति, अन्ये जनास्तस्य जायां स्पृशन्ति (सा व्यभिचारिणी भवतीति भावः) पिता माता भ्रातरश्च कथयन्ति—"नैनं वयं जानीमः, बद्धमिमं नयत (पुरुषाः)" ।

५

"यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव" ॥

यदाहं चिन्तयामि नैभिः क्रीडासहचरैरक्षान् देविष्यामीति, तदा क्रीडार्थं गच्छद्भिः सखिभिस्त्यक्तः सन्नहं तिष्ठामि । किन्तु यदा पश्यामि पिङ्गलवर्णा अक्षाः पाशकाधारोपरि निक्षिप्ताः शब्दायन्ते, तदा नाहं स्थातुं शक्नोमि—व्यभिचारिणीव स्त्री स्वोपपतिम् एषां सखीनां समीपेऽहं द्रुतं गच्छामि ।

६

"सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वितिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आकृतानि" ॥

कितवः 'किं भो जेष्यामीति' पृच्छन् शरीरेण वर्द्धमानः (सस्प-

र्म्) सभां प्रविशति । परन्तु अक्षाः प्रतिपक्षाय एतदीयं धनादि समर्पयन्त । एतस्याभिलाषं व्याहतं कुर्वन्ति ।

७

"अक्षास इदंकुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा" ॥

अक्षाः खलु अङ्कुशयुक्ता इव, निच्छेदका स्तपना स्तापप्रदानशीलाश्च । एते हि जेतृजनाय प्रथमं किञ्चिद्बालोचितं क्रीडनकं प्रदाय पश्चात्तं घ्नन्ति । एवमप्येतेऽक्षाः कितवजनानां मधुसंपृक्ता इव प्रतिभान्ति ।

८

"त्रिपञ्चाशः क्रीलति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत् करोति" ॥

एषां त्रिपञ्चाशत्संख्यकानामक्षाणाम् एष समूहः सत्यधर्मा सवितेव शोभमानः क्रीडति । उग्रस्यापि जनस्य मन्युना नैते वशीभूता भवन्ति । किं बहुना राजाप्येतान् नमस्करोति ।

९

"नीचा वर्त्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति" ॥

एतेऽक्षाः क्षणं नीचा वर्त्तन्ते, क्षणाच्चोपरि स्फुरन्ति । यद्येषां हस्तो नास्ति, तथापि हस्तवन्तं जनं पराभवन्ति । पाशकाधारे निक्षिप्ता एते दिव्या अङ्गाराः (अक्षरूपाः) शीतला अपि जनानां हृदयं दहन्ति ।

१०

"जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति" ॥

कितवस्य जाया हीना सती तप्यते, यत्र क्वापि चरतः कितवस्य पुत्रस्य मातापि तप्यते । उत्तमर्णः प्रदत्तं धनं तस्मात् कितवात् पुनः

प्राप्येत न वेति बिभेति । स्वयं च स कितवो रात्रावन्येषां गृहमुपसर्पति ।

११

"स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्ययुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद" ॥

द्यूतकारो यदा पश्यति तस्य स्वकीया स्त्री दुर्दशाग्रस्ता, परकीयास्तु स्त्रियः सुसमृद्धाः, परकीयाणि च गृहाणि सुन्दराणीति, तदा नितान्त खिन्नो भवतीति । स हि द्यूतकारः पूर्वाह्णे पिङ्गलान् अश्वान् (अक्षरूपान्) अयुनक्, किन्तु क्रीडाग्न्युपशमे स दीन इव व्यचरत् ।

१२

"यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि" ॥

युष्माकं महतो गणस्य मध्ये यः सेनानीः यश्च युष्माकं व्रातस्य मध्ये राजा, तत्पुरतोऽहं दशाङ्गुलिभिरञ्जलिं बध्नामि, नाहं मदीयं धनं रुणध्मि इतीदमहं सत्यं वदामि ।

१३

"अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमार्यः"* ॥

हे द्यूतकार, अक्षैर्मादीव्य कृषिमेव कुरु, तदुपार्जितं वित्तं बहुमन्यमानस्तस्मिन्नेव रमस्व । कृषिकर्मणैव गावो भवन्ति, तेनैव च जाया । अयमार्यः सविता मे इदमाह ।

१४

"मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु" ॥

---

* तुलनीयम्—"यल्लभसे निजकर्मोपात्तं, वित्तं तेन विनोदय चित्तम्" ।
"विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम्" इति शङ्करः ॥

हे अक्षाः, अस्माकं मित्राणि कुरुत, सुखयत चास्मान् । मास्मान् स्वकीयेन तीव्रेण कुहकेन मोहय; अस्मान् प्रति युष्मदीयो मन्युरुपशाम्यताम्, अपरः कोऽप्यरातिः पिङ्गलवर्णानामक्षाणां वो वागुरायां निपततु ।

श्रीमन्तः पाठकाः, विचार्यतां भवद्भिः कीदृङ् माधुर्यमस्य सूक्तस्य। यावत्सम्भाव्यं सर्वमेवास्मिन्नतिसुन्दरं वर्णितं द्यूतस्य । यत्सत्यमेतद्वाचयतामस्माकमपरं किञ्चित् तद्वर्णनमवशिष्यत इति न चेतस्युदेति । द्यूतकारस्य पत्न्या दौर्गत्यम्, मातुर्वैयाकुली' पितुर्भ्रातॄणां वैमनस्यम्, परिवाराणां स्नेहाभावः स्वस्य च तास्ता अवस्थाः कस्य नाम पाठकस्य हृदयं नानन्दतुन्दिलं कुर्युः ? द्यूतकारो देवनेच्छां रुन्धानोऽपि तदर्थं समागतान् बन्धून् प्रत्याचक्षाणोऽपि च पाशकाधारे सञ्चलतः शब्दायमानान् अक्षानाकर्ण्य तामिच्छां रोद्धुमसमर्थो द्रुततरं सभां गच्छतीति 'यदादीध्ये न' इत्यादिभिः (५) कथं हृदयङ्गमं वर्णितम् । * नजानीमो वयमस्य सूक्तस्य कतमामृचं प्रति पाठकानां सविशेषानुरागमाकर्षाम इति ।

---

* तुलनीयम्—मृच्छकटिके द्वितीयाङ्के संवाहके दशसुवर्णदानाक्षमतया भयाद्देवमन्दिरं प्रविश्य स्थिते ज्ञाते च तथात्वेन माथुरद्यूतकाराभ्याम्—

"द्यूतकारः। कथं काष्ठमयी प्रतिमा ?

माथुरः। अरे नहि नहि, शैलप्रतिमा। (इति बहुविधं चालयति, संज्ञाप्य च) एवं भवतु, एहि द्यूतं क्रीडावः।

(बहुविधं द्यूतं क्रीडतः)

संवाहकः (द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम्)

अरे ! कत्ताशब्दो निर्मानकस्य हरति हृदयं दरिद्रस्य ।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य भ्रष्टराज्यस्य ॥
जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनस्वरूपं द्यूतम् ।
तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥

द्यूत। मम पाठः, मम पाठः ।

द्यूतव्यसनस्य तैस्तैः प्रकारैर्दुरोदर्कत्वं प्रतिपाद्य परमर्षिणा कवषेण—

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमार्यः ॥

इत्युपसंहृतमिति यत्सत्यमतितमां रमणीयानि खल्वेतान्यक्षराणि । कियत्सरलं कियच्च नैसर्गिकमिदमिति सचेतस एव विचारयन्तु ।

एतादृशैः परोलक्षैर्निरुपमैः रत्नैरुपशोभितमपि वेदं वयं नास्ति तत्र किञ्चिदालोच्यमिति मन्वाना इव यन्नानुशीलयामस्तदेव नितान्तं दुःखमुत्पादयति ।

विधुशेखर शर्मा ।

——:o:——

महानाटकम् ।

अस्ति किलेयं किंवदन्ती—महानाटकं नाम ग्रन्थं किष्किन्धाधिपतेः सुग्रीवस्य सहचरो हनूमान् निर्मितवान् इति । अतएव 'हनूमन्नाटक'मित्यस्यापरं नामधेयम् । इदं च प्रसिद्धमस्ति यद् हनूमता महानाटकीयाः श्लोका आदौ पाषाणफलके उत्कीर्णाः, ततः कारणविशेषेण काले तेषु प्रस्तरफलकेषु समुद्रनिमग्नेषु तत उद्धृत्य मधुसूदनेन कविना ग्रन्थाकारेण ते सज्जीकृता इति । यद्भवतु, कोऽयं हनुमान् कविरिति विचार्यम् । किमयं त्रेतायुगावतारी दशवदनदहनकारी भगवतो रामभद्रस्य सेनानीः उत तदाख्यः कश्चिन्मनुष्य एवेति संशयः सामाजिकानां चेतसि भवितुं युक्त एव । नहि शाखामृगस्य काव्यनिर्माणे शक्तिरस्ति । इदन्तु ध्येयम्—यदि भगवतो वाल्मीकेर्वचनं सत्यत्वेन स्वीक्रियेत, तर्हि शाखामृगस्यैव महानाटकनिर्मातृत्व-

माथुरः । न खलु, मम पाठः, मम पाठः ।
संवाहकः । (अन्यतः सहसोपसृत्य) ननु मम पाठः" ।
सर्वेषां बोधसौकर्यार्थमत्र संस्कृतमेव सन्निवेशितम् ।

स्तु। अन्यथा मानुषीं जानकीं प्रति तस्य दूतत्वं नितान्तमसङ्गत-
मेव प्रतिभाति। कथं नु तस्य स्त्रोजनप्रतिपत्तिकारिणी वाक्, कथं
मनस्यावस्थावर्णनं सीतायास्तत्र विश्वासोत्पादनं च सङ्गच्छतु।
अथ वाल्मीकेर्वचनं न तथात्वेनाङ्गीकृतं भवेत्, तर्हि कश्चित्तदाख्यो
मानुषः कविरेव तत्प्रणेतास्तु। सुग्रीवसहचरस्य हनूमत एतत्काव्यनि-
र्मातृत्वे त्रेतायुगीयं तदिति वक्तव्यम्। अपरस्मिंस्तु पक्षे कालिदास-
भवभूत्यादिभ्योऽर्वाचीनमेवेति कथनीयं स्यात्। यथा चेदं तथोपरि-
ष्टात् स्पष्टो भवेत्।

महानाटकमिदं कलिकातायां मुम्बानगर्यां च प्रकाशितम्। उभयोः
पुस्तकयोरङ्कसमावेशे वृद्धिह्रासावनुभूयेते। कलिकाता पुस्तके नवा-
ङ्कमात्रं दृश्यते, मुम्बापुस्तके तु चतुर्दशाङ्काः। किञ्चादिमे पुस्तके प्रत्य-
ङ्कसमाप्तौ—"एष श्रीलहनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके, श्रीमधु-
सूदनेन कविना सन्दर्भ्य सज्जीकृत..." इत्यादिश्लोकदर्शनात् प्रागुक्ता
किंवदन्ती समर्थ्यते, मधुसूदनकवेश्च श्लोकानां ग्रन्थाकारेण सज्जीकर-
णमधिगम्यते। अन्तिमे तु दामोदरमिश्रः सन्दर्भकार इति लिखितम्।
अन्यश्च सन्दर्भकारौ काव्यान्तरेभ्यः संगृह्य कांश्चित् श्लोकान् महानाटके
संनिवेश्य किं तेषां काव्यानां मूलकविरेव प्रणेता, अपरे वा केचि-
दिति संशयमुत्पादयतः। एतच्च किञ्चिदनुपदमेव प्रदर्शयिष्यामः।

आलोच्यं काव्यमिदं महानाटकसंज्ञयाभिहितं भवति, परं न जानी-
महे कथमस्य नाटकत्वं स्यादिति। नाटके यान्युचितानि, विहायाङ्कं
प्राय एव तानि न सन्त्यत्र। 'पञ्चादिका दशपरा' हीहाङ्का इष्यन्ते,
मुम्बापुस्तके तु चतुर्दशेऽङ्के ग्रन्थसमाप्तिर्दृश्यते। प्रवेशनिष्क्रमणा-
दिकमप्यत्र नास्ति। यद्यप्यत्र अन्तरान्तरोक्तिप्रत्युक्तिर्दृश्यते, न त-
थापि तावन्मात्रेण किमपि नाटकं भवितु मर्हति। प्रवेशकविष्कम्भ-
कादीनां नामापीह न कृतं ग्रन्थकृता। न निवेशितं पताकास्थानम्।
नोक्ताः सन्धयः। न प्रयुक्ता च नाटकरीत्या स्त्रीणां नीचपात्राणां च
प्राकृतभाषा। अत एतन्नाटकत्वादपि हीयते, कुतः पुनरस्य महत्वचि-

शेषणं सङ्गच्छताम्? एवमप्यस्य नाटकत्वस्वीकारे श्रव्यकाव्यानां रघुवंशादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः। दृश्यश्रव्ययोश्च काव्ययोर्भेदो न स्यात्।

ग्रन्थेऽस्मिन् पद्येन, कदाचिच्च गद्येन रामचरितं वर्णितम्। अतो गद्यपद्योभयरूपत्वादस्य 'चम्पू'-नाम्नैव युक्तो व्यपदेशः । तदुक्तं दर्पणकृता—

"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरीत्यभिधीयते" । इति ।

'महानाटक'मिति नाम तु संज्ञामात्रं, न तु नाटकत्वेनेति साधीयान् सिद्धान्तः ।

अस्य ग्रन्थस्य कतिचिच्छ्लोका ग्रन्थान्तरेष्वपि दृश्यन्ते, अतो मन्यामहे तथाविधैः श्लोकैः तद्ग्रन्थकलेवरवृद्धिं कृत्वा सन्दर्भकारैरात्मनोऽदूरदर्शित्वं ग्रन्थान्तरानभिज्ञत्वंच दर्शितमिति, अथवा सन्दर्भ्यमाणस्य ग्रन्थस्य सौन्दर्यविधानाय तैरन्यकर्तृकत्वं ज्ञात्वैव तेषां ग्रहणं कृतमिति । पठित्वैव च ज्ञायते न तेषां श्लोकानां मूलकविः प्रणतेति । तथाहि—हरधनुर्भङ्गं श्रुत्वा आगत्य च परशुरामो रामचन्द्रं कथयति—

"येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्त्रास्त्रमध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःक्षत्त्रिया मेदिनी ।
यद्बाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति, स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः॥

रामः । स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव,
देवी स्वयं भगवता गिरिजापि यस्यै ।
त्वद्दोर्वशीकृत विशाखमुखावलोक-
क्रीडा विदीर्णहृदया स्पृहयाम्बभूव" ॥ इति

तथा—

"जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्त्रियः, श्रोत्रियेभ्यः" ॥

अन्यत्र च—

पुरोजन्मा नाद्य प्रभृति मम रामः स्वयमहम्,
न पुत्त्रः पौत्त्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम्" । इति ।

प्ये सर्वेऽपि श्लोका मुरारिमिश्रकृते अनर्घराघवे सन्ति । किञ्च—

"रक्षोऽभिचारि चरुभाण्डमिव स्तनं यः" ।

इत्यादिः श्लोकोऽनर्घराघवस्थ एव । तत्र 'रक्षोऽभिचारचरुभाण्ड'-मितीदृशः पाठः । अन्यत्तुल्यम् ।

'जातिं मानय मानुषीमभिमुखो दृष्टस्त्वया हैहयः' ।

इत्यादिश्लोकोऽप्यनर्घराघवीय एव । किं बहुना प्रायः प्रत्यङ्क-मानर्घराघवीयः श्लोको दृश्यते । न केवलं मुरारेरेव श्लोका महानाटके, किन्तु कालिदासभवभूत्योरपि । यथा—

"चूडाचुम्बित कङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो ।
भस्मस्निग्धपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्" ॥

इत्यादिश्लोकः प्रियसमासस्य महाकवेर्भवभूतेः । एव मुत्तरचरिते—

"वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते,
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते" ।

इत्यादिश्लोकेऽपि 'किं वर्ण्यताम्' इत्यत्र 'हुं वर्त्तताम्' इति पठित्वा महानाटके रावणाङ्गदसंवादे धृतः । अपिचाभिज्ञान शकुन्तले—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः,
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्
शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥

अयं श्लोको महानाटके रामकृतमारीचवर्णने धृतः । यद्यपीदं वर्णनं सरलतया मनोहारितया चास्य कवेः सम्भवति; तथापि नात्रग्रन्थे सुसंगच्छते, वनचारिणो रामचन्द्रस्य कुतस्तदानीं स्यन्दनाधिगमो भवतु, येन स मृगः स्यन्दने दत्तदृष्टिः स्यात् । अतः सर्वथा महाकवेः कालिदासस्यैवायं श्लोकः । इत्थं मधुसूदनादि सन्दर्भकारेण ग्रन्थान्तरेभ्यः श्लोका उद्धृत्य महानाटके संनिवेशिताः ।

काव्यमिदमालोचयतां नः प्रतिभाति यन्मूलकविनादौ केचिच्छ्लोका एव प्रणीता आसन्, ततः काले सन्दर्भकारेणापरै रपि मधुरैः

श्लोकैः सन्दर्भ्यं ते पुस्तकाकारेण प्रकाशिता इति । यथा वा भवतु । काव्यमिदं रसालङ्कारादीनामाकरभूतं । सरलतया च व्युत्पादकं शिशूनामपि, रचनानैपुण्येन च विनोदयति चेतः सचेतसाम् । विरलप्रचारमीदृशं पुस्तकरत्नमिति कः सन्देहः । परीक्षापाठेषु अस्य ग्रहणाय पाठशालाध्यक्षैर्यतनीयम् । एतत्काव्यं चेन्न पठन्ति विद्यार्थिनः, तर्हि विफलं तेषां विद्यार्थित्वम्; निष्फलश्च तेषां संस्कृतशिक्षार्थं श्रमः । आस्वाद्यतां रसिकैरस्य ग्रन्थस्य किञ्चित् कवितामाधुर्य, परीक्ष्यतां चेदं कीदृशमिति—

प्राचीभागे सरागे धरणिविरहिणीक्रान्तचक्रे समुद्रे,
निद्रालौ नीरजालौ विकसति कुमुदे निर्विकारे चकोरे ।
आकाशे सावकाशे तमसि शममिते नागलोके सशोके,
कन्दर्पे मन्ददर्पे वितरति किरणान् शर्वरीसार्वभौमः ॥१॥
हे गोदावरि, रम्यवारिसुभगे, दृष्टा त्वया जानकी ?
साऽऽहर्तुं कमलानि किं गतवती, याता विनोदाय वा ?
इत्येवं प्रतिपादपं प्रतिपथं प्रत्यापगं प्रत्यगम्,
प्रत्येणं प्रतिबर्हिणं तत इतस्तां याचते मैथिलीम् ॥२॥
पश्यन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्,
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तवमुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतय स्ते राजहंसा गताः,
त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवं नहि क्षाम्यति ॥
राम, राम, तव नाम जपन्तः पामरा अपि तरन्ति भवाब्धिम् ।
भक्तसङ्घभवदङ्गुलिमुद्रः किन्नु चित्रमतरत्कपि-
रब्धिम् ॥ इति ॥

श्रीचन्द्रधर शर्म्मा ।

काशिकावृत्तिः ।

पाणिनि व्याकरणस्य काशिका नाम वृत्तिः सर्वत्र सुप्रसिद्धा काशिकराजकीयपाठशालाध्यापकस्य तत्रभवतः श्रीमतो बालशास्त्रिणः प्रसादेन साम्प्रतं सर्वसुलभा च । एतद्विषयकमेवाद्य किञ्चिच्चिन्तयिष्यते ।

इयं काशिकावृत्तिः वामनो जयादित्यश्चेति द्वयोः पण्डितयोः कृतिरिति तदावरणपृष्ठालोकनेनैव प्रतीयते । कदेयमुत्पन्नेति बहुभिश्चिन्तितम् । अध्यापको बोथलिङ्को महाशयः (Prof. Boethlingk) स्वप्रकाशितस्य पाणिनिव्याकरणस्य भूमिकायां (४५ पृ०) प्रायोऽष्टमे शतके (खी०) सा स्यादित्युक्तवान् । इदं तत्प्रमाणम्—काश्मीरेतिहास-राजतरङ्गिणी-कारेण श्रीमता कल्हणपण्डितेनोक्तं यत् काश्मीरराज्याधीश्वरो महाराजो जयापीडोऽत्यन्तं संस्कृतानुरागी आसीत्; तेन स्वराज्ये व्याकरणाध्ययनस्य सविशेषप्रचाराय परं प्रयतितम्, तस्य सभायां बहवः पण्डिता आसन्, तेषां नामानि यथा:—क्षीरः (अयमेव धातुतरङ्गिणीकार इति बुलर-(Bühler)महाशयः), दामोदरगुप्तः, मनोरथः, शङ्खदत्तः, चाटकः, सन्धिमान्, वामनश्चेति । अयमेव वामनः काशिकावृत्तेरन्यतरो ग्रन्थकार इति । जयापीडश्चाष्टमे शतके अभूदिति । अत्रेदं विवेच्यं—यदि जयापीडसभास्थो वामन एव काशिकावृत्तेरन्यतरः कर्त्ताभविष्यत्, किं तर्हि कल्हणपण्डितो न तन्महद्वृत्तमवर्णयिष्यत्; किमिति वा तेन अपरापरपण्डितानां नामान्युल्लिख्य प्रसिद्धतरस्य वामनस्य नामधेयमात्रं सर्वशेषे सन्निवेशितमिति ।

श्रीमान् विल्सन् महाशयः(Wilson, Asiatic Researches, XV. P. 55) कथयति—जयापीडसभास्थो वामनः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिं व्यरचयदिति । वामनकृत-काव्यालङ्कारवृत्तेः प्रकाशकेन श्रीमता कप्पेलरमहाशयेन तु (Dr. Cappeller) तद्भूमिकायामुच्यते—वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रं तद्वृत्तिश्चेत्युभे एव विरचिते; तत्र च तेनैतेषां

नामानि धृतानि—शूद्रको मृच्छकटिककारः, कालिदासः, अमरु, भवभूतिः, माघः, हरिप्रभः, कविराजः, कामन्दकीनीतिः, नाममाले-त्यादयः । अत्र यद्ययं कविराजो राघवपाण्डवीयकाराद्भिन्नः स्यात्—यो हि दशमशतकोत्तरवर्त्तीति निर्णीयते, तर्हि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारो वामनोऽवश्यमेव दशमशतकोत्तरवर्त्ती भवेदिति । अष्टमशतकोत्पन्न जयापीडसभास्थो वामनः कथमस्मात् काव्यालङ्कारसूत्रकाराद् वामनाद्भिन्नो भवत्विति ।

कप्पेलुरमहाशयो विचारेण काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकृतं वामनं द्वादशशतकोत्पन्नत्वेन निर्णीय कथयति यदयमेव वामनः काशिकावृत्तिकार इति । कप्पेलुरमहाशयेन श्रीबालशास्त्रिणो मतमेव प्राधान्येन स्वीकृतम् ।

तत्रभवान् श्री बालशास्त्री आह—१५१५तमशकाब्दे (१६७३खी०) वामनो नाम कश्चित् "लोकोत्तरललितकाव्यनिर्माता" महाराष्ट्र-भाषाकविरासीत्, काशिकाकारो वामनस्तस्माद् वामनात् पञ्चवर्षशत्या प्राचीन इति । तथाच काशिकाकारो वामनो द्वादशशतकोत्पन्न आसीदित्यायाति । अत्र तेन 'नवनीत'नामके महाराष्ट्रभाषीयकाव्य-संग्रहे तत्सम्पादकेन यदुक्तं तदेव किञ्चिदनुल्लिख्य स्वीकृतम् । काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारेण आलङ्कारिकेण वामनेन काशिकाकारस्य वैयाकरणस्य वामनस्य कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति न वेति न किमप्युक्तं तेन।

अध्यापको गोल्डष्टुकारोऽपि (Professor Goldstucker, *Pânini*, *P. 89*) सविशेषं प्रमाणमनुपन्यस्यैव सिद्धान्तकौमुदी-नागेश-पुरुषोत्तमादिसमकालीनैव (त्रयोदशशतकादप्यर्वाचीना) काशिकावृत्तिरित्यभिहितवान् ।

एतन्मीमांसायाः पूर्वमिदमेव तावन्निर्णेयं किमियं काशिका केवलं वामनेनैव विरचिता, आहोस्विज्जयादित्येनापीति । कोलब्रूक-(Colebrooke, Sanskrit Grammar P. 9) महाशयस्य मते काशिका वामनेन अथवा वामनजयादित्येन नाम केनचिदेकेनैव रचितेति ।

श्रीमता बालशास्त्रिणा प्रथमं तावद् वामनजयादित्यनाम्ना एक एव पुरुषः काशिकाकार इति मतं (काशीस्थ-'पण्डित'-पत्रे, १८७८ ई०, जुन, पृ० २०) प्रकाश्य काशिकाप्रकाशसमये वामनजयादित्यौ परस्परं भिन्नाविति सप्रमाणं प्रदर्शितम् । तदिदं "भट्टोजिदीक्षितकृत-'प्रौढमनोरमायां'" तद्धितप्रकरणस्थ-बहुल्पार्थाद् इति (५.४.५२) सूत्रे 'एतत्सर्वं जयादित्यमतेनोक्तं, वामनस्तु मन्यत' इति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात्, 'प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृतवृत्तयः, इतरे जयादित्य कृता इत्यभियुक्ता' इति, तत्रत्यशब्दरत्नग्रन्थाच्चेतरेतरं भिन्नावेव (वामनजयादित्यौ) इति" ।

अध्यापको देवदत्तापराख्यः अफ्रेक्टमहाशयः (Professor Aufrechet) स्वप्रकाशितस्य सुसंस्कृतस्य 'उणादिसूत्रस्य' भूमिकायां बालशास्त्रिणः परं मतं पूर्वमेव प्रदर्शितवान् ।

श्रीमता बालशास्त्रिणोक्तं यत् काशिकायाः प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-षष्ठाध्याया वामनकृताः अपरे तु जयादित्यकृता इति । किन्तु डा० श्रीमता बूलरेण (Dr. Buhler) काश्मीराधिगते प्राचीने हस्तलिखितपुस्तके ज्ञायते यदादिमाश्चत्वारोऽध्याया जयादित्यकृताः, अन्तिमास्तु चत्वारो वामनकृता इति * । यथा वास्तु, वामनजयादित्यावन्योन्यं भिन्नाविति निश्चय एव ।

शब्दकौस्तुभे, मनोरमायां चायं श्लोक उपलभ्यते :—

"बोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः ।
कीर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः" ॥ इति ॥

एतेन काशिकाकारो वामनो वेदार्थप्रकाशकभाष्यकाराद् माधवात्, ततोऽपि प्राचीनाद् बोपदेवाच्च प्राचीन, इति स्पष्टमेवावबुध्यते । श्रीमान् मोक्षमूलरमहाशय उदाहृतश्लोकस्य याथार्थ्यं स्वप्रकाशितस्य

* See Journal of the Bombay Branch of the R. A. S. 1877. P 72 and Professor Kielhorn's Kátyayana and *Patanjali*. P. 12 note.

ऋग्वेदस्य भूमिकायाम् (२१ पृ०) समाहितवान् यद् ऋग्भाष्ये माधवेन बोपदेवो न कुत्रापि धृतः, वामनस्तु सकृदपि धृत इति। सायणधातुवृत्तौ वामनोऽसकृदेव धृतः । माधवः १३५० तमाब्दे, बोपदेवश्च द्वादशशतके आसीदिति वामनो द्वादशशतकात्प्राचीन इति सिद्धम् । अस्माच्च वामनो माधवादिभ्यः प्राचीनः, यतः सायणेन काशिकाव्याख्या-'पदमञ्जरी'-कारो हरदत्तः, न्यासापरनामधेय-'काशिकावृत्तिपञ्जिका'-कारो 'न्यासकार' इति प्रसिद्धो जिनेन्द्रश्च धृतौ । बोपदेवकृत-'काव्यकामधेनु'-व्याख्याकारेण चेयं 'काशिकावृत्तिपञ्जिका' धृता । ततश्च व्याख्याकाराद् व्याख्येयग्रन्थकारो यत् प्राचीन एव भवेदिति किमु वक्तव्यम् ।

एवं विविच्यैव काशिकावृत्तिः द्वादशशतकपूर्ववर्त्तिनीति कैश्चित् (Burnel प्रमुखैः),कैश्चिच्च (Bühler प्रभृतिभिः)सेयं नार्वाचीना कृतिरिति पूर्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु कस्मिन् काले सोत्पन्नेति न निर्णीतम् ।

उभावपि वामनजयादित्यौ बौद्धौ जैनौ वेति प्रमाणतोऽवबुध्यते। प्रतिपादितमिदं श्रीमता बालशास्त्रिणा । यथा—आस्तिकैर्ग्रन्थारम्भे आशीर्नमस्क्रियादिरूपं मङ्गलाचरणं क्रियते, काशिकावृत्तौ तु न तद् दृश्यते; 'वृत्तौ भाष्ये' इत्यादावत्रत्यश्लोके "समाहृत्यान्यतन्त्राणी"त्यमरश्लोकसमानच्छायोपलभ्यते, एताभ्यां केषाञ्चिद् अप्रसिद्धानां पदानां साधनार्थं पाणिनिसूत्रं परिवर्त्तितम्—यथा 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४.२.४३) इतीदं सूत्रं 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति कृतम्, नहि कश्चिदास्तिक एवं कुर्यात् । अपराण्यपि प्रमाणानि सन्ति विशेषजिज्ञासुभिस्तस्य शास्त्रिणः काशिकाया भूमिका द्रष्टव्या। आसीत् किल तदानीं बौद्धानां वैयाकरणानां बहुलः प्रचारः;—यथा न्यासकार-जिनेन्द्रबुद्धिप्रभृतयः । भट्टोजिदीक्षित-हरिदीक्षित-नागेशभट्टप्रभृतिभिस्तु परस्मिन् काले तेषां कृतिः पराभूता । यथा वा भवतु । उभावपि वामनजयादित्यौ यद्बौद्धौ, उभावपि च काशिकायाः कर्त्तारावित्ति, सर्वैरेव तत्स्वीक्रियते ।

इदानीं विचार्यतां कदैतावुत्पन्नाविति । चैनिकपर्यटकस्य श्रीमत-इत्-सिं'-नामकस्य किञ्चित् परिचयः पत्रिकापाठकैः पूर्वमेवाधिगतः। अयं महाभागः प्रायः ६३५ तमाब्दे चीनदेशे जातः, भारतागमनार्थं तस्मात् ६७१ तमेऽब्दे निष्क्रम्य ताम्रलिप्तिनगरे (वर्त्तमानतमलुक) ६७३ तमाब्दे आजगाम, इतश्च नालन्दविहारे बहुविद्यामधिकृत्य बहूनि च बौद्धतत्त्वादीनि विज्ञाय ६९५ तमाब्दे चीनदेशं प्रतिनिवृत्तः, अथ ७१३ तमाब्दे परं लोकं भेजे । अनेन स्वकीये भ्रमणवृत्तान्ते भारतवर्षस्य सुसूक्ष्मा आचारव्यवहारा उपनिबद्धाः, तदानीन्तनी पठनपाठनरीतिरपि तस्मिन् पुस्तके तेनोपवर्णिता ।

श्रीमता 'इत्सिं'-महाशयेन स्वग्रन्थस्य ३४ परिच्छेदे भारतीय-शिक्षापद्धतिरालोचिता । अत्रापि शब्दविद्या-विषयकमेव तेन बहूक्तम् । शब्दविद्याध्ययनमनेन पञ्चधा विभक्तम् । अयमाह—षड्वर्षीयैर्बालकैः प्रथमं "मूलसिद्धान्तः" (Elementary Sidhánta) मधीयते, 'सिद्धिरस्त्विति' च तस्य प्रारम्भे वर्त्तते । इमं सिद्धान्तं मूलतो महेश्वरोऽशिक्षयत् । षड्भिर्मासैर्बालका एनं सम्यगधिकुर्वन्तीति ।

'इत्-सिं-कथितोऽयं सिद्धान्तो' 'माहेश्वराणि सूत्राणि' स्यादिति सम्भाव्यते । परन्तु तत्प्रदत्तं वर्णनमेतद्विरोधि । तथाहि तेनोक्तम्—तस्मिन् सिद्धान्ते ४९ अक्षराणि सन्ति, तैरक्षरैः १०,००० दशसहस्रतोऽप्यधिकाः शब्दाः एतैः शब्दैर्निर्मिताः ३०० श्लोकाः, प्रतिश्लोकं च ३२ अक्षराणीति ।

द्वितीयं व्याकरणपुस्तकं 'पाणिनिसूत्रम्' । स कथयति—अत्र १००० श्लोकाः द्वात्रिंशदक्षरै रेकैकश्लोकगणनयेतिभावः विद्यन्ते । बालैरष्टमे वर्षे तत्पठनमारभ्य अष्टाभिर्मासैः सम्पाद्यत इति ।

तृतीयं व्याकरण पुस्तकं धातुः । अत्र १,००० श्लोकाः अयं कश्चिद्धातुपाठो भवेत् ।

चतुर्थस्त्रेधा विभक्तः खिलग्रन्थः—(१) अष्टधातुः, अत्र १,००० श्लोकाः, (२) मञ्जा: (*Man-ka*)—अत्रापि १,००० श्लोकाः,—(३)

स्नणादिः, इहापि १,००० श्लोकाः। बालैर्दशमे वर्षे ग्रन्थत्रयीमेनां पठितुमारभ्य त्रिभिर्वर्षैः समाप्यते।

अत्रत्यो द्वितीयो ग्रन्थः 'मञ्ज' इति इत्-सिं महाशयेनोक्तम्, परन्तु कोऽयमिति प्रकामं प्रयतमानैः पाश्चात्यैरपि विद्वद्भिर्निर्णेतुं न प्रभूयते। जापानीयविदुषा मि० कासवरेणोक्तं 'मञ्ज-शब्दोऽयं 'मण्डो' भवे-दिति सम्भाव्यते इति। एवमपि न कश्चिन्निर्णयः। न हि तन्नाम्ना प्रसिद्धः कोऽपि व्याकरणग्रन्थोऽस्ति। बह्वालोचनतत्परेण मोक्षमूल-रेण तदेव सूत्रमधिकृत्य सम्भाव्यते यद् यदि 'मञ्जो' वस्तुतो 'मण्डः' स्यात् तर्हि स शब्दो मण्डूकार्थे प्रयुक्त इति शक्यत आशङ्कितुम्। यतो माण्डूकेयाः व्याकरणविद्यायामतिप्रसिद्धा आसन्। * तेषामेव कापि कृतिः कृदन्तपठनसमये इत्सिं-महाशयेन 'मञ्ज' शब्देन धृता स्यादिति।

अस्मत्पर्यटकस्य पञ्चमो व्याकरणग्रन्थः पाणिनिसूत्रव्याख्यारूपं वृत्तिसूत्रम्। तेनोक्तं बहुषु व्याख्यासु तदेव श्रेष्ठम्। तत्र १८,००० श्लोकाः (अक्षरतः) सन्ति। सूत्रस्थं पदमादाय सुष्ठु तत्र व्याख्या-तम्। पञ्चदशवर्षैर्बालकैस्तत्पठनमारभ्य पञ्चभिर्वर्षैः सम्पूर्यते। अस्य ग्रन्थस्य कर्त्ता 'जयादित्यो' नाम। तस्य प्रतिभा अत्यन्तं तीक्ष्णासीत्। स किमपि सकृदाकर्ण्यैव सम्यगवबोद्धुं समर्थोऽभवत्। यथोचितं धर्मकृत्यानुष्ठानं तेन कृतम्। प्रायस्त्रिंशद् वर्षाणि जातानि स मृत इति।

अत्र यदि प्रागुक्तानुसारेण इत्सिंमहाशयस्य स्वकीयभ्रमणवृत्तान्त-ग्रन्थविरचनकालो न्यूनतः ६९० तमाब्दो ध्रियेत (सहि ६९५ तमाब्दे चीनं प्रतिगत इति प्रागुक्तम्) तर्हि पूर्वोक्तपाणिनिसूत्रवृत्तिकारस्य 'जयादित्यस्य' मृत्युः ६६० तमाब्दे संघटित इति शक्यत एव वक्तुम्।

उल्लिखित-पाणिनिसूत्र-विषये इत्सिंमहाशयेन यदुक्तम् काशि-

* See Max Muller's History of ancient Sanskrit Literature P. 146.

[व]ृत्तिस्तद्राजनतामर्हति । अतो नेदमयुक्तं विवेचनं यत् काशिका-[वृ]त्तिरेव तेन पर्यटकेन वर्णितेति ।

अथेदं महत् सङ्कटमापतितम्—एकतः श्रीमता इत्सिं-महाभागेन [जय]ादित्यः तद्वृत्तिकार इत्युक्तम्, वामनस्य नाम तेन न धृतम् । एतद्-[नु]सारेण जयादित्यसमयः सप्तमशतकम् (६६०) इति वक्तव्यम् । [अ]न्यतः काश्मीराधीश—जयापीडस्य (७५५-६६) सभास्थो वाम-[न]ोऽष्टमे शतके ऽभूदित्युक्तपूर्वम् । न चास्मात् प्राचीनः कोऽपि वामन-[उ]पलभ्यते । कथं नु जयापीडसभास्थोऽर्वाचीनो वामनः एकशतक-[प]ूर्ववर्त्तिना जयादित्येन सह ग्रन्थं विरचयतु ?

इत्थं काशिकासमयस्य सूक्ष्मरीत्या निर्णयस्य दुःशकत्वेऽपि स्थूलत[ः इ]दं शक्यते कथयितुं यत् सा सप्तमशतकाम्र प्राचीना, न चाष्टम-श-तकादर्वाचोनेति । तत्रेदं प्रमाणम्—

काशिकावृत्तौ "क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्" (४.२.६०) इत्यस्मिन् सूत्रे 'तदधीते तद्वेद इत्यस्मिन् विषये' 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपु-राणेभ्यष्ठक्' इति वार्त्तिकमुल्लिख्य आख्यायिकोदाहरणे 'वासवदत्तिक' इति दृश्यते । वासवदत्ताख्यायिकाकारः सुबन्धुर्नाम सप्तमे शतके बभूवेति वदन्ति । अतः सप्तमशतकीयग्रन्थोल्लेखको न ततः प्राचीनो भवति । न च वैयाकरणो जयादित्यो वामनो वाष्टमशतकोत्तरवर्त्ती कश्चिल्लभ्यते । काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारस्तु वामनः काशिकाकारो भवितुं नार्हतीति पूर्वमुक्तम् ।

काशिकाविषये यावदुपलब्धं प्रदर्शितं मया, साम्प्रतं सचेतसः संस्कृतविद्वांसः सुष्ठुतरं मीमांसन्तामिति प्रार्थयामहे ।

कश्चित् संग्राहकः ।

मम गृहरहस्यम् ।

अहं श्रीविश्वेश्वरशिरोमणिः । नाहं स्वयमेव पण्डितः, पितृपितामहा अपि मे परमपाण्डित्येन देशेषु सुप्रथिता आसन् । अहं धर्मशास्त्रज्ञः, धर्मशास्त्रमेव चाहमन्तेसदानध्यापयामि । मदन्तेवासिनः साम्प्रतं प्रचलन्तीषु परीक्षासु न निकृष्टं स्थानमधिकुर्वन्ति । किं बहुना आभिजात्येन वा देशमध्ये न मे मन्दं गौरवमस्ति ।

अद्याहमपृष्ट एव स्वगृहवृत्तं किमर्थं वक्तुमुत्सहे, नाहं न जानामि यन्मतिमता जनेनात्मनो वित्तं, गृहस्यच्छिद्रं, दुश्चरितं च न प्रकाश्यानीति बहूनामेवेदं चेतसि समुत्तिष्ठेत् । इदमेव मे तत्रोत्तरम्—सह्यं मया तल्लाघवं, यद्धि गृहवृत्तप्रकाशेन सम्भाव्यते, मम तु महत्याशास्ति यन्मदीयेन वृत्तेन बहूनामेव शिक्षा स्यात्, बहुष्वेव परिवारेषु च अशान्तिपिशाचिकायाः प्रवेशो निषिद्धो भवेदिति ।

इदानीमहमतीतपञ्चाशद्वर्षोऽस्मि । केशकलापः शारदाकाशश्वेतिमानमाश्रयति । चर्माणि लोललोलानि, इन्द्रियाणि शिथिलानि, शरीरबन्धश्च दुर्बलतरः ।

पुत्रभाग्यं नितान्तं मन्दम् । प्रथमपत्नी मे निर्दयहृदयेव किमपि पुत्ररत्नमनुपहृत्यैव स्वल्पे वयसि मम दीर्घाशया सहैव स्वर्गलोकं प्रयाता । संसारधर्मरक्षणेच्छुरहं द्वितीयां पर्यणयम् । तस्याः कतिचित्पुत्रा दुहितरश्च जाताः । दुहितरः सर्वा अपि युक्तेभ्यः पात्रेभ्यः सम्प्रदत्ताः । तासु प्रायः सर्वासामेव पुत्रकन्या उत्पन्नाः । नप्तारो ममैव गृहे तिष्ठन्तः पाठशालास्वधीयते । मम मन्दभाग्येन पुत्रेषु तु द्वावेवावशिष्येते, अन्येतु विमातुरेव पन्थानमनुगता अभूवन् । इमावपि जीवेतामिति कः कथयितुं प्रभवेत् ? प्रतिपदमेवाहं तयोरनिष्टमाशङ्के । भाग्येन हि पुत्ररत्नं तिष्ठति । मम तु भाग्यं नितान्तं मन्दम्, अन्यथा कथं मे तादृशी पतिव्रता प्रथमा पत्नी अकाण्डेऽम्रियत; कथं वा हन्त द्वितीयापि प्रथमाया एव पदवीमनुसृता स्यात् ।

ष्णीर्ष्या विराय विरतोऽहं कां कां दशां नागच्छम । किमुच्यते अरण्यमिव शून्यमिव चाहं तदानीं सर्वमचिन्तयम् । गृहिण्येव हि गृहस्य लक्ष्मीरिति वदन्ति । धर्मशास्त्रज्ञोऽहं मनुसंहितायां दृष्टवान्—

"स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चनेति" ।

इदानीं लक्ष्मीविरहितस्य मे शान्तिर्नाम केति सर्वथा विस्मृतमिवाभवत्, हृदयमस्थिरमासीत्, वदनमण्डलं च नियतं चिन्ताग्लानमतिष्ठत् । केवलं पत्नीवियोग एव ममास्याः कष्टावस्थायाः कारणमासीत् । अपरापि महीयसी-चिन्ता माममितमामद्रुनोत् । प्रतिक्षणमेव धर्मशास्त्रस्य महाश्लोकश्चेतस्युत्थाय विधुरमपि मां विधुरतरीकर्तुमारभत । नाहमजानां कथं नु इष्टा अपि बहवः पुत्रा मया लभ्येरन्निति । वयो मे इदानीमधिकं जातम्, नाहं कस्मैचित् स्पष्टं कथयितुमशक्नवं शास्त्रमर्यादारक्षणार्थमहं पुनरपि दारान् ग्रहीतु मिच्छामीति । मत्सरसधर्माणः केचिद् वृद्धा ग्रामे सम्प्रत्यपि सन्त्येव, परन्तु तेषां वचनं नाद्यत्वे तथा प्रमाणं भवति, यथा साम्प्रतिकशिक्षितानां तरुणानाम् । एते हि स्त्रिया इव पुरुषस्यापि द्वितीयं विवाहं न युक्ततयाभिमन्यन्ते । मम तु दग्धभागधेयस्य साम्प्रतं तृतीयस्यावकाशइति तत्कथापि नावसरं प्राप्नोति । श्रुतिपथमागतम्—मम पुनर्विवाहजनश्रुतिमाकर्णयतोः कृतयौवनपदार्पणयोः पुत्रयोर्महद् वैमनस्यमुत्पन्नम् इति । उच्छृङ्खल लपितमिव पुत्रयोर्वचनमहमवाजानाम् । मन्मतविरुद्धं किमपि शृण्वतो मे महान् क्रोधोऽभवत् । इतः साम्प्रतमपि तत इतः परिभ्राम्यन्तः पिशाचापरमूर्त्तय इव द्विजा घटकाः सुन्दरीणां कन्यकानां वार्त्तां स्वेष्टदेवतामन्त्रमिव कर्णयोः पूरयितु मारभन्त । अहंतु पुत्रयोरन्येषां च वस्तुतो मद्धितैषिणां वचनमवज्ञाय स्थिरसङ्कल्पमकार्षं पुनरहं दारान् गृह्णीयामिति ।

अचिरमेव सर्वं सम्पन्नम् । शास्त्रमर्यादारक्षणार्थं पुनर्मया दारा परिगृहीताः । शून्यं गृहं मे पूर्णमभवत्, निर्गतालक्ष्मीः पुनस्तत्र समागतवती मनसाहं कियन्ति नाम सुखचित्राण्यङ्कयितुमारभे ।

नवपरिणीता पत्नी कमला नामासीत्, कमलस्येवैव तस्याः सौ-न्दर्यमभवत्। गृहाद् गृहान्तरं गच्छन्ती प्रतिचरणक्षेपमेव लावण्य-लहरीलेखामाविष्कुर्वाणा सा कस्य नाम मानसं नाहार्षीत्। तस्या वि-लासविभ्रमं दर्शं दर्शं सुभगम्मन्योऽहं परं गर्वमध्यगच्छम्। सार्थक संसार इतोऽदं तदानीमचिन्तयम् अहो स्पृहणीयायाश्चन्दनलताया भुजगसंसर्गो मे मूढस्य मनसि न जातु तदा भ्रमेऽपि समुदित आसीत्।

प्रथमं कानिचिदहानि—

"दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुरुते नालापमाभाषिता,
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति, बलादालिङ्गिता वेपते।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते,
जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया"॥

इत्यादि बहुविधं स्मरतो मे नवोढा 'वामा' प्रिया प्रीतय एवासीत्, परन्तु नातः परम्। वामत्व मस्या क्रमेण वर्द्धितुमारभत। वृद्धोऽहं प्राणेभ्योऽपि गरीयस्यास्तरुण्या भार्यायाः प्रसादनपरायणः क्रमेण स्व-गौरवं हारयन् किङ्कर इव तत्करुणाकटाक्षं निरीक्षमाणः कालेन मनु-ष्यनामानर्ह इव सञ्जातोऽभवम्। सामदानभेददण्डात्मकाश्चत्वारोऽ-प्युपायाः प्रयुक्तप्रतिहताः। यदहं कथयामि, चण्डी कमला तिष्ठतु प्राणेषु न तत्कुर्यात्, प्रत्युत विरुद्धमाचरेत्। क्रोधमूर्त्तिरिव सादीप्यत, कस्यैषा शक्तिर्यया तत्सकाशमपि गन्तुं प्रभूयेत। कथं कथमिवाह तत्समीपेऽभवम्। तामेवाहमन्वसरम्; न पुनः सा माम्। सीताया सावित्र्या अरुन्धत्यादीनां च चारित्रमसकृदश्रावयम्, न तु सा किञ्चित् शृणुयात्। अकथयमहं तस्यै—

"नेक्षेत् पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्वचः।
नाप्रियं मनसा वापि चरेत् पत्युः पतिव्रता"॥ इति *

सा तु आकर्ण्यैतत् तद्विपरीतं कर्त्तुमारभत। तस्याः स्वभाव ए

* महानिर्वाण तन्त्रम्। ८।९९.

पर्यवसीत; यदहं कथयेयं तद्विरुद्धाचरणे धर्म इव तस्या नितान्तमाग्रहोऽदृश्यत । पत्नी पत्युर्दीर्घमायुः कामयेत, इयन्तु प्रतीक्षणमेव मन्मृत्युमेव प्रार्थयत । पतिव्रतया अस्मिन् जन्मनि यः पतिः स्यात् जन्मान्तरेऽपि स एव प्राथ्यते । अनया तु किं कृतमिति गृहदासी मे न्यवेदयत्—कासुचिद् अन्तःपुरिकासु कदाचित् सावित्रीव्रतालोचनतत्परासु 'सावित्रीव्रतेन किं फलं जायते' इत्यनयापृष्टे 'वर्त्तमानजन्मनः पतिरेव जन्मान्तरेऽपि लभ्यत इति' प्रतिवचनं श्रुत्वावोचद्—यदि वर्त्तमानजन्मनः पतिर्जन्मान्तरे न स्यात्, तर्हि अहमपि सावित्री व्रतं कुर्याम् इति इयं गर्विता पत्नी केन चक्षुषा मामपश्यदिति तावतैव सुस्पष्टम् ।

पत्न्याः सन्तोषमाधित्सुरहं पुत्रादिपरिवारस्य विभिन्ने गेहेऽवस्थानं व्यवस्थाप्य तयैव न्यवसम् । यदेव किञ्चिद् अकथयत्सा तदेवाहमन्यत् किञ्चिदविचारयन्नन्वतिष्ठम् । परन्तु मदादेशविरुद्धाचरणस्य लेशतोऽपि ह्रासो नादृश्यत । यद्यहं किञ्चिज्जलं प्रार्थयेय, तर्हि क्रुद्धा सा जलपात्रं बलवन्निक्षिप्य द्विधा कुर्यात् । यदि कदाचिदपरदिनापेक्षया पूर्वमेव रन्धनाय प्रार्थिता स्यात्, तर्हि तस्यास्तस्मिन्नहनि निशीथे रन्धनं सम्पन्नं भवेत्; कदाचिच्च बिलम्बितभोजनापेक्षायां प्रातरेव रन्धनं सम्पाद्य मामुच्चैराह्वयेत् । यदि जातु धर्मकृत्याय प्रणुदेयम्, तत्क्षणमेव सा प्रत्युत्तरयेत्—'न मे तेन किञ्चित्प्रयोजनमिति' । इत्थं यदहमिच्छेयं, न जाने कथं, ब्राह्मणी तद्विरुद्धमेवाचरेत् । कामं तामहमन्वनयं, न तु सा स्वप्नेऽपि मे कदाचिन्मृदुलां वाणीं श्रावितवती । सा मत्समीपमेव नागच्छेत् । ब्राह्मण्या अनभिमतेन किमपि कर्त्तुमपि न मे शक्तिरासीत् ।

अथ कदाचित् पितुः संवत्सरश्राद्धदिवसं सन्निहितमभवत् । पूर्वं पूर्वस्मिन् वर्षे श्राद्धवासरे ब्राह्मण्या यद्यत् कृतं तदालोचयतो मे हृदयमकम्पत । सर्वं सुसहं, पितुः श्राद्धं त्वबज्ञातं द्रष्टुं न सह्यते । इत्थं चाहं हस्तपदविहीन इवाभवं यत् तस्यै किमपि कथयितुं शक्ति

मे नासीत् । एवमहं व्याकुलहृदयोऽभ्यन्तर्यं तिष्ठामि, अस्मिन्नेव सम कश्चिन्मम प्रत्युत्पन्नमतिर्वयस्यः सतीर्थ्यश्चागत्य पूर्वं किञ्चिद्गु सन्नुपायमुपादिशत्—'ब्राह्मण्यां मया कथनीया यदस्मिन् वर्षे पितृ श्राद्धं न करिष्यामीति सा तु स्वभाववामा तद्विरुद्धमेवाचरेदिति फलत मेऽभीष्टमेव सम्पन्नं स्यादिति सतीर्थो विज्ञाप्य प्रस्थितः । अहमपि तन्मत माश्रित्य ब्राह्मण्यै न्यवेदयमस्मिन् वर्षे पितृश्राद्धं न करिष्यामि कार्यान्तराय स्थानान्तरं मया गन्तव्यम्, न च श्राद्धकरणे किञ्चित्फल दृश्यते, किमर्थं सञ्चितधनव्ययं कुर्याम् इति । निसर्गवामा ब्राह्मणी 'अवश्यं श्वशुरस्य श्राद्धं करणीयम्, अहं त्वत्वां कारयेयमिति दृढमु क्तवती । अहमप्यधीरोत्तरैस्तस्यास्तां प्रवृत्तिमुद्दीपयन्ननिच्छयेव पितृ श्राद्धं कर्त्तुं स्वीकृत्यावोचं यद् यदि नितान्तमेव ते श्वशुरश्राद्ध सम्पा दनायाभिलाषः तर्हि मूढा, दुश्चर्माणो, दन्तुराः हीनाङ्गाः, अधिका ङ्गाः श्वित्रिणः कुनखिनश्च ब्राह्मणा आहूयन्ताम्, तेषां भोजनार्थं च यत् किञ्चिन्मलिनतरतण्डुलादिकं क्रीयताम्; दधिदुग्ध-घृतशर्कराः लड्डु कमण्डकादीनि दुर्लभतराणीति कृतं तैः, दक्षिणयापि किमपि प्रयो जनं नास्तीति । ब्राह्मणी तु मद्वचांसि कर्णमनिपात्य स्नातकान्, यतीन्, गृहस्थान्, साधून्, श्रोत्रियान्, अनवद्यान् वृद्धांश्च श्राद्धे निमन्त्रित वती, बहुविधसूप[illegible] सुरभितरमन्नं पक्ववती, प्रचुराणि लड्डुकम ण्डकमोदकादीनि [illegible]कादीनि च नैकप्रकाराणि सुस्वादूनि भोज्यानि सम्पादितवती, [illegible]णां च पु[illegible]लां विहितवती । अहमेत दालोक्य फलतः स्वाभीष्ट[illegible]व [illegible] प्रमोदभ्रान्तचित्तः पूर्व वृत्तं सपदि विस्मरन् गृहिणीमकथयम्—[illegible]णि पितुर्मे श्राद्धपिण्डः विप्रेभ्यो वा, गोभ्यो वा देयं, अथवा सलिलमध्ये विसर्जनीयइति । प्रतिकूला गृहिणी स्वभावत एव तद्कृत्या हन्त अमेध्यद्रव्यकुण्डे तं श्राद्धपिण्डं निक्षिप्तवती । मम पितृश्राद्धमित्थं सुसम्पन्नम् ! अवज्ञानु तापलज्जादिभिर्विदी[illegible]व मे हृदयमण्डलम् । विग्रहिणीमिव नृत्य न्तीं पिशाचीं ब्राह्मणीं पश्यतो मे केन प्रकारेण दिनं गच्छतीति

ऽन्यो मां विना विजानातु। वृद्धस्य तरुणी भार्य्या कथमिव भवति ज्ञायते मयेदानीम्।

श्रीविश्वेश्वरशिरोमणिः।

—:o:—

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च।

भारते द्यूतम्।

वर्षेऽस्मिन् सह केषाञ्चिद् विभवेन तिथिर्द्यूतप्रतिपन्नाम कियत्कालार्थं तिरोहिता। तदानीं प्रतिवत्मैव विकटमारटतां स्पर्द्धमानानां जयतां कितवानां मुहुःसहैः कोलाहलैर्वाराणस्यभ्यन्तरं प्रतिध्वनितमभवत्। बालवृद्धनिर्विशेषं बहव एव तस्मिन्दिने स्वं स्वं भाग्यं परीक्षितवन्तः। राजशासनेन निषिद्धेऽपि द्यूतदेवने तत्रत्यानां पौरजनानां सुदुर्दमनीयेन निर्बन्धेन केवलं तद्दिनार्थं कथञ्चित् तदनुमोदितं भवति। अन्यत्राप्यन्येद्युः पठितं, स्मरामो, मुम्बाप्रदेशेषु कतिचित् कितवा राजद्वारेऽभियुक्ता अभूवन्निति। मज्जान्तर-प्रविष्टमिवेदं द्यूतदेवनं भारतीयानां विशेष स्तूत्तरभारतीयानाम्। न तैस्तत् सर्वथा परित्यक्तुं शक्यते। आवैदिककालात् खल्विदं प्रचलितं भारते। यथा चेदं तथास्यामेव संख्यायामन्यत्र प्रकाशितो 'वैदिकवृत्तान्तः' (द्यूतदेवनम्) कथयिष्यति। द्यूतं नामेदं यदतिप्राचीनं नत्वभिनवं क्रीडनमिति तत एव विज्ञायेत। अपरापरजातीनामपि आचाराद्यनुशीलनेनास्य प्राचीनत्वं तु तद्वेदसूक्तमवलोकयता न कथञ्चिन्निह्नोतुं शक्यम्। अथ कश्चिदस्य नवीनया पद्धत्या प्रक्षिप्तत्वमाचक्षीत, शृणोतु स महाभागः परमाप्तत्वेन मन्यमानस्य मोक्षमूलरस्यात्राभिप्रायम्—"येहि प्राचीनसमाजविज्ञातारः गुरुभानिःशङ्कमुद्घोषयन्ति यन्नेदृश्य ऋचोऽकृत्रिमा

भवितुमर्हन्तीति, यदि ते तत्तथैव प्रमाणयितुमशक्ष्यन् तर्हि वयं तेषु कृतज्ञतमा अभविष्याम इति । *

प्राचीनभारते द्यूतमित्थं प्रचलितमासीद्यद् आकृषीबलाद् आच महीपालात् सर्वैरेव तद्सेव्यत । † मन्त्रब्राह्मणसूत्रसंहितापुराणेतिहासेषु सर्वत्रैव द्यूतपरिचय उपलभ्यते । राजसूययज्ञे राज्ञां द्यूतक्रीडा प्रसिद्धा । प्राचामियती द्यूतासक्तिरासीद्यत्तत्र विजयलाभार्थं शास्त्रीयानुष्ठानमप्युद्भावितम् । दृश्यते हि स्मृतिषु तिथिविशेषेषु श्राद्धकरणे द्यूते विजयो लभ्यत इति यथा—"द्यूतर्द्धिः षष्ठयाम्" इतिगोभिलनाम्ना प्रसिद्धं गृह्यपरिशिष्टम् । "द्यूतविजयं षष्ठ्यामिति" विष्णुः । एवमन्येष्वपि सूत्रग्रन्थेष्वधिगम्यते, ब्रह्मपुराणे कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि द्यूतदेवनमित्थं विहितम्:—

शङ्करश्च पुराद्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥ इति ॥

---

* "Some people who know all about primitive Society declare whithout hesitation that such verses can not be genuine. If they would prove it, we should feel most graetful" Max. Muller, Physical Religion. P. 77.

† ऋग्वेदस्य सूक्तान्तरेऽस्ति -

"चतुरश्चिद्ददमानाद् बिभीयादानिधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत्' ।

१.४१.९.

यथा द्यूतक्रीडां कुर्वतोः कितवयोर्मध्ये एकस्मिन्नपरस्मै किञ्चिद् धारयित्वा क्रीडामारभमाणे सति, यावद्यं धारितं धनं न प्रोधयति, तावदपरो

द्यूतस्य असिंहासनराज्योपमत्वाद् यथास्योपादेयता तत्र तत्राधिगम्यते, एवं महानिष्टकारित्वादनुपादेयतापि तेष्वेव ग्रन्थेषु न दुर्लभा । द्यूतसेवनात्पाण्डवानां कियद्दौर्गत्यमासीदिति महाभारतीयो वृत्तान्तः कस्याविदितः । यथा—विराट पर्वणि—

"किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदिवोपमान् ॥
द्यूते हारितवान् सर्वं तस्माद् द्यूतं न रोचये ॥ इति ।

अत एवेदं व्यसनमध्ये गणितम् । यथा—

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" ॥ इति ।

अत एव चेदं मनुना सविशेषं निषिद्धम्—

"द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवर्त्तयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ॥
तयोर्नित्यं प्रतिघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्वान् घातयेद् राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

गन 'किमर्थं जषग्रति न वेति' अस्माद् विभीत, तद्वद् इव कामं विभीयात, नास स्पृहयेदिति तद्भावार्थः । (निरुक्तं ३ २.४. द्रष्टव्यम्)

अन्यत्रापि—

"आभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानां । ऋग्वेद १ १ ८ ९.

अत्र 'गर्त्तारुगिवे'त्यादे व्याख्यामाह यास्कः (३ १ ५) ... दक्षिणाजी । गर्ता, सभास्थाणुः, ..तं तत्र या पुत्रा ... इति, तां तत्राक्षैराघ्नन्ति, सा रिक्थं लभत इति ।

एवमन्यत्रापि बहुसूक्तेषु ॥

अप्राणिभिर्यत् क्रियते लोके तद्द्यूतमुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥ *
द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत्।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्"॥ इति।

पुरा द्यूतकाराणां कीदृग् दण्डो विहित आसीदित्युपरिष्टाद् विन्यस्यमानो मृच्छकटिकश्लोक एव प्रकाशयिष्यति—

"यस्तम्भं दिवसान्तमान्तशिरा नास्ते समुल्लम्बितो,
यस्योद्घर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः।
यस्यैतश्च न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्व्यते,
तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम्"॥ इति।

———:o:———

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च।

भारते अक्षरैक्यम्।

नेदमनङ्गीकर्त्तुं शक्यते यद्भारते अक्षराणामनैक्यात्महदनिष्टं जायत इति। भारतीयानामन्योन्यमनैक्ये भाषाभेदवदक्षरभेदोऽप्यपरं कारणम्। एतद्विषये धर्माधिकरणिकेन श्रीमता सारदाचरणमित्रमहोदयेन यच्चिन्तितम्, पत्रिकायामस्यां प्रकाशितपूर्वस्तदीयः सन्दर्भ एव तत्प्रकटीकरोति तन्मतमनुमोदामहे वयम्। नागराक्षरस्यैव अक्षरान्तरापेक्षया भारते बहुलः प्रचारोऽस्तीति स्वीकर्त्तव्यमेव। अतो यदि नाम भारते अक्षरैक्यसम्पादनमवश्यकरणीयं स्यात्, तर्हि नागराक्षरमेव सर्वैर्ग्रहीतव्यम्, इदमेव हि सुकरमिति निर्व्याजमस्माभिः कथनीयं भवेत्। भारतस्य भविष्यन्तमभ्युदयमनुचिन्त्य

* तिरश्चामन्योन्यं योधनमित्यर्थः। समाह्वयोऽपीदानीं क्रियत एव। वडोदाराख्ये तदधीश्वरस्य महती समाह्वयभूमिरस्ति। महाराजेन सकीयपशूनामेव योधनं क्रियत इति प्रायशः। युरोपेऽपि पुरा किलायं व्यवहार आसीत्।

स्वस्वप्रदेशवासिभिः दूरोदर्कः स्वस्वाक्षराभिमानो दूरतः समुत्सारणीय इत्यपि ब्रूमः।

जगत्पुराश्रमः।

जगत्पुरं चट्टग्रामप्रदेशे। तत्र शैलशृङ्गस्योपरि कश्चिदाश्रमो विद्यते। अयमेव जगत्पुराश्रम इति कथ्यते। आश्रमाध्यक्षस्तत्र भवान् श्री पूर्णानन्दस्वामी नाम। अस्मिन् पुमांस इव स्त्रियोऽपि तिष्ठन्ति। आश्रमपदं कियद्भिर्वटुभिरपि समलङ्कृतं दृश्यते। तत्र संस्कृतं विना भाषान्तरस्य नावकाशः श्रूयते, पञ्चवर्षीयः शिशुरपि कश्चित् केनापि दर्शकेन सह संस्कृतेनैवालापमकार्षीदिति। अपरः कश्चिदेकादशवर्षीयो वटुर्निरर्गलेन संस्कृतेन व्याख्यानं कर्त्तुं शक्नोति। स्त्रियोऽपि तत्र न निरक्षराः। वासन्ती नाम काचिदेतासु कलिकातायाः 'तीर्थ-परीक्षां'(व्याकरणविभागे) सम्यगुत्तीर्णवती। उत्तीर्णसांख्यदर्शन-मध्यमपरीक्षामेनामचिरेणैव कालेन 'साङ्ख्यतीर्थ'-पदवीपरिशोभितां द्रक्ष्यामः। अन्याप्येका हेमाङ्गिनी नाम साङ्ख्यदर्शनस्य प्रथमपरीक्षा-मुत्तीर्णा। इदं सर्वमालोच्य हन्त प्राचीन समयेषु तत्तदाश्रमस्थितानां गार्गी-मैत्रेयी-प्रभृतीनां स्मरामः। प्रधानाध्यापकः पण्डितश्री-रमेशचन्द्रशर्मा। अयं चतुर्षु विषयेषु कलिकातायास्तीर्थपरीक्षामुत्तीर्णः। आश्रमवासिनः सर्वे नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमनुतिष्ठन्ति। विलाससम्भोगस्य लेशोऽपि तस्मिन्नोपलभ्यते। शयनभोजनादिषु कठिनतरो नियमः। न तु तेन कस्यापि शरीरक्षयो दृश्यते कथं वा भवेत्, नहि संयतेन्द्रियस्य योगस्थितस्य दौर्बल्यं नाम किञ्चिदस्ति। आश्रमस्थै रौपनिषदो धर्मोऽनुष्ठीयत इति सम्भावयन्ति। सर्वथा पक्षपातिनो वयमेवंविधानामाश्रमाणाम्। एतद्वार्त्तामधिगम्य कियन्तं समानन्दमनुभवाम इति यत्सत्यं हृदयमेव केवलं तद्विजानाति। भगवानस्याश्रमस्य कुशलं विदधातु।

वङ्गीयरेखाक्षरम् ।

आङ्गलभाषायां रेखाक्षरस्य (Short hand writing) उद्भावनेन तस्याः कियानुपकारः सञ्जात इति कस्याविदितम् ? तद्भाषयात्वरितत्वरितं किञ्चिल्लिखितुं साम्प्रतमयमेवोपायोऽवलम्ब्यते । भारतीयभाषासु नैकत्रापीयं रीतिरेतावन्तं कालं केनाप्याविष्कृता । अद्य महता हर्षेणेदं प्रकाशयितुमस्माकं साधीयानवसर आगतो यद् वङ्गभाषायामियमाविर्भूतेति आविर्भावको वङ्गेषु सुप्रथितनामधेयः प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शनतत्त्वनिष्णातो गाणितिकः सुगृहीतनाम्नो महर्षेः श्रीदेवेन्द्रनाथठक्कुरस्य ज्यायानात्मजः श्रीद्विजेन्द्रनाथठक्कुरो नाम । साधारणेष्वप्रकाशितमपि रेखाक्षरमिदं कैश्चिदुत्साहिभिस्तरुणैरनुशील्यते । अस्माभिरपीदं विलोकितम् । परमोपयोगित्वमस्य कः खलु पर्लोचितुं क्षमेत नातिचिरमेवैतद् प्रकाशयिष्यते इति सम्भावयामः । अक्षरेषु हिन्दीप्रभृतीनां भाषाणां वङ्गभाषया वर्णसाम्यमस्तीति तासामपि भाषाणां स्यादेवोपकारोऽनेन वङ्गभाषीयरेखाक्षरेण ।

"नीचा महत्त्वं गताः" ।

येषां छायास्पर्शोऽपि पापकर्मिवार्यमन्यैर्ब्राह्मणत्रुवैरस्माभिः स्वप्नेऽपि जातु न चिकीर्ष्यते, तेषु केषाञ्चित् शबरादिजातीयानामेवाद्य विस्मयावहं किमपि वृत्तमिह प्रकटीकर्त्तुमुत्सहामहे । भिल्लसन्तालादिजातीनाम् अमेध्यभोज्यभोजनं, कुत्सिताचारादिकं च सर्वविदितम् । अद्य तु सर्वमेवेदं परिवृत्तम् । सविशेषं जानीमो वयम्—वङ्गेषु गौडमण्डले (जि० मालदह) हरिश्चन्द्रपुराभिधग्रामसमीपे केचित् सन्तालादिदेशीया निवसन्ति; तैः सर्वैरैकमत्येन दृढतरं प्रतिज्ञातं यन्न ते मद्यं वा, मत्स्यं वा, मांसं वा सेवेरन्, न ते अस्नात्वा वा, अकृत्वा देवतोपासनम्, अपरिष्कृत्य वा गेहम्, अनुन्मृज्य वा उच्छिष्टतैजसपत्रादिकं किञ्चिद् भुञ्जीरन्, रविवासरे च हविष्यं गृह्णीयुरिति । कृषिरेव हि तेषां जीविका भवेदित्यपि निर्णीतम् । तेषां सजातीय एव

कश्चिदेषु प्रागुक्तं धर्मं प्रचारितवान् । श्रूयते अन्यत्राप्येतज्जातीयै-रयमेव पन्था गृहीतः । अथ वयं पुनः किं कुर्मः ? यत्तैः क्रमेण परि-वर्ज्यते, तदेव समीचीनतरमिति सादरमङ्गीकुर्मः सर्वथा सनाथो-ऽयमनाचारः ! निरवलम्बस्य शरणार्थिन एतस्याश्रयादानात् पापमेवा-स्माकमभविष्यदिति यत्सत्यं परं धर्मज्ञा वयम् । एतद्विजानतामपि प-ण्डिताभिमानिनां वदनकुहरात् 'नीचा महत्वं गता' इति कालमहि-माद्धोषणं विना नान्यत् किमपि श्रोतुं शक्नुमः न वा किञ्चित्प्राप्तकालं करणीयं तेषां द्रष्टुं प्रभवाम इत्येव परं दुःखमावहति ।

देशीय विश्वविद्यालयः ।

भारते राजकीयेषु विश्वविद्यालयेषु प्रचलितेन प्रकारेण वस्तुतः समीचीना 'शिक्षा' नाधिगम्यत इति बद्धमूलोऽयं संस्कारः कतिपय-दिनप्रभृति भारतीयानां महान्तमसन्तोषमावहंस्तिष्ठति । एतदर्थम-सकृन्निवेदितैरपि तदधिकृतै राजपुरुषैर्निष्प्रयोजनमितीव नास्मिन् वि-षयेऽद्यापि किञ्चित् प्रतिकृतम् । साम्प्रतिकेषु विश्वविद्यालयेषु केवलं केचिद् 'भृत्याः' सृज्यन्ते, न चैतेभ्यो देशस्य कश्चिदुपकारः सम्भाव्यते अथवा कृतं तावद्देशनामोदाहरणेन, एते खल्वात्मनोऽपि ऋते दास्या दन्यत् किञ्चिद् वस्तुतः कुशलं भावयितुं शक्नुवन्तीति पुष्णन्ति विश्वासं सर्वे भारतीयाः । यदि नाम भूयो विज्ञापितैरपि शिक्षाधि-कृतैं राजपुरुषैर्नायं दोषोऽपाक्रियते, तर्हि स्वयमेव प्रयतनं विना कि-मपरं कर्त्तुं शक्यम्; नहि शिरसि पतन्तं शस्त्रसंघातमन्यो न निरा-करोतीति आत्मनापि हस्ताभ्यां स न निराकरणीय इति वस्तुस्वभाव उपदिशन् । इतीदं विविच्य बद्धोत्साहपरिकरैरस्माकं बङ्गीयैर्बन्धुभिः 'देशीय-विश्वविद्यालयः'' (National University) इति नाम्ना कोऽप्यभिनवो 'विश्वविद्यालयो' राजकीयसाहाय्यकापेक्षां दूरतो परि-त्यज्य स्वयमेव स्वमनोरथानुरूपं संस्थापयितुं महान् प्रयास आस्थी-

यते । साम्प्रतं बङ्गेष्वेकतः श्रमशिल्पाभ्युदयसाधनेन स्वदेशीयद्रव्योत्पादनप्रसारणादिषु अन्यत इत्येतादृशविश्वविद्यालयस्थापनपरिचालनादिषु च विशेषतो जनानां चित्तवृत्तिः समाकृष्टा दृश्यते । सर्वत्रैव च सर्वेभ्यस्तदालोचनमेवाकर्ण्यताम् । कृतेऽपि विश्वविद्यालये छात्रान् विना निष्फल एवायमिति कियन्तो मामान्तेवासिनां राजकीयं विश्वविद्यालयं विहाय नवीनेऽस्मिन् पाठमङ्गीकरिष्यन्तीति तेषां सम्मतिर्गृह्यते । विश्वविद्यालयाध्येतारः सानन्दं सोत्साहञ्चाहम्पूर्विकया स्वस्वनामधेयं कीर्त्तयन्ति । दुर्लभास्ते छात्रा, येऽस्मिन्महत्यारम्भे वैमुख्यमादधति । विश्वविद्यालयापेक्षित-व्ययसम्पत्तये नातिचिरमेव बहुलक्षाणि धनानि संगृहीतानि संगृह्यन्ते च । सफलयतु सङ्कल्पमिमं बङ्गीयबन्धूनामनुकूलो भगवांस्त्रिभुवनाधीश्वरः, भवतु च भारतं समुद्भासितं भूयोऽपि तदुचितेनाभ्युदयेन ।

———:o:———

स्वदेशीयवस्तुव्यवहारे बङ्गानामवस्था ।

स्वदेशाभ्युदयनाटकस्य प्रथमसूत्रधाराणां वङ्गीयानां छात्राणामुपरि तदुद्योगानुचिताचार-व्यथितचित्तस्य शासनाधिकृतस्य रोपरूषितलोचनानलसन्निपातः संवृत्तः । उद्घोषितमनेन यद्यदि कश्चिद् राजकीयविश्वविद्यालयान्तर्गतपाठशालीयश्छात्रः यथा कथमपि 'स्वदेशीयव्यापारे' संसृज्येत, दण्डनीय एव स भवेदिति । छात्रैस्तु श्रुत्वापीदं न श्रूयते, उचितमिति यतन्त एव ते तैस्तैः प्रकारैः स्वदेशाभ्युदयाय । अत्रासन्तुष्टेन 'रङ्गपुर'-जनपदाधिकृतेन तत्रत्यराजकीय विद्यालयान्तेसदानां प्रत्येकं रूप्यकपञ्चकदानरूपो दण्डो विहितः; आज्ञप्तंच यावत् स दण्डो नाङ्गीक्रियेत, न तावत् तेषु कश्चिद्विद्यालये प्रवेश्यो भवेदिति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एव वृद्धिमापन्नेन स्वदेशोत्साहेन गृहीतैकमत्याः (विहाय त्रयोदश) सर्वे बालका राजकीयविद्यालयं पर्यत्यजन् । अनुपदमेव तेषां यथोचितमध्यापनव्यवस्था सम्पादितैव स्वदेशहितैषिभिः । नूतन एवैको विद्यालयः स्थापितः

अत्रेदं वक्तुमुचितं राजकीयविद्यालये यथापूर्वं स्थितानां बालकानां केचिद् राजपुरुषचरणाश्रितानां तनया इति। क्रमेणान्यान्येष्वपि जन-पदेषु रङ्गपुरीयस्याभिनयस्य प्रसारः सम्पद्यते।

ढाकानगर्यामपि छात्रैराजकीयविद्यालयः परित्यक्तः। यत्सत्यं देशशासनाधिकृतानामीदृशेनानुशासनेन वङ्गीयच्छात्रसमाजेष्वतिभै-रवं वैमनस्यमुत्पन्नम्।

वङ्गेषु स्वदेशद्रव्यव्यवहारार्थं यतमानानां जनपदानां 'वरिशाल'-नामकमेवाग्रयमासनं लभते। मूर्त्तेव स्वदेशप्रीतिरवतीर्णा तत्र। क्षीर-कण्ठानां बालानामपि कण्ठेभ्यो 'वन्दे मातरमिति' स्वजन्मभूमिमुद्दि-श्य मधुरमन्द्रो ध्वनिर्निर्यतमेव वियन्मण्डलमवगाहते, सकृदुच्चरिते त-स्मिन् विद्युन्महिम्नेव जनानामन्तःकरणं बलवदाकृष्यते। पांशुलच-रणानां हालिकानामपि साम्प्रतं नाविदितं यद्वैदेशिकवस्तुव्यवहारेण कियन्तमापकार उज्जृम्भत इति। प्रस्फुटितमिवेदानीं सर्वेषां प्रज्ञा-नेत्रम्, कुटिलमतयो राजपुरुषास्तु हन्तामीषां नेममुद्योगं सहन्ते। वन्देमातरमितिशब्दो द्रुत इवायोधातुर्दहत्येतेषां श्रवणविवरम्, विदारयति चान्तः प्रविश्य निशितक्रकच इव हृन्मर्माणि। जनानां शान्तिध्वंसो हि तेन भवतीति तेषामाशयः। अतएव यथाविवेक-मुपायप्रयोगेण तत्प्रशमनं विधीयते, बहुष्वेव स्थानेषु राजादेशो घोषितो यत्र केनापि 'वन्देमातरमित्यस्य लेशतोऽपि रक्षणीयः सम्पर्कः, न च प्रकाशे रहसि वा सम्मिलित र्वा वृत्तैः संमिल्य गोष्ठी-विनोदालापो न करणीय इति। स्वदेशोन्नतये 'वरिशाल'-जनपदवा-सिनामुत्साहातिरेको राजपुरुषाणां सर्वथैवारुचिकर इति तेषां तस्मात् प्रसह्य विरमणार्थं शतद्वयं समुचितास्त्रसमुल्लसितं 'गुरखा'-नामधेयं दुर्धर्षं सैन्यं तत्र नियुक्तम्। एभिः समुत्पादितैर्विविधैरुपद्रवैः परं कष्टावस्था 'वरिशाल'-वासिना मुपस्थिताः। शृणुमो न तथापि ते स्वदेशीयवस्तुव्यवहारात् विरं-स्यन्तीति।

क्वचिच्च स्पष्टमेव राजपुरुषैः स्वदेशीयवस्तुत्यागादेशपूर्वं वैदेशिकानामेव तेषां व्यवहारं जना आज्ञाप्यन्ते । क्वचिद् वा मूढतरैरिव कैश्चिदेतेषु सप्तमेऽष्टमे वा वत्सरे वर्त्तमानाः शिशवोऽपि 'वन्देमातरमिति' शब्दोच्चारणमात्रदोषेण दण्ड्यन्ते । अन्यत्र च क्वचित् शान्तिभङ्गभीरुभिस्तैवृ॑थैव अनपेक्षितानां दण्डविधायक--रक्षापुरुषाणां (punitive Police) नियोगेन दरिद्राणामपि प्रजानामुपरि गुरुतरस्तद्व्ययवहनभारो निपात्यते । अयन्त्वत्र रमणीयो विशेषो यद् एतत् खलु व्ययवहनं तत्रत्यैर्हिन्दुभिरेव कर्त्तव्यम, न तु महम्मदीयैरपीति शान्तिभङ्गव्याधिचकितै रङ्गपुराधिकृतैस्तत्रत्या कैश्चिद् बहुमाननीया महान्तो जनाः—येषामन्यतमः कोऽपि सुप्रतिष्ठितो 'महामहोपाध्यायः,' विशेषरक्षापुरुषत्वेन नियोक्ष्यावमानिताः । किं बहुना सर्वथा राजपुरुषाणां दुर्विषह दहनदृष्टी निपतिता इदानीं वङ्गायाः ।

वाराणसी ।

सन्निहितः कालो वर्त्तमाने वत्सरे राष्ट्रीयमहासभाया वाराणस्यां भाविनः सम्मेलनस्य, तत्संसृष्टाया देशीयद्रव्यप्रदर्शन्याश्च । श्रीमन्महाराजः काशीनरेशः प्रदर्शन्या द्वारमपावरिष्यति । महाराजेन तदुद्देशेन पञ्च सहस्राणि रूप्यकाणि वितीर्णानि । प्रदर्शन्यां बहुभिः प्रतिशिल्पादिविषये समर्पिताः प्रबन्धाः पठिष्यन्ते, व्याख्यानानि च करिष्यन्ते । श्रूयते राष्ट्रीयमहासभामण्डप एव निवृत्तेषु तत्कृत्येषु 'श्रीभारतधर्ममहामण्डल'-परिषदः सम्मेलनं भविष्यतीति ।

—※—

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, पौषः । { नवम संख्या

मनः शिक्षा ।

मनस्त्वत् सङ्कल्पाज्जगदिदमुदेति भ्रमकरं
समासक्तिश्चैषाऽनृतविषयमार्गानुसरणे ।
ततस्तत्त्वज्ञानप्रविहतिरविच्छिन्नजनिकृ-
ल्लये तस्यापायः सकलजगतः शान्तिकरणः ॥ १ ॥

यतस्त्वं दुःखानां भवगतिकृतानां प्रभवकृ-
त्ततस्तेषां शान्त्यै प्रकृतिचपल, त्वां सुवचनैः ।
विहातुं दौर्जन्यं कुविषयविषज्ञात्मकमिदं
विशाम्येषोऽहं तत् सफलय विना कालहरणम् ॥ २ ॥

जलोपाधेः कम्पात्तरणिरविकम्पोऽपि हि यथा
मनुष्यैरज्ञानैर्विचलनयुतः कल्प्यत इह ।
तथा त्वत्सङ्कल्पात्तव च विषयेषु प्रचरणा-
दनासक्तोऽप्यात्मा भवति भवधर्मैर्युत इव ॥ ३ ॥

त्वमेवाधिष्ठाता करणनिचयानां नृप इव
प्रवृत्तौ तेषाञ्च त्वमसि परमं कारणमिति ।
समालोच्यैवं त्वामहमिदमतिप्रौढविनयाद्
ब्रवीमि स्थैर्य्यं त्वं श्रय निखिलरागोपशमनम् ॥ ४ ॥

सदा धावद्धावद्विषयमलपूर्णाध्वनि कथं
श्रमं नाप्नोषि त्वं यत उपशमं यासि न ततः ।
विचित्रं चारित्रं तव नहि विजानामि हृदय-
स्वभावो दुर्ज्ञेयः खलु खलजनानामपि बुधैः ॥ ५ ॥

पतङ्गो दीपस्य द्युतिमतितरां वीक्ष्य सहसा
प्रलुब्धो वेगेन प्रपतति शिखायां ज्वलति च ।
मृगोऽपि व्याधस्य श्रुतिमधुरमाकर्ण्य निनदं
सुवंशीरन्ध्रोत्थं प्रमुदितमना बध्यत इह ॥ ६ ॥

तथा जिघ्रन् दूरात् कमलमधुगन्धं मधुकरः
समागत्यावेगान्नियमनदशां तत्र लभते ।
करी चाङ्गस्पर्शोच्छ्वसितहृदयो हन्त सुचिरं
करिण्याः संसर्गान्नरपतिगृहे बन्धनगतः ॥ ७ ॥

सुभक्ष्यास्वादाशातरलितमना मीनविसरः
सशङ्को संविद्धो वडिशवदने याति निधनम् ।
विलोक्यैकैकस्यानुसरणविधौ दुर्गतिमिमां
कथं न त्रासस्ते भवति सकलानामनुसृतौ ॥ ८ ॥

ततो हृत्पद्मस्थेऽमितसुखनिधाने द्युतिमये
विशुद्धे बुद्ध्यादीन्द्रियनिचयसाक्षिण्यकरणे ।
परात्मांशे सत्ये चिति निखिलसारेऽखिलमये
समाविश्य क्लेशं क्षपय भवसन्तानजनितम् ॥ ९ ॥

श्रीरामप्रसन्न ब्रह्मचारी ।

राजगञ्ज वर्धमानः ।

---:o:---

वेदवृत्तान्तः।

३

कृषिकर्म।

प्रियाः पाठकाः, अतीतायां संख्यायां वैदिकसूक्तमुदाहृत्य द्यूत-
[व]नस्य सुदुःसहोदर्कत्वप्रदर्शनावकाशे तत्परित्यागपूर्वं कृषिरेव कर-
[णी]येति पीयूषनिष्यन्दसहोदरस्तत्र भवतामार्याणामुपदेश उदाहृियत—
"अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः।
तत्र गावः, कितव, तत्र जाया, तन्मे विचष्टे, सवितायमर्यः"॥ इति*
[अ]द्य तु सैव कृषिः कीदृश्यासीत्तेषामिति तद्वृत्तान्तबहुलं सूक्तमेकं
[इ]ह संक्षिप्तेनार्थेनेह प्रकाश्यते।

इदं हि सूक्तम् ऋग्वेदस्य दशममण्डले, नवमाध्याये एकाधिक-
[श]ततमम्। अस्य ऋषिः सोमपुत्रो बुधः, देवता विश्वे देवाः, ऋत्वि-
[क्]स्तुतिर्वा। तदुक्तं सर्वानुक्रमणिकायां शौनकेन—"उद्बुध्यध्वं,
[बु]धः सौम्यः, ऋत्विक्स्तुतिर्वेत्यादीति"।

अस्य सूक्तस्य मन्त्रेष्वार्याणां विषय एतद् विज्ञातुं शक्यते, यत्
[ते]षां कर्णदण्डयुक्ताया नौकायाः, (२मन्त्रे) सीरस्य, युगस्य, दात्रस्य
[(]३,४,),चर्ममयरज्ज्वाः(५,६); जल सेचनार्थं कस्यापि पाषाणनिर्मितस्य
[कू]पस्य (७), गवां मनुष्याणां च जलपानार्थं दारुमयस्य पात्रस्य
[(]५,६), लौहमयस्य पात्रविशेषस्य, जलादितरलद्रव्यरक्षणार्थं चमस-
[ना]मकभाजनस्य (८), पाषाणमयस्य कस्यापि 'वाशो'-नामकस्य छेदन-
[सा]धकस्य यन्त्रस्य (१०) † व्यवहारा विदिता बभूवुः। किञ्च कस्मि-
[श्चि]त्स्थान उपगत्य गोष्ठविरचनपूर्वं गृहनिर्माणं, तत्र चायसपात्राणां
[सं]ग्रहकरणं, तेषां स्थानात्स्थानान्तरगमनं सूचयति (८) कृषिकर्मणि

---

* ऋग्वेद. १०.३४.१३

† मन्यामहे, तदात्वे लौहमयी वास्येव तदानीं घर्षणक्षतधारपाषाण-
[मयी] वास्यभूदिति।

तैरश्वोऽपि नियुक्त इति गम्यते (७)। एकाधिकविवाहप्रथासीदिति ज्ञायते ('द्विजानिः'); प्राचीनार्येषु केचित् कृषिकारिणोऽभवन्निति वदन्ति तेषामिदं सूक्त मन्यतमं प्रमाणम्। अत्र 'द्रोणेति' (३), 'अवतेति' (५), 'नयाणमिति' (७) चैतेषु शब्देषु भाषातत्त्वगतम् किञ्चिच्चिन्तयितव्यमस्ति। परंतु तदिह पाठकानां वैरस्यापादकं भवेदिति न किमप्यधुना वक्तुमिच्छामः।

इदं तत्सूक्तम्।

१

उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः, समग्निमिंध्वं बहवः सनीळाः।
दधिक्रामग्निमुषसं च देवीमिन्द्रावतोऽवसे नि ह्वये वः॥

हे अन्योन्यं कर्मानुकूला बन्धवो, यूयमुद्बुद्धा भवत, सर्वे एकस्मिन्‌ स्थाने वर्त्तमानाश्च सन्तः अग्निं सम्यगुद्दीपयत अहमपि युष्माकं रक्षणाय दधिक्रानामिकां देवताम्, उषसम्, अग्निं चेन्द्रेण सहाह्वयामि

२

"मन्द्रा कृणुध्वं, धिय आतनुध्वं, नावमरित्रपरणीं कृणुध्वम्।
इष्कृणुध्वमायुधारं कृणुध्वं प्राञ्चं यज्ञं प्रणयता सखायः"॥

हे सखायः, गम्भीराणि स्तोत्राणि कुरुत कर्माणि विस्तारयत अरित्रेण (कर्णेन) परपारप्रापणीयां नावं च कुरुत; किञ्च हलयुगादीनि कृषिसाधनान्यायुधानि निर्मलीकुरुत, तथा प्रागर्चनीयम् प्रणयत।

३

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम्।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात्॥

हे सखायः, हलानि वृषैर्युङ्ध्वम्, तदर्थं युगानि विस्तारयध्वम्, सीतायां कृतायां—क्षेत्रे कृष्टे बीजं वपत। * अस्माकं स्तोत्रेण स

* 'सप्त ग्राम्याः कृष्टे, सप्तारण्या अकृष्ट' इत्यापस्तम्बोक्तेः कृष्टे क्षेत्रे तमाषव्रीह्यादीनि सप्तग्राम्याणि अकृष्टे तु वेणुश्यामाकनीवारादीनि आरण्यानि बीजानि वपनीयानीति बोध्यम्।

स्माकमन्नं पूर्णं भवेतु, तथा अस्माकं दात्राणि * अन्तिकमेव पक्वशस्यस्तम्बेषु पतन्तु ।

४

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुम्नया ॥

शोभमानेषु (क्षेत्रेषु ६१) बुद्धिमन्तो मेधाविन ऋत्विजः सुखेन लाङ्गलानि योजयन्ति, तथा युगानि पृथक् कुर्वन्ति । (अथवा केचित् हलं चालयन्ति, केचिच्च विश्रामेच्छया युगकाष्ठानि पृथक् कुर्वन्ति) ।

५

निराहावान् कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहा अवत मुद्रिणं वयं सुषेक मनुपक्षितम् ॥

हे सखायः गवां जलपानसाधनानि द्रुममय पात्राणि कुरुत, चर्ममयरज्जूश्च धारयत, वयं सुखेन सेक्तुं शक्यम्, उदकोपक्षयरहितं गर्त्तं सिञ्चामः ।

६

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् ।
उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥

गवां जलपानपात्रसंस्कृतम्; शोभनचर्मरज्जुयुक्तं, सुषेचनम् अक्षीणं गर्त्तं सिञ्चामि । †

७

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित् कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

हे सखायः, अश्वान् यथोचितघासोदकादिप्रदानेन प्रीणयत, यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति, ततः कृषिरूपं हितं कर्म जयत, कुरुत च

---

* सविन्राणि, 'कास्ते' 'हला' 'कोयता' इति ख्यातानि ।

† पञ्चम्या एव ऋचोऽर्थ इह पुनरुक्तः ।

सुखवाहकं हलरूपं रथं । हे ऋत्विजः कर्मनेतॄणां पुरुषाणां पानयोग्यं सन्निहितद्रुममयपानपात्रं, निम्नभूतम्, अश्मचक्रयुक्तं गर्त्तं सिञ्चत ।*

८

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो वर्म सीव्यध्वं बहुला पृथूनि ।
पुरः कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहतातम् ॥

हे सखायः, गोष्ठं कुरुत, स खलु युष्माकं पयःपानसाधनम् भवति, बहुलानि विस्तीर्णानि च गृहाणि † कुरुत, लौहमयानि पात्राणि दृढीकुरुत, यथा तेभ्यो जलादि न स्रुतं भवेत् ।

९

आ वो धियं यज्ञियां वर्त्त ऊतये देवा देवीं यजतां यज्ञियामिह ।
सा नो दुहीयद् यवसेव गत्वी सहस्रधारा पयसा मही गौः ॥

हे देवाः, अस्मद्रक्षणार्थं, युष्मत्सम्बन्धिनीमस्माकं कर्त्तव्यत्व-बुद्धिमसकृदालोचयामि । यथा यवसानि भक्षयित्वा गौः सहस्रधाराभिर्दुग्धं ददाति, तथा सापि बुद्धिरस्माकं कामान् प्रपूरयतु ।

१०

आ तू षिंच हरिमीं द्रोरुपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परिष्वजध्वं दशकक्ष्याभिरुभे धुरौ प्रति वह्निं युनक्त ॥

हरितवर्णमेनं सोमं दारुमये पात्रे निधाय शिलासारभूताभि र्वाशीभिः (तक्षणसाधनैः) छिन्त । अथ सोमपूर्णपात्रं दशभीरज्जुभिः शकटे आबध्य वाहकौ बलीवर्दौ योजयत ।

* अत्र सायणेनाश्वशब्दस्य बलीवर्दोऽर्थः कृतः उदाहृयमाणस्य सूक्तस्य देवता ऋत्विकस्तुतिः, विश्वेदेवा वेत्युक्तम् । वैश्वदेवपक्षे तु वाच्यार्थ एव गृहीतः । अस्मिन् पक्षे ऋगियं सांग्रामिकार्थपरतया व्याख्यायते । श्रीमता यास्केन निरुक्ते (५, ४, ८.) इत्थमेव व्याख्यातम् सायणेनापि तदेवानुसृतम् । विस्तरभिया नास्माभिस्तत्प्रदर्श्यते ।

† केषाञ्चिन्मते वर्मशब्दो निघण्टौ गृहनाममध्ये पठ्यत इति तस्यैवात्र चारुतरत्वबुद्ध्या न सायणमतं गृहीतम् ।

११

उभे धुरौ वह्निरापिब्दमानोन्तर्योनेव चरति द्विजानिः ।
वनस्पतिं वन अस्थापयध्वं नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् ॥

यथा कश्चिद् द्वयोर्भार्ययो रमते, तथा यस्य लाङ्गलस्य धुराद्वये वाहको बलीवर्दः शब्दायमानो भवति, गर्तप्रदेशमखनन्तो यूयं काष्ठ-निर्मितं तल्लाङ्गलं प्रार्थनीये क्षेत्र एवावस्थापयध्वम् ।

१२

कपृन्नर कपृथमुद्दधातन चोदयत खुदत वाजसातये ।
निष्टिग्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥

हे नेतारः, अयमिन्द्रः सुखदाता । अतोऽन्नलाभायैनं प्रति सोमं प्रेरयत, प्रसादं चास्योत्पादयत । हे पीडिता ऋत्विजः, इन्द्रः निष्टिग्र्यः अदितेः पुत्रः, तस्य सोमपानार्थम्, अस्माकं च रक्षणार्थं तामागमयत ।

विधुशेखरशर्मा ।

———:o:———

छात्रचर्या । *

वेदाभ्यासनिरन्तरव्यतिकर प्रत्यूहितप्रार्थित-
स्वैरालापविहारभोगजनितक्लेशासहा भारती ।
नानाभावरसोज्ज्वलान् बुधगणानाश्लिष्य तृप्ताप्यलं
साध्वी भक्तजनेषु वत्सलतरा देयान्ममाभीप्सितम् ॥

न्यायाद्यनेकशास्त्रार्थतत्त्वज्ञानमधूज्ज्वले ।
चञ्चरीकतु चेतो मे श्रीमद्गुरुपदाम्बुजे ॥

---

* प्रबन्धोऽयं स्यानन्द्रपुरस्थ-(Trivendram) राजकीय-संस्कृतविद्या-मन्दिरे वार्षिकपरीक्षोत्तीर्णच्छात्रपारितोषिकदानमहोत्सवाय C. S. I., F. M. U., M. R. A. S., F. R. H. S, इत्याद्यनेकबिरुदशालिना श्रीमत्केरलवर्मदेवेनाधिष्ठिते समाजे पठितः ।

अयि भोः सामाजिकाः, श्रीमतां तत्रभवतां समक्षं छात्रचर्यामधिकृत्योपन्यसितुं प्रवृत्तस्य यत्सत्यं कम्पत इव मे हृदयम्, इदञ्च नातिचित्रं, यतः ।

"आहूतापि पुरः पदं न ददती, प्राप्तोपकण्ठं हठात्,
पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भंसमालिङ्गति ।
वैवर्ण्यं स्वरभङ्गमञ्चति बलादालिङ्गिता वेपते
कष्टं भोः प्रतिभावतोप्यभिसभं वाणी नवोढायते" ॥ इति

अथापि श्रीमता मादेशरूपं महानुग्रहं शिरसा बिभ्राणः ।

"पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य" ॥

इत्यस्मिन्नर्थे च श्रद्दधानो मद्वचनं नीरसमपि रसिकजनमनसि निधीयमानं समुदितरसपोषं भविष्यतीति धैर्येण यत्किञ्चिज्जल्पितुं समुद्युक्तोऽस्मि । अतस्तत्रभवतामवधानं दीयमानमभ्यर्थये ।

इह किल जगति समुन्मिषत्स्वपि व्यासकपिलकणादादिष्विव, कुलक्रमागतानेकानवद्यहृद्यविद्याधरीकृतविद्याधरेषु, निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानेषु, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणेषु विद्वन्मणिमुकुटेषु परस्सहस्रेषु प्राचीनसम्प्रदायवित्सु विद्यमानासु च यावदपेक्षं नानाविधसामग्रीसम्पत्तिषु जाग्रत्सुच विद्यामभ्यस्यत्सूपपराङ्गेषु प्रचलत्सुच तत्र तत्राध्ययनाध्यापनादिषु न तादृशीमवाप्नुवन्त्यभ्यासपरिपाटीमिदानीन्तना माणवकाः, यादृश्या किल सर्वातिशायिज्ञानोत्कर्षमधिगम्यास्माकं पितृपितामहाद्या महानुभावाः प्रायोऽद्यतनैर्दुरवगाहानपि विषयान् अस्माकमनुजिघृक्षया महाप्रबन्धरूपेण प्रथ्नन्ति स्म । अत्रचैतावन्मात्रतारतम्यहेतुभूतं किमिति पर्यालोच्यमाने छात्रचर्या वैकल्यमन्तरा न किञ्चित्कारणमन्यदस्तीति प्रतिभाति । अतस्तादृशच्छात्रचर्यामधिकृत्य किञ्चिदत्र विचारयामः ।

छत्रं गुरोर्वैगुण्यावरणं शीलमेषामिति छात्राः, शीलमित्यधिकारे छत्रादिभ्योऽण् इत्यण् प्रत्ययः तेषां चर्या छात्रचर्या । अनेन च यथा छत्रं

शरीरस्य जायमानान् वृष्ट्यातपादिदोषान् आवरणेन वारयति, तेन शरीरिणस्तज्जन्यक्लेशो न जायते, तद्वद् गुरुक्लेशवारकत्वाच्छीलस्य छत्रत्वं, तद्वत्त्वाच्च छात्राः । तथा च गुरोर्येनकेनापि प्रकारेण जायमानान् स्वेन वारयितुं शक्यांश्च दोषान् वारयितुं बद्धदीक्षाः कायेन मनसा वाचा च गुरुमेवानुवर्तमानाः स्वप्नेपि तस्याहितमनाचरन्तः सर्वदा दाक्षिणात्या इव तद्धितप्रयोगकाङ्क्षिणो, नागरिका इव परित्यक्तग्राम्यधर्माः, तदाज्ञालिप्सया तन्मुखावलोकनपरास्तस्य सम्भाव्यमानानपि दोषान् वाचानुच्चारयन्तो, मनसाप्यचिन्तयन्तः कार्येऽपि तस्य गतिभाषितेङ्गितादीन्यननुकुर्वाणाः, परेण च क्रियमाणानि विवादादीन्यनाकर्णयन्तस्स्वकरणीयैकतत्पराश्च छात्रा इति फलितम् । तत्र स्वोद्दिष्टविद्याभ्यासपरिसिद्ध्यर्थं यानियान्यवश्यमनुष्ठेयानि तानीह छात्रचर्यापदार्थः ।

तत्र च छात्राणां स्वरूपमप्रतिपाद्य तच्चर्या निरूपयितुमशक्यत्प्रथमं तेषां स्वरूपं निरूप्यते । छात्राणां स्वरूपं तन्त्रसारे यथा—

"शान्तोविनीतश्शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणे क्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञस्सच्चरितो धनी ॥
एवमादिगुणैर्युक्तश्छात्रो भवति नान्यथा ।
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरमात्रतः ॥
सद्गुरुस्स्वाश्रितं छात्रं वर्षमात्रं परीक्षयेत् ।
वर्षेकेन भवेद्योग्यश्छात्रो गुणसमन्वितः" ॥ इति

विद्याभ्यासाय प्रवृत्तस्य हि शिष्यस्य तदननुकूलविषयान्तरव्यावृत्तचित्तस्वरूपं शान्तत्वमावश्यकम् । अन्यथाभ्यासवेलायां विषयान्तरव्यापृतचित्तस्य गुरुभिरतिप्रयत्नेनापि उपदिश्यमानोर्थो मरुवृष्टिरिव निष्फला अपि फलाय प्रकल्पते । नहि विषयान्तरव्यापृतचित्तस्य मनो दुर्भिघोषमपि विषयीकर्तुं प्रभवति । अतएवोक्तं कविकुलसार्वभौमेण श्रीहर्षेण—

"धरातुरासाहि मदर्थयाच्ञा।
कार्या न कार्यान्तरचुम्बिचित्ते" ॥ इति।

अतः शान्तत्वमत्यावश्यकं विद्यामधिजिगांसूनांबालानाम्। एवं विनयोऽप्यावश्यकः, विनयो नाम गुरोस्सकाशादात्मनोऽपकर्षप्रकाशनम्, तद्धि गुरुहृदयावर्जकं भवत् गुरोर्मनःप्रसादहेतुतामापन्नं विद्याख्यसवृक्षस्यालवालतां भजते तादृशविनयप्रदर्शनप्रकारश्च प्रतिपादितो मनुना, यथा—

"शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्॥
नित्यमुद्धृतपाणिस्स्यात् साध्वाचारस्सुसंयतः।
आस्यतामिति चोक्तस्सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥
हीनान्नवस्त्रवेशस्स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ।
उत्तिष्ठेत्प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्" ॥ इति।

एतादृशविनयावलोकनार्द्रीकृतान्तःकरणः परमदयालुरुपाध्यायः सर्वेभ्योऽपि धनेभ्यः प्रधानभूतं विद्याख्यं धनं देशकालावच्छेदेनापि विलयरहितं तदभिलाषिणे छात्राय सम्प्रददाति। अहो! परमकारुणिकत्वं विनयवशीकृतहृदयस्य गुरोः, पश्यत, इह किल जगति प्राकृतमपि धनं कः खलु पुमान् परं प्रापयितुं समुद्युङ्क्ते। न खलु सहोदरा अपि समुद्युञ्जते अत एवाह श्रीहर्षः—

"मा धनानि कृपणः खलु जीवन् तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै।
तत्र नैष कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि" ॥ इति।

प्रत्युत परकीयस्य धनस्य स्वायत्तीकरण एव प्रयतन्ते, तदर्थञ्च कलहायन्ते। एवं स्थिते सर्वधनेभ्योऽपि सर्वप्रकारेणोत्कृष्टतमस्य—

"न चोरहार्यं नच राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न करोति भारम्।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्या धनं सर्वधनात्प्रधानम्" ॥

इत्युक्तलक्षणस्यास्य धनस्य प्रतिपादनं परमकृपाव्यतिरेकेण कथं संघटताम् कथन्तराञ्च—

"तृष्णां छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं, पापे रतिं माकृथाः,
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधु पदवीं, सेवस्व विद्वज्जनम्।
मान्यान्मानय, विद्विषोऽप्यनुनय, प्रख्यापय प्रश्रयं,
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितम्"॥

इत्याद्युपदेशश्च बहुमूल्यप्रदानेनाप्यसुलभं वितरतु गुरुः नहि ...भ उपदेश ईदृशः, येन पुमान् पौरुषं प्रपद्येत। अत उक्तं विन- ...यावश्यक इति।

एतादृशगुणविशिष्टत्वं शिष्यस्यैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा दिवसैर्भवितु ...क्यं, तथापि तस्य छात्रीभवनयोग्यता अस्तिवा नवेति वत्सर- ...ं परीक्षणीयम्, नहि केनाप्यवगन्तुं शक्यं द्वित्रैर्दिवसैः प्रज्ञाव ...पि। तस्य प्रथमं तथाविधगुणाभावेऽपि समनन्तरं तदीयसंस- ... तत्प्रवृत्तिदर्शनेन तदीयोपदेशेन वा पूर्वोक्तगुणोत्पत्तिसम्भवेन ...मं तत्परित्यागायोगात्। नहि स्वस्यापेक्ष्यमाणान् गुणानाद्यैव ...ो जायमानो जनिष्यमाणो वा समुपलक्ष्यते लोके। नापीदमस- ...वि यत्सज्जनोपदेशप्रवृत्तिसंसर्गादिभिरपेक्ष्यमाणा गुणाः सम्भव- ...ति यथाह भर्तृहरिः—

"जाड्यं धियो हरति, सिञ्चति वाचि सत्यं,
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किन्नकरोति पुंसाम्"॥ इति।

...द्याभ्यासाय समुपागतस्य च गुणविशेषपरीक्षा तावदत्यावश्यिका ...त्सरमात्रेणापि। अन्यथा अविनयालस्यादिदोषग्रस्तश्चेच्छात्रो ...वति, तदा तदीयाविनयादिदोषेणार्जितानां दोषाणां गुरुरेवहि पात्रं ...वति; तथाच स्मर्यते—

"राज्ञि चामात्यजो दोषो भार्यादोषस्स्वभर्तरि।
तथाशिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्"॥ इति।

न केवलमेवंविधो दोषः, अपितु स्वकीयपुत्रा अपि तत्संसर्गेण तदीयवृत्तमनुकुर्वन्तः समानवयस्कतया तदुपदेशमेव महामन्त्रं मन्वानाः स्वेनोपदिष्टमपि गजनिमीलितेनावधीरयन्तो दुर्मार्गैकपरायणाः प्रातिवेशिकांश्च माणवकान् ललितललितै रुपदेशवचनैः समावर्जयन्तस्तद्धृदयञ्च निर्मलमपि कलुषीकुर्वाणाः ग्रामकूपनिपतितविषकणा इव ग्रामीणान् सर्वानपि बालान् दूषयन्तः स्वयं दुष्टपदवाच्यतां भजेरन् । किंवा इतोऽप्यन्यत्कष्टतरमस्ति लोके । बालानां हि हृदयं बाललताग्रमिवातिकोमलम्, अन्यत्रप्रवर्त्यमानमनायासेन प्रवर्तते, नहि तदा कृत्याकृत्यविवेचनक्षमा तेषां बुद्धिः । अन्यत्र प्रवर्तमानञ्च हृदयं समासक्तं सदार्द्रकुड्यक्षिप्तपाषाणखण्डमिव तत्रैव विलीयते तस्मात् बाल्य एव बालानां हृदयं यथा सद्विषय एव प्रवर्तेत, तथा यतनीयम् । तत्रच बाला यथा दुष्टैस्सह न संसृज्येरंस्तथा पर्यवेक्षणीयाः । अतश्च छात्राः परीक्ष्यैव छात्रत्वेनोपकल्पनीया इति सिद्धम् । अत एवोक्तम् ।

"गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरमात्रतः ।
सद्गुरुस्स्वाश्रितं छात्रं वर्षमात्रं परीक्षयेदिति" ॥

एवंविधानाञ्च छात्राणामवश्यकरणीयेष्वन्यतमानि चर्यापर्यायाणि कृत्यानि निरूप्यन्ते । अध्ययनवेलायां रसमागच्छन्त्या विरहमसहमानया कामिन्येव निद्रया परिहासिकयेव नयनेपिदधत्या समालिङ्ग्यमानोऽपि बलादेनां दूरीकृत्य सश्रद्धमाकर्णयेद्गुरूपदिश्यमानानर्थान् । पुस्तकावलोकनवेलायां पठनवेलायाञ्च प्रायस्सर्वेषामपि निद्रा समायातीत्यतिरोहितमेव किल महाभागानाम् । निद्रायमाणे ह्यमुष्मिन् अतिप्रयासेन गुरुभिरुपदिश्यमाना अपि विषया अरण्यरुदितायमाना न किञ्चित् प्रयोजनमावहन्ति, कण्ठशोषः परमवशिष्यते गुरूणाम् अतो ऽध्ययनवेलायामपगतनिद्रैः सोत्साहैर्भाव्यम् ।

अतएवोक्तं नारदशिक्षायाम्—

"हयानामिव जात्यानामर्द्धरात्रार्द्धशायिनाम् ।

नहि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति ॥ ८।२३

द्यूत पुस्तकवाद्यं च नाटकेषु च सक्तिका।

स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट्" ॥ ८।२१

एवं श्रद्धाप्यावश्यिका श्रद्धा नाम गुरूपदिष्टविषयेषु विश्वासः, गुरुर्मम दोषलेशमपि नोपदिशेत्, प्रत्युत मम यथा श्रेयस्सम्पद्येत, यथा च कृत्याकृत्यविवेचनक्षमो भवेयम्, यथा वा मृगप्रायां वृत्तिं सन्त्यज्य गृहीतस्यास्य मनुष्यजन्मनस्साफल्यं सम्प्राप्नुयां, तथा दीक्षाक्षणदक्षिणो भगवान् देव एव मामनुजिघृक्षुर्गुरुस्संवृत्त इति तदुपदिष्टेषु विश्वसनीयम्, अविश्वासो यदि जायेत तदा तद्वाक्येऽप्रामाण्यज्ञानोदयेन न तद्वाक्यं शृणुयात् नापि तथा प्रवर्तेत। नहि रजतं दृष्ट्वा रजतमिदमित्युक्तेपि तत्राप्रामाण्यज्ञानवान् मामयं प्रतारयतीतिबुद्ध्या तद्वाक्यं शृणोति शृण्वन्नपि वातद्ग्रहीतुं प्रवर्तते अतो ऽविश्वासं दूरीकृत्य गुणो वा दोषो वा, सर्वं तदायत्तमिति अचञ्चलचित्तेन भाव्यम्। एवं सश्रद्धमधीताश्च विषया अध्ययनव्यतिरिक्तेषु समयेषु पुनः पुनरनुचिन्तनीयाः, अन्यथा पठनवेलायां सम्यगवगता अपि विषया विस्मृताः सन्तोऽनधीतसमकक्ष्यतां भजेरन्। अतोविद्यायाः साफल्यमिच्छुभिर्बालैर्नैरन्तर्येणाभ्यासः कार्यः, न तु कदाचिदग्रतामवलम्ब्य कदाचिच्चौदासीन्यपरिग्रहेण कञ्चित्कालमन्यं विषयमभ्यस्य तञ्च विहाय, कञ्चित्कालं विषयान्तरस्य परिशीलनेन च वृथा कालो यापनीयः। युगपन्नानाविधविषयविचारे हि क्रियमाणे, न कस्यापि विषयस्य कूलङ्कषबोधो जायते। अतो युगपन्नानाविषयबुभुत्सापिशाचिकानाविष्टचित्तो भूत्वा स्वयमतिमन्दोऽपि पिपीलिकासर्पणात्पाषाणोपि निम्नी भवेदिति न्यायंसार्थकयितुकामः सुप्रसन्नचित्तो यदि प्रतिदिनमल्पमप्यधीयीत, तदा स नूनं विचक्षणो भवेदित्यत्र न कस्यापि विशयस्यावकाशः।

एतदेवोपदिष्टं नारदशिक्षायाम्—

"शनैर्विद्यां, शनैरर्थानारोहेत् पर्वतं शनैः।

शनैरध्वसु वर्त्तेत योजनानि परं व्रजेत् ।।

योजनानां सहस्राणि शनैर्याति पिपीलिका ।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पादमेकं न गच्छतीति ।। ८।१५-१६

एवं प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय स्नात्वा, स्वस्वकुलाचारानुसारेण करणीयं कृत्यमपि त्वरितं परिसमाप्य, पूर्वेद्युः पठितान् पाठान् सम्यगभ्यस्य, तस्मिंश्च दिने ऽध्येतव्यान् पाठान् सकृदालोक्यालोच्य च यावदवगतं, क्लृप्तसमयेषु पाठशालां गत्वा, नियतप्रदेशेषु चोपविश्योपाध्यायेषु समागच्छत्सु उत्थाय विनयपूर्वं तदाज्ञानुरोधेन पुनरुपविश्य पाठस्समारम्भणीयः। विद्याभ्यासश्च बाल्य एव करणीयः, निसर्गरमणीये हि बालभावे ऽपगते अनेकविलासभरमन्थरे च सम्प्राप्ते यौवने प्राणिनः खल्वविनीतेन मन्मथहतकेन समुन्माद्यन्ते, तरलीक्रियते चान्तरङ्गमेतेषाम् निराक्रियते च कार्याकार्यविवेचनसामर्थ्यं, कार्यते च पदमपथेऽपि कुतः खल्वनङ्गवागुरानिपतितमनोमृगस्य हृदयाह्लादनशिशिरकामिनीसंलापामृतास्वादनपरस्य च विद्याभ्यासो नाम; दूरापेतमेतत्। अतश्चापरिमितमूल्यस्य बालभावस्यानन्तरं दुरधिगमतया तारुण्येन दुस्सम्पादेष्वेवंविधेष्ववश्यकरणीयेष्वेव व्ययः कार्यः।

निरन्तरव्यवसायो हि नराणां कामधेनुरिवाभीष्टफलप्रदायकः सर्वोत्कर्षप्राप्तिहेतुश्च भवति, नखलु जगति तद्दृष्टं यद्धि व्यवसायेन दुरधिगमम्। तथाचोक्तम्।

"नात्युच्चशिखरो मेरु र्नातिनिम्नं रसातलम् ।
व्यवसायसहायानां नातिपारो महोदधिः" ।। इति ।

एवं निरन्तरमभ्यासे हि क्रियमाणे वासना द्रढीयसी जीवितावधि ततोऽप्यधिकं वानुवर्तमाना स्मृतोपनता परिचारिकेवावश्यकार्याणि साधयितुं नियोगप्रतीक्षा भवति। एवञ्च जागरूकता, व्यवसायः, समयस्य यथायोग्यं विनियोगश्च छात्राणामत्यावश्यकाणि कृत्यानि, तथाहि परमकारुणिकेन भगवता वितीर्णाया विलक्षणबुद्धेर्यथावदुपयोगो

जागरूकतामन्तरेण न सम्भवति, यथावदनुपयुक्तायाञ्च तस्यां कृतज्ञतां गलहस्तयता बालेन कृतघ्नतायाञ्च हस्तावलम्बो दत्तस्स्यात् तादृशमहापराधजन्येन चैनसा परमुपलिप्येत, उभयतो भ्रष्टश्च भवेत्। अतोजागरूकता तावदत्यावश्यिका बालानाम् एवं सकलविधसुखानुभवनिदानेन व्यवसायेन विनाकृतो ऽलसपुरुषः सत्स्वपि सुखानुभवसाधनेषु नैव सुखमनुभवितुं प्रभवति । अलसता हि सुखानुभवविरोधिनी, आरोग्यनिर्मूलयित्री निर्गुणं निर्धनं निस्तेजसञ्च पुरुषमुपजनयति, अतस्तादृशीं मारोग्यपरिपन्थिनीं मलसतां निराकृत्य व्यवसाय एव शरणीकरणीयो बुद्धिमद्भिर्बालकैः । एवं पाठशालामुपगतैरुपाध्यायस्य सतीर्थ्यानां वा वैमनस्यमजनयद्भिः सविनयैस्सम्यगनवगतान् विषयान् उपाध्यायात्सच्छात्रेभ्यो वा ऽवधारयद्भिः स्वस्वकृत्यपरैर्भवितव्यम् ।

एवं विद्याभ्यासस्यारोग्यमन्तरा विधातुमशक्यतया विद्यया सहारोग्यस्य प्रधाननिदानं व्यायामोऽप्यवश्यं करणीयः । अतः प्रतिदिनं नियताध्ययने निवृत्ते वितीर्णायाञ्च गुरुणा गृहगमनानुज्ञायां, वयस्यैस्साद्धं कञ्चित्कालं किमपि देहायासप्रदं कर्म कर्तव्यम् अव्यायामशीलो हि जनो येन केनापि व्याधिना ग्रस्तो ऽलसस्सन् परिक्षीणसकलावयवशक्तिः महापण्डितोऽपि परस्यात्मनो वा न किञ्चिदप्युपकर्तुं प्रभवति । अतः प्रतिदिनं येनकेनाप्युपायेन शरीरदाढर्यापादने यतितव्यम् व्यायामेन हि अस्मद्देहेषु वर्त्तमानानां चलनहेतुभूतानां मांसप्रचुराणां भागानां यथावदुपयोगेन पुष्टिर्जायते शरीरञ्च दृढं भवति तदुक्तं वाग्भटेन—

"विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते" इति ।

किञ्चदेहस्यायासे जायमाने निश्वासोच्छ्वासा अप्यधिकाधिका भवन्ति, तदा च शुद्धवायूनामन्तस्सर्वत्र प्रचारेण रक्तं परिशुद्धं तत् सर्वेष्ववयवेषु प्रसरति । एवं शरीरे शीघ्रसञ्चारेण बलवत्तरकर्मानुष्ठानेन वा जायमानं हि स्वेदजलं त्वग्द्वारेण दुष्टांशान् बहिर्निष्काश-

यत् शरीरं सुस्थिरं करोति। जाठराग्निश्च प्रवृद्धो भूत्वाऽमितमप्याहारं क्रियमाणं भस्मसात्करोति। परन्तु व्यायामो हित इत्यालोच्य करणीयान्तराणि परित्यज्य पाठमप्युपेक्ष्यातिशयेन क्रियमाणः शरीरस्यात्मनश्च दोषाय। केचिद्धि बालाः परीक्षार्थं बलवत्परिश्राम्यन्तो व्यायामलेशमप्यकुर्वाणा अहर्दिवं परीक्ष्यकोटिप्रविष्टानेव विषयान् मुहुर्मुहुरनुशीलयन्तोऽध्ययन एव स्वकीयं यावत्समयं विनियुञ्जाना महतोनऽर्थाननुभवन्ति। उत्तेजनीया हि बुद्धिरनुकूलं तक्षादिनेव वास्यादीनि, अतोयथोचितं व्यायामं कुर्वद्भिरव्यायाममतिव्यायामंवा कुर्वाणैश्च न भवितव्यं श्रेयस्कामैर्विद्यायास्साफल्यमिच्छुभिर्बालैः।

एवं विद्याभ्यासावस्थायां निर्दिष्टग्रन्थभिन्नग्रन्था अपि यथावसरं पर्यालोकनीयाः, नतुसर्वेऽपि ग्रन्था गुरुमुखत एवाध्ययनीया इति दुराशा कार्या। नहि केनापि शक्यं वर्षसहस्रेणापि गुरुमुखेन सर्वानपि ग्रन्थानभ्यस्य सर्वानप्यर्थानवगन्तुं किन्तु मार्गमात्रप्रदर्शनं कर्तुं शक्यं गुरुभिः अतो यथावसरं ग्रन्थान्तरपर्यालोकनमपि न दोषाय परन्तु ग्रन्थान्तरपर्यालोकनमपि मितं सदमितं फलमादधाति, नत्वमितं तन्मितमपि गुणं जनयेत्। प्रत्युत सर्वंक्षुषार्थबोधासम्भवेन ज्योतिरिङ्गणप्रभायमानज्ञाना यथावसरमधीतं चरितार्थयितुमक्षमाः पामरजनसाधारणा विद्वज्जनविगर्हाभाजनं सम्पद्येरन् अतो ग्रन्थान्तरपर्यालोकनमपि प्रकृतप्रत्यवायाजनकंयाव दात्महिताय कल्पते तावदेवानुसरणीयम्।

एवं अध्ययनकाले स्वचापलप्रयुक्तविलक्षणविजिगीषया कस्मिंश्चन विषये प्रतिपाद्यमान आत्मनः प्रतिभापकर्षं मन्वानः कथमप्ययं गुरुः पराजेतव्य इति "कश्चित्कान्तान्यायेन" अपूर्त्यैनाकर्णयन्तोऽपि अन्तरा आक्षिप्य तस्मिंश्च क्षमावता गुरुणा समाहिते समाधानेऽप्याक्षेपमुद्भावयन्त आक्षेपसमाधानपरम्परया वृथाकालं यापयन्तो गुरोर्महद्वैमनस्यं जनयन्तः तेन च सप्रयत्नमधीयाना अपि नकिञ्चिदपि फलमाप्तुं प्रभवन्ति। अनुग्रहः किल गुरोर्महच्छ्रेयस्साधनं छात्राणाम्।

अधीतानां पाठानां मुहुरनुचिन्तने सन्ति चेत्सहपाठिनोऽप्यभ्य-र्हीकरणीयाः, नहि गुरुणा निष्पक्षपातिना सामान्येनोपदिष्टमप्यर्थं सर्वोऽपि समग्रं ग्रहीतुं प्रभवति। एक एकमर्थं सम्यग्गृह्णाति अपरश्चा-न्यमर्थम्। एकेन गृहीतोऽर्थोऽन्येन ग्रहीतुं न शक्यते अन्यतमश्च तं सम्पूर्णं गृह्णाति। अतस्सर्वेऽपि मिलिता अधीतान् विषयान् सम्यक् चर्वयन्त-स्तर्कयन्तश्च सन्दिग्धमर्थं निर्मत्सरास्समानयोगक्षेमा भवेयुः। परन्तु अधीतविषयपरिशीलनार्थं मिलितैस्सरसालापादिकं कुर्वाणैर्वृथाकालो न यापनीयः। स्वभावः खल्वयं यद्वयस्यानां सान्निध्यं सरससंल्लापप्र-वर्तकं भवतीति।

एवं प्रतिदिनं नियतपरिश्रमाः स्वस्वकृत्यमात्रव्यापृता गृहकृत्या-दिष्वनभियुक्ताश्छात्राः परं पाण्डित्यमुपगम्येह चामुत्र च कृतकृत्या भवेयुरित्यत्र न कश्चित्सन्देहः। एवं स्थिते, आधुनिकाः केचिद्बालाः गुरूपदेशाकर्णनमात्मनः परं परिभवास्पदं मन्यमानाः, गुरोरवमानमेवा-वश्यकर्तव्यकृत्यजातेष्वन्यतमं मन्वानाः, अध्ययनवेलायामपि गुरून् प्र-तारयितुं परं पुस्तकमवलोकयन्तो, मनसा चान्यत्कार्यजातमालोच-यन्तो ऽन्यदा च गुरुदूषणभाषणभूषणा वयस्यपाशैस्साधं वृथा तत इतस्सञ्चरन्तः, पाठशालायामपि गुरौ कार्यान्तरेण किञ्चिदिवा-पसृते कलकलरवैर्दिगन्तरालमापूरयन्तो, नानादेशवृत्तान्तावजिगमि-षया च नानादेशादागतावार्तापत्रिकास्समालोकयन्तः तद्गतांश्च विष-यान् सच्छात्रानन्यांश्च बोधयन्तः, सुशीलानपि दुःशीलयन्तः, कलहाय च रन्ध्रान्वेषिणस्त्रिशङ्कुपातं पतन्तश्छात्रापसदाः स्ववैदग्ध्यप्रशंसा-शंसनतमोभूयिष्ठहृदयकन्दराः समुल्लसन्ति धरातले। किन्नाम खलु तेषामसाम्प्रतम्, यैर्न कर्तव्यो विनयः, न रक्षितव्या महतां मर्यादा, नस्मरणीयं शीलं, न द्रष्टव्यो धर्मः, नानुसर्तव्यो न्यायः, नवा भेतव्यम् गुरुजनात् अपितु सम्पादनीयो दुष्टैस्सह सहवासः, प्रकाश्यो दम्भः, कर्तव्यः कलहः, उच्चार्यो दुर्वादः, प्रच्छाद्यं सत्यम्, वक्तव्यं स्वेच्छा-मनुसृत्य यत्किञ्चित्, प्रकाशनीयोगुरोरवमानः विधेयोऽध्ययनवेलायां

गुरुभिस्सह वादः, स्थापनीयश्च यथाकथञ्चित् स्वोक्तम् । अपरे च के-चिच्छात्रा न्यायशास्त्राद्यध्येतारः कतिपयपदार्थनिर्वचनपूर्वकव्याख्या-दिज्ञानमात्रेण त्रिभुवनमेवास्माभिर्ज्ञातमिति प्रौढाहङ्काराः सर्वमन्य-च्छास्त्रं तृणमिवावगणयन्तः कार्यकारणभावादीनपि सम्यगजानन्तो-ऽपि चापलवचनप्रपञ्चैर्दिगन्तरं ध्वनयन्तः पारलौकिकाय लौकिकाय वा लाभायाप्रभविष्णवः समितिसमरेषु सिंहनादोच्चारणमेव परं पुरु-षार्थं मन्यमानाः निर्दिष्टग्रन्थानामपि पदपदार्थान् सम्यगनवबुध्यमाना अधरितामृतानां महाभारतादीनां सकृदालोकनेऽपि पराङ्मुखाः स्व-मायुः केवलं ह्रसयन्तो भूमेर्भारभूता दृश्यन्ते अन्ये तु केचन छात्राप-सदा मासिकवेतनं दत्त्वा किलास्माभिरधीयते, अतो न मनागपि गुर-वोऽनुसरणीयाः, अपि त्वस्माकमेव वचनमनुसरणीयं गुरुभिरिति तद्व-चन मनाद्रियमाणाः स्ववचनमेव गुरूननुसारयितुं प्रयतमानाः, अन-नुसरन्तश्च गुरोः, केसरकलापगतयूकादय इव सिंहस्य क्षुद्रोपद्रव-कारिणो दैनन्दिनांश्च पाठानचिन्तयतः परीक्षायाञ्च सन्निहितायां रा-त्रिन्दिवं परिशीलयन्तस्तेनच रोगिणःसम्पद्यमानाः, परीक्षायाञ्च परा-जयं प्राप्नुवन्तः पित्रार्जितं धनं वृथा व्यययन्तो न किञ्चिदपि फलं प्रा-प्नुवन्ति । अतएव ह्यद्यतना बाला ईदृशचर्याविकलाः पण्डितमहाश-यानामिवाभ्यासपरिपाटीमलभमानाः स्वोपजीवनायाप्यप्रभविष्णवो भ-वन्ति । एतादृशीञ्च दुरवस्थां कतिपयानामपि निरासयितुकामैर्विबुध-गणमणिमुकुटै रसभरमेदुरेण पीयूषमप्यधरीकुर्वता स्वकविताप्रपञ्चेन विद्वज्जनानामन्येषाञ्चातितरामाह्लादं जनयद्भिः, नानाविरुदलाञ्छि-तैर्महामहिमशालिभिः केरलवर्मदेवैः प्रोत्साहितेन सकलधर्ममूलेनान्व-र्थनाम्ना परमकारुणिक श्रीमूलकमहाराजेन सच्छात्रवृत्त्यधिष्ठापितायाम-स्यां पाठशालायामधीयाना वयं कृतज्ञतासूचकमपरं कर्तुमक्षमाः केवलमिदमाशास्महे—

श्रीमत्केरलवर्मदेवनिपुणप्रज्ञासमालोचित-
श्रेष्ठारम्भगृहीतधर्म्यधिषणस्सन्त्रायमाणो भुवम् ।

सुत्रामेवं दिवं बृहस्पतिमतिप्रक्रान्तधर्मात्करः
श्रीमान् मूलकभूपतिर्विजयतामाचन्द्रतारं सुखी ॥

पद्मनाभशास्त्री।

त्रिवेन्द्रम्, त्रिवङ्कूरम्।

———:o:———

आलवकसूत्तम्। *

(आडवकसूत्तम्) †

मूलपालिभाषातः प्रत्यक्षरानुवादरूपम्।

नमस्तस्मै भगवते अर्हते सम्यक् सम्बुद्धाय।

एवं मया श्रुतम्:—

एकस्मिन् समये (१) भगवान् आलव्याम् (२) विहरति आलवकस्य यक्षस्य भवने। अथ खलु आलवको यक्षो येन भगवान् तेनोपसंक्रान्तः उपसंक्रम्य भगवन्तमेतदवोचत्:—

"निष्काम श्रमणेति"।

"साधु बन्धो" (३), इति भगवान् निष्क्रान्तः।

"प्रविश श्रमणेति"।

---

* इदं सूत्रं "सुत्तनिपात"नाम्ना प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य 'उरगवर्गा'न्तर्गतम्। आलवको नाम कश्चिद् यक्षः प्रथमं बुद्धदेवमभीषयत्; ततो बुद्धदेवेन तस्य केषुचित् प्रश्नेषु प्रत्युक्तेषु स बौद्धधर्ममगृह्णात्। तदेवात्र वर्णितम्।

† "आडवक" इति संस्कृतं सम्भवति।

(१) मूले द्वितीयान्तः पाठोऽस्ति।

(२) नगर्याम्।

(३) पाली "आवुसो" इति वर्त्तते। अयं शब्दः आचार्यैर्शिष्याम्, उपासकादिना च परस्परं सम्बोधयितुं प्रयुज्यते। तस्य च "सुहृद्, बन्धो" इत्यादिरूपेण पालिभाषाविद्भिरनुवादः क्रियते। दुर्लभमस्य संस्कृतम्।

"साधु, बन्धो" इति भगवान् प्राविक्षत्।

द्वितीयमपि खलु आलवको यक्षो भगवन्त मेतद्वोचत्:—

"निष्क्राम श्रमणेति"।

"साधु बन्धो" इति भगवान् निष्क्रान्तः।

"प्रविश श्रमणेति"।

"साधु, बन्धो" इति भगवान् प्राविक्षत्।

तृतोयमपि खलु आलवको यक्षो भगवन्तमेतदेवावोचत्:—

"निष्क्राम श्रमणेति"।

"साधु, बन्धो" इति भगवान् निष्क्रान्तः।

"प्रविश श्रमणेति"

"साधु, बन्धो," इति भगवान् प्राविक्षत्।

चतुर्थमपि खल्वालवको यक्षो भगवन्तमेतदेवावोचत्:—

"निष्क्राम श्रमणेति"।

"न खलु पुनरहं बन्धो निष्क्रमिष्यामि, यत्ते करणीयं तत्कुरु"।

"प्रश्नं त्वां श्रमण, प्रक्ष्यामि, स चेन्मे न व्याकरिष्यसि, चित्तं वा ते क्षेप्स्यामि, हृदयं वा ते फालयिष्यामि (१) पादेषु वा गृहीत्वा पारं गङ्गायाः क्षेप्स्यामीति"।

"न खल्वहं तं बन्धो, पश्यामि सदेवके लोके समारके (२) सब्रह्मके, सश्रमणब्राह्मणायां प्रजायां सदेवमनुष्यायां, यो मे चित्तं वा क्षिपेत्, हृदयं वा फालयेत्, पादेषु वा गृहीत्वा पारं गङ्गायाः क्षिपेत्। अपि च त्वं बन्धो पृच्छ यदाकाङ्क्षसीति"।

---

(१) द्विधा करिष्यामि, कत्स्यामीत्यर्थः।

(२) बौद्धग्रन्थे मारो नाम कश्चिद् दुर्वृत्तो देवयोनिविशेषः; स खलु नियत मिन्द्रियसुखपरायणः, नराणां साधुकार्येषु विघ्नोत्पादकः, बौद्धशास्त्रप्रसिद्धानां षण्णां कामदेवलोकानां प्रथमोऽधिपतिश्च। विशेषः सन्दर्भान्तरेण प्रकाशयिष्यते।

१

"किं स्विदिह वित्तं पुरुषस्य श्रेष्ठं,
किंस्वित् सुचरितं (१) सुखमावहति ।
किं स्विद् ह वै साधुतरं रसानां,
कथं जीवि-जीवित माहुः श्रेष्ठम् ॥

२

"श्रद्धेति वित्तं पुरुषस्य श्रेष्ठं,
धर्मः सुचरितः सुखमावहति ।
सत्यं ह वै साधुतरं रसानाम्,
प्रज्ञांजीविजीवितमाहुः श्रेष्ठम् ॥

३

कथं स्वित् तरति ओघं,
कथं तरति अर्णवम् (२) ।
कथं स्विद् दुःखमत्येति,
कथं स्वित् परिशुध्यति ॥

४

श्रद्धया तरति ओघम्,
अप्रमादेन अर्णवम् ।
वीर्येण दुःखमत्येति,
प्रज्ञया परिशुध्यति ॥

५

कथं स्विल्लभते प्रज्ञां, कथंस्विद् विन्दते धनम् ।
कथं स्वित् कीर्त्तिं प्राप्नोति, कथं मित्राणि ग्रथ्नाति (३) ।
अस्माल्लोकात् परं लोकं कथं प्रेत्य न शोचति ॥

---

(१) मूले पुंलिङ्गान्तः पाठोऽस्ति ।

(२) अत्राप्रस्तुतेन जलवेगवाचिना ओघशब्देन धर्मोपदेशालोचनप्रकार-संसारदुःखादि, अर्णवशब्देन च संसारो बोध्यत इति प्रतिभाति ।

(३) आत्मनेति भावः ।

६

श्रद्दधानोऽर्हतां धर्मं निर्वाणप्राप्त्या (१) ।
शुश्रूषमाणो लभते प्रज्ञामप्रमत्तो विचक्षणः ॥
प्रतिरूपकारी धुरावान् व्युत्थितो विन्दते धनम् ।
सत्येन कीर्त्तिं प्राप्नोति, ददन्मित्राणि ग्रथ्नाति ।
अस्माल्लोकात् परं लोकमेवं प्रेत्य न शोचति ।
यस्यैते चत्वारो धर्माः सश्रद्धस्य (२) गृहमेधिनः ।
सत्यं धर्मो धृतिस्त्यागः स वै प्रेत्य न शोचति ॥
"इङ्ग" (३) अन्यान् पृच्छ पृथक् श्रमणब्राह्मणान् ।
यदि सत्याद् धर्मात् त्यागात् क्षान्त्या भूयोऽथ विद्यते ॥

७

कथं न्विदानीं पृच्छेयं पृथक् श्रमणब्राह्मणान् ।
सोऽहमद्य विजानामि सोऽर्थः साम्परायिकः (४) ॥
अर्थाय वत मे बुद्धो वासाय आलावीम् (५) आगतः ।
सोऽहमद्य विजानामि यत्र दत्तं महाफलम् ।
सोऽहं विचरिष्यामि ग्रामाद्ग्रामं पुरात्पुरम् ।
नमस्यन् सम्बुद्धं धर्मस्य च सुधर्मं तम् ॥

इति आलवकसूत्रम् ।

विधुशेखरशर्मा ।

---

(१) निर्वाणप्राप्तिद्वारेण ।

(२) "सद्धस्स" इति मूलेऽस्ति ।

(३) अस्य शब्दस्य संस्कृतं नाधिगम्यते । अव्ययमिदम्, अनुनयार्थे च प्रयुज्यत इति तु निर्णीयते । 'इङ्घ त्वं महाराज कलिङ्गामं चिन्तेहि' (Buddhist Nirvan. I. xlii.)'इङ्घ ते गणापेथ" (धम्मपदं २२३ पृ०) इत्यादौ तस्यैवार्थस्य प्रतिभासमानत्वात् ।

(४) पारलौकिकः ।

(५) तस्य यक्षस्य नगरीम् ।

आर्याणामादिमो निवासः ।

(पाश्चात्यानां मतनिर्देशपूर्वकं श्रीमतो बालगङ्गाधर-तिलकस्य मतम्) ।

अस्मदीयाः पूर्वपूरुषा भारतस्य नादिमनिवासिनः । ते खलु सहस्रवत्सरपूर्वं स्थानान्तराद् इहागत्य अत्रत्यानादिमान् निवा-
नः पराभूय प्रथमं पञ्चनदविभागे वसतिं चक्रुः, क्रमेण च सह
र्यविस्तारेण भारतस्य नैकप्रदेशेषु समागताः । इमे आर्य-नाम्ना-
त्मभिहितवन्तः ।

भाषातत्त्वविदो विद्वांस 'आसियायां' संस्कृत-पारसीकयोः,
ते च ग्रीक-लाटिन-जर्म्माणादिषु भाषासु सम्बन्धवाचकानां,
ख्यावाचकानां, सर्वनाम्नां, केषांश्चित्प्रातिदिनव्यवहार्यवस्तूनां, बहूनां
यावाचकानां च पदानां सादृश्यमधिगच्छन्ति । वेदोपलब्ध-
तानां नामधेयैः सह ग्रीक-रोमण-प्रभृतिजातीनां देवतानाम्ना-
प्रभूतं सादृश्यमुपलभ्यते * । विभिन्नासु भाषासु शब्दानामित्थ-

उपरिष्टात् किञ्चित्तत्प्रकारः प्रदर्श्यते । भूयांसः शब्दाः उपलभ्यन्ते;
हरणैर्नैको विपुलो ग्रन्थ एव भवेत्—

...न्	आवेस्तिकम्	पारसीकम्	ग्रीकम्	लाटिनम्	जार्म्माणम्
	—	मादर्	माटर्	माटर्	मुतेर
	पैतर्	पदर्	पाटर्	पाटर्	फातेर
	भ्रातर्	ब्रादर	फ्राटिया	फ्राटर	ब्रुदेर
!	दुग्धर्	दोखतर्	थुगाटर	—	टथ्तेर
[	अजेम्	मा (बहुवचन)			
	तुम	तू	थू	टु	—
	द्वम्	दो	डओ	डूओ	—
	तिसरो	—	ट्राइस	ट्रस	ड्राइ
...ि	अमूह्मि	अस्तम्, हेस्तम्	एस्मि	सम	—

मैकरूप्यमुपलभ्य साम्प्रतिकैः पण्डितैः सिद्धान्त्यते यद् इमा जात
पूर्वमेकरूपाएवासन्, एकस्मिन्नेव च क्वापि स्थाने न्यवसन्; तत
जनसंख्याधिक्याद् वा नैसर्गिकेण कारणविशेषेण वा तस्य स्था
निवासानर्हत्वसम्पादनाद्वा, अन्यस्मादेव कुतोऽपि कारणाद्वा, तत
परित्यज्य अभितो विकीर्णा बभूवुः। साम्प्रतं दूरविच्छिन्ना अ
विभिन्नदेशस्थिता अपि चैता 'आर्य' इत्येकेनैव नाम्नाभिधीयन्ते।

अस्याः खलु प्राचीनाया आर्यजातेः प्रथमो निवासः कुत्रेति प्र
विदुषां बहवो मतभेदा दृश्यन्ते । नाद्यापि केनचिदत्र सुस्थितः
द्धान्तः प्रदर्शितः । प्रायोऽसम्भाव्यमेवास्य प्रश्नस्योत्तरमिति ना
शयोक्तिर्भवेत् । आरब्धे सन्दर्भेऽस्माभिरद्य तानि मतानि, तत्पो
काणि प्रमाणानिचोदाहरिष्यन्ते ।

तत्र तावत्प्रथमम् इदं मतमुत्थितम्ः—आसिया-मध्यभूभागे व
मानयोः 'वेंदुतागं'—'मुसतागं'-नामकयोः पर्वतयोः पश्चिमपार्श्व
र्त्तिन्युच्चतरा भूमिरेव प्राचामार्याणामवस्थितिस्थानमिति । अ
प्रमाणम्—(१) आसिया-वासिनो युरोपं गत्वा तत्र न्यवसन्निति सव
प्रसिद्धम् । (२) ग्रीका रोमकाश्च पूर्वोत्तरभूभागाद् यथाक्रमं ग्री
इतालों च गताः इत्यैतिहासिकैरनुमीयते । किञ्चित्परवर्त्तिन्य
काले आसिया-मध्यभागादेव बहिर्गत्वा हूणादयस्तत्तद्देशानधिकृ
तत्र तत्रैव स्थिता इति, (३) भारतीयार्याणां पारसीकानां च प्राची
ग्रन्थेषु उत्तरदिग्विभागादेव आर्याणामागमनस्य परिचय उपलभ्यते
तस्यामेव च दिशि तेषां देवनिवासस्य स्वर्गारोहणस्य च प्रशस्त
पन्थाः । (४) 'बोखारा'-प्रदेशीया भाषा संस्कृत-पारसीकसुसम्बद्ध
आर्यभाषा च ।

असि	अस्ति	इस्ति, अस्ति	एस्ति,	आयस	एस
दौष्पित्			तिउस	डिएसपिटर	
			पाटर	जुपिटर	

अपरे तु केचिदुक्तैः प्रमाणैः आसियामध्यभाग एवार्याणामादिमा वासभूमिरिति निर्णीतवन्तः । इदमेव मतं कान्यपि दिनानि पण्डितैः समादृतमासीत् । परन्तु सन्ति केचन तद्विरुद्धवादिनः पुरातत्त्वविदः, येषां मते युरोप एवार्याणां प्रथमावस्थानमभूदिति दृश्यते । अत्र तैरिदं प्रमाणमुपन्यस्तम्—आर्यजातीनां भूयस्यो युरोप एव साम्प्रतं दृश्यन्ते, अतस्तदालोक्य स्वयमेव मनस्युदेति यदियं समग्रा जातिस्तत्रैवासीत्, शाखाविशेषस्तु कश्चित् कारणान्तरेण तत आसियामागत्य प्रसृतइति । पौराणिकोपाख्यानेतिवृत्तभाषालोचनेन कमप्यव्यभिचारिणं सिद्धान्तमुपगन्तुं नास्ति कश्चिदुपायः । अनुमानमात्रं हि तत्खलु, यद् आसियामध्यभाग आर्याणां प्रथमो निवास आसीदिति । तत्संवादाय न किञ्चिदुपलभ्यते । आसियायामेव मानवानां प्रथममुत्पत्तिरिति बहुदिनात्प्रचलितः कश्चिज्जनानां संस्कारः, तेनैव तेषामासियामध्यांश एवार्याणां प्रथमावस्थितिं प्रतिष्ठापयितुमाग्रहः । इतस्तु युरोपे भूस्तरेषु बहूनि प्राचीनमानवानां वासचिह्नान्याविष्कृतानि । अतो न स वादः साम्प्रतं युज्यते । संस्कृत-पारसीक-युरोपीय-भाषासु गार्हस्थ्य सम्बद्धानां केषाञ्चित्पशूनां प्राकृतिकवस्तूनां च वाचकानां शब्दानां सादृश्यमस्तीति प्रमाणेन यदा अधुना विभिन्नानामपि जातीनां मूलत ऐक्यं निर्णीयते, तदा, यदि नामेदृशं किञ्चिद् वस्तु स्याद्, यस्य नामधेयमुभयोर्भाषयोर्नैकरूपम्, अपितु पृथक् पृथक्, तर्हीदम् अनुमातुं शक्यते यत्तस्य परिचयः तद्भाषाभाषिणामन्योन्यं विच्छेदानन्तरं जात इति । सिंहव्याघ्रोष्ट्रहस्तिप्रभृतीनां नामानि उभयोर्भाषयोर्विभिन्नानि । यदि आसियायामेव आर्याणामादिमो निवासोऽभविष्यत्, तर्हि उभयोर्भाषयोस्तेषां नाम्नां मानुगतं किञ्चित्सादृश्यं नूनमस्थास्यत् । आसियायां हि सिंहादयो दृश्यन्ते न तु युरोपे अन्यच्च । प्राचीनया वर्णनया वर्त्तमानेन च विचारेण आर्याः श्वेताङ्गा एव बभूवुरिति ज्ञायते । श्वेताङ्गार्यजातिस्तु

युरोपे दृश्यते, न पुनरासियायाम् । किञ्च युरोपीयजातीनां शारीरकप्रकृतेः, दीर्घजीवनस्य, दुर्धर्षत्वस्य च पर्यालोचनयापि विज्ञायेत कुत्र नामार्यजातेः प्राचीनतमं गभीरतमं च मूलमभूदिति । एतैरुच्यते ते हि आर्याः पुरा किल युरोपस्योत्तरांशेऽवस्थिताः, ते खलु वर्त्तमानायाः फिनजातेः (फिनलैण्डस्थायाः) प्रतिवेशिन आसन्; यतः यद्यपीयं जाति न आर्यश्रेण्यन्तर्गता, तथापि तद्भाषायां बहुतराणां संख्यावाचकानां, पारिवारिकसम्बन्धवाचकानां सर्वनाम्नां च शब्दानां सादृश्यमार्यभाषायामधिगम्यते । इदमेवात्र तत्कारणं वक्तव्यं यदनयोर्जात्योः कश्चिदतिप्राचीनकाले मिथः सन्निकर्ष आसीदिति ।

अथ वयं तत्रभवतः पण्डितप्रकाण्डस्य श्रीमतो बालगङ्गाधरतिलकमहोदयस्य 'वेदे आर्याणामादिमो निवास' इत्येतद्विषयकं पुस्तकं किञ्चिदालोचयिष्यामः । अस्य मते उत्तरमेरुप्रदेश एवार्याणां प्रथमो वास आसीत् । वेदेभ्यः, 'आवेस्ता'-नामकात् पारसीकधर्मग्रन्थाच्चोद्धृतेन वचनेन प्रमाणितमनेन यद् अन्तस्तुषारकसमये (interglacial period) उत्तरमेरुप्रदेश एवार्या अवस्थिताः । अथ यदा नैसर्गिकेण कारणेन तुषारावृतत्वात् सा भूमिर्वासानर्हा संवृत्ता, तदा ते तां विहाय क्रमेण आसियायां युरोपे च प्रसृता इति । यया युक्त्या येन च प्रमाणेन तेनेदं मतं समर्थ्यते, तदुल्लिख्यते—

तेन प्रथमं मेरोः, तत्सन्निहितप्रदेशस्य च प्राकृतिकव्यवस्था प्रदर्शिता, ततो वेदवचनेन प्रमितं यत्सा खलु वैदिकर्षिगणानां विदितासीदिति । मेरुप्रदेशे दिवामानं रात्रिमानं च षण्मासात्मकम् । देवतानां दिवसरजन्योरप्ययमेव विभागः । न केवलं भारतीयानां, पारसीकानां वा अपितु युरोपीयाणामपि विश्वासो यद्देवानां षण्मासा दिनम्, षण्मासाश्च रात्रिरिति । ऋग्वेदे उषःशब्दः प्रायेण बहुवचनान्तो दृश्यते । तेन बहूनामुषसामेकत्राविर्भावो बुध्यते अन्यत्र च वेदेषु उषसः त्रिंशदित्यस्ति । कश्चिच्चोषः प्रथमविकाशसूर्योदययोः दीर्घ

व्यवधानं वर्णितम् । कचिच्चोक्तम् उषाश्चमयदावर्त्तते । एतत्सर्वं मेरु-प्रदेश एव सम्भवति, नत्वन्यत्र । ऋग्वेदे बहुकालव्यापिनो दिवसस्य, तादृश्यारात्रेः, पञ्चर्तुपरिमितस्य वत्सरस्य चोल्लेखोऽस्ति । तदानीं किल वार्षिको यज्ञः नवभिर्दशभिर्वा मासैरपूर्यत, न तु साम्प्रतमिव द्वादशभिः किञ्च तदानीन्तनः शतनिशासाध्यो यज्ञोऽपि सुदीर्घकाल-व्यापिन्यां रजन्यामेव समपद्यत । दीर्घतमसः, अदितेः पुत्राणाम्, अप-रापरेषां चोपाख्यानतः प्रमीयते यदयं सर्वो विषयो वैदिकऋषीणां विदित आसीदिति वत्सरार्द्धकालव्यापी दिवसः, तादृशी रजनी, तावन्तं कालं व्याप्यावर्त्तमानउषस्समयः ततश्चावर्त्तमानमिव नक्त-न्दिनमित्येतत् सर्वं मेरु-तत्सन्निहितप्रदेशानामेव सूचकम् । वेदेषु अपरापरेष्वार्यग्रन्थेषु चोपलभ्यमानं तेषां वर्णनमिदमेव प्रमाण-ति यद्, यदा खलु आर्याणां तत्स्थानत्यागात्परं बहुकालानन्तरं वै-दिकैर्ऋषिभिस्तत्सर्वं वर्णितं तदा नूनं तदनुस्मृतजनश्रुतीनां तेषां परिचितमासीदिति । श्रीमता तिलकमहाशयेन पारसीकधर्मग्रन्थात् (आवेस्तानामकात्) अप्येतत्प्रमाणीकृतम् । विस्तरभिया नाऽस्माभि-रुद्ध्रियते । एतेन स्वमतं समर्थयितुं वेदतः, आवेस्तातश्च हिन्दु-पारसीकयोः पौराणिकोपाख्यानान्युद्धिख्योक्तं यत् तेषामिदमेवैकं आख्यानम्—वैदिकयुगस्यापि बहु पूर्वं मेरु-तत्सन्निहितप्रदेशेषु तत्र-त्यन्त आर्या अवस्थिता आसन्निति । उक्तपूर्वमेवेदमस्माभि र्यद् भूतत्वेन भूस्तराविष्कृतप्राचीनमानववासचिह्नादिभिश्च प्रमाणैर्यु-रोपीयाः पण्डिता युरोपोत्तरदेशेष्वार्याणामवस्थिति रासीदिति निर्ण-यन्तीति । इदानीं दृश्यते श्रीमता तिलकमहाशयेन आर्याणां तद्वास-स्थानं ततोऽपि किञ्चिदुपरि निर्दिष्टमिति ।

साम्प्रतमिदमेव विचार्यम्-अद्यत्वे नियत-निविडतुषारावृतत्वात् प्रदेशो मनुष्यवासानर्ह इति ज्ञायते । तत्कथं नु तत्र प्राचीना-र्याणां वासः सम्भवेदिति । भूतत्त्वविदां विदुषां मतमनुसरता श्री

मता तिलकमहाशयेनेत्थं स प्रश्नः समाधीयते :—शैशिरिकयुगस्य (Glacial period) पूर्वं यदा पृथिव्या अनेकमेव स्थानं समुद्रसलिलमग्नम् आसीत्, तदा मेरुप्रदेशस्य प्राकृतिकावस्था न वर्त्तमानेव बभूव सा खलु तदानीं नातिशीतोष्णत्वान्मानवनिवासोपयोग्येवावर्त्तत। अथ यदा शैशिरिकयुगे सावस्था परिवृत्ता, तुषारावरणं च सर्वतः सम्पन्नं, तदानीमार्यास्तं प्रदेशं परित्यज्य क्रमेणान्यत्र जग्मुः। आवेस्ता-ग्रन्थे तुषारप्राचुर्येणादिमवासभूमेः समुच्छेदोऽधिगम्यते। पण्डिताग्रगणनीयेन श्रीमता तिलकेन ज्योतिषशास्त्रप्रमाणोपन्यासेन वैदिकयुगीय नक्षत्रमण्डलानाम् अवस्थितिगणनया तत्कालं निर्णीयोक्तं यद् भूतत्त्वज्ञैः पण्डितैः शैशिरिकयुगस्य यः समयो निर्दिष्टः, तेनास्य वस्तुतो विरोधो न भवतीति ।

इत्थमुदाहृतैः प्रमाणप्रयोगैर्मेरुतत्सन्निहितप्रदेशेषु प्राचीनानामार्याणां वासस्थानं निरूप्यायं प्रश्न उत्थापितः श्रीमता तिलकेन यद् उत्तरमेरोः कस्यां दिशि आर्याणां वास आसीत्—किं युरोपस्य, आहोस्विद् आसियाया उत्तरस्यां दिशीति। इत्थं तेनात्र स्वयं प्रत्युक्तम् :—नात्र किञ्चिन्निश्चयेन वक्तुं शक्यम्, तथापि वेदे आवेस्ता-ग्रन्थे च यत् प्रमाणं लभ्यते, तेन आसियाया पश्चोत्तरस्यामार्याणां वासभूमिः सम्भवतीति मन्यामहे ।

उपसंहारावकाशेऽस्माकमिदं वक्तव्यं यत् तत्रभवतः तिलकस्येयं युक्तिः साम्प्रतं जगतः पण्डितमण्डलानां पुरतः स्थिता, समालोच्या च। त एवास्या उपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा निरूपयिष्यन्ति । वयन्तु केवलं समासेनैनां प्रदर्शितवन्त इति ।

श्रीसुबोधचन्द्रमजुमदारः
ब्रह्मचर्याश्रमः, (बोलपुर)

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च ।

संस्कृतपत्रिकाः, संस्कृतविद्वांसश्च ।

अन्यस्याया अस्मत्सहयोगिन्याः 'सूक्तिसुधायाः' प्रथमखण्ड-द्वादशसंख्यायां तदीयेन सम्पादकेन केषाञ्चित् संस्कृतविदुषामुपरि सकष्टमारोपितमभियोगमालोचयतां नो लज्जया, खेदेन, क्षोभेण च नितान्तं व्याकुलीभूतमन्तः करणम् । उक्तं तत्र—"केचित् पुनर्विलेख्यापि ग्राहकश्रेण्यां स्वयमेव स्वाभिधानं, स्वीकृत्यापि प्रतिमासमिमां, स्तोकतममप्यस्या मूल्यं मुहुः प्रार्थ्यमाना नोत्तरमपि वितरन्ति, दूरतस्तु मूल्यमिति" । एवमेव 'विज्ञानचिन्तामणि'-सम्पादकेनापि निवेदितं, यथा—यद्येते चिन्तामणयेऽस्मै दयनीयाय धारयन्तो "बहुवर्ष"मूल्यं बहुविधव्ययमात्रसाध्यमेतत्प्रचारणमारोपयन्ति संशयपदवीमिति कष्टात् कष्टतरमेवैतत् ।......इदं पुनरतीव चित्रतरं यत् केचन सुहृदो निस्त्रपा इव स्वात्तयावत्सञ्चिकानां मूल्यमनर्पयन्तः पुनरागच्छन्तीः सञ्चिकाः प्रत्याचक्षते, निवेदयन्ति चेतः परं न प्रेष्यतां चिन्तामणिरिति"—(पु. १८, स. १.) अन्यास्वपि संस्कृतपत्रिकास्वयमेव ध्वनिरन्तरान्तरा श्रूयते । न वयं निपुणमपि चिन्तयन्तोऽवबोद्धुं प्रभवामः—कथं नु स्वयं धर्मशास्त्रज्ञाः, धर्मोपदेशकपदाधिष्ठिताः सकलजनादर्शभूताः संस्कृतपण्डितमहाशया पन्थानमिममनुसरन्तीति । वृत्तान्तपत्रिकासु प्रकाशितेनेदृशेन निन्दावादेन कियद्दुःखं,-कियतीं वा लज्जामनुभवामो वयमिति नास्मल्लेखनी प्रकाशयितुं समर्था । आशास्महे नातिचिरमेव अभियोक्तृणां तत्तत्पत्रिकासम्पादकानां नातः परं किमप्यभियोगकारणं स्यात्, नच श्रीमान् सूक्तिसुधासम्पादकोऽपि "विरंस्यामि निरर्थकात् प्रत्युत हानिकरादस्माद् व्यापारादिति" खेदेन ब्रुवन्नपि स्वपत्रिकाप्रचारणाद् विरंस्यतीति ।

---:o:---

अपि भारतीया अनृतवादिनः ?

न तावद्दुःखं तदानीमन्वभवाम, यदानभिज्ञातलोकचारित्रस्य ऐतिहासिकम्मन्यस्य भारतविद्वेषिणो मिलमहोदयस्य उल्वणहालाहलपूर्णे इंलैण्डाधिकृत-भारतेतिवृत्ते * "Brahman is an ant's nest of lies and impostures" † इत्यादीनि सुदुर्विषहाणि प्रलपितानि नयनपदवीमध्यारूढानि, न वा तस्मिन्नपि समये तावद्दुःखमनुभूतं यदानीं सम्प्रत्यपि भारतसम्राट्प्रतिनिधिपदमधितिष्ठता अननुशीलितभारतीयजनचरित्रेणैव श्रीमता लर्डकर्ज्जनमहोदयेन (येन हि "The Far East" नामकस्य स्वकीयग्रन्थस्य प्रथमे संस्करणे स्वयमात्मनो वञ्चनाव्यापार उपनिबद्धोऽपि द्वितीय संस्करणे ऽपाकृतः) अनन्तरातीते कलिकाताविश्वविद्यालयोपाधिप्रदानोत्सवे (Convocation) भारतीयानां सत्यमर्यादानभिज्ञत्वमुद्घोषितम्, यावत्तावत्परेद्युः मुम्बानगर्यां 'इन्दुप्रकाशा'भिधेये वृत्तान्तपत्रे साम्प्रतं फ्रान्सदेशप्रवासिना केनापि सहृदयपारसीकयुवकेन प्रकाशितस्य तदीयस्य लेखस्यालोकनेनोत्पन्नम् । अनभिज्ञास्ते भारतीयानां चरित्रस्येति क्षीवाणामिव मिल्प्रभृतीनामप्युक्तिः कथञ्चित् तूष्णीमेवास्माभिः सोढासीत् । तस्य तु पारसीकयुवकस्य पत्रमधीयानानां नः सहस्रधेव हृदयं व्यदीर्यत । अयं तत्पत्रिकायाः सारः—कृतभारतभ्रमणः कश्चित्फ्रान्सदेशीयो देशपर्यटकः फ्रान्सराजधान्यां पारिस-नगर्यां भारतविषये तद्व्याख्यानावसरे श्रीमतो रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहोदयस्य नामधेयमुदाहृत्य कथितवान् यद् भाण्डारकरमहोदयेन मिथोभाषणसमये तस्मा उक्तं-"भारतीया वयं नियतमनृतवादिन" इति—"We Indians always lie." अनुकूलभागधेयवैभवेनास्माकं तस्यां परिषदि स खल्वस्मदीयः पारसीकतरुणो दर्शकानामन्यतम आसीत् । कस्य नाम स्वजात्यवज्ञानवादो न मर्माणि निकृन्तेत् ? व्यथितचित्तोऽयं गृहमा-

---

* Mill's History of British India.

† भारतीयभाषया मिथ्याप्रतारणापूर्णा इति तद्भावार्थः ।

ात्य लेखेन तं व्याख्यातारमजिज्ञासत यत्स डा. भाण्डारकरस्योक्तिं
यथारूपं व्याख्यातवान् न वेति । अध्यापकभाण्डारकरसदृशः कश्चि-
त्पण्डितस्तादृशेन प्रकारेण स्वजातिमवमानयेदिति न विश्वसितुं श-
क्यते, तथा च तस्मिन् मिथः संवादे वक्तृश्रोतृव्ययोर्नूनमेकस्य
भ्रान्तिः स्यादिति तदभिप्राय आसीत् । पृष्टेन तेन व्याख्यात्रा
ऽयमहमत्पारसीकतरुणः सादरमाहूयोक्तो यद् डा. भाण्डारकरेण
स्मै यदुक्तं तदेव तेन व्याख्यानावकाशेऽनूदितम्, न तत्र कापि
भ्रान्तिरस्तीति । अथानेनेदं सर्वम् 'इन्दुप्रकाशे' प्रकाशितम् । भार-
तीयेषु ये नामेदानीं पाश्चात्त्यरीत्या संस्कृतादिप्राच्यविद्यालोचनेन सह
पाश्चात्त्यैः प्राच्यविद्याविदाम् (Orientalist) आसनमध्यासते, विर-
लप्रचाराणां तेषामन्यतमोऽयं महाभागः डा. श्रीभाण्डारकरमहाशयः ।
चिन्तयितुमपीदं वयं न शक्नुमो यत्तेन स्वजात्यपकर्षकं वचनमिदमुक्तं
स्यादिति । डा. भाण्डारकरेणैतत्सर्वं विज्ञाय मुम्बानगरीयपत्रिका-
विषये यदुक्तं, तस्यायं सारः—"त्रिचतुरदिनपूर्वं केनापि बन्धुनाहं
निवेदितो यदनतिचिरं केनापि फ्रान्साधिवासिना कृते व्याख्याने
मामोल्लिख्येदं कथितं यदहमवदम्—भारतीया निसर्गतोऽनृतमेव
वदन्ति सत्यन्तु कदाचिदेव; युरोपीयास्तु स्वभावतः सत्यवादिनः
कदाचिदेवानृतं कथयन्तीति । अत्रेदं—सुष्ठु खलु स्मरामि बहुवत्स-
रपूर्वं कोऽपि फ्रान्सीयसज्जनः (Sir Raymond West) इत्यस्य सका-
शात् परिचयपत्रिकां (Introduction) गृहीत्वा मत्सकाशमागतः,
इदं चात्यल्पं स्मराम्यपरोऽपि कश्चित्फ्रान्सीयो मन्मित्रस्य(M. Senart)
इत्यस्य परिचयपत्रिकया मामपश्यदिति । परन्तु स्वल्पतममात्रमपि
स्मरणं नास्ति यदहमेतयोरेकस्मा अपि तदुक्तवानिति । न चाहमित्थं
वक्तुमपि शक्नोमि । नहि मे विश्वास आसीत्, न वा सम्प्रत्यप्यस्ति,
यद् भारतीया निसर्गतो ऽनृतमेव कथयन्ति कदाचित्तु सत्यम्, अन्य-
तस्तु युरोपीया स्तद्विपरीता इति" । अस्माकं पाठकैरत्र लक्ष्येत

यद् डा. भाण्डारकरस्योपरि यो दोष आरोपितः, नासौ तेन कृतः सुस्पष्टमस्वीकृतः। तद्विषये न तेन किञ्चिदिदानीं समर्थित इति हि तेनोक्तम्। स्पष्टमस्वीकार एवेह तस्यास्माभिः शुश्रूषित आसीत् यत्तु फ्रान्साधिवासिनस्तस्य महाभागस्यैतेनैव न्मुखबन्धनं भवेन्न तत्र संशयावकाश इति।

भारतीयाः सत्यमर्यादां जानन्ति न वा, ते हि अनृतवादिनो वा सूनृतवादिनो वेति "प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा"। ननु भो नेदानी-मप्युत्सन्ना वेदसूक्तयः, न सम्प्रत्यपि विलुप्तान्यार्षाणामेषामपराण्यपि शास्त्राणि, प्रतिगृहं प्रतिदिनं चाद्यापि जीवन्त एव पीयूषाकरभूतानि रामायण-महाभारतयोः सुभाषितानि साहित्यानि किं बहुना, न खलु न भारतीयाः साम्प्रतमुच्छ्वसन्ति। तत्प्रथममागम्यतां, विलोक्यतां विचार्यतां च अथोच्यतां भारतीया वस्तुत एवानृतवादिनो न वेति। न पुनरङ्ग अविचार्योक्तवतस्ते वचांसि कश्चित् परीक्षकः श्रद्दधीत।

जानीमो वयं सर्वो ह्यात्मानं कान्तं पश्यतीति। न तथापि नास्माकं सत्यैकप्राणत्वे प्रमाणपरम्परास्ति। न वय मस्माकं वेदादिग्रन्थेभ्यः प्रमाणमुपन्यस्य स्वपक्षं समर्थयितु मभिलषामः। नयनमुन्मील्यालो-क्यतां भूवलयस्यापरापरजातिभिरपि भारतीयानां चारित्रं प्रशंसितं न वेति। विद्यमानायामप्यनवद्यायां दर्शनशक्तौ मास्म भवान् केवल मस्मद्विषयेऽन्धोभूत।

युवराजागमनम्—

फेब्रुअरीमासस्य १८ दिवसे नगरीषु प्राचीनतमायामस्यां वारा-णस्यां श्रीमान् युवराजः पदं निधास्यतीति नगरीयं विविधैरुपचारै-रलंक्रियते नागरिकैः। उचितमेवैतत्सर्वथा राजभक्तानाम्।

शोकस्थानम्—

पूर्ववङ्गैकभूषणं महामहोपाध्यायः पण्डितो रामनाथसिद्धान्त-पञ्चाननमहाशयो ज्वराक्रान्तः परलोकमुपागमदिति विदीर्णमिव नो हृदयेन। आश्वस्यतां तत्परिजनैरिति प्रार्थयामहे भगवन्त मुमाधवम्।

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, माघः । { दशमसंख्या

मीमांसासिद्धान्तसंग्रहः ।

प्रथमाध्यायः ।

सृष्टिस्थित्यन्तकर्त्तारमवाङ्मनसगोचरम् ।
यस्मान्न परमं किञ्चित् पुरुषन्तमुपास्महे ॥
कृपालेशं विना यस्याः पुरुषः केवलं पशुः ।
सुदुर्बोधार्थबोधाय तां नमामि सरस्वतीम् ॥
पित्रोर्गुर्व्वोश्च मङ्घ्रौच प्रणमामि मुहुर्मुहुः ।
यत्प्रसादेन मन्दस्य मम बोधलवोदयः ॥
मीमांसासूत्रसन्दर्भप्रणेतारं महामुनिम् ।
जैमिनिं मनसा वाचा कायेन च नमाम्यहम् ।
शबरस्वामिनं भाष्यकारमाराध्य सादरम् ।
क्रियते तन्मतेनायं मया सिद्धान्तसंग्रहः ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्याप्लवनं ततः ।
चोदनालक्षणोह्यर्थो धर्मो ऽध्यक्षं न तत्र सा ॥
विद्यमानोपलम्भत्वात् तन्मूलाश्चानुमादयः ।
सत्संप्रयोगे पुरुषस्याक्षाणां बुद्धिजन्म यत् ॥
तद्धि प्रत्यक्षमाख्यातं भविष्यन्नास्य गोचरः ।
औत्पत्तिकस्तु संबन्धः शब्दस्यार्थेन युज्यते ॥
उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्या विपर्य्ययः ।
प्रमाणमनपेक्षत्वाद्धर्मे शब्दस्ततो मतः ॥

न संबन्धयिता कश्चित् शब्दस्यार्थेन पूरुषः ।
मानाभावादस्मृतेश्च तथाप्यर्थविबोधतः ॥
दर्शनस्य परार्थत्वादास्थेया शब्दनित्यता ।
सर्वत्र यौगपद्याच्च संख्याभावाच्च गम्यते ॥
सर्वे प्रत्यभिजानन्ति स एवायमिति स्फुटम् ।
कारणं ज्ञायते नास्य यद्विनाशाद्विनश्यति ॥
न वायुहेतुकः शब्दः पटे तन्तुरिवेक्ष्यते ।
न शब्दे वाय्ववयवः स्याच्चेत्तत् स्पर्शनं भवेत् ॥
किञ्च शब्दस्य नित्यत्वं ज्ञायते लिङ्गदर्शनात् ।
प्रयत्नो व्यञ्जकस्तस्य नोत्पादक इतिस्थितिः ॥
दर्शनन्तु समं तत्र सतः परमदर्शनम् ।
अभिव्यञ्जकसंयोगविभागानागमाद्भवेत् ॥
अतएव चानुव्रातं सदूरा दुपलभ्यते ।
आदित्यवद् यौगपद्यं वर्णोऽन्यो नतु विक्रिया ॥
शब्दो न वर्द्धते किन्तु नाद एव विवर्द्धते ।
तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायो हि लक्ष्यते ॥
अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्, लोके सन्नियमात् पुनः ।
प्रयोगसन्निकर्षः स्यात्, पुरुषाणा मलौकिके ॥
वाक्यानि चोपसंहर्तुं सामर्थ्यं नास्त्यतीन्द्रिये ।
पूर्वं शब्दः परा सृष्टि स्ततोऽसौ शब्दपूर्विका ॥
आख्याप्रवचनात् कापि श्रुतिसामान्यमात्रता ।
परस्परेण सम्बद्धं समाम्नानं हि दृश्यते ॥
भविष्यति कथ ह्येतद्बालोन्मत्तप्रलापवत् ॥

इति मीमांसासिद्धान्तसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

———:o:———

विधिवाक्यं क्रियार्थत्वादर्थवत् तदनुवादतः ।
तेनैकवाक्यता हेतो रर्थवादोऽर्थवान् भवेत् ॥

साम्प्रदायिकता तुल्या न सर्वत्र विरोधिता ।
प्रयोगे हि विरोधः स्यात् गुणवादस्तु कुत्रचित् ॥

रूपात् स्तेनं मनो वाक् च प्रायादनृतवादिनी ।
गौणोक्ति दूरभूयस्त्वात् स्वयपराधात् लघुव्रता ॥

अज्ञानवचनं गौणं तथैवानवक्लृप्तगीः ।
विद्याप्रशंसा शोभोक्तिः सर्वत्वञ्चाधिकारिकम् ॥

कर्मणः फलनिष्पत्तेः कर्मणां परिमाणतः ।
लोकवत् तत्फले तावद् विशेषः परिकल्प्यते ॥

अभागिप्रतिषेधात्ते भवेन्नित्यानुवादता (१) ।
विधिवन्निगदानान्तु वाक्यशेषत्व मिष्यते ॥

क्वचिद्विधे निरर्थत्वा दुत्कर्षस्याप्यकल्पनात् ।
विधौच वाक्यभेदः स्यात् (२) हेतुवन्निगदास्तथा ॥

स्तुत्यर्थाः शब्दपूर्वत्वात् नच द्व्यादि चोदना ।
वर्त्तमानापदेशश्च स्तुतावेवोपपद्यते ॥

निकृष्टमन्यंकरणमपेक्ष्य स्तूयते ह्ययम् ।
लोकवद् परशब्दोऽयं परत्रान्न प्रयुज्यते ॥

विधौ परो न शब्दार्थो नासौ हेतुर्विधिस्ततः ।
हेतौ च व्यवतिष्ठेत निर्देशस्यार्थवत्ततः ॥

अव्यवस्था विधीनां स्यात् सामान्यस्य व्यपाश्रये (३) ।
विशिष्यते न खल्वर्थः पदानां लोकवेदयोः ॥

लोकवत् भवितुं युक्तः स वेदेऽपि विवक्षितः ।
प्रकाशयन्ति तन्मन्त्राः यज्ञं यज्ञाङ्ग मेवच ॥

मन्त्रैरर्थप्रकाशस्तु नियमाद्दष्टकल्पनाः ।
पुनः श्रुतिर्गुणार्थेन चतुःसंख्यान्वितोग्रहः ॥

इत्यश्वरशना मेवं संबन्धो रशनाग्रहे ।
प्रथमं स्तोतुमन्येन प्राप्तो मन्त्रो ह्यनुद्यते ॥

पदानां नियमोऽप्यर्थविवक्षायां न दुष्यति ।
ज्ञातेऽपि कार्यताज्ञाने काले स्मृत्या प्रयोजनम् ॥

अभिधानेऽर्थवादः स्याद् गुणात् स्यादविरुद्धता ।
उच्चारयत्यवहन्ति मन्त्रं मानवकस्तु यत् ॥

अवहन्तौ पूर्णिकायाः सोऽक्षराभ्यास इष्यते ।
दुग्रं हत्वास्तदभ्यासः सुकरं हि प्रकाशनम् ॥

न तत्र यज्ञसंयोगो न तदर्थ प्रकाशनम् ।
सतः परमविज्ञानं लिङ्गञ्चाप्युपदिश्यते ॥

ऊहश्च विधिशब्दाश्च मानमर्थविवक्षणे (४) ।

इतिमीमांसासिद्धान्तसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

———:०:———

स्मृतयः कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानतः (१) ।
विरोधे त्वनपेक्षाः स्युः (२) दृष्टमूलास्तथैव च ॥

पदार्थाः प्रबलास्तेषां क्रमो दुर्बल इष्यते ।
गुणत्वादुत्तरे काले क्रमः प्राप्नोति नान्यथा ॥

कालोऽपि च प्रयोगाङ्गं पदार्थस्योपकारकः ।
शौचादयः सर्वशेषा नैव ते व्यवधायकाः (४) ॥

पदार्थाः शास्त्रसिद्धास्तु ग्राह्याः (५) तदविरोधतः ।
लोकप्रसिद्धा अपि ते ग्रहणीया भवन्त्यपि ॥

स्वतः प्रमाणं नो कल्पाः स्वराभावाश्च वेदता ।
वाक्यशेषो नचास्त्यस्मिन्नादरो नान्तरीयकः ॥

क्वचित् शास्त्रविरुद्धश्च वचस्तत्रावगम्यते (७) ।
होलाकादिः सर्वधर्मो विधेस्तन्न्यायतो यतः ॥

न चैषां नियतं लिङ्गं आख्यादेशस्य योगतः ।
स्याद् योगाख्या माथुरवत् देशस्याप्यव्यवस्थितिः ॥

शिष्टाकल्पव्यवस्था तु दर्शनादेव जायते (८) ।
साधुशब्दाः प्रयोक्तव्या अपराधादसाधवः ॥

एकोह्यनादिः सदृशा मपभ्रंशा स्ततः परे ।
अभियुक्तोपदेशाच्च साधुत्वं शक्यनिश्चयम् ॥

अशक्त्यापभ्रंशयुक्तिः सादृश्यादर्थधीस्ततः ।
गवादिशब्दस्मरणं भवेद् गाव्यादिदर्शनात् ॥

उपलब्धे ह्येकदेशे समुदायस्मृति र्भवेत् (९) ।
य एव लौकिकाः शब्दा ये चार्था वैदिकाश्च ते ॥

अविभागाद् भवत्येवं प्रयोगस्य हि चोदना ।
स्तुत्यर्थेनार्थवादः स्याद्स्नानबहुलादिकम् ॥

नच प्रसिद्धि रेतेषां वाक्यभेदोन्यथा भवेत् (१०) ।
क्रियार्थत्वादाकृतिस्तु शब्दस्यार्थोऽन्यथा भवेत् ॥

न केनचित्प्रकारेण किया श्येन चिदादिषु ।
व्रीहीनित्येवमादौ तु सैवस्याद् व्यक्तिलक्षणा ॥

व्यक्तेः शब्दार्थता मां हि न स्याद् व्यक्त्यन्तरे मतिः ।
सर्वथा त्वाकृति स्तावत् शब्दादेव प्रतीयते ॥
व्यर्था व्यक्तौ शब्दशक्ति स्तया संबध्यते हि सा (११) ।

इति मीमांसासिद्धान्तसंग्रहे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

———:o:———

उद्भिदादिकशब्दानां कर्मणो नामधेयता ।
करणत्वेन निर्देशात् समानाधिकरण्यतः ॥
श्रुत्या तस्योपपत्तौ न न्याय्या न त्वर्थलक्षणा ।
शब्दसामर्थ्यलक्ष्यत्वा दनुवादा हि ते मताः ॥
गुणफलोपबन्धेन त्वर्थवन्तो भवन्ति ते (१) ।
तथा चित्रादिशब्दाश्च शक्यभेदोऽन्यथा भवेत् (२) ॥
अग्निहोत्राघारपदं नामधेयञ्च कर्मणः ।
तत् प्रख्येनास्य शास्त्रेण प्रजापतिनिषेधनम् ॥
न शक्य मग्निविधितः स निषिद्धुं यतोऽक्षमाः ।
प्रजापते निषेधे च तद्विधानं मनर्थकम् ॥
आघारो देवताद्रव्यसंयोगाद् यजतिर्मतः (३) ।
श्येनादिपदमप्येवं तैर्मतो व्यपदिश्यते ॥
यजतिर्जातिशब्दानां सादृश्याद् यागवाचिता (४) ।
वाजपेयपदञ्चैवं भवेत्तुल्यं क्रियाद्वयम् ॥
दर्शनं दीक्षोपसदा मेवमेवोपपद्यते ।
पक्षान्तरे ऽभिधानं हि स्वार्थवच्च परार्थवत् ॥
यजेतेत्यस्य शब्दस्य यतो विप्रतिषिध्यते (५) ।
आग्नेयादौ गुणविधि रविभक्ता यतो गुणाः ॥
कर्मणो हि विधानार्थे तद्धितान्ते पदे मताः ।
अष्टाकपालः सिद्धोऽस्ति तस्मान्नाग्नेयताविधिः ॥
संबन्धस्य विधाने हि भवेत् संबन्धिनो विधिः (६) ।
बर्हिरादिजातिवाचः शब्दलाभादसंस्कृते (७) ॥
प्रोक्षण्यादि पदानि स्यु यौगिकान्यर्थयोगतः (८) ।
तथा निर्मन्थशब्दोऽपि जातिसंस्कारतो नतु (९) ॥

वैश्वदेवो नामधेयं प्रत्यक्षश्रुतिचोदिताः ।
अग्न्यादयो देवता हि वाक्येनान्या विधित्सिता ॥

तयो विकल्पो ह्यन्याय्य स्तत्रामिक्षा च तादृशी ।
ततो यागगणो लक्ष्यो नैवं गुणविधित्सिता ॥

परार्थश्च गुणो यागं नावर्त्तयितुमर्हति (१०) ।
वैश्वानरेष्टवष्टत्वादीनां स्या दर्थवादता ॥

विधौ संख्यां विदध्यर्हिं पुरोडाशकपालगाम् ।
नतु यागप्रयोगस्य विधातुं शक्नुवन्ति ते ॥

प्राप्ता यागस्य वाक्येन यद् द्वादशकपालता ।
प्रयोगेऽनर्थका स्तेस्यु स्ततो लक्षणया स्तुतिः ॥

स्याद् द्वादशकपालस्य न विभक्ता हि तत्र ते ।
दृश्यतेऽवयवस्तुत्या समुदायस्य च स्तुतिः ॥

कामाय विधयश्चेत् स्यु र्वाक्यभेदस्तदा भवेत् ।
संबध्यन्ते हेतुतया पूतत्वादाविमे स्फुटम् (११) ॥

प्रस्तरादिकसंस्तुत्यै यजमानपदादिकम् ।
प्रोच्यते गुणवादेन तस्य कार्यकरो ह्यसौ (१२) ॥

आग्नेयादिक शब्दानां गुणवादात् स्तवार्थता (१३) ।
आदित्यो यूप इत्यादौ सारूप्यादर्थवादता (१४) ॥

अपश्वादिकशब्दैस्तु गवादीनां प्रशंसनम् (१५) ।
सृष्ट्यसृष्ट्योः सृष्टिशब्दो भूम्ना स्तुत्यर्थमुच्यते (१६) ॥

समवायाच्च लिङ्गस्य तथा प्राणभृदादयः ।
अनुवादाः (१७) वाक्यशेषात् सन्दिग्धार्थविनिर्णयः (१८)।

सामर्थ्यादवदानादौ स्रुवादीनां व्यवस्थितिः (१९) ॥

इति मीमांसासिद्धान्तसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ।

स्मार्त्तचूड़ामणि-रघुनन्दनभट्टाचार्यः ।

"हरि यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः,

महेश्वर स्त्र्यम्बक एव नापरः"

तथा स्मार्त्त इत्युक्ते स्वमेव महात्मा इदानीं वङ्गदेशे निर्दिष्टो भवति । देशेऽस्मिन् सर्वैरेव ब्राह्मणपण्डितै स्तस्य ग्रन्थाः पठ्यन्ते, स्वीक्रियते च तन्मतं सबहुमानं प्रमाणत्वेन । परमसौ महाभागः कस्मिन् स्थाने प्रादुरभूत्, कुतो वा शास्त्राण्यधीतवान्, इत्यादयो विषया स्तद्ग्रन्थाध्यायिनोऽप्यनेके न जानन्ति । अतोऽद्य तद्विषयमधिकृत्य किञ्चित्पाठकेभ्य उपह्रियते ।

पञ्चदशशततमाब्दात् पूर्वं * मिथिलैव संस्कृतशिक्षायाः प्रधानं स्थानमासीत् । तदानीं न्यायशास्त्राध्यापना तत्रैव भवतिस्म । न तदा नवद्वीपाः पण्डितभूयिष्ठत्वेन प्रख्यातो ऽभवत् । येन महापुरुषेण प्रथमं नवद्वीपे चतुष्पाठी † स्थापिता, यस्य चाध्यवसायेन नवद्वीपस्य महिमा उत्तरोत्तरं प्रवृद्धः, प्रख्यातनामा स पण्डिताग्रणीः रघुनन्दनभट्टाचार्यस्योपाध्यायो वासुदेवसार्वभौमः (१४८०—१४९० अब्देषु) मिथिलायां गत्वा जयधरोपाध्यायापराभिधानात् स्वनामप्रसिद्धात् महामहोपाध्याय-पक्षधरमिश्रात् न्यायशास्त्रमधीत्य नवद्वीपान्त-विद्यानगरग्रामे चतुष्पाठीं स्थापयामास, स्वयञ्चाध्यापकपदं मधितष्ठौ । बहवो विद्यार्थिन स्तस्यासन् । तेषु प्रसिद्धाः पञ्च—१। रघुनाथशिरोमणिः, २। हरिदाससार्वभौमः, ३। रघुनन्दनभट्टाचार्यः, ४। श्रीचैतन्यदेवः, ५। श्रीपादगोस्वामी च ।

१४८५ तमाब्दे श्रीचैतन्यदेवः प्रादुरासीत् । रघुनन्दनभट्टाचार्यश्च तत्रभवतः सतीर्थ्यः । तेनास्यापि जन्मकालः स एवेति निश्चीयते ‡ ।

---

* अब्दोऽत्र ख्रीष्टीयः ॥

† चतुष्पाठी शब्देन वङ्गेषु पण्डितानां स्वस्वगृहान्तर्गतम् शास्त्राध्यापनमन्दिर मुच्यते ।

‡ रघुनन्दनः श्रीचैतन्यदेवात् परवर्त्तीति राजेन्द्रलाल मित्रः ।

रघुनन्दनः कस्मिन् स्थाने जन्म लेभे इत्यद्यापि न ज्ञायते । परम् अध्ययनकालतः परं नवद्वीपावस्थितिं तस्य सर्वैरेव स्वीक्रियते। जनकोऽस्य हरिहरबन्द्योपाध्यायः स्थानान्तरादागत्य नवद्वीपे वसतिं चकारेति च केचित् कथयन्ति ।

रघुनन्दनस्याविर्भावात् प्राक् देशेऽस्मिन् वाचस्पतिमिश्र-जीमूतवाहन-शूलपाणि-भवदेवभट्टप्रभृतीनां मतानुसारेण कर्माणि सम्पाद्यमानान्यासन् । असौ तु महात्मा स्वप्रणीते अष्टाविंशतितत्त्वे पूर्वेषां मतानि निराकृत्य नैयायिकयुक्तिबलेन स्वमतं स्थापितवान् ।

इदानीं उपनयनादिसंस्कारव्यतिरिक्तं सर्वमेव कर्मजातं तन्मतेनैव वङ्गीयैः रनुष्ठीयते । उपनयनादिसंस्कारे तन्मतानादरकारणत्वेन किम्वदन्तीयं श्रूयते—प्रचारितेऽपि सर्वत्र तदीये मते कोऽपिप्रातिवेशी ब्राह्मणः नूतनतया तन्मतमनादृत्य पूर्वेषां पद्धत्यैव स्वपुत्रमुपनीतवान्। तद् दृष्ट्वा कुपितो रघुनन्दनः 'कुमारः स पुनः संस्कार्य' इति तर्कबलेन स्थापयामास । ब्राह्मणोऽपि अधनासहायतया भृशंक्लेश मनुबभूव। तदवलोक्य रघुनन्दनस्यौद्धत्यमसहमाना तज्जननी तमाहूय प्रोवाच— "तव पिता प्राचीनमतेनैव त्वामुपनीतवान्, त्वञ्च कथयसि पूर्वमतोपनीतः पुनः संस्कार्य इति, अतः संस्कार स्तवैवादौ विधेयः। स्वयमसिद्धः कथमन्यं साधयतु ?" श्रुत्वैतत् ज्ञानचैतन्यो रघुनन्दन उपनयनादिसंस्कारे स्वमतस्थापनं शिथिलीचकारेति ।

स्मार्त्तचूडामणि रसौ न केवलं स्मृतौ, तर्के वा अभिज्ञ आसीत्, अपितु मीमांसा-वेदान्त-पुराण-ज्योतिषप्रभृतीनाञ्च शास्त्राणां पारमगमत् । शारीरकादिशास्त्रमतं तेन स्वग्रन्थे उद्धृतम् । बहुशास्त्रदर्शित्वञ्च तस्य तद्ग्रन्थटीकाकृता काशीरामवाचस्पतिनाऽपि कथितम्—"मीमांसादिनानाशास्त्रपारदृश्वा श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यः प्राचीनविचक्षणगणनानाविधव्याख्याजनितसन्देहस्य स्मृतिशास्त्रस्य मुख्यान्तरवचनयुक्तिभ्यां तत्त्वं निर्णीय इदानीन्तनमुग्धबोधाय निबन्धांश्चका-

रीति"। तदीये ग्रन्थे काल-माधवीय-भुजबलभीम-हरिभक्ति पितृद-यितादीनां प्राक्तनस्मृतिनिबन्धानां नामानि दृश्यन्ते।

रघुनन्दनप्रणीतेषु अष्टाविंशतितत्त्वेषु मलमासतत्त्वमेवादौ लिखि-तम्। तस्मिन्नेव तत्त्वे लिखिष्यमाणानां तत्त्वानां नामान्युक्तानि—

"मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते।
दुर्गोत्सवे व्यवहृता वेकादश्यादिनिर्णये।
तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गे व्रये व्रते।
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके।
दीक्षाया माह्निके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः॥"

तदतिरिक्तानि संकल्पचन्द्रिका-रासयात्रापद्धति-त्रिपुष्करशान्ति-त्त्व-द्वादशयात्राप्रमाणतत्त्वानि तत्कृतित्वेन प्रसिद्धानि। समयप्र-दीपस्तु तत्पिता हरिहरेणैव निबद्ध इत्यनुमीयते कैश्चित्।

गोस्वामिसम्प्रदायिनो वैष्णवा रघुनन्दनस्य एकादश्यादिव्रतव्यव-स्थां न समीचीनां मन्यन्ते। ते हि श्रीमद् गोपालभट्ट-श्रीमत् सना-तनगोस्वामिपादमीमांसानुसारेण एकादश्यादिव्रतानि कुर्वन्ति। शाक्ताश्च प्रायेण सर्वे स्मार्त्तमतानुयायिनः। तेषां कोऽपि "गोस्वा-मिमतं शाकमतम्" इति कथयन्ति। ते खलु जानन्ति शाक्त एव रघुनन्दनः, अतस्तन्मतमेवास्माकं ग्राह्य मिति। एष भावः केवलं शास्त्रहीनेषु न पुन र्ज्ञानिषु दृश्यते। शाक्तवद् वैष्णवा अपि केऽप्य ज्ञानिनः स्मार्त्तमतं शाक्तमतं वदन्ति। वस्तुतस्तु रघुनन्दनो वैष्णव आसीत्। तत्प्रणीतानां सर्वेषामेव तत्त्वानां प्रारम्भे तेन विष्णुदैव-तानमस्कारः कृतः। तदेव हि तस्य "स्वेष्टदेवतानमस्कारकं मङ्गलाचरणम्"।

रघुनन्दनस्मृतिटीकाकृतौ द्वावेव प्रसिद्धौ, काशीरामवाचस्पति राधामोहनगोस्वामीच। काशीरामस्य जन्मकालः, वासस्थानं वा नास्माभिर्ज्ञायते। तत् कृतटीकातः केवल मेष एव तस्य परिचयो ज्ञायते—

"यं प्रासूत समस्तशास्त्रनिपुणश्रीरामकृष्णात्मजः।
श्रीराधेश्वरवल्लभाख्य सुकृती सज्जीतचूड़ामणिः॥
तेन श्रीयुतकाशिरामकृतिना यत्नेन निष्पादिता।
टीका नापि सुभ्रं खलापि कृतिभिः सानुग्रहै र्दृश्यताम्"॥

अपरश्च टीकाकृद् राधामोहनगोस्वामी श्रीमद् अद्वैताचार्यप्रभुपाद-वंशे शान्तिपुरे अजायत। शान्तिपुरस्थ एवासौ नवद्वीपराजानां कृष्णचन्द्र-शिवचन्द्रेश्वरचन्द्राणाम् (१७१०—१७८२) सभापण्डितत्व मकार्षीत्। अद्याप्यस्य वंशः शान्तिपुरे विद्यते। "एतद् गृहं गोस्वामिभट्टाचार्यवाटीति" नाम्ना प्रसिद्धम्। श्रीकृष्णतत्त्वामृत-श्रीकृष्णभक्तिरसोदय-भागवत-तत्त्वसार-तत्त्वसंग्रहाख्य ग्रन्था अनेनैव गोस्वामिना ग्रथिताः। तत्त्वशास्त्रसंग्राहकः कृष्णानन्दश्च रघुनन्दनसमसामयिकः। असावपि नवद्वीपे एव स्थितिं लेभे। केऽप्यमुं रघुनन्दनस्य भ्रातृत्वेन निर्दिशन्ति।

कृष्णकेशवगोस्वामी।

यत् किञ्चित्प्राप्तकालम्।

न वयं तदिदं भ्रान्तं मतं पुष्णीमो यद् यत्खल्वस्माकमस्ति, निर्विशेषेण सर्वमेव तदुत्तमं, यत्त्वन्येषां तदधममिति। सन्ति हि कानिचिद्, यानि नामास्माकमेव अस्थितप्रतिस्पर्द्धीनि, सन्ति चापराण्यपि कानिचिद्, यानि खल्वपरेषामेवोत्तमानि। इत्थं स्थितेऽ, उत्सारितमात्सर्यैरार्यमतिभिः सर्वमालोच्य मरालैरिव क्षीरं पानीयाद्गुणदेषोऽश एव निखिलेभ्यः संग्रहणीयः। नहि कश्चित्तण्डुलार्थी तुषान्

मांसार्थी वा मत्स्यस्य शल्ककण्टकादीन्युपाददानः समीहितसिद्धिमधिगच्छति।

दृश्यन्ते, साम्प्रतमभितः सञ्चरन्तः केचित्परप्रत्ययनेयाः पुरुषापसदाः, ये हि प्रायेण लोकायतिकपक्षनिक्षिप्तचित्तवृत्तयः प्राचीनेष्वपि निरन्तराच्चनीयेषु तत्रभवत्सु ब्राह्मणेषु कटाक्षविक्षेप मारचयन्तः प्रतिदिनानुष्ठेयानि सन्ध्यावन्दनकर्माणि निरर्थकान्येवेति परित्यजन्तीति। नायममीषामाचारस्तथातितीव्रतरं दुःखाकरोत्यस्मान्, यथा हन्त तत्पदवीमनुगच्छन्तः कोमलमतयः केचित्तारुण्यसुलभस्वभावचपला विद्यार्थिनः।

सत्यं, न वयं सन्ध्यावन्दने प्रत्यक्षरं वाचोयुक्तिं प्रदर्शयितुं प्रभवाम इति। तथापि नेदं सोढुं शक्नुमो न वा तस्य केनापि बुद्धिमत्प्रकाण्डेनोत्प्रेक्षितं कारणमपि किञ्चित् पश्यामः, यत्सन्ध्यावन्दनं सर्वथा निरर्थकमेवेति।

न वयमद्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभ्यः परःसहस्राणि वचनान्युदाहृत्य सन्ध्योपासनस्योपादेयत्वं प्रतिपिपादयिषामः। कथं नु तदश्रद्दधानान् प्रति तस्यैवोक्तिः प्रामाण्यकोटिमवगाहेत? अतो लौकिकीमेव युक्तिमनुसरामः, कथयामश्च सविनयम्—स्वयमेव श्रीमन्तो विचारयन्तु, पश्यन्तु चास्ति तत्र किञ्चिल्लभ्यं न वेति। न हि अविविच्यैव स्वमतिचापलाद् यत् किञ्चित्कुर्वाणः प्रशस्यते शोभते वा।

अस्मच्छास्त्रेषु, अथवा अस्मद्देशेषु चारित्रमेवैकं सर्वगुणाधिकम्। पशुरेव हि सोऽधन्यः, यो हि विनाकृतश्चारित्ररत्नेन। चारित्रमेव हि नरस्य नरत्वं रक्षति। अत एव विष्णुशर्मणा बालेभ्य उक्तम्:—

"सर्वस्यैव परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः।
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते" ॥ इति ॥

अतएवास्माकं महाभारतादौ, बौद्धानां 'विसुद्धिमग्गो' प्रभृतौ, जैनानां च 'उवासगदसाओ'-प्रमुखे ग्रन्थे शीलवर्णनं तत्तत्प्रकारेण कृतम्।

पापाचरणेन हि शीलं कलुषीक्रियते। पापाचरणं च कर्मणा, मनसा वाचाचेति त्रेधा करोति मर्त्यः। यावच्चेदं पापानुष्ठानं सर्वथा नापाक्रियते क नु खलु तावत् शीलवैमल्यमधिगम्यताम्। तच्च तदैव दूरीकर्त्तुं शक्यते, यदा जनो जानीयाद् यन्मयेदं मिथ्यम् पातकमुपार्ज्यत इति। एतज्ज्ञानमपि अन्तरान्तरा कृतकर्मानुचिन्तनं विना न सम्भवति। कृतकर्मालोचनमपि च युक्त एव काले क्रियमाणं यथाभिलषितं फलं प्रसूते। तत्तत्काले विहितमस्माकं सन्ध्यावन्दनमपि तदर्थमेवेति सकृदपि तावदालोच्यतामिदं निर्मत्सरेणान्तरात्मना।

चञ्चलानि हीन्द्रियाणि; असंयतेभ्य इव वाजिभ्यः सुलभस्तेभ्यो विनिपातः। संयतेभ्यः सुपथप्रस्थापितेभ्यस्तु तेभ्यो, विनीतेभ्य इव वाजिभ्यः त्वरित मेवाधिगन्तव्यम् अधिगम्यते। यथा सादिवरो दिवसे कमप्यश्वं विनीय समयान्तरे तस्य गुणदोषं पर्यालोच्य परस्मिन्नहन्यपि तस्य तुरङ्गमस्य स एव दोषो यथा नोत्पद्यते, तथा प्रयतमानः स्वमनोरथं प्रपूरयति; मनुष्योऽपि तद्वद् रात्रिकृतानि कर्माणि दिवसारम्भे, दिवसकृतानि च कर्माणि रात्रिमुखे एवालोच्य तेषु तेषु कर्मसु इच्छयानिच्छया वानुष्ठितान् दोषानवहितेन चेतसा संस्मृत्य तेषामपुनरनुष्ठानाय हृदयं दृढयेत्, कृतानां च तेषां परिक्षयार्थं भगवन्तं सर्वेश्वरं प्रार्थयेत, स एव ह्येकोऽस्मान् सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो मोचयितुमीशानः। वासरारम्भे ब्राह्मे मुहूर्त्ते हृदयमनाविलमक्षोभं प्रसन्नतरं च तिष्ठति; जीवननगरस्यान्यतमं पन्थान मवतरीतुमुपस्थितस्तदानी मवसरः। अवधीयतां भो यथा नेहापि पूर्वमिव विनिपातपरिपाकाः सुलभप्रचारास्ते ते दोषा अनुष्ठीयन्ते, स्मर्यतां मूढ, स्मर्यतां किं त्वया कृतं किं वा साम्प्रतं कर्त्तुमुद्युज्यत इत्येवायं, बन्धवः, सन्ध्यावन्दनविनियुक्तो वैदिकमन्त्रो बोधयतिः—

"सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम्। यद् रात्र्या पापमकार्षम् मनसा, वाचा, हस्ताभ्यां, पद्भ्याम्, उदरेण शिश्ना (शिश्ना) रात्रिस्तदवलुम्पतु। यत् किञ्च दुरितं मयि इदमहममृत-

योनौ सूर्ये ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि स्वाहा"। तैत्तिरीयारण्यकम्. प्र ६, अनु २५.

'उपक्रान्तस्य दिवसस्याधिपतिः सूर्यः, अन्तःकरणम्, प्राणादयः चक्षुरादयश्च तत्तत्सङ्कल्पकृतेभ्यः, तत् कारणेभ्यो वा दुरितेभ्योऽस्मान् रक्षन्तु—यथाहं नातःपरं पापं कर्म करोमि, तथा कुर्वन्तु। किञ्च अतीतायां निशायां यत्खलु पापमहं प्रतिषिद्धचिन्तनादिभिर्मनसा, यच्च प्रतिषिद्धोच्चारणादिभिर्वाचा, यच्च हिंसादिभिर्हस्ताभ्यां यच्च प्रतिषिद्धव्याक्रमणादिभिः पद्भ्याम्, यच्चाभोज्यभोजनादिभिरुदरेण, यच्च वागम्यागमनादिभिः शिश्नेन कृतवान्, रात्रिर्मे तत्सर्वं पापं नाशयतु। तद्भिन्नमपि अश्रोतव्यश्रवणादिभिर्मयि यद्दुरितमस्ति, तदिदमहम् अमृतकारणे, सत्ये ज्योतिषि दिवसाधिपतौ सूर्ये निक्षिपामि, स खलु सर्वं तद्दहत्वित्यर्थः।

यथा चेदमतिक्रान्तराज्यनुष्ठितदुरितानां वासरमुखे पर्यालोचनया तस्मिन्नहनि तेषामपुनरनुष्ठानाय क्रियते, रजनीमुखेऽपि तथैव तद्दिनकर्मजातानां दोषादोषपरीक्षणार्थं करणीयमिति स एव मन्त्रः प्रदोषकालोचितत्वेन किञ्चित् परिवर्त्य पठ्यते। एवं च उषसि पूर्वनिशाकृतपापालोचनया आगच्छद्दिवसे पापाननुष्ठानार्थं दृढीकृतस्य हृदयस्य पुनः प्रदोषे दिनकृतकर्मचिन्तनेन सम्यक् परीक्षा सम्पद्यते। असकृदेव परीक्षितं हृदयं कालेन सर्वथा पापाद् विरमति। तेन च शीलं सुविमलं भवति। ततश्च यथार्थं मनुष्यत्वं विवेचकत्वं विज्ञत्वमुपजायते *।

अयं च मध्यन्दिने सन्ध्याकर्मणि विनियुक्तो मन्त्रः—

"यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम।
सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा"॥

तैत्तिरीयारण्यकम्. प्र. ६. अनु २३.

---

* "मनुष्याः कस्मात्मत्वा कर्माणि सीव्यन्तीति" यास्कोक्तेः (नि॰ ३. १. १.) विमृश्यकारी विवेचक एव मनुष्य इति लभ्यते।

सुगमोऽस्यार्थः । इदन्त्वत्र लक्षणीयम्—संसारयात्रानुवर्त्तनस्य दिव. सभाग एव श्रेष्ठः समयः । तदानीमेव वित्तमुपार्ज्यते । तत्र लोभ-प्राबल्यादसद्भ्योऽप्युपादीयत इति तदिदं प्रतिषिध्यते—'असतां च प्रतिग्रहमिति' । संसारयात्रार्थं दिवसे बहूनि दुष्कर्माण्यनुष्ठीयन्त इति मध्यन्दिनेऽपि सकृत्तदनुपादेयत्वं स्मार्यते 'दुश्चरितमिति ।

न केवलममी द्वित्रा एव मन्त्राः सन्ध्योपासनस्यैवं चित्रं प्रकट-यति । अपरेऽप्यमुमेवार्थं स्पष्टयन्ति । सर्वथा चरित्रनैर्मल्यसाधना-र्थमेव यदस्योपासनस्य विधिरिति स्फुटमेव तत्तेभ्योऽवगम्येत । स-ल्पावयवेयं पत्रिकेति द्वित्रानेवान्यानपि मन्त्रान् प्रदर्शयामः । परी-क्ष्यतां श्रीमद्भिः—

"इदमापः प्रवहत यत् किंच दुरितं मयि ।
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्" ॥

ऋग्वेदसंहिता १म. २३सू. २२ऋ, एवं १०म. ९सू. ८ऋ.

'हे आपः, मयि यत्किञ्चिद् अज्ञानकृतं दुरितमस्ति, अथवा यदहं सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि, अथवा यदहं कमपि शप्तवानस्मि, यदहमनृतमुक्तवानस्मि, तदिदमपराधजातं मत्सकाशा दपनयत,—सर्वथा तेभ्यः पापेभ्यो मामुद्धरत ।

अयं चान्यः श्रूयताम्ः—

" क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे ।
मृळा सुक्षत्र मृळय " ॥

ऋग्वेदसंहिता. ७म. ८९सू ३ऋ.

'हे सधन, स्वभावतो निर्मल वरुण, दीनतया—अशक्ततया खल्वहं (न त्वपरेण कारणेन) कर्त्तव्यत्वेन विहितस्य कर्मणः प्रतीपं—प्रति-कूलं गतवानस्मि,—अनुष्ठेयं कर्म नाहमनुष्ठातुम् अशक्नवम् । अतः हे शोभनधन वरुण मां सुखय ।

अपरश्चः—

यत् किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥

ऋग्वेदसंहिता. ७म. ८९सू. ५ऋ.

'हे वरुण देवसमूहरूपे जने मनुष्या वयं यत् किञ्चनापकारजातम् आचरामः, अपि च यदज्ञानेन हेतुना तव कर्म वयं नानुष्ठितवन्तः, तस्मात् पापाद्धेतोरस्मान् मा हिंसीः' ।

कियन्नामास्माभिरुदाह्रियताम् । श्रीमन्तः पाठकमहाशयाः, स्वयमेव भवद्भिर्विविक्ते देशे सुस्थिरेण चित्तेन सकृदपि तावच्चिन्त्यताम्, ततश्चोच्यताम्, अस्ति किञ्चित्सन्ध्यावन्दनस्य सार्थक्यं न वेति । यदीदमपि निरर्थकमेव मन्येत, तर्हि न जानीमः क इव चित्तविशोधनोपायो भवतामभिमतः स्यादिति । न केवलं वैदिकमन्त्राणामुच्चारणमात्रेणैव कृतं यत्कर्त्तव्यमिति । अर्थः खलु तेषामनुसन्धातव्यः, तदनुसृत्य च क्रमेणोत्पथप्रस्थितश्चित्तमत्तमतङ्गजः सन्मार्गमवतारयितव्यः । इत्थं यदि कश्चित्प्रतिदिनं सन्ध्यावन्दनं नियमेनानुतिष्ठेत्, तर्हि न जातु तद्वदनविवरादाकर्ण्येत यत्तन्निष्फलमेवेति दृढीयानस्माकं विश्वासः ।

विधुशेखरशर्मा ।

---:o:---

संस्कृतशिक्षा* ।

आसीत् किल कश्चित्कालः, यदा समाजनियमनभारो ब्राह्मणपण्डितेषु न्यस्तोऽभवत् । तदानीं खलु अपरापरवर्णाः अपरापरकृत्यान्येवाचिन्तयन् । ब्राह्मणास्तु सर्वं समयम् आलोचयन्तः शास्त्राणि, अध्यापयन्तः शिष्यान्, चिन्तयन्तः प्राप्तकालं, व्यवस्थापयन्तश्च देशानुकूलानेव धर्मान्, जनानां लौकिकं पारत्रिकं च श्रेयः सम्पाद-

* मित्रगोष्ठ्याश्चतुर्थे वार्षिकोत्सवे विधुशेखरभट्टाचार्येण पठितोऽयं प्रबन्धः ।

यितुं सन्ततमेव बद्धप्रयत्ना आसन् । यथा हि दुर्दान्तोऽपि हयो निपुणेन यन्त्रा सन्मार्गमानीयते, ब्राह्मणपण्डितैरपि तथैव तेषु समयेषु तत्तदुपायेन उत्पथप्रस्थितोऽपि समाजः सम्यङ् न्ययम्यत । सर्व एव तदानीं बद्धाञ्जलयः शिरसा तेषां निदेशमङ्गीचक्रुः । तद्धि तेषामादेशप्रतिपालनं न तथा भयाद्, यथा भक्तिसम्भाराद्भवत् ।

अद्यत्वेऽपि न खलु न सन्ति तान्येव, तेभ्योऽपि चारुतमानि च शास्त्राणि, न खलु नालोक्यन्ते तेषामेव सुगृहीतनामधेयानां साक्षात्कृतधर्माणां समाजकुशलचिन्तनतत्पराणां महापुरुषाणां वंशकरीराः । परन्त्वमी न तथा शास्त्राण्यालोचयन्ति, न तथा शिष्यानध्यापयन्ति न तथा देशकालाद्यनुरूपान् धर्मान् व्यवस्थापयन्ति, न वा तथा समाजस्य मङ्गलं चिकीर्षन्तोऽपि न किञ्चिद् वस्तुतः कुर्वन्ति । अत एवायमधःपतितसमाजो दिनाद्दिनमधस्तरां गच्छन् विश्वतोमुखममङ्गलं चोत्पादयन् निशितक्रकचधाराग्रवच्चिन्तयतां चेतःसु सुदुःसहां खेदपरम्परामुत्पादयति ।

यत्र क्वापि गम्यताम्, दृश्येत प्रायेण हि जना धर्मानुरागहीनाः, ईश्वरचिन्तनपराङ्मुखा इव भूता, भवन्ति च । तिर्यञ्च इव केवलं स्वस्वोदरपूरणमात्रेणैव चरितार्थम्मन्यास्ते मोहमयीं प्रमोदमदिरां परिपिबन्तः कालान् नयन्ति । न त्वन्यत् किञ्चित् करणीयं तेषां विलोक्यत इति । येषां हृदयं नेश्वरोपासनरसिकं न वा धर्मानुरागसरसं, व्यर्थमेव तेषां जीवितम् । न लेशतोऽप्यस्ति पशुभ्योऽमीषां भेदः । परन्त्वसमद्भन्यतया साम्प्रतं क्रमेणैतेषामेव सरभसप्रचारः परिवर्धते । न जानीमः सोऽयं सर्वङ्कषो महोपप्लवः कियता कालेनोपशाम्येदिति । यावच्चेयमवस्था न विलीयते तावदुच्चैस्तरां शास्त्राध्ययनध्वनिना सहस्रकृत्वो मुखरीक्रियमाणेऽपि दिगन्तराले कुतो नाम यथार्थस्याभ्युदयस्य, पुष्कलस्य च शान्तिसुखसम्भारस्यावकाशः समधिगम्यताम् ।

हृदयं नाम स्वभावचपलम्, प्रायेणेदमुत्पथपथिकमेव भवति । परन्तु नहि नास्यापि दमनोपायो विद्यते, आविर्भावयितुं वा शक्यते । सत्यप्येवं न खलु सर्व एव इत्थं समर्था भवन्ति । सर्वेष्वेव कालेषु केचिदेव तादृशा महापुरुषास्तिष्ठन्ति, ये हि यथोचितं प्रयस्य समुचितेनोपायेन स्वयमग्रपदवी मधिकुर्वाणा अन्येषामपि हृदयमावर्जयितुं प्रभवन्ति, तेन चैकैकक्रमेण भूयसां मङ्गलं विदधाना समाजस्य प्रभूतमुपकुर्वन्ति । परन्त्वहो को नामेदानीम् अग्रे सरन् तां पदवीं प्रदर्शयेत् । पुरा किल विचक्षणवर्याणां ब्राह्मणपण्डितानामेवेदं कर्त्तव्य मासीत् । अद्यत्वे तु ते सन्नामगौरवं धारयन्तोऽपि न तत्कृत्यमनुष्ठातुमिच्छन्तीत्येव परं दुःखमावहति ।

वैदेशिकसंसर्गो हि साम्प्रतं कञ्चित्प्रतिबन्धमारचयतीति सत्यमेवैतत् । परन्तु न तावन्मात्रेणास्माकम् अपराधकलङ्कक्षयः सम्भवति । भवेदेतदेवं, यदि दृश्येत सर्वथा हि जनाः स्वधर्मं परित्यज्य धर्मान्तरं परिग्रहीतुमभिलष्यन्तीति । न त्वेतदस्ति । सर्वैरेव हि स्वकीयधर्मतत्त्वं द्रढीयसानुरागेणाकर्णयितुं काम्यते । न तु वयं तान् श्रावयितुं प्रभवामः । अतएव अनन्यगतिकास्ते वैदेशिकमुखेभ्योऽस्मद्धर्मं श्रोतुं प्रद्रवन्ति । वयन्तु पश्यन्तोऽप्यपश्यन्त इवेदं सुखासिकया वृथा वाग्जालविरचनैः कालानतिवाहयामः, अन्तरान्तरा च गृहकोणेषु विराजन्तः 'ज्ञानलवदुर्विदग्धास्ते दुरात्मानो हन्त सनातनं धर्मं सर्वथा विध्वंसयन्तीत्यादिभिः आश्रमबहिर्गतैर्दुर्वादशतकैरात्मनो धर्माभिमानं प्रकाशयामः ।

यदि कश्चिदुपेत्यास्माननुयुञ्जीत—श्रीमन्, अस्मद्धर्मसाहित्यादिविषयकेभ्यो ग्रन्थेभ्यः किमिति शिक्षितजनाः प्रायेण पाश्चात्त्यैर्विहितविधीयमानेभ्य एवा ऽधिकतरं स्पृहयन्ति, अस्मदुक्तं च दूरतः परित्यज्यास्मदीयशास्त्रेष्वपि वैदेशिकानामेव मतान्यनुरुध्यन्त इति । तर्हि न जानीमः किमत्र प्रतिवचनं प्रतिपत्तव्यमिति । अथवा साम्प्रतमस्माकं शास्त्रव्याख्यानपाटवं तिरोहितमित्येतद्विना किमपरं वक्तुं शक्यते ।

आघ्रातसंस्कृतगन्धस्यापि पण्डिताभिमानिनः कण्ठकुहरान्निःसृतोऽयं निनादो गगनमध्यमवगाहते—'पाश्चात्यहतकैः कुव्याख्यानशतप्रणयेन शास्त्रमेवेदमस्माकं व्यक्रियत, विक्रियते चेति। परन्तु दुर्लभः—अथवा अतिदुर्लभ एवैतादृशो विद्वद्धौरेयः, यो हि पाश्चात्यानामसदुक्ति युक्तिपरम्पराभिर्निरवशेषं निरस्य अधन्यस्य भारतस्य लेशतोऽप्युपकुर्यात्। अथवा कस्तावदियन्तं श्रममङ्गीकरोतु। सुखपर्यङ्किकाधिशयन मेव हि तावद्वरम्।

संस्कृतग्रन्थस्य त्रिचतुराणि पृष्ठान्यालोक्यैव कैश्चिद् अस्मदीयैर्विद्यार्थिभिः मोक्षमूलरादयः पाश्चात्याः संस्कृतविद्वांसः 'न किञ्चित्ते संस्कृतशास्त्रस्य विजानन्तीति' प्रौढदर्पसंसूचकैर्निःसारैर्वचनप्रपञ्चैः गर्ह्यन्ते। परन्तु दुःखाकरं यत्ते भ्रमेऽपि न तेषां पुस्तकानामेकामपि पंक्ति पठित्वा, न केवलं तानेव, अपित्वस्मानप्यनुग्रहीतुं कदाचिदप्यभिलष्यन्तीति। साम्प्रतमस्मद्देशे मोक्षमूलरादिसदृशः कश्चित्संस्कृतपण्डितोऽस्ति न वेति संशयास्पदमेवेति निर्व्याजं वक्तव्यम्। सूक्ष्मरीत्या पदपदार्थयोजने, व्याख्यानादि करणे वा सर्वथा प्रतिहतप्रतिपक्षा एव भारतीयाः पण्डिताइति को नाम न स्वीकुर्यात्। परन्तु यया रीत्या पाश्चात्यपण्डिता ग्रन्थाननुशीलयन्ति, तेभ्यश्च सारान् आकर्षन्ति, तत्सर्वं विरलप्रचारमेव भारतीयेषु संस्कृतपण्डितष्विति दृश्यते। भिन्नैव हि काचिदध्ययनाध्यापनबोधनशैली पाश्चात्यानाम्, यया खलु ते निरवशेषं सारमुपादाय ग्रन्थान् 'निष्पीडितालक्तकवत्' त्यजन्ति। साहित्ये वा दर्शने वा अन्यत्र वा अस्मदीयान्येव शास्त्राण्यालोक्य पाश्चात्यैर्मणीषिभिर्यद्यत्तत्वमाविष्कृतानि आविष्क्रियन्ते च तत्सर्वं कस्य नामानन्दं नोत्पादयति। सत्यमेवैतद् यत्तेषां ग्रन्थेष्वभ्यन्तरा स्खलितानां नाविरलः प्रचार इति। तथापि तत्र तत्रास्माकं यदनेकानि शिक्षितव्यानि सन्तीति नापलपितुं शक्यम्। म्याकडलेनमोक्षमूलर-वेबरादिभिः पण्डितैः संस्कृतसाहित्यादिविषये पुस्तकानि विरचितानि, अपि नाम भारतीयभाषाणामेकत्राप्येकमपि तादृशं

पुस्तकं विद्यते ? हन्त भो यानि खलु ग्रन्थनिकुरम्बकाण्यालोचयन्तः पाश्चात्यपण्डिता भारतीयानाम्, अथवा समग्राया मानवजातेरेव विविधाद्भुतवृत्तान्तपरिपूर्णम् इतिवृत्तं प्रकाशयन्ति, वयं तु तान् न पठितुमिच्छामः, पठित्वापि वा न विचारयामः, विचार्यापि वा न किञ्चित्प्रकाशयामः ।

अस्माकं धर्मसमाजाचारेतिवृत्तादिजिज्ञासायां साम्प्रतं पाश्चात्या एव नः शरणम् । तेषामेव ग्रन्थं पठित्वाद्यास्माभिस्तत्सर्वं विज्ञेयम् । अस्मद्देशे यैः खल्वीदृशं पुस्तकं विरचनीयम्, न तेऽद्यापि प्रबुध्यन्ते । शास्त्रार्थनाम्ना प्रसिद्धे वाग्युद्धेऽवतीर्य श्रोतॄणां श्रवोरन्ध्रभेदनमेव पुरुषार्थ इति हि तेषां बुद्धिरिति धिगस्माकं दग्धभागधेयम् ! अथान्य एव परिश्रम्य तादृक् किञ्चित् पुस्तकं प्रकाशयेत्, न खलु सकृदपि तदालोचनायावकाशं प्राप्नुमः । कर्णाकर्णिकया तु यत् किञ्चिद् अधिगम्य, अनधिगम्यैव वा केवलं वैदेशिककर्तृकत्वश्रवणमात्रेण हेयं तदिति निर्लज्जमप्रमाणं मतं प्रकाशयितुं न विरमामइत्येतादृशमेवास्माकं पाण्डित्यम् ।

ब्राह्मणा वयं, पण्डिता वयम् इत्यस्माकमभिमानः । परन्तु सहस्रकृत्वोऽप्यन्विष्टेऽस्माकं ज्ञानभाण्डागारे लेशतोऽपि वेदज्ञानं न लभ्येत । हा भगवन् वेद, सर्वथा त्वमनाथोऽसि । पाश्चात्त्याः खलु त्वामाद्रियन्ते; यैः सार्द्धमभिनवस्ते सम्बन्धः कल्पित, आविष्कृतो वा, न तु वयम्, येषां त्वं नित्यमाराध्योऽसि । ब्रह्मयज्ञे मन्त्रचतुष्टयोच्चारणेनैव समग्रस्यापि ते पठनस्य फलं [illegible] । न जानीमोऽद्य ब्रह्मयज्ञविधानस्य किं नु प्रयोजनं [illegible] समापादितं, अथवा तेऽपि नाम कियन्तः स्युः, ये हि प्रतिदिनं यथानियमं ब्रह्मयज्ञमनुतिष्ठन्ति, सर्वं शास्त्रं विहाय त्वमेव भगवन् वेद, पठनीयोऽसीत्यनुदिनं परःसहस्राणि वचनान्यालोकयामः, परांश्चोपदिशामः, परन्तु तादृश्येव काचिदस्माकं प्रकृतिः, यया त्वं दूरं परित्यज्यसे । अन्विष्यताम्, साम्प्रतं प्रायः सामान्येन सर्वेषामेव शिक्षितानां गृहे

खृष्टीयधर्मपुस्तकं (Bible) परिहस्येत, न तु वेदः। अथवा अलं वेदनाम्ना, वैदिकानां साहित्यानामपि साम्प्रतमस्मद्गेहेषु प्रचारो निषिद्धप्रायः। इदानीमीदृशा एव संस्कृतपण्डिता भूयिष्ठाः। अथवा किमत्राश्चर्यं, पटीयसी हीयम् अस्माकं रसना 'अहो कलिकाल' इति कालमहिमानमुद्घोषयितुम्।

न विद्यो भारतेन प्राक् कियत्पुण्यमुपार्जितमासीत्, यत्फलेन पाश्चात्यैः प्राच्यविद्याविद्भिः (Orientalist) सहास्य संस्तवः संवृत्तः। येन वेदग्रन्थः साम्प्रतमपि किञ्चिदुच्छ्वसन् स्वीकृतेषद्यासेन पुरुषेण लब्धुं शक्यते। अन्यथा चिरात्प्रायेव सुविषमान्धतमसाच्छन्नोऽयं काप्यन्तर्हितोऽभविष्यत्। किमुच्यते, मन्त्रब्राह्मणारण्यकसूत्रादीनां भूयांस्येव महता श्रमेण पाश्चात्यैरेव पण्डितैः प्रथमं प्रकाशितानि, ततः परञ्च कालेन प्राच्यैरपि।

इत्थमपि तथास्मद्दौर्भाग्यं यत्प्रायेण वैदिकसाहित्यमालोचयितुं जनानां प्रवृत्तिरेव नोत्पद्यते। न च तदर्थं प्रयत्नं विदधानोऽपि कश्चिन्महापुरुषो वीक्ष्यते। क्वचित् क्वचिद् वेदाभ्यासार्थं पठशालास्ति। स्वरमात्रं तु तत्र शिक्ष्यते। उपदिश्यमानश्चार्थो न सरसतयोपदिश्यते। अतएव हि विद्यार्थिनः स्वरसंयोगेन कानिचित्सूक्तान्यधित्यैव ततो विरमन्तो न पुनर्वेदतत्त्वमनुशीलयितुं प्रवर्त्तन्ते, न हि पश्यन्नपि मणिम् अमणिवित् तत्तत्त्वम् अवबुध्य तस्मिन् रमते स हि काच इति तं दूरतश्चरणेन ताडयति। भूयः अस्मिन् विषयेऽस्माभिरुक्तम्, उच्यते च न ज्ञायते पुनरपि कियन्ति दिनानि यावद् वक्ष्यते वा। यावच्च वैदिकसाहित्यं पण्डितैर्नालोच्यते, तावद् सम्पूर्णैव तेषां शिक्षा पाण्डित्यं च यथार्थं तेषां नोपजायते।

नेदं स्वल्पं खेदमावहति यद्यदि कश्चित्पृच्छेत् को वेदः? के मन्त्राः? किं ब्राह्मणम्? किमारण्यकम्? कोपनिषत्? किं कल्पसूत्रं? किं श्रौतसूत्रम्? किं गृह्यसूत्रम्? किं धर्मसूत्रम्? किं वा प्रतिशाख्यम्? कियन्ति वा तानि? किं किं वा तेषु तेषु वर्णितम्? कोऽ-

शास्त्रदानीं धर्म आसीत् ? इदानीमनुष्ठीयमानानां धर्माणां कीदृशं मूलम् ? कदा कदा कथं च सामाजिकावस्थासीत् ? कथं नु तत्तद्धर्म-मूलम्, दर्शनमूलं च प्राचीनेषु ग्रन्थेषूपनिबद्धम् ? कथं कदा चैषां परिवृत्तिरारभ्यत ? कथं वा भाषातत्त्व मित्यादीति, तर्हि मन्यामहे, बहूनामेव विद्यार्थिनां प्रश्नं तूष्णीं तिष्ठेदिति । न चेदृशः कश्चिदिदानीं ग्रन्थोऽपि दृश्यते, यत्पाठेन तत्सर्वं विज्ञायेत । 'आर्यविद्या-सुधाकर' इत्यस्ति किमपि पुस्तकम्, परन्तु न तेन सम्यक् समोहितं सिध्यति । बहु खलु वक्तव्यं तत्र नोक्तम् । न च तस्य भाषापि तथा सरला । न चाभिनवानि मतानि तत्र समालोचितानि, एकदेशदर्शनन्तु तस्मात् सम्भवत्येव । पाठ्यमेवेदं पुस्तकं संस्कृतविद्यार्थिभि-रित्यभिप्रेमः । परन्तु साम्प्रतं तादृक् कोऽपि ग्रन्थोऽपेक्षितः-यत्र समासेनावेदाद् आचार्वाचीनात्साहित्यात् सर्वस्य प्रसिद्धग्रन्थस्या-वश्यज्ञेया निखिला वृत्तान्ता उपनिबध्येरन् । न चैतावानेव तद् ग्रन्थो-पकारः । कस्मिन् शास्त्रे किं कथमस्तीति सामान्यतो विज्ञाय किञ्चिदधिगतरसस्तद्विशेषज्ञानायापि हि शिक्षार्थी प्रवर्त्स्यते ।

(शिष्टमग्रे)

———:o:———

वार्त्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च ।

वाराणस्यां हिन्दुविश्वविद्यालयः ।

नेदमविदितपूर्वमस्मत्पाठकैर्यत् प्रयागधर्माधिकरणे सुप्रथित-न्यायवादी स्वदेशहितचिकीर्षुः पण्डितश्रीमदनमोहनमालवीयः कानिचिद्वर्षाणि वाराणस्यां भागीरथ्यास्तटे कमपि संस्कृतविश्वविद्या-लयं प्रतिष्ठापयितुं यथोचितं प्रयतते; तदर्थं चातीते वत्सरे श्रीमतः काशीनरेशस्य मुद्राशालायां सुप्रतिष्ठितैर्बहुभिः पण्डितैरुपशोभिता सभाप्येका समपद्यत,—यत्र सभापतेरासनं श्रीमद्भिः काशीमहीपालैः कृपया समलङ्क्रियतेति । सोऽयं सङ्कल्पितपूर्वः संस्कृतविश्वविद्या-

लय' एव साम्प्रतं 'हिन्दूविश्वविद्यालय' इत्यभिधेन जनानां पुरत आविर्भवितुं गच्छतीति सप्रमोदं वयमद्य प्रकाशयामः।

* * * * * * *

अतिक्रान्त-राष्ट्रीयमहासभायां सम्मेलनार्थमागतैः कुशलमतिभिर्महाभागैस्तदानीं "हिन्दुविश्वविद्यालय"-स्थापनार्थं काचित्समितिरकारि, सिद्धान्तितं च तत्र तस्यावश्यकत्वम्। माननीयेन श्रीमता मालवीयमहोदयेन प्रतिष्ठापयिष्यमाणस्य विश्वविद्यालयस्य कृत्यकलापव्यवस्थापुस्तकं प्रकाशितम्, यस्य खलु निष्कर्षोऽनुपदमेवोपरिष्टात् पाठकेभ्यः प्रदर्श्यते। विश्वविद्यालयार्थं रूप्यककोटिरपेक्ष्यते तत्रास्माकं महनीयेन मित्रेण माननीयश्रीमाधवलालेन त्रीणि लक्षाणि दत्तानि अन्याभ्यां च सुगृहीतनामधेयाभ्यां काभ्याञ्चिन्महामतिभ्यां प्रत्येकं त्रीणि लक्षाणि दातुं प्रतिश्रुतानि। तस्यां समितौ राष्ट्रीयमहासभाधिष्ठातॄणां हिन्दूविश्वविद्यालयार्थं महाननुरागोऽदृश्यत। सुप्रथिताभिधेयैः श्रीमद्भिः सुरेन्द्रनाथवन्द्योपाध्यायैः, बालगङ्गाधरतिलकैः, अध्यापक-गोखलेकरमहाभागैः, सुब्रह्मण्य-आयरैश्च तदर्थं यावच्छक्यं प्रयत्नमाधातुमङ्गीकृतम्। यथा चेयमवस्था, तथा सम्भावयामो नातिचिरं फलिष्यतेऽस्मन्मनोरथद्रुमेणेति। प्रसन्नो भारतीयानां विधिस्तथैव विधेयात्।

मन्यामहे, न खल्वेकोऽपि स कश्चिद् हिन्दूसमाजेषु नयनविषयतामागच्छेत्, यो हि संकल्पितविश्वविद्यालयस्य प्रस्तुतां कृत्यव्यवस्थां न मुक्तकण्ठं प्रशंसेदिति। प्राचीनसमयेषु यद्यत् किलास्माकं महत्तरं रमणीयतरं चासीत्, तस्य सर्वस्य रक्षणं, साधारणानां पुरतस्तस्य रोचनत्वसम्पादनं च संस्कृतशिक्षयैवैकया सम्भवति। संस्कृतशिक्षैव हि सा, यदधिगमेन ते ते महामतयः ससन्तोषं साधारणजीविकां भजमाना अपि दुर्विगाहगम्भीरान् तांस्तान् विषयांश्चिन्तयामासुः, अनुबभूवुश्च परमानन्दं परोपकारव्रतसेवनादिना। न च संस्कृततो भिन्ना नाम सा कापि भाषा, यया किल प्रवर्त्तमानाभिनव

विज्ञानादिविविधविद्यानां सङ्कलनेन प्रादेशिकभाषाणां संवर्द्धनं सुष्ठुतरं सम्भाव्यताम् । अत ईदृश्याः संस्कृतभाषायाः सविशेषानुशीलनं व्यवस्थापयन्तो हिन्दूविश्वविद्यालयप्रवर्त्तका मनीषिणः कस्य नाम भारतीयस्य न खलु परःसहस्राणां साधुवादानां भाजनीभवन्ति ।

प्रस्तुते हिन्दुविश्वविद्यालये इमान्यन्तर्भवेयुः—१ एकः संस्कृतविद्यालयः,—यत्र ज्योतिषशास्त्रस्य नभोविज्ञानशास्त्रस्य च मानमन्दिरे (astronomical and meteorological observatories) तिष्ठेताम्,—२ एको रासायनिकपरीक्षागृहेण, उद्भिद्विद्याविषयकोद्यानेन च सहितः (with laboratories and botanical gardens) आयुर्वेदीयविद्यालयः, ३ एकः अर्थशास्त्रविद्यालयः, यस्य रासायनिकादयस्त्रयो विभागाः स्युः, कस्मिंश्च विभागे तदुचितयन्त्रपरीक्षादिगृहाणि भवेयुः, ४ एकः कृषिविद्यालयः, ५ एको गान्धर्वविद्यालयः; ६ एकश्च आङ्गलप्रभृतिवैदेशिकभाषाशिक्षार्थं भाषाविषयकविद्यालयः (Linguistic College) । अध्यापकानां विद्यार्थिनां च निवासार्थं गृहाणि च निर्मीयेरन्, यत्र ब्रह्मचर्यं सविशेषं छात्रै रक्षणीयं स्यात् ।

* * * * * * * *

ये विद्यार्थिनो हिन्दुशास्त्राध्यापका आयुर्वेदाध्यापका वा भवितुमिच्छेयुः, तेभ्यः संस्कृतेन च तावता,—यावता ते प्रदत्तां धर्मशिक्षां ग्रहीतुं शक्नुयुः । कृतविद्येभ्यो विद्यार्थिभ्यः 'स्नातक' इत्युपाधिर्दीयेत । यः पुनः स्नातकः विश्वविद्यालय एव वा, ततो बहिरेव क्वापि वा, शास्त्राण्यनुशीलयन् विज्ञानविशेषं विद्याविशेषं वाधिकुर्यात् स खलु 'आचार्य' इत्युपाधिना पुरस्क्रियेत । यस्तु शिल्पादिविषये यथोचितमधिगतविद्यः स्यात्, स हि 'अधिकारी' इत्युपाधिं लभेत ।

विश्वविद्यालयो यथा परिचालकमण्डल्या पर्यवेक्ष्येत, तत्र खलु भारतीयमित्रराज्याधीश्वरा अपि वर्त्तेरन्निति मन्यतां कीदृशमस्य गौरवमिति ।

* * * * *

यदि नाम पश्यतामेव जनानाम्, महम्मदीयानाम् आलिगडनगरस्थो विद्यालयः (M A. O. College at Aligarh) एतादृशो मुक्तिमधिगच्छेत्, तर्हि हिन्दुविश्वविद्यालयोऽयं न तथा भवेदिति नास्माकं चित्तं कथमपि प्रत्येतुमिच्छति । कः सन्देहो दरिद्रेयं साम्प्रतं तपस्विनी भारतवसुमतीति । तथापि या खलु भक्त्या वा भीत्या वा व्यर्थमेव राजपुरुषाधिष्ठातृकेषु स्थापनीयेषु स्मारकचिह्नेषु अहम्पूर्विकया परोलक्षं धनं समर्पयितुं शक्नोति, सैवेदानीं परिपाकरमणीयस्य कृत्स्नकुशलसम्पादनोचितस्य यथार्थाभ्युदयविधानबद्धपरिकरस्य हिन्दुविश्वविद्यालयस्य कृते अपेक्षितमर्थं वितरीतुं कथं नाम पश्चात्पदमादधीतेति द्रढीयानस्मद्विश्वासः । लघ्वी मात्रेयं कोटिमुद्रा नाम भारतीयनृपाणाम् ।

—:o:—

शारदामण्डलम् ।

धर्मोन्नतये विहितविधीयमानविविधप्रयत्नेन श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन विचिन्तितं यत् प्राचीनेषु शास्त्रेषूपदिष्टानां व्यवहाराणामनुसरणादृते भारतीयानामार्याणां न वस्तुतोऽभ्युदयः सम्भाव्यते, तच्च संस्कृतशिक्षां विना सर्वथाऽशक्यसम्पादनमिति । अतः श्रीभारतधर्ममहामण्डलपरिषत् संस्कृतशिक्षायाः भूयःसमुन्नतये 'शारदामण्डलं' नाम स्वकीयापरविभागरूपमपत्यं प्रसूतवतीति विदित एवायं वृत्तान्तः पाठकानाम् अद्य वयं केवलं तदीयचिकीर्षितकृत्यपरिपाटीगतान्येव द्वित्राणि वचनानि प्रकाशयिष्यामः ।

शारदामण्डलं वाराणस्यामेव प्रथमं संस्कृतशिक्षाप्रदानस्य तद्वि-
षयकानुशीलनकर्मणश्च (research work) व्यवस्था करिष्यति, क्र-
मेण च काश्मीर-श्रीनगरे, नवद्वीपे, काञ्च्यां, पुण्यपत्तने (पूना),
अवन्तिकायां (उज्जेन) मिथिलासु, मथुरासु, अपरेषु च प्रसिद्धेषु
विद्यापीठेषु संस्कृतविद्यामुज्जीवयिष्यति । विद्यार्थिनां वाराणस्यां
कथमिव कष्टमिति मित्रगोष्ठ्या असकृत् पूर्वमुक्तम् शारदामण्डल-
स्यापीह नयनमाकृष्टम् । तदिदं तेषां दुःखापनोदनार्थं छात्रनि-
वासं स्थापयितुं सङ्कल्पते । भारतस्य स्थाने स्थाने ब्रह्मचर्याश्रमान्
चिकीर्षता मण्डलेन महत्कृत्यमनुष्ठातुं व्यवसितम् । असेवितब्रह्मचर्यं
भारतमुत्सन्नम् । ब्रह्मचर्यस्य रमणीयं परिपाकं पुनरप्यवलोकयितुं
कदा नाम मुग्धस्यैतस्य प्रज्ञानेत्रमुन्मीलेदिति भगवानेव जानाति ।
शारदामण्डलेन अत्रैव प्रथमं सविशेषं च यतनीयमिति युक्तं मन्या-
महे । साहित्यदर्शनविज्ञानादि विविधविषयाणां गवेषणार्थं काशिकैः
पण्डितैर्यथा प्रदेशान्तरीयाणां पण्डितानां सम्मेलनं स्यात्, तथा करि-
ष्यते शारदामण्डलेन । प्रथमं तु वाराणस्यामेव तदारभ्येत । मण्डल-
मिदं परीक्षाविधिना संस्कृतविद्यालयानां शोधनमिच्छति, पत्रिकां
चैकां प्रकाशयिष्यति, यत्र मण्डलस्य कार्यविवृत्या सह विविधविष-
यकाः सन्दर्भाः स्युः । विस्तरस्तु मण्डलेनोपरिष्टात्प्रकाशयिष्यते ।
वयं सर्वथास्य कुशलं कामयामहे ।

———:o:———

मित्रगोष्ठ्याश्चतुर्थवार्षिकोत्सवः ।

अतीते पौषे मित्रगोष्ठ्याश्चतुर्थो वार्षिकोत्सवः कुचविहारमहा-
राजानां कालीमन्दिरे महतारम्भेण निष्प्रत्यूहं सम्पन्नः । पण्डितवरैः
महामहोपाध्यायैः श्रीराखालदासन्यायरत्नभट्टाचार्यैः सभापतेरासनं
परिशोभितमासीत् । सभायां काशिकाः जयपुरादिस्थानान्तरागताश्च
बहवो विद्वांसोऽध्यापकाश्च विद्यार्थिनश्चाप्यदृश्यन्त । स्थानाल्पत्वात्
तेषां नामधेयानि प्रकाशयितुमपारयन्तो वयं विषीदामः ।

प्रथमं गीतायां मङ्गलगीतिकायां गोष्ठ्या अन्यतमेन मित्रधुरीणेन न्यायाचार्य पण्डितश्रीवामाचरणतर्कभूषणभट्टाचार्येण गोष्ठ्यास्तृतीयवार्षिक कार्यविवृतिः पठिता । तदालोचनेन ज्ञायते यत्तया गृहीतानां कार्याणां यद्यपि नाभिलषितरूपा सिद्धिर्जाता, तथापि कालेन तथैव भविष्यतीति न खलु न द्रढीयस्याशास्ति । आलोच्ये वर्षे सुदूरे सिंहलद्वीपे गोष्ठ्याः कियन्ति मित्राणि जातानि, येषामधिकान्येव बौद्धमतानुगानि । पारसीकस्याप्येकस्य मित्रश्रेण्यां नाम दृश्यते। एतच्चान्यच्च पर्यालोच्य निश्चेतुं सुशकं यन्मित्रगोष्ठी सुष्ठु खलु मैत्रीसुखमनुभवतीति। स्थानाल्पत्वान्न विस्तरशः इह तत्सर्वं प्रकाशयितुं पारयाम इति क्षम्यतां सहृदयैः पाठकमहाशयैः । अथ संस्कृतशिक्षाविषये वाचितवति किञ्चित् (यद् हि पत्रिकायामन्यत्र प्रकाशितम्) पत्रिकासम्पादकमहाशये, संस्कृतचन्द्रिकासम्पादकेन श्रीमता जयचन्द्रसिद्धान्तभूषणमहाशयेन कीर्त्तितगुणवैभवः सौम्यसुजनः संस्कृतचन्द्रिकासहकारिसम्पादकः श्रीअप्पाशर्मविद्यावाचस्पतिमहाशयः मित्रगोष्ठ्या उद्देश्यजातमवलम्ब्य सुमधुरं व्याख्यानं विहितवान् प्रतिपादितवांश्च गोष्ठीं प्रति सर्वेषामनुरागाद् प्रदर्शनौचित्यम् । अथ बहुचिश्रुतेन अद्भुतशतावधानशक्तिशालिना श्रीश्रीरामशास्त्रिणा नाट्यशास्त्रविषयकं व्याख्यानं प्रक्रम्य निरर्गलं निर्गच्छद्भिः स्ववचनजातैः सचेतसामसकृत् सस्मितानन्द उत्पादितः । ततः प्रकाशिते सभापतिमहाशयस्याभिप्राये सम्पन्नं सभाकृत्यम् ।

इतश्च संस्कृतेनैव तत्र वेणीसंहारनाटकमभिनेतुं गृहीतगृह्यमाणभूमिकेषु अभिनेतृषु तदारम्भसूचको मांसलमधुरातोद्यध्वान उत्कर्णयन् सामाजिकान्, पूरयन् श्रवणविवराणि, नन्दयन् हृदयानि, ध्वनयंश्च रङ्गमण्डपं गगणमण्डलमगाहत । पश्यत्स्वेव च दर्शकनिवहेषु यथोचितं नान्दीपूर्वकं प्रारब्धमभिनयकर्म, अभिनीतं च समग्रमेव नाटकम् । श्रोतृजनसुखार्थं मूलनाटकस्य किञ्चित्परित्यक्तम्; अपरं च नूतनं किञ्चित् सन्निवेशितमासीत् । अभिनेतारः सर्वं एव वङ्गीय

अभवन् । वङ्गीयानां संस्कृतोच्चारणं देशान्तरीयाणां तेन किञ्चिद् भिद्यते । अतो वङ्गीयेतराणां सामाजिकानां श्रवणयोस्तेषामुच्चारणं यन्नातिरुचिकरमभूत्त तत्र सन्देहलेशोऽपि । सत्यप्येवं प्रदर्शितोऽभिनयः समर्थ एवासीत् सचेतसामानन्दोत्पादनायेति तेषां तदानीन्तनानि वचनान्येव प्राकाशयन् ।

——o——

वाराणसी ।

वसन्तपञ्चम्युत्सवे वाराणस्यां सुविश्रुतानां बहुश्रुतानां विदुषामेका महती समितिरासीत् । यत्र किञ्चिन्नूतनं युक्ततरं च कृत्यं तैः सम्पादितम् । श्रीमतो माननीयस्य माधवलालमहोदयस्य संस्कृतोन्नतये प्रयत्नातिशयः कस्य नामाविदितः । तेनैव परितुष्टहृदया वाराणसेया विद्वांस आशीर्वचनैरमुं महाभागं सभाजयितुं तस्मिन्नहनि समभिलन् । सभायामादौ महामहोपाध्यायेन श्रीमता शिवकुमारमिश्रेण केचनाशीर्वादसूचकाः श्लोकाः पठिताः । अथ महामहोपाध्यायेन सि. आई. ई. इत्यपरोपाधिधारिणा श्रीमता गङ्गाधरशास्त्रिणा माधवलालमहाभागस्य तांस्तान् गुणान् व्याख्याय ग्रन्थात्मकाश्चतुरो वेदाः सहाङ्गैः कैश्चिद् धर्मग्रन्थैस्तस्मै तेषां रक्षणार्थं समर्प्यन्त । सोऽपि महाशयः कृतज्ञेन हृदयेन परमश्रद्धार्हान् तान् ग्रन्थान् शिरसि संस्थाप्य कालोचितैर्मधुरै व्याख्यानैस्सर्वेषामेव हृदयं बलवदावर्जयत् ।

* * * * * * *

वाराणस्यां पण्डितश्रीगदाधरशिरोमणेः सारस्वतोत्सवः प्रसिद्ध एव । अतीते सरस्वतीपूजनदिवसे तदुत्सवे कैश्चित्संस्कृतपण्डितैर्विद्यार्थिभिश्च वेणीसंहारनामकं नाटकं संस्कृतेनाभिनीतम् । त एवामी अभिनेतारो ये किल मित्रगोष्ठ्यामभ्यनयन् । परोऽभिनयश्चारुतर आसीदिति दर्शका मन्यन्ते । सोऽयम् अभिनयसम्प्रदाय इतः परं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्ष्यत इति । अस्य प्रसादेन बहूनामेव

रूपकाणां प्रयोगो वाराणसेयानां नयनगोचरीभविष्यतीति सम्भावयामः । कियद्दूर्षपूर्वमेभिरेवाभिनेतृभिः चण्डकौशिकं, वेणीसंहारं च प्रयुक्तमासीत् । वर्द्धतामेषां प्रयासः ।

———:o:———

नववर्षे महामहोपाध्यायोपाधिः ।

श्रुतमिवास्माभिश्चलत्सु कथाप्रसङ्गेषु, प्रवर्त्तमानेषु च गोष्ठीसुखालापेषु कस्यचित् महत्तरस्य महामहोपाध्यायस्य सखेदं वचनम्— 'हन्त भोः किमिदमायातम्, मन्यामहे, साम्प्रतमयमुपाधिः (महामहोपाध्यायः) उद्गीर्ण एव शोभत इति'। न जानीमः सोऽयं महाभागो वर्त्तमानवर्षीयोपाधिप्राप्तजननामसूचिकां पत्रिकामालोक्य किं नाम कर्णपुटपेयं वचनमुक्तवानिति । न बुध्यामहे कथमिव तत्रभवता दुर्मनायितमिति, यतो नेदमविदितं तेन यत् पतन् खलु चन्द्रकिरणः प्रासाद इव कुटीरेऽपि पततीति । तत्र यदि प्रासादस्तेनैवात्मानं धन्यं मन्येत, तर्हि तस्यैवायमपराधः । स खलु चन्द्रकिरणं प्राप्नोतु मैव वा, किं तेन तस्य छिद्यताम्, दुरपह्नवा हि तस्य सहजद्युतिः । कुटीरस्य तु स्पर्धमानस्य तावदेव शोभा, यावत्स चन्द्रकिरणो न व्यवधीयते । अन्यच्च प्रसिद्धमेवास्ति—"काचः काचः, मणिर्मणिरिति", ततः कृतं तस्य वैमनस्येन । कृतं चैनेषामपि नैराश्येन, ये हि यथोचितमनधीतिनोऽपि शास्त्रेषु केवलमुपाध्यलङ्कारेण पण्डितसमाजेष्वात्मानं प्रख्यापयितुमिच्छन्ति । अपि नामैतद्विलोक्यापि यथार्थपण्डितानाम् उपाधिलाभलोभो न खलु समूलमुन्मूलितो भवेत्?

शोकः ।

वङ्गेषु विक्रमपुरमण्डलं पाण्डित्यगौरवेण नवद्वीपान् न न्यूनं स्थानमधिकरोति । अद्य हि तत्रत्यस्यैव सर्वश्रेष्ठस्य वर्षीयसो नैयायिकस्य तत्रभवतो महामहोपाध्यायपदलाञ्छनस्य रामनाथसिद्धान्तपञ्चाननमहाशयस्य देवभूयाधिगमवृत्तान्तं श्रावयतामस्माकं दीर्यत

इव हृदयं शोकसम्भारेण । न केवलं पाण्डित्येन, अपितु पण्डितजनोचितेन कारुण्यसारल्यादिना विविधेन गुणकलापेनाप्यतितरां मोहित आसीत्स प्रदेशस्तेन । सर्वथा हतासिव कुभूमि, या त्वमीदृशेन पण्डितरत्नेन चिराय विनाकृतासि । श्लाघनीया चासि त्वमेव, यत्र तादृशस्य पण्डितप्रकाण्डस्य चरणरेणवो निपतिताः । शोकहतस्य परिवारस्य भगवान् स्वस्ति विदधात्विति प्रार्थयामहे ।

---:o:---

प्राच्यां दासवशीकरणम् ।

दासो यदि प्रभुवश्यो न स्यात्, तर्हि तदर्थं प्राचीनैर्भारतीयैरार्यैः कीदृश उपायोऽवलम्बित इति गृह्यसूत्रेषूपलभ्यते । पाठकानां क्षणं तद्विनोदावहं भवेदित्युदाहरामः ।

पारस्करगृह्यसूत्रस्य तृतीये काण्डे "उतूलपरिमेहः" * इत्युपक्रम्योक्तम्—

"स्वपतो जीवविषाणे स्वमूत्रमासिच्यापसलमेव त्रिः
परिषिञ्चन् परीयादिति" ।

अयमर्थः—दुर्विनीतो दासो यदानीं सुप्तः स्यात्, तदा स्वकीयं मूत्रं जीवतः पशोः शृङ्गे आसिच्य तेनैव तं दासमप्रदक्षिणं त्रिवारं परिषिञ्चन् परिभ्रमेदिति । तत्रायं मन्त्रः—

"परि त्वा गिरेरहं परिमातुः परिस्वसुः परिपित्रोश्च
भ्रातृभ्यश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् ।

उतूल परिमीढोऽसि, परिमीढः क्व गमिष्यसीति" ॥

अयमर्थः—हे दुर्विनीत दास, (यत्र क्वापि त्वं गच्छ) पर्वतादपि मातुः सकाशादपि पितुः समीपादपि, स्वसुर्वा भ्रातुर्वा सुहृदो वा सन्निकर्षादपि त्वामिहमाकृष्य मयि विशेषेणानुरक्तं करोमि त्वं मन्त्र-

---

* उतूलस्य—दुर्विनीतस्य दासस्य परि समन्तात्, मेहः सेचनं वशीकरणाभिषेकं इति यावदिति" तत्रत्यं हरिहरभाष्यम् ।

शक्त्या सेचनरूपैः पाशैर्बद्धोऽसि, तथाभूतस्त्वमिदानीं क्व गमिष्यसीति ।

अथैतेनापि प्रकारेण स चेद् वशीभूतो न स्यात्, तर्हि यत् कर्त्तव्यं, सूत्रकारस्तदुपदिशति—

"स यदि अस्याद्दावाग्निमुपसमाधाय
घृताक्तानि कुशण्डानि जुहुयादिति" ।

अयमर्थः—प्रागुक्ते कर्म्मणि कृतेऽपि दासो यदि स्वेच्छया विचरेत् प्रभुवश्यो न भवेत् तदा दावाग्निं स्थापयित्वा घृताक्तानि कुशकुण्डलानि जुहुयादिति । तत्रायं मन्त्रो विनियोक्तव्यः—

"परि त्वा ह्वलनो ह्वल निवृत्तेन्द्रवीरुधः ।
इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाथान्यमानयेदिति" ॥

अयमर्थः—"हे चञ्चलदास इन्द्रवीरुधो निर्गत्य समन्तात् स्थितोऽयमग्निस्त्वामन्यं मोचयित्वा इन्द्रपाशेन बद्ध्वा च मत्सकाशमानयेदिति ।

सूत्रकारः कथयति इत्थमनुष्ठिते स दासो वश्यो भवेदेव—

"क्षेम्यो ह्येव भवतीति" ।

———o———

मित्रगोष्ठी-पत्रिका ।

(मासिकं संस्कृतपत्रम् ।)

" सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् " ।

ऋग्वेदः ।

द्वितीये वर्षे } १८२७ शकाब्दाः, फाल्गुनः । { एकादशसंख्या

यावत् तावत् ।

१

यावत्ते हृदयेयुरुज्झितनया बन्धो भृशं बन्धनं,
तावत्तावदिदं व्रजेच्छिथिलतामस्माक मुच्चैस्तराम् ।
यावत्ते नयनं रुषा विषमया कुर्युर्महालोहितं,
तावद्धन्त भवेत्तु तत्स्वतितमामस्माकमुन्मीलितम् ॥

२

यावत्ते ध्वनयेयुरम्बरतलं भ्रातर्मुहुर्हुङ्कृतै-
र्गच्छेत्तावदियं लयं सपदि नस्तन्द्रा दुरन्ताग्रहा ।
यावत्ते विघटेयुरत्र रभसात् तावद्धि घटेत तद्,
गाढं नो घटनं परस्परमनः प्रीतिप्रकर्षावहम् ॥

३

प्राप्तः सम्प्रति कर्मणामवसरोऽस्माकं समालोक्यतां,
स्वापः पापविलासवन्नयनयोर्दूरं समुत्सार्यताम् ।
भ्रातर्भीतिरिहोज्झ्यतां विभुपदं भक्त्योत्तमं ध्यायतां,
यद्धर्म्यं सदृशं च यत्स्वजनुषस्तत्तूर्णमातन्यताम् ॥

प्रातः ।

१

उन्मत्तोऽसाविति यदि सखे वक्ति कश्चित्कदाचित्,
नायं वाच्यः किमपि सदसत् तत्र ते भोः कथञ्चित् ।
दद्याद्दद्य त्वयि तृणरजःसन्ततिं योऽवजानन्,
नूनं प्रातः स खलु कुसुमैरर्चयेद्भक्तितस्त्वाम् ॥

२

नागच्छेद्यदि कोऽपि गौरवभरैर्व्यर्थैर्हि सार्धं त्वया,
पल्यङ्कस्य सुकोमलं तलमयं सेवेत यद्यद्य वा ।
कामं तिष्ठतु दुर्मतिर्ननु तथा, धान्यो न किञ्चित्त्वया,
प्रातस्त्वेष पदाब्जयोस्तव समागच्छेद् ध्रुवं द्रक्ष्यसि ॥

एककः ।

१

आह्वाने श्रुतिगोचरेऽपि ननु ते नायाति कश्चिद्यदि,
भ्रातस्तिष्ठतु, मा शुचः, सरभसं याहि त्वमेवैककः ।
सर्वे भीतिवशंवदाः सचकितं वक्त्रं परावर्त्य चेत्,
एकाकी प्रकटीकुरुष्व सकलं तत्त्वं त्वमेव स्फुटम् ॥

२

कान्तारं बत दुर्विगाह्यमधुना त्वय्युद्यते गाहितुं,
वैमुख्येन सखे न कश्चिदपि चेत् कुर्वीत साहायकम् ।
यावच्छक्यमपाकुरु क्षतमुखप्रस्यन्दिरक्तच्छटा-
पूर्णेनाङ्घ्रियुगेन कण्टकचयान्मार्गात् त्वमेवैककः ॥

३

विद्युद्द्योतितदिङ्मुखे श्रुतिपुटोच्छिन्दानवज्रस्वने,
झञ्झावातविकम्पिते परिपतद्धाराम्बुपूर्णस्थले ।
गर्जद्वारिधरे निशीथसमये सर्वैर्जनै रुध्यते
द्वारं चेत्पथिकस्य ते स्मर सुखं मृत्युं त्वमेवैककः ॥

विधुशेखर शर्मा ।

कथानां भ्रमणम् ।

ला फण्टेन् (La Fontain) नामकस्य कस्यापि फ्रान्सदेशीयस्य कथा (Fables) युरोपे सविशेषं प्रसिद्धाः । तत्रैकेत्थम्:—'पेरी-ट'-नामिका काचिद् गोपबाला दुग्धविक्रयाय नगरं गच्छन्ती 'आशा-मोदकचर्वण'-न्यायेन मनस्यकल्पयद् यत्सा तत्र दुग्धं विक्रीय तेन किञ्चिद्धनमुपार्जयिष्यति । अथ तेनार्थेन तया कुक्कुटाण्डशतं क्रेष्यते । क्रमेण च तदण्डोत्पन्नकुक्कुटौघविक्रयलब्धेन धनेनैको ग्राम्यो वराहः क्रीतो वर्द्धितो विक्रीतश्च भविष्यति । ततस्तदधिगनेनार्थेन पुनरपि तयैका गौः क्रेष्यते । कालेन तस्या एकः पुष्कलो वत्सो जनिष्यते । स च नवीनस्तर्णकः पादचतुष्टयस्य द्रुततरविक्षेपेणाभितो धाविष्य-तीति । एतत्सर्वं मनसा कल्पयन्ती सा खलु तपस्विनी प्रचुरप्रमोदेन विस्मृतात्मभावा यावद् गोवत्सवत् स्वयमपि पादमुत्क्षिपति, तावदेव हन्त तस्या भाण्डात्सर्वं दुग्धं भूमौ निपतितमिति ।

पञ्चतन्त्रे कापि कथास्ति, या हि हितोपदेशेऽप्युद्धृता । सास्मा-भिरिह प्रदर्श्यते—

"अस्ति देवीकोट्टनामनाम्नि नगरे देवशर्मा नाम ब्राह्मणः । तेन महाविषुवसंक्रान्त्यां शक्तुपूर्णः शरावः प्राप्तः । ततस्तमादायासौ भाण्डपूर्णकुम्भकारमण्डपिकायां रौद्रेणाकुलितः सुप्तः । ततः शक्तु-रक्षार्थं हस्ते दण्डमादायाचिन्तयत्—यद्यहमिमं शक्तुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान् प्राप्नोमि, तदात्रैव तैः कपर्दकैर्घटशरावादिकमुपक्रीय अनेकधा वर्द्धितैस्तैर्धनैः पुनः पुनः पूगवस्त्रादिकमुपक्रीय विक्रीय वाणि-ज्यं कृत्वा लक्षसंख्यकधनान्युत्पाद्य विवाहचतुष्टयं करोमि । ततस्तासु पत्नीषु या रूपयौवनवती, तस्यामधिकानुरागं करोमि । तदनन्तरं सञ्जातेर्ष्यास्ताः सपत्न्यो यदान्योन्यं द्वन्द्वं करिष्यन्ति तदाहं कोपा-कुलस्ता दण्डेन ताडयिष्यामि । इत्यभिधाय तेन लगुडः क्षिप्तः । तेन शक्तुशराव श्चूर्णितो भाण्डानि च बहूनि भग्नानि । ततो भग्नभाण्ड-

श्रवणादागत्य कुम्भकारेण गले हस्तं दत्त्वा ब्राह्मणैस्तिरस्कृतो मण्डपाद् बहिष्कृतश्चेति"।

नास्त्यत्र स्तोकोऽपि संशयो यत्प्रागुक्तयोः कथयोः सादृश्यमस्तीति। यद्यपि सादृश्यसद्भावादेवोभयोरेकम् अन्यतरस्माद् गृहीतमिति न वक्तुं शक्यते, तथापीदमेव सादृश्यसूत्रं गृहीतवद्भिरैतिहासिकैर्विचित्रं किञ्चित्तत्त्वमाविष्कृतं, येन ज्ञायते कदा कथं च भारतीयाः कथा रूपान्तरेण विभिन्नेषु देशेषु प्रसृता इति।

ईदृश्यः कथा बौद्धसमयोत्पन्ना इति पण्डितैरनुमीयते। यतो बहवो नीतिवादा बौद्धैराख्यायिकाभिरुपादिश्यन्त। बौद्धयुगानन्तरं हिन्दुधर्मस्य पुनरुत्थानसमये पञ्चतन्त्रं विरचितमिति विदुषां विश्वासः। दुष्करो हि संस्कृतग्रन्थानां निर्म्माणकालनिर्णयः। अतो न वयं तत्र किञ्चिद् वक्तुमिच्छामः। ईदृशी खलु कथा कदा कदा केषु केषु देशेषु पर्यटितवतीत्येतावन्मात्रमेव त्विह प्रदर्शयिष्यामः। खीष्टीयपञ्चमशतके 'आरब'-राजधान्यां 'बोगदाद'-नगर्यां' अलमनसूरो नाम नरपतिः (खालिप्) आसीत्। 'कलिल'-'दीमन'-नामकौ ग्रन्थौ तस्यैव सभायां विरचितौ। तत्रत्याः कथाः पञ्चतन्त्राद् गृहीताः। रचयित्रोच्यते—ताः खलु पारस्यदेशस्य 'पह्लव'-नामधेयायाः प्राचीनभाषायाः संगृहीता इति। इमा अपि पुनः तत्रत्येन राज्ञा 'खसरुनुसीरवन्'-नामकेन प्रेरितस्तदीयश्चिकित्सकः (हकिमः) 'बारजोई'-नामा भारतवर्षादानीतवान्। उक्तमस्ति—स खलु चिकित्सको 'मृतसञ्जीवन'-भेषजानयनार्थं भारतं (तद्धि तदर्थं प्रसिद्धमासीत्) प्रहितः। तेन तु तदिति प्रागुक्तकथासम्बद्धं पुस्तकमेवानीयत—यत्पाठेन मृता अपि सञ्जीवन्ति। तादृशं हि तस्य माधुर्यमासीदितिभावः।

एतेन पुस्तकेन पञ्चतन्त्रस्य भूयान् भेद उपलभ्यते। नूनं पञ्चतन्त्रविरचनात्पूर्वं मौक्तिकफलानीव बहून्युपाख्यानानि भारतस्य समन्तात् विकीर्णान्यासन्। तेषां कानिचित् कैश्चित् सञ्चितानि नैकपण्यवीथिषु

च विक्रीतानि । शिष्टानि तु कानिचन स्वाभिप्रायोपयोगीनि विष्णुशर्मणा संदर्भ्य पञ्चतन्त्राभिधेया हृदयङ्गमा हारयष्टिर्विनिर्मिता । अत्रायं हेतुः—पञ्चतन्त्रे पञ्चैवाध्याया दृश्यन्ते, पह्लवभाषीयग्रन्थे त्वष्टादशाध्यायाः । एषु पञ्चमे, सप्तमे, अष्टमे; नवमे, दशमे चाध्यायेषु पञ्चतन्त्रकथाः संदृब्धाः ।

श्रीमद्भिर्ज्ञायते महम्मदीयधर्मस्य प्रथमाभ्युदयसमये महोत्साहपरिकरा 'आरव'-निवासिनः आसिया-आफ्रिका-युरोपेषु बहूनि स्थानान्यधिकृतवन्त इति । यस्मिन् काले प्रागुक्तस्य वोगदाद्-महीपालस्य 'अलमनसूरस्य' सभायां तौ ग्रन्थौ रचयितुमारब्धौ, तदानीं युरोपान्तर्गतस्य 'स्पेन'-राज्यस्याधिपतिः 'अबदार-रह्मान'-नामा कश्चिन्महम्मदीय एवासीत् । अतो नेदमसम्भवं यत्ताः खलु कथाः सह महम्मदीयैः 'स्पेन' देशं प्रविष्टा इति ।

खीष्टस्य मृत्युस्थानस्य 'जेरुजेलम'-नगरस्योद्धारार्थं युरोपीया नरपतयः संहत्य १०६० तमाब्दे तत्रागच्छन् । तदा 'साइमिइ-वन्'-नामा कोऽपि आरवभाषात स्ताः कथा ग्रीकभाषायामनूदितवान् । तत्पुस्तकस्य नाम "Stiphenites and Ichnelatis" अलमुक्तेन अस्मिन्ननुवादे मूलकथायाः सबहु रूपान्तरं जातमिति । ग्रीकभाषोपनिबद्धा सा खलु कथेत्थम्:—

कश्चिद् भिक्षुः किञ्चिन्नवनीतं मधु चैकस्मिन् पात्रे निधाय स्वशय्यापार्श्वे तदस्थापयत् । अथ स शय्योपविष्ट एकदा कल्पयितुमारभत—अहं नवनीतं मधु च विक्रीय दश छागलान् क्रेष्यामि । अथ पञ्चभिर्मासैरुत्पन्नैः शावैर्विंशतिश्छागला मे भविष्यन्ति । ततस्तान् विक्रीय बलीवर्दौ क्रीत्वा कृषिं करिष्यामि । तेनाहं पञ्चभिर्वत्सरैर्धनिको भविष्यामि, ततोऽपि स्वर्णमयमेकं प्रासादं करिष्यामि। तत्र बहून् भृत्यान् क्रेष्यामि, सुन्दरीं चैकां परिणेष्यामि । तस्या एकः पुत्रो भविष्यति । तमहं सम्यक् शिक्षयिष्यामि । यदि सोऽलसः स्यात्, तर्हि यष्ट्या 'इत्थमिति' स तया भूमिं प्रहृतवान् । तेना-

घातेन कुम्भस्य तत्खलु मधुनवनीतभाण्डमभज्यत, सर्वं च तद् विनष्टमभवत् ।

१५८३ खमाब्दे तत्पुस्तकम् इतालीभाषायामनूदितम्, १६६१ खमाब्दे च लाटिनभाषायाम्, ततोऽपि चानन्तरं जर्म्मणभाषायाम्, क्रमेण च फ्रान्सभाषायाम् ।

इत्थं बहुभिः कालैर्देशाद्देशान्तरं परिभ्रमन्तीभारतीयकथा युरोपीयाणामनुदिनसेव्यमाना संवृत्ता । तेषां धर्मोपदेशग्रन्थेष्वप्यासां कथानां स्थानं दृश्यते ।

भगवतो बुद्धस्य चारित्रं नामान्तरेण कथमिव युरोपीयैरूच्यते तत्संख्यान्तरे प्रदर्शयिष्यामः । *

श्रीअजितकुमारचक्रवर्त्ती
ब्रह्मचर्याश्रमः, बोलपुर ।

संस्कृतशिक्षा ।

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

प्रायेण हि संस्कृताध्यायिनः साम्प्रतं शास्त्रैकबद्धदृष्टयो दृश्यन्ते। ते हि, तदालोच्यशास्त्रे अपरापरशास्त्रस्य यत् किञ्चिदुद्धृतं, तन्मात्रेणैव 'अलमिति' परितुष्यन्तः विज्ञातं यद् विज्ञातव्यमिति मन्यमानाः सर्वाण्येव शास्त्राणि तृणवद् विगणयन्ति; न तु स्वप्नेऽपि विशेषेण तत्तत्त्वं बुभुत्सन्ते । कथञ्चित्कोलाहलैर्दिक्चक्रवाले वाचालीकृत एव हि सम्पद्यते यत्सम्पाद्यम्, लभ्यते च यल्लब्धव्यम् ।

यदि ते सकृदपि शास्त्रान्तरं पर्यालोचयेयुस्तर्हि प्रभवेयुर्विज्ञातुं यत् कियत्स्वल्पतरं तेषां ज्ञानमाहात्म्यमिति नूनं स्मरेयुश्च ते तदानीं भर्तृहरेः काव्यमिदम्:—

---

* मोक्षमूलरस्य ग्रन्थात् संगृहीतमिदम् ।

"यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किञ्चित् किञ्चिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः" ॥ इति

नहि प्राचीना दार्शनिका दर्शनान्तरमनधीत्यैव केवलं दर्पोष्मणा तद्दूषयामासुः। न हि श्रीमन्तः शङ्कराचार्यपादाः, कुमारिलभट्टा उदयनाचार्यादयो वा बौद्धादिमतं सम्यगविज्ञायैव तत्खण्डनाय युक्तिशस्त्रं निचिक्षिपुः। इदानीन्तु अस्मासु सर्व एव केवलं त्रिचतुरग्रन्थस्थितं स्वल्पमात्रं बौद्धमतमाघ्रायैव सर्वं बौद्धं दर्शनं हेयमिति निश्चिन्वानाः तदालोचनार्थमिच्छामपि न कुर्वन्ति। यदि दर्शनमालोच्यं, तर्हि अपक्षपातिहृदयेन भवितव्यम्। अन्यथा आत्मनो वादिविजयरूपस्य दुर्निर्बन्धस्य फलं भवेदप्यधिगतम्, न त्वत्र सत्यनिर्णयं प्रत्याशा कर्त्तव्या। इदानीमुपलभ्यमानानां दर्शनग्रन्थानां भूयिष्ठा एव बौद्धाभ्युदयकालपरवर्त्तिनः। बौद्धयुगे कीदृशी दर्शनविद्यासीदिति बौद्धग्रन्थादेवावबोद्धुं शक्यम्। आत्मेश्वरादिविषये बहूनि मतानि बुद्धदेवसमये प्रचलितान्यासन्। येषां हि नामापि साम्प्रतिकेऽस्मदीये दर्शनग्रन्थे न श्रूयते। बौद्धानां धर्मग्रन्थस्त्रेधा भिन्नः,—सूत्रम्, विनयः, अभिधर्मश्चेति। तत्र सूत्रान्तर्गत-दीर्घनिकाय-मध्यमनिकायमध्ये ब्रह्मजाले दार्शनिकानां द्वाषष्टिर्मतानि बुद्धदेवेनोदाहृत्य विस्तरशो निराकृतानि। दर्शनाध्यायिनां विदुषामन्तःकरणं नूनमतितमां विनोदयेयुरेतानीति नास्तीह स्तोकोऽपि संशयः। पालिभाषानिबद्धा विविधा बौद्धग्रन्थाः पाश्चात्यैः पण्डितैः प्रकाशिताः, प्रकाश्यन्ते च, केषाञ्चिच्च स्वस्वभाषयानुवादा अपि कृताः। लण्डननगरवर्त्तिन्याः "Pali Text Society" इत्यभिधेयायाः समितेः सभापतिना (T. W. Rhys Davids) इत्येतेन सहानेकैर्युरोपीयैः पण्डितैर्दीर्घनिकायादयो बहवो बौद्धग्रन्थाश्चारुतरं प्रकाशिताः प्रकाश्यन्ते च, आविष्क्रियन्ते च तत्सर्वालोचनेन नूतननूतनानि तत्त्वानि।

वयं पुनः किं कुर्मः—येषामावासभूमौ भारतवर्षे, तत्सन्निहिततं सिंहलादौ च तत्सर्वमुत्पन्नम् । इदं वयं कुर्मः—अस्मत्पूर्वपूरुषैः देशादेवास्मात्स खलु बौद्धो धर्म्मो निर्वासितः, अतः कथं दर्शनमपि तत्सम्बद्धं पुस्तकमधीयतामिति, नास्त्येव तत् किञ्चिद् इतीव मन्यमाना न तत्प्रति नयनं सञ्चारयामः । निषिद्धं, हि तत्तन्त्रालोचनं श्लोकवार्त्तिके कुमारिलभट्टेन । बौद्धेन धर्मेणास्मदीयस्य तस्य सत्स्वपि केषुचिद्विरोधेषु बहूनि खलु शिक्षणीयानि पण्डितवराणामपि सन्तीति को नाम निह्नोतुं शक्नुयात् । भारतस्य तत्कालेतिवृत्ते संग्रहणीये बौद्धं जैनञ्चेति पुस्तकवृन्दमेव परमोपायः । निकृष्टादपि हि समीचीना विद्या ग्राह्येति मनुसदृशैर्धर्मसम्पृभिरुच्यते, अतो यन्मते धर्मबुद्ध्या बौद्धपुस्तकपाठस्यानुपादेयत्वमिति, न तत् किञ्चित् । नहि स्वयं कुमारिलोऽपि बौद्धग्रन्थान्नापठत् । न चापठितस्य तन्मतस्य तेन खण्डनं युज्यत इत्यास्तां तावत् तदिदम् । फलतस्तु एतदेव वयमभिप्रेमो यदवश्यमिदानीमस्माभिः बौद्धशास्त्रमालोच्य तस्माच्चिरवद्यं रत्ननिकुरम्बं प्रकाशनीयम् इति ।

यथा बौद्धम्, एवं जैनमपि मतं नास्माभिरनुशीलयते । अक्षमा वयमिह क्षुद्रे सन्दर्भे बौद्धानामिव जैनानामपि पुस्तकानां गुणान् वर्णयितुम् । नास्ति स विषयो, यत्र जैनतीर्थङ्कराणां हृदयङ्गमा निबन्धा न दृश्यन्ते । अस्मदीयेषु शास्त्रेषु तत्र तत्र दूष्यत्वेनोदाहृतान् अंशान् आलोक्यैव न तदाकरेष्वस्माभिर्वीतस्पृहैर्भवितव्यम् अन्यथा बहुभिरुपादेयैरत्नैर्वयं वञ्चिता भवेम ।

बौद्धजैनशास्त्रालोचनेन न केवलं प्रागुक्तमात्रगुणलाभः । अन्योऽपि महीयाँल्लाभोऽनेन सम्भाव्यते । सनातनार्यधर्मानुसारिणामस्माकं, बौद्धानां, जैनानाञ्चान्योन्यं कश्चित् परिपाकभीषणो विद्वेषानलो हृदयकन्दरमधिष्ठाय नियतमेव वर्त्तते । तस्याप्ययद एव बीजम्, यत्र वयमन्योन्यस्य मतमालोचयामः । स्वयं किञ्चिदनालोच्यैव

संस्कारवशंवदा वयं तत्पाश्चात्त्यस्थानमपि परित्यजामः। परस्पर-रिचयाभावादेव सन्निहिततरमपि बन्धुं न वयं तथात्वेन निश्चेतुं भवामः। तत एवचान्योन्यं भिद्यमाना दौर्बल्यं गच्छन्तः शत्रूणामा-नद्वाय भवामः। यावद्धि कस्यचित्सम्प्रदायस्य धर्मग्रन्थो नाधीयते, तावत्स याथातथ्येन विज्ञातो भवति। अस्मादेव कारणात् काले काले महाननर्थ उत्पद्यते। यथाहि स्थाणुं पिशाचत्वेन मन्यमानः रुषः स्वबुद्ध्यपराधेन भयार्त्तो व्याकुलो भवति, अनन्तरं च विशेष-ज्ञानेन तत्त्वेनैव तं विज्ञाय भयान्मुच्यते, एवमेव बहुषु स्थलेषु केवलं अविवेकदोषेण मुधैव कांश्चित् गर्हामः, तेन चैक्यबन्धनात् परिभ्रश्य समाजदौर्बल्यकारणीभवामः। अस्मन्मते प्रथममात्मधर्मं विज्ञाय वश्यं जगति वर्त्तमानानां सर्वासामेव जातीनां धर्मा आलोच-येयाः, इत्थमेव हि गुणदोषौ साधु निर्णीयेते। अन्यथा केवलमभिमा-मावादपरापरधर्मनिन्दनं निन्दयितुरदूरदर्शित्वमेव प्रकाशयेत् स्वयं सौ परीक्षकैरनुपादेयवचनः स्यादिति। अलं तावदद्यास्मिन् विषये बुनोक्तेन, मन्यामहे उद्वेजिता इव श्रीमन्तोऽनेन कर्कशवचनकला-न। आशास्महे—

'अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ

इति व्यासवाल्मीकिवचनमनुसृत्यात्रभवद्भिर्मर्षणीया एव वयमिति। अथ किञ्चिदवश्यवाच्यानि द्वित्राणि वचनान्युच्चार्य विरमामः।

ब्राह्मणपण्डितानां साम्प्रतं का नाम जीविका भवत्विति बहव एव न्तयितुमिच्छामपि न कुर्वन्ति। पण्डिता उच्चैराक्रन्दन्ति—"ने नीं पूर्वमिव वयं दक्षिणादिभिः सत्क्रियामहे लोकैः, नेदानीमस्मा-प्रागिव जनाः श्रद्दधते, अस्मभ्यं दत्तं द्रव्यं जलनिक्षिप्तमिव नव्यशि-तैर्मन्यते। वरं भिक्षुभ्योऽमी किञ्चिद्दद्युः, न त्वस्मभ्यम्। दक्षिणालं-ब्धमेव हि द्रव्यमस्माकं जीविकेति समाजश्चेत्पुनरपि प्राचीनां पद्ध-तिमनुरुध्येत, तर्हि नास्मज्जीवनं दैन्यदौर्गत्यनिपीडितं भवेदिति"। अन्यस्मिंश्च पक्षे समाजसेविनो ब्रुवन्ति—"किं खलु ब्राह्मणपण्डि-

तैः समाजस्य हितमनुष्ठीयते, येनायं तान् पोषयतु। किं वा तैरीदृशमार्यं व्यवह्रियते, येन तेषु जनानां श्रद्धोदेतु। प्रत्युत साम्प्रत तैरित्थमनार्यमाचर्यते येन वरम् अशास्त्रज्ञा मूढा अपि वन्द्याः, न तु ब्राह्मणपण्डिताः। धनलुब्धैरेतैर्नास्ति किञ्चिद्दुष्करं नाम, एतैर्हि क्षणादेव जलं वह्निः, वह्निश्च जलं क्रियते। समाजेषु परं दृष्टोऽपि पापी किञ्चिद्व्ययत्यागेन एषां प्रसादात्परमपावनत्वेन गण्यते। धूर्त्तवञ्चका ह्येते। विना धनादानं शिष्येभ्यो विद्या वितीर्यत इत्यपि न ते किञ्चिद्‌ देयमर्हन्ति। कृतमस्माकमधिगतविद्यैस्तैः शिष्यैः, ते हि अध्यापकाननुगच्छन्तस्तैस्तैरनुचितैः कृत्यकलापैः समाजं पुनरपि जर्जरीकुर्युः। अतो न प्रयोजनमस्माकमीदृशैः पण्डितमहाशयैरिति।" यत्र कापि गच्छामः, तत्रैव सामाजिकेभ्यः सुदुःसहेयमुक्तिः श्रुतिपथमुपैति। किं बहुना सुप्रतिष्ठिताः सुपण्डिता अप्यस्माभिरेवं वदन्तः श्रुता 'यत्स्वयमेव वयं तथापकृष्टाः संवृत्ताः, येन वस्तुत एव लोकान् शिक्षयितुमस्माकं योग्यत्वं नष्टप्रायमिति'। यथा वा भवतु सामाजिकानां सेयमुक्तिर्नास्माभिः साम्प्रतमवज्ञातुं शक्यते। अस्याः सारासारं निर्णीय देयमेवास्माभिः प्रतिवचनम्। किञ्च यदि वस्तुत एव तदुक्तौ किञ्चित् सत्यं निहितं स्यात्, तर्हि तदुपादाय तदनुरूपमेवास्माभिराचरणीयम्। नात्र मनागप्यौदासीन्यं सेव्यम्। अन्यथा नष्टा वयं पुनरपि नंक्ष्यामः।

योऽयं प्रश्नः साम्प्रतमुत्थापितस्तस्य सम्यक् समाधानं स्वल्पेऽस्मिन् व्याख्याने न सम्भाव्यते। दिङ्मात्रं किञ्चिदिहोच्यते। दक्षिणां विनापि ब्राह्मणपण्डितैरित्थं धनमुपार्जयितुं शक्यते। सत्यं, धर्म्यकृत्यानि न तथेदानीं समाजेऽनुष्ठीयन्ते, तथापि अस्माकं धर्मसाहित्यविज्ञानदर्शनादिजिज्ञासा जनानामुत्तरोत्तरं वर्धत इति स्पष्टमेव। परन्तु स्वल्पायासेन तदखिलबोधकानि पुस्तकानि नितान्तमेव दुर्लभानि। पाश्चात्यैरेतद्विषयकाणि पुस्तकानि विरचय्य प्रभूतं धनमुपार्ज्यते। यतः खलु ते बहुसागरपारवर्त्तिनोऽपि परकीयाण्यपि दुरासदान्यपि शास्त्रा

आलोच्य तद्विषयकान् ग्रन्थांश्च निर्मायार्थम् उपार्जयितुं शक्नुवन्ति, तर्हि वयं सन्निकृष्टा अपि स्वकीयान्यपि सुलभान्यपि तान्येव प्राप्य चारुतरान् ग्रन्थान् विरचयितुं न शक्नुम इत्यश्रद्धेयमिदम् । उद्युज्यतां सर्वैः, स्वल्पैरेव दिवसैर्हृदयङ्गमानि पुस्तकानि प्रणीय न केवलं भारतीयेभ्यः, अपितु वैदेशिकेभ्योऽपि धनमधिगन्तुम् अस्माभिः प्रभूयेत । साम्प्रतं कीदृशा निबन्धा अपेक्ष्यन्त इति मित्रगोष्ठ्याः तृतीयवार्षिककार्यविवृतिशेषे किञ्चित् ज्ञायेत । ब्राह्मणपण्डिताः सर्वमायुः संस्कृतानुशीलनेनैव यापयन्ति । अतस्तेषां सकाशात् तच्छास्त्रविषयकं विविधं तत्वं श्रोतुं सर्वैराशास्यते । बहवः साहित्यरसिकाः सञ्जाता जायन्ते च, किन्तु नाद्याप्येकं साहित्यानां मन्दमपि समालोचनपुस्तकं पश्यामः । एवमवस्था अपरापरशास्त्रेष्वपि । 'येल' विश्वविद्यालये (Yale Uneversity) संस्कृताध्यापकेन E. Washburn Hopkins, M. A., Ph. D. इत्यनेन The great Epic of India इत्यभिधेयं रामायणमहाभारतयोः श्रुतिस्मृतिब्राह्मणादिसम्पर्कोल्लेखपूर्वकं दार्शनिकविषयादिविवेचनपुरस्कारं, छन्दस्तत्वादिमीमांसनसनाथं च यदेकं समालोचनं लिखितम्, तत्पाठतो विस्मय एवास्मच्चेतस्युदेति यत् कथं नु तैरेतादृशो ग्रन्थो विरच्यते, अहो तेषां संस्कृतेऽपि ज्ञानप्रकर्ष इति । इत्थं कियतां पुस्तकानां नामानि क्रियन्ताम् । बहुतराणीदृशानि सन्ति । किञ्चित् परिश्रमेण आङ्गलभाषामधिगत्य पठ्यन्तां तानि, विज्ञायतां च कथं कियच्च तेषां संस्कृतज्ञानमिति * ॥

---

* अत्रेदमसंकीर्त्य न विरन्तुं, प्रक्रयते संस्कृतचन्द्रिकायाः सम्पादकेन श्रीमता जयचन्द्रसिद्धान्तभूषणमहाशयेन रामायणमहाभारतयोः समीचीनेन प्रकारेण कश्चित् सूचीग्रन्थो निर्मितप्रायः येन तद्ग्रन्थाधिगन्तॄणां धर्मसमाजाचारादिविविध विषयाणां निरशेषं ज्ञानं सुकरं भवेत् । ईदृशानीव पुस्तकानि साम्प्रतमपेक्ष्यन्ते ।

साम्प्रतम् आङ्गलभाषाधिगमोऽवश्यमेवास्माभिः करणीयः तथा सति पाश्चात्यैः संस्कृतादिविषये किमुच्यते नोच्यते वेति ज्ञातुं प्रभविष्यामः, ततश्चोपादेयं स्वीकृत्य स्वश्रमलाघवं करिष्यामः, अनुपादेयं च युक्त्या निराकरिष्यामः, अन्यथा तेषामसदुक्तेरप्रत्याख्याने, चतुर्षु, महादेशेषु तदधीयाना भूयांस एवास्मद्विरुद्धपथप्रस्थिता भवेयुः। न ह्येतदस्माभिर्वाञ्छनीयम् । पाश्चात्यैर्बहवः खलूपादेया वृत्तान्ताः आख्यन्ते । परन्तु नहि न भ्रान्तान्यपि मतानि क्वचित् क्वचिदपि तैरुद्गीर्यन्ते । अस्माभिरेव तेषां सम्यक् प्रत्याख्यानं करणीयम् । अन्यथा किं नः संस्कृतशिक्षया ।

यथा च पाश्चात्यैः पण्डितैः सममस्माकम् अन्योन्यं मतादानप्रदानार्थम् आङ्गलभाषाधिगन्तव्या, तथा भारतीयपण्डितानां निजेषु परस्परं तदर्थं कश्चिदुपायः कर्तव्यः । कदाचिद् हि कर्णाटवासी कश्चित् पण्डितः संस्कृतसाहित्यादिविषये किञ्चित् कथयेच्चेत्, वङ्गवासिनां विदुषां श्रुतिपथमुपगन्तुं नैतत्प्रभवेत् । यदि नाम जनाः उक्तं तत्वं नाकर्णयेयुः, तर्हि तद्वक्तुस्तादृशातिगुरुश्रमाङ्गीकारो निरर्थक एवेति वक्तव्यम् । किञ्च यदेकेन, बहुना कालेन महता च श्रमेण चिन्तयित्वा निर्णीतम्, तस्यैव हि निर्णयार्थं प्रदेशान्तरस्थः कश्चिन्मुधैव तावन्तं कालं तावन्तं श्रममङ्गीकुर्यादिति देशसमाजयोर्महती हानिः । अतोऽभिनवपुस्तकपाठे संस्कृतविदुषाम् मिथ्यातिपाण्डित्याभिमानमूलकमौदासीन्यं दृश्यते, तत्सर्वथा परिहरणीयम् । नहि सर्वः सर्वं वेत्ति । कियत्स्वल्पतरमेकैकस्य मानवस्य ज्ञानमिति रहसि विचिंत्य द्रष्टव्यम् ॥

नवनवग्रन्थस्येव मासिकादिपत्रिकायाः पठनमपि युक्ततरं मन्यामहे। अत्र हि स्वल्पेन समयेन श्रमेण च विविधानि वस्तूनि ज्ञातुं शक्यन्ते। एकदेशस्थितस्य विदुषो देशान्तरस्थितैर्विद्वद्भिः परिचयोत्पादात् परस्परं सौहृद्यमुपजायते । एकं च तत्वं सम्यक् सिद्धान्तयितुं बहूनां

पण्डितानां मतसंवादस्य सौकर्यं लभ्यते । अनधीतस्यानेकस्य विषयस्यास्वादनरसश्चाधिगन्तुं शक्यते । नायं पत्रिकाया गुणवर्णनार्थमस्माकमारम्भः । स्वयमेवापक्षपातिना हृदयेन श्रीमद्भिस्तदालोच्य दृश्यताम् । सन्ति हि प्राचीना भूयांसो निबंधाः, तत्पाठस्यैवावकाशो न लभ्यते, न च पत्रिकासु तेभ्योऽधिकतरं किञ्चिन्निबध्यते इति किं ताभ्योऽस्माकमुपादेयं सम्भवत्विति रिक्तं वचो वादिनाम् । सर्वथापि प्राचीनग्रन्थाधिकं किञ्चित् पत्रिकासु नास्तीति नाङ्गीकर्तुं शक्यते । किञ्च शास्त्रपारावारेषु तत्र तत्र विकीर्णानां रत्नानां विविधैः प्रकारैः सौलभ्यसम्पादनार्थम् एकत्रसंदर्भणेन मालिकां विरच्य रसिकेभ्य उपहरणमेव तासामन्यतमं प्रधानं प्रयोजनम् । एतदेव हि साम्प्रतं विशेषेणापेक्ष्यते । अन्यच्च नहि किञ्चिदृष्टेऽनुपपन्नं नाम । पुरःस्थिते पञ्चाङ्गेऽद्य मङ्गलवारो न वेति विचारायासस्वीकारस्य किं प्रयोजनमिति न बुध्यामहे ॥

राजकीयशिक्षाव्यवस्थापनेन नापेक्षिता शिक्षाधिगम्यत इति सर्वत्रैव शृणुमः । वस्तुतस्तथमपि च तथैव । परन्तु पृच्छामः संस्कृतशिक्षा किमिति साम्प्रतं चारुतरं न सम्पद्यत इति । यथा खलु आङ्गलशिक्षाया भारो राजहस्तस्थितः, न तथा संस्कृतशिक्षायाः । स्वयमेव हि राजसाहाय्यनिरपेक्षाः विद्वांसो विद्यार्थिनोऽध्यापयन्ति । राजकीयपरीक्षाविधिरपि प्रायेण ब्राह्मणपण्डितैरेव विविच्य क्रियते । तेषामेव हि तत्र परं प्रभुत्वम् । परन्तु दुर्लभास्ते विद्यार्थिनः, ये वस्तुतः 'शिक्षित'-पदवाच्यत्वं गच्छेयुः । साम्प्रतं परीक्षाविधिषु तथा व्यवस्था दृश्यते, येन वैदिकसाहित्यपरिचयस्य लेशोऽपि नाधिगम्येत । केवलमर्वाचीनग्रन्थबद्धदृष्टीनां विद्यार्थिनां प्राचीननिबन्धालोचने प्रवृत्तेरुद्बोधने न किञ्चित्परीक्षाविधिषु दृश्यते । न च किञ्चिद् विलोक्यते, येन ऐतिहासिकदृष्ट्या शास्त्रालोचनं सम्पद्येत । पाश्चात्यैर्भारतस्य विविधमितिवृत्तं प्रणीतम् । परन्तु न तत्सर्वमपि समीचीनमिति सुप्रथितेभ्यो भारतीयेतिवृत्तविद्भ्योऽवगच्छामः । ये

हि भारतीयार्थशास्त्रेषु निष्णाततराः, त एव तादृशं ग्रन्थं रचयितु-मर्हन्तीति तैरुच्यते। तच्च संस्कृतालोचनविनियुक्तनिखिलायुर्भिः श्रीमद्भिर्ब्राह्मणपण्डितैरेव सुष्ठुतरं सम्भाव्यम्। अतो विद्यार्थिनाम् एतद्विषयप्रवृत्त्युद्रेकार्थं यतनीयम्।

स्थानस्थानेषु आङ्गलशिक्षितानाम् उच्चतरशिक्षासौकर्यार्थं यथा 'गवेषणावृत्तयः' (Research Scholarship) सन्ति, संस्कृताध्येतॄणा-न्तु न तथा किञ्चिद् दृश्यते। तादृशवृत्तिव्यवस्थापनेन महीयानु-पकारो भवतीति सर्व एव मनाग् विविच्य ज्ञातुं शक्नुवन्तीति कृतं तत्प्रतिपादनेन। सहृदयैरेतद्विषयेऽवश्यं प्रयतनीयमिति सनिर्बन्धं ब्रूमः। अस्मन्मित्रगोष्ठ्या अन्यतमेन मित्रेण श्रीमता माननीयेन (Honourable) माधवलालमहोदयेन लक्षरूप्यकाणि संस्कृतशिक्षार्थं दित्सितानि। तत्र षष्टिसहस्ररूप्यकैः षड् गवेषणावृत्तयः (यासामे-कैका प्रतिमासं विंशतिरूप्यकपरिमिता भवेत्) स्थाप्येरन्निति बहु-भिरेव ज्ञायते। माधवलालमहोदयानां तदिदं कृत्यं कस्य नाम सेवनीयसंस्कृतस्य धनिजनस्य नानुकरणीयम्। किन्त्वत्र इदं किञ्चि-दस्माभिर्वक्तुमिष्यते यत्तैः रूप्यकैः प्रतिमासं षष्टिरूप्यकमिता द्वे एव वृत्ती स्थाप्येतामिति।

———:o:———

काव्यतत्त्वावली।

ननु काव्यं किं, कस्माद्वा तस्य उत्पत्तिः, काव्यस्य प्रयोजनं वा किम् इत्यादिषु वक्तव्येषु प्रथमतः काव्यस्य लक्ष्याणि निरूप्यन्ते। लक्ष्यज्ञानं विना हि लक्षणज्ञानं दुष्करं भवति।

काव्यस्य लक्ष्याणि यथा-वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, इतिहासाः, स्मृतिशास्त्राणि, दर्शनशास्त्राणि, वैद्यकानि, महाकाव्यानि, खण्डका-व्यानि, विरुदावली * स्तोत्राणि, कथाः, आख्यायिकाः (प्राचांमते)

*विरुदावली गद्यपद्यमयं राजादीनां स्तोत्रम्।

प्रहेलिकाः अन्येच तादृशा ग्रन्थाः। एतानि श्रव्यकाव्यानि। दृश्यकाव्यानि च नाटकप्रकरणादीनि दशरूपकाणि। नाटिकादीनि च अष्टादश उपरूपकाणि। तेषामभिनयसम्बन्धात् दृश्यत्वम्। तथाहि "भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः, आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा" इति अभिनयानां मध्येऽपि वाचिकाभिनयः श्रव्यकाव्यम् आङ्गिकाहार्यसात्त्विकास्तु दृश्यकाव्यान्येव। यथा अभिज्ञानशकुन्तले—"विदूषकः"। भोदु, अङ्गभङ्गविअलो भविअ चिट्ठिस्सं। इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः"। अत्र दण्डकाष्ठमवलम्ब्य अङ्गभङ्गविशेषेण भग्नाङ्गवदवस्थानं दृश्यकाव्यम। तस्य तादृश मवस्थानं दृष्ट्वा हि विदूषकस्य अङ्गानि भग्नानि इति प्रतीयते सभ्यैः, एवं "राजा शरसन्धानं नाटयति" इति राज्ञः शरसन्धानानुकरणं दृश्यकाव्यम्। एवं "शकुन्तला शृङ्गारलज्जां नाटयति" इत्यत्र तादृशलज्जाविशेषस्यानुकरणं दृश्यकाव्यम्। एवं रोदनस्यानुकरणं बाष्पमोचनादिकं दृश्यकाव्यम्। नृत्यादिकमपि दृश्यकाव्यम्। आहार्योऽभिनयस्तु राजादीनामनुकरणाय छत्रचामराद्याहरणम्, मुकुटकुण्डलादिधारणञ्च। सात्त्विकोऽभिनयः पुनः ऊरुस्तम्भ-कम्पधर्मादीनामनुकरणं, यथा अभिज्ञानशाकुन्तले-शकुन्तला, "उरुत्थम्भ विब्भलह्मि संवुत्ता" इत्यत्र ऊरुस्तम्भस्य अनुकरणम्। वस्तुतो नाटकादिषु यावत्योऽनुकरणक्रियाः सन्ति तावत्यः सर्वा एव दृश्यकाव्यानि, अतएव कश्चिद् यदि पंगुं विडम्ब्य गच्छति तदा तमवलोक्य पूर्ववङ्गनिवासिनः "अयमुत्तमं काव्यं करोतीति" वदन्ति। अतो दृश्यश्रव्याणां द्विविधानामेव काव्यानां संग्राहक काव्यलक्षणं कार्यम्। साहित्यदर्पणे तु पूर्वेषां लक्षणानि खण्डयित्वा यत् "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इति लक्षणं कृतम्, तन्न समीचीनम्, अनुकरणक्रियासु दृश्यकाव्येषु तस्य अव्याप्तेः। आङ्गिकाहार्यसात्त्विकाभिनयास्तु न वाक्यानि; अत स्तेषां वाक्यत्वाभावात् लक्षणस्य अव्याप्तिरेव। अतएव च काव्यप्रकाशकारमम्मटभट्टादयः प्राञ्चः "शब्दार्थौ

काव्यम्" इति लक्षणं चक्रुः। तत्र शब्दार्थयोर्मध्ये रामायण-रघुवंशादीनि शब्दात्मकानि श्रव्यकाव्यानि । 'अङ्गभङ्ग विशेष-शरसन्धानादिका अनुकरणक्रियास्तु अर्थात्मकानि दृश्यकाव्यानि । ताः क्रिया हि "अङ्गभङ्गविकलोभूत्वा स्थास्यामि" "शरसन्धानं नाटयति" इत्यादीनाम् वाक्यानां अभिधेया अर्थाः । तथा च "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृतीपुनः क्वापि" इति लक्षणमेव समीचीनम्। अत्र लक्षणे यो यो दोषः साहित्यदर्पणकारेण आरोपितः स सर्व एव प्रतिसमाहितष्टीकाकारै रिति स विचारोऽत्र न क्रियते ।

वेदाः काव्यानीति यदुक्तं तत्र "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" इति श्रीमद्भागवतोक्तः प्रथमश्लोक एव प्रमाणम्। तत्र हि आदिकविशब्दस्य वाच्यो ब्रह्मा, वेदात्मकादिकाव्यकर्त्तृत्वैव तस्यादिकवित्वम् । एवं "एकोऽभून्नलिनात्ततश्च पुलिनाद् वल्मीकतश्चापर" इत्यत्र नलिनादेकः कविरभूदिति यदुक्तं, तस्य प्रतिपाद्यो ब्रह्मा, सहि पद्मयोनिः । किञ्च वेदेषु अग्न्यादीनां स्तोत्राणि पुरुषसूक्तानि च सर्वाण्येव उत्कृष्टानि काव्यानि । अन्यश्च—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य ।
त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां नाविवेश ॥

इति यजुः माध्यन्दिन शाखा १७ अ० ११ सू.

अस्य वाच्योर्थः कश्चिद्वृषः, तस्य चत्वारि शृङ्गाणि त्रयः पादाः, द्वे शिरसी, सप्तहस्ताः। स च त्रिधा बद्धः रोरवीति पौनः पुन्येन अतिशयेन वा रौति, स महान् देवः मर्त्यलोकमाविवेशेति; अद्भुतोऽयं वृषभइत्यर्थः । परन्तु अस्य व्यङ्ग्या अर्था बहवः सन्ति तेषु एकः चतुः शृङ्गो यज्ञः वृषभरूपः । अपरो व्यङ्ग्यार्थः शब्दग्रामः, एवमन्योऽपि भाष्यकारोऽन्यं व्यङ्ग्यार्थं व्याख्यातवान्, इत्यतो ध्वनिकाव्यमिदमुत्तमम् । तथाहि वाच्यार्थापेक्षया अस्य व्यङ्ग्यार्थस्यैव अधिकचमत्कारजनकत्वमिति ।

एवमुपनिषदां च काव्यत्वं, यथा "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः । इति" अस्य वाच्योऽर्थः काचित् छागस्त्री, द्वौ छागौ च । व्यङ्ग्यार्थस्तु प्रकृतिर्जीवात्मा, परमात्मा च इति व्यङ्ग्यार्थस्य अधिकचमत्कारित्वात् उत्तमं ध्वनिकाव्यमिदम् । तथाचोक्तम् काव्यप्रकाशे-"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः" इति ।

पुराणानां काव्यत्वं नानारसनिरन्तरतया सुव्यक्तम् । महाभारतादेरितिहासस्य काव्यत्वम् महाभारते एव उक्तं । यथा व्यासो ब्रह्माणमुवाच—

"कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम्" । इति

अथ ब्रह्मोवाच—"त्वया च काव्यमितिप्रोक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति इत्यादि"

रामायणस्य काव्यत्वन्तु सर्ववादिसम्मतमेव । लौकिककाव्यानां मध्ये आदिकाव्यं रामायणमादिकविश्च लौकिककवीनां मध्ये वाल्मीकिः । वेदकर्त्ता ब्रह्मा तु अलौकिककवीनां मध्ये आदिकविरिति विशेषः ।

रघुवंशादीनां काव्यत्वे न कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः । प्रहेलिकानां काव्यत्वं पुनराचार्यदण्डिप्रभृतीनां प्राचां सम्मतं, तासां हि व्यंग्योऽर्थः चमत्कारातिशयजनकः । यथा—

"यएवादौ स एवान्ते मध्ये भवति मध्यमः ।
अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे तद् ददाम्यहम्" ॥

अस्याः प्रहेलिकाया वाच्योऽर्थो दुर्बोधः । व्यङ्ग्योऽर्थस्तु 'य'कार एवादौ 'स'कार एवान्ते मध्येतु 'भवति'शब्दस्य मध्यमो 'व'कार इति 'यवस' इति, यवसशब्दस्य अर्थः शुष्कं तृणम् । इत्यतः प्रहेलिकानां काव्यत्वम् प्राचां सहृदयानां सम्मतम् । नव्याः साहित्यदर्पणकारादयस्तु व्यङ्ग्यस्य अतिगूढत्वात् प्रहेलिकानां काव्यत्वं न मन्यन्ते ।

प्रहेलिकानां काव्यत्वमुचित नवेति विचारयन्तु आधुनिकाः सचेतसः। अलं तद्विचारेण। अस्माकं मतेतु काव्यत्वस्वीकार एव उचितः इति ।

मन्वादीनां स्मृतिशास्त्राणामपि काव्यत्वं दृश्यते ।

यथा—"दृष्टिपूतं क्षिपेत्पाद वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद् वाचं मनःपूतंसमाचरेत् ॥"

इत्यादौ समुच्चयालङ्कारः प्रसादगुणश्चास्ति । काव्यस्य मुख्यप्रयोजनमुपदेशोऽपि विद्यत एवेति अस्य काव्यत्वम् । नन्वत्र कोऽपि रसो नास्तीति कथं काव्यत्वम् रसवत एव शब्दस्य अर्थस्य वा काव्यत्वाङ्गीकारादिति चेन्न । रसवत्काव्यसादृश्यात् गुणालंकारादिसत्वाच्च तस्य गौणकाव्यत्वंहि साहित्यदर्पणकारादिभिरपि स्वीकृतमेव ॥

दर्शनानामपि काव्यत्वं स्वीकुर्म स्तथाहि तत्र परमात्मविषयकभक्तिभावो रसोस्ति, उपपत्तिसादृश्यादीनां सत्वाच्च काव्यलिङ्गोपमादयोऽलङ्कारा अपि सन्तीति तेषां काव्यत्वम् ॥

किं बहुना यत्र शास्त्रे काव्यगन्धोऽपि नास्ति तच्छास्त्रं कस्यचिदप्यादरणीयं न भवतीति कोऽपि तदध्ययनाय् न्मुखो न दृश्यते ॥

वैद्यकेऽपि कवित्वं दृश्यते, यथा—"वयस्थानागरासंगादङ्गानां हन्ति वेदना" मित्यत्र वयस्था हरीतकी, नागरः शुण्ठी, तस्या आसङ्गात् हरीतकी अङ्गानां व्यथां हन्तीति वाच्योऽर्थः । व्यङ्ग्यार्थस्तु, 'वयस्था' यौवनस्था कामिनी 'नागरस्य' नगरवासिनो जनस्य 'आसङ्गात्' आसक्त्या अंगानां 'वेदनां' कामव्यथां हन्तीति । नन्वत्र वाच्यार्थेन व्यङ्ग्यार्थस्य सम्बन्धविरहात् कवेरसम्बद्धप्रलापित्वं प्रसज्येत इति चेन्न, असम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयोः उपमानोपमेयभावसम्बन्धः कल्पनीय इत्यालङ्कारिकोक्त्या प्राकरणिकमर्थमुपमेयं अप्राकरणिकञ्च अर्थम् उपमानम्

कल्पयित्वा काव्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरुपमेयोपमानभावसम्बन्धो हि ज्ञातव्यः यथा नागरस्य यूनः असङ्गात् यौवनस्था कामिनी अङ्गानां कामव्यथां हन्ति तथा शुण्ठ्यासङ्गात् हरीतकी अंगानां वेदनां हन्तीति काव्यार्थः कर्तव्य इति न कश्चिद्दोषः असम्बद्धप्रलापित्वं वा । वैद्यके तत्र तत्र कवित्वमस्तीति वैद्यानां कविराजख्यातिरिति मन्यामहे वयम् ॥

अथ कस्मात् काव्यस्य उत्पत्तिरिति काव्यस्य हेतुरुच्यते । अत्रोक्तं काव्यप्रकाशे—

" शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ " इति ।

तत्र शक्तिः कवित्वबीजभूतः संस्कारविशेषः । स च संस्कारः पूर्वजन्मार्जितपुण्यविशेषजन्यो भावनाख्यः । तादृशीं शक्तिं विना काव्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नमपि वा उपहसनीयं भवेत् । तथाहि अशक्तिकृतस्य " ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मि ' मित्यादेर्हि उपमानोपमेयभावो न सङ्गच्छते । तथाहि लोको यथा शशिनं ग्रथ्नाति तथा अहं काव्यं ग्रथ्नामीत्ययमर्थो न समीचीनः । नहि कोऽपि शशिनं ग्रथ्नातीति उपमानमेव असम्भव्यम् ॥

तथा लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् निपुणता । लोकस्य स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोषकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानाञ्च महाकविकर्म्मणाम् आदि ग्रहणात् इतिहासादीनाञ्च अवेक्षणात् विमर्शनात् व्युत्पत्तिः । तथा काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासः । काव्यं कर्त्तुं विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिता हेतुः । न तु व्यस्ता हेतवः । एवञ्च पुष्पादीनि मनोहराणि वस्तूनि, अरण्यादीनि भयानकानि, समुद्रादीनि गम्भीराणि, पर्वतादीनि, विशालानि वा वस्तूनि दृष्ट्वा शक्तिमतामेव कवीनां काव्यनि-

र्मणि प्रवृत्तिरुदेति न तु शक्तिं विनापि यस्य कस्यचित् प्रवृत्तिर्भवति तत्र कारणं मनोहराणि पुष्पाणि दृष्ट्वा पुष्पेषु काचिद् रतिरुदेति, साच रतिः मनसः प्रवणायितम्। उक्तं हि साहित्यदर्पणे—"रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायित मिति।" रतिरनुरागविशेष इति फलितोऽर्थः। साच रतिस्तस्य वस्तुन उपभोगेभिलाषं जनयति सचाभिलाषः काम इत्युच्यते। यस्य मनसि यद् वस्तु आलम्ब्य रति रनुराग उदेति तस्यैव मनसि तद्वस्तु विषयीकृत्य काम उदेतीत्यतो भारतवर्षीयाणां मते रतिकामयोः सहचरत्वं, स्त्रीपुंसयो रिव दम्पतिभावश्च परिकल्पितः। इंलण्डादिदेशवासिनां मते तु रतिकामयोः मातृपुत्रभावः, रतौ सत्यां हि काम उत्पद्यते इत्यतो रतिजन्यः कामो रतेः पुत्र इति कल्पितः। पुष्पादीनि मनोहराणि वस्तूनि तु कामस्य उद्दीपनानि इति तानि उद्दीपनविभावा उच्यन्ते शृङ्गाररसस्य। अतस्तद्दर्शने कवीनां मनःसु ते ते भावा जायन्ते। एवमरण्यादीनि भयानकानि वस्तूनि दृष्ट्वा भयमुदेति इत्यतस्तानि भयानकरसस्य आलम्बनविभावाः। समुद्रादीनि गम्भीराणि वस्तूनि दृष्ट्वा गाम्भीर्यभाव उदेति इत्यतः स भावोऽपि यदि उद्रिक्तः स्यात्तर्हि सोऽपि रसतुल्य एव चमत्कार जनकः। रसो हि उपलक्षणम्। रसशब्देन रसभावरसाभासभावाभासादयोऽपि उपलक्ष्यन्ते। अतएव इंलंडीयानामालङ्कारिकाणां मते भाव एव काव्यस्य आत्मा। "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। वीभत्सोऽथाद्भुतश्चेति" अष्टौरसा अपि भावविशेषा एव। अतस्तेऽपि इंलंडीयानां मते भावा एव उच्यन्ते। भारतवर्षीया आलङ्कारिकास्तु भावविशेषानपि तानष्टौ पृथक् कृत्वा रसनाम्ना व्यपदिशन्ति। वस्तुतस्तु तेऽपि भावा एव। परन्तु अन्येभ्यो भावेभ्यः शृङ्गारादिभावानामष्टानां प्रबलतया रसनाम्ना तान् निर्दिशन्ति। पर्यालोचने तु कविशक्तेस्तारतम्यादेव भावानां प्रबलत्वं दुर्बलत्वञ्च जायते, न तु स्वभावतस्तेषां केषाञ्चित्प्रबलत्वम्

अन्येषाञ्च दुर्बलत्वम् । तथाहि कदाचित् शृङ्गारादिभ्योऽष्टभ्यो रसेभ्योऽपि दैन्यादिव्यभिचारिभावस्य प्रबलत्वं दृश्यते, अतो यः कश्चिदेव भावः कविशक्तेस्तारतम्यात् उत्कृष्टतमः, उत्कृष्टतरः, उत्कृष्टः, अपकृष्टः, अपकृष्टतरः, अपकृष्टतमो वा भवितु मर्हति, नतु स्वभावात् । अस्मादेव हेतोः केषाञ्चिन्मतेऽष्टौ रसाः, अन्येषां मते शान्तेन सह नवैव रसाः, इतरेषाञ्च मते वात्सल्येन सह दश रसाः । वैष्णवानां मते पुनश्चतुःषष्टीरसाः । इत्थं रसानां संख्यातारतम्यं च दृश्यते । भावा अपि अलङ्कारशास्त्रे विभावानुभावव्यभिचारिभावत्वेन ये ये गणिता स्ततोऽपि अधिकाः सम्भवन्ति । तथाहि गाम्भीर्यभावः विभावेषु अनुभावेषु व्यभिचारिभावेषु वा यद्यपि न गणित स्तथापि कववर्णनाचातुर्येण सोऽपि भावः शृङ्गारादिकान् रसानपि कदाचिद् अतिशयितुं शक्नुयात् तदा गाम्भीर्यभावोऽपि रसवत् काव्यस्य आत्मा भवेत् । अतएवोक्तं " न भावहीनोऽस्ति रसो, न भावो रसवर्जितः परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः " इति । यत्र तु रसापेक्षया भावस्य अधिकतरचमत्कारित्वं तत्र भावस्यैव रसवत् मुख्यत्वमङ्गित्वञ्च, रसस्य पुनर्भाववत् गौणत्वमङ्गत्वञ्च, तथा—

" क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंशुकान्तम्,
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः,
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवोवः शराग्निः ॥ "

इत्यत्र भगवति महादेवे भक्तिरूपो भावः मुख्योऽङ्गीच, तस्यकाव्यस्य ध्वनित्वव्यपदेशहेतुश्च । 'कामीवेति' शराग्नौ कामिसादृश्योद्भावनात् आयातः शृङ्गारः पुनर्गौणः, अङ्गश्च व्यभिचारिभावश्चेति अन्यत्र यः शृङ्गारो रसत्वेन व्यपदिश्यते स एवात्र भावत्वेन व्यपदिष्टः । तथाचोक्तं साहित्यदर्पणे—" रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः " इति । सुतरां रसोऽपि कदाचिद् भावो भवति,

भावोऽपि कदाचिद् रस्यमानतया रसो भवतीति पर्यालोचने रसभावयो र्न पार्थक्यम् ॥

कविना वर्णनीयं वस्तु पुष्पादिवत् साधारणं भवतु तथापि सर्वमेव कवे र्भावोदयस्य कारणं भवति। तथाहि महाकविना कालिदासेन साधारणस्य घटस्यापि वर्णनायामसाधारणो भावविशेष उद्भावितः, यथा—

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः,
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहानलः।
यत् कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिकाहिल्लोललीलासुखं,
लब्धं कुम्भवर त्वया, नहि सुखं दुःखै र्विना लभ्यते ॥

इत्यत्र काव्ये स्थावरस्यापि सुखदुःखानभिज्ञस्यापि अचेतनस्यापि च घटस्य या अवस्था कविना उद्भाविता, सा अवस्था सर्वेषां लोकानां विशेषतो यूनां कामिनामतीव कमनीया। इत्यतः कारणादेव लोकानां प्रार्थनीयया अवस्थया सह घटस्य तामवस्थां सदृशीकृत्य कवि-र्वर्णयदिति काव्यार्थस्य सद्य एव हृदयग्राहित्वं जातम्।

रसास्वादोहि लोकानां मनोभावेन सह काव्यार्थस्य सम्भेदात् (सम्मेलनात्) आत्मन आनन्दोदयः। उक्तं हि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भव इति"। यथा गङ्गायमुनयोरिव द्वयोर्नद्योः द्वौ प्रवाहौ क्वचित् सम्भिद्य (मिथः सङ्गत्य) एकप्रवाहात्मकौ भवतः, एकमेव नदीभावञ्च गच्छतः, तथा काव्यश्रोतुर्मनोभावः काव्यस्य भावश्च, द्वावपि भावौ परस्परं यदि सङ्गतौ भवतस्तदा जायमानः परमानन्द एव रसास्वाद इति कथ्यते। प्रकृते च कयाचित् सुन्दर्य्या कुचपार्श्वे बाहुलतया गृहीतकण्ठस्य घटस्य दोलनलीलां दृष्ट्वा तादृशमेव कण्ठग्रहमात्मनस्तया क्रियमाणं सर्वे कामिन इच्छन्ति, इत्यतः कविना घटस्य पुरुषस्येव साऽवस्था वर्णिताऽभूत्। अतएव तस्य काव्यस्य भावेन लोकानां मनोभावो मिलति, मेलनाच्च परमानन्द उत्पद्यते।

दारग्रहणं नानुमोदितं तैः। चतुर्थमपि न निषिद्धम्, तृतीयन्तु सर्वथा न विधेय मित्युद्घोषितम्। इदं किल तेषां तद्वचनं स्मर्यते—

'उद्वहेद् रतिसिध्यर्थं तृतीयां न कदाचन।
मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानवीम्।
नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा॥' * इति।

'तृतीयां यदि चोद्वाहेत् तर्हि सा विधवा भवेत् इति च।' †

नियमस्त्वयं नाधिकं कालं स्वं प्रभावं व्यस्तारयत्। बहुविवाहपक्षपातिभिर्नैव निश्चिन्तैरस्थीयत। दृष्टं तैः प्राचीनै स्तृतीयो हि विवाहः प्रतिषिद्धः, नतु चतुर्थ्यादिरिति। अतोऽमी वस्तुतस्तृतीयमेव विवाहं चतुर्थत्वेन व्यवस्थापयितुं महाद्भुतं बुद्धिप्रकर्षमाविष्चक्रुः।

तृतीया मानव्येव न विवाह्या—इति हि शास्त्रकृतामादेशः अतः को दोषो मानुषीतर विवाहे; शास्त्रवाक्यमपि हि नानेन न प्रतिपालितं भवेत्। तदिदं विचिन्त्य तै रयं विधिः प्रदर्शितो यद् यो नाम तृतीयान् दारान् जिघृक्षेत्, तेनादौ "अर्कवृक्ष" मुदुह्य पश्चान् मानव्युद्वाह्येति! तथा सति तृतीयो विवाहोऽर्कवृक्षेणैव संवृत्तः, मानवीविवाहस्तु चतुर्थ एव। न च शास्त्रकारैश्चतुर्थोऽपि मानवीविवाहो निषिद्धः। स्मरन्ति हि ते—

"चतुर्थादि विवाहार्थं तृतीयेऽर्के समुद्वहेदिति।" ‡

सोऽय मर्कपरिणयो वक्ष्यमाणरूप उपलभ्यते—शनौ रवौ वा हस्तयोगे, अपरस्मिन् वा शुभेऽह्नि पूर्वाह्ने ग्रामस्य प्राच्यामुदीच्यां वा पुष्पफलोल्लसितस्यार्कवृक्षस्याधस्तात् स्थण्डिलादिकं निर्माय वोढा कृतस्नानो धृतरक्तवसनश्चन्दनाद्यनुलिप्तश्च पूर्वोक्तस्थानं सूर्यं प्रार्थयेत—

* मत्स्यपुराणम्।
† पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये गदाधरेण, निर्णयसिन्धौ कमलाकरभट्टेन च धृतं संग्रहग्रन्थोक्तं वचनमिदम्।
‡ पूर्वोक्तग्रन्थद्वयधृतं वचनम्।

पुस्तकपरिचयः ।

'भवभूति ओ कालिदास' [वङ्गभाषायामिदम्,-'भवभूतिः कालिदासश्च']—कलिकाता-विश्वविद्यालयीयपरीक्षकेण, 'वङ्गीय-आशियाटिक् सोसाइटी'नामकसमित्याः सदस्येन, कलिकाता राजकीयसंस्कृतविद्यालये धर्मशास्त्राध्यापकेन श्रीराजेन्द्रनाथविद्याभूषणेन विरचितम् ।

पाश्चात्यैर्विद्वद्भिराविष्कृता प्रशस्या साहित्यानुशीलनपद्धतिः साम्प्रतं क्रमेणास्माकं भारतीयैः पण्डितैरप्यवलम्ब्यते, प्रणीयन्ते च तेन ग्रन्था अपीति काममानन्दामो वयम् । श्रीमता विद्याभूषण-महाशयेनापि तामेव पद्धति मनुसृत्य रचितोऽयं समालोच्यो ग्रन्थ इत्यनेन विद्यार्थिना मुपकारमाकलयन्तो वयं न खलु न प्रमोद-मनुभवामः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् महाकविद्वयस्य कालादिनिरूपणम् तत्काव्यानां समालोचनञ्च विहितम् । तत्र प्रथमे न किञ्चित्तेनाभिनवं कथितम्, नापि निरवशेषं तद्, यदुक्तम् । न खलु ग्रन्थकारस्यायं विषयोऽस्मिन् ग्रन्थे मुख्यतया प्रतिपाद्य इति स एव कथयति । यावत्तु समासतः कथितं, तेन विद्यार्थिनः स्थूलतया बहु ज्ञातुं प्रभवेयु-रित्यवश्यं वक्तव्यमस्माभिः । द्वितीयेऽपि तावत्युक्ते स्वयं ग्रन्थकार एव न तृप्तः, दिग्दर्शनं खलु कृतं तेनेति स एव ब्रवीति, तत्कथमन्ये तृप्येयुः । न च ग्रन्थकारस्तथैव कर्त्तुमभवत्समर्थः, स्वल्पकलेवरो ह्ययंग्रन्थः । सत्यप्येवं, प्रयतितमेव तेन प्रदर्शयितुं सौन्दर्याणि द्वयोरपि महाकविप्रकाण्डयोः काव्यानाम्, विवेचयितुं च तेषाम-न्योन्य मुत्कर्षापकर्षौ । अस्मिन्नपि विषये विद्याभूषणमहाशयः सर्वथा पूर्णमनोरथ इति न वयं मन्महे; भागतस्तु सिद्धं तस्य समीहितमिति स्पष्टम् ।

द्वेधा किल वस्तुतत्त्वमालक्ष्यते परीक्ष्यते च, व्यष्ट्या च समष्ट्या चेति । व्यष्टिदृष्टात् समष्टिदृष्टमेव हि चारुतरं च युक्ततरञ्च । भवन्ति खलु शरीरिणः करचरणवदननयन-श्रवणनासिकादीनि बहूनि शरीराणि । यदि नाम सुन्दरैरप्येभिः शरीरैः समग्रः शरीरी न सुन्दरः सम्पद्येत, कृतमेभिः सुन्दररपि । भवति हि कस्यापि नयनं, कस्यापि वदनं, कस्याप्यपरं वा किञ्चित् सुन्दरं यदि निपुणं वीक्ष्येत, न च तावता तं पुरुषं वयं सुन्दरं कथयामः; कथयामस्तु सुन्दरं तदैव, यदापरापरैः शरीरैरेकैकस्य सामञ्जस्यं सुरक्षितं तस्मिन् शरीरिणि स्यात्,—यदा खलु वयं समष्ट्या तं शरीरिणं पश्यामो,— न तु व्यष्ट्या ।

काव्यानुशीलनेऽपि सेय मेव साधीयसी सरणिरिति मन्यामहे । सञ्चिनुयात् किल कश्चित्कविरतिरुचिराणि पद्यरत्नानि, न तु स आनीयात्तैस्तादृशैरपि सर्वतोमुखरुचिरं निर्मातुं काव्यम्,-यथानभिज्ञः प्रासादनिर्माणापेक्षः पूर्वं सुसंगृहीतै रमणीयतरैरपि तैस्तैरुपकरणैः प्रासादम् । स हि यतः कुतश्चित्तानि विन्यस्यन्नेकं किमपि निर्मिमीते, न तु तन्नयनहरणं भवति—यद्यपि स्फुरन्त्येव तत्र तानि तानि रत्नानि चोपकरणानि च । अन्यस्मिंश्च पक्षे कुशलः कोऽपि कविः कुशलः शिल्पीव नात्युत्तमैरप्युपकरणैस्तथैव हृदयङ्गमां निर्मितिमादधाति, यथा विविधरत्ननिकुरम्बकैरपि प्रागुक्ता निर्मितिर्नैवानया सह शक्नोति प्रतिस्पर्धितुम् । अतः सूक्तं यत्समष्टिदृष्ट्या दर्शनमेव चारुतरं च युक्ततरं चेति ।

विद्याभूषणमहाशयेन तु व्यष्टिदृष्ट्या तेभ्यस्तेभ्यः काव्येभ्यः कानिचिद् रमणीयानि रत्नान्यनुवादेनोञ्चितानीति कथितमेवास्मिन् यत्कथनीयमस्माभिः । एषां कीर्त्तनरीतिस्त्वतिसुखपाठ्या संवृत्तेति जानीमहे । व्यष्टिदर्शनं सर्वथा हेयं काव्यमार्गे इति न वयं कथयामः, समष्टिदर्शन मेव ह्यस्मिन् साधुतरमिति तस्मिन्नेव प्रयासः समीचीनतरोऽभविष्यदितित्वभिप्रेम । अन्यथा यथारीत्या

विद्याभूषणमहाशयेन महाकविद्वयस्य काव्यानि प्रशंसितानि, तथा खलु संस्कृते भूयांस्येव काव्यानि तां प्रशंसामर्हन्तीति वक्तव्यम् । तथा च सति, परेभ्यः कविभ्यः कालिदासभवभूत्योरीप्सितः समुत्कर्षो नोपपद्येतेति कृतमिह विस्तरेण ।

प्रक्रान्तयोर्महाकविप्रकाण्डयोः काव्येषु बहवो विषया अन्योन्यं संवदन्ति । यथा शाकुन्तले दुष्मन्तेन सर्वदमनस्य, उत्तरचरिते च रामेण कुशलवयोः समागमः; रघौ चोत्तरचरिते च चित्रप्रसङ्ग इत्येवमादयः । ईदृशान् विषयान् अधिकृत्य विद्याभूषणमहाशयेन यदुपन्यस्तं तुलनया, तत्रेदं किञ्चिद् विमृशामः समासेन ।

तत्रैव हि तुलना सम्यक् सङ्गच्छते, यत्र स्थानस्य, कालस्य, पात्रस्य च साम्यं विद्यते; न तु सति तेषां वैषम्ये । यथा पशुं हिंसन् कश्चिद् दूष्यते, अपरश्च हिंसन्नपि पशुं यज्ञादौ प्रशस्यते; न तयोः सम्भवति तुलना; स्थानभेदो ह्यत्र वर्त्तते । एवमेवान्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

विद्याभूषणमहाशयेनोपन्यस्तस्य रघुकारचित्रोल्लेखस्य उत्तरचरितकारचित्रोल्लेखेन न साम्यं पश्यामः । उत्तरचरिते चित्रप्रसङ्गो हि मूलं समग्रस्य नाटकस्य, तस्मिन्नेवोप्तानि बीजानि परवर्त्तिष्वङ्केषु प्ररोहादिकमुदपादयन् । अस्य हि चित्रदर्शनस्येत्थंवर्णनाभावे अभित्तिचित्रत्वमापद्यते । रघुकारस्य तु नेयमवस्था । सर्वथा तदनुल्लेखेऽपि न तस्य किञ्चिदच्छेत्स्यत । न तस्य तस्मिन् भवभूतेरिवास्मिन्, सप्रपञ्चमीदृशं वर्णनं समगमिष्यत । एवं भिन्नो दुष्मन्तसर्वदमनसंवादः, भिन्नश्च रामभद्र कुशलवसंवादः । न समानयोस्तुलना । नहि घटं पटेन तुलयितुं कश्चिदुत्सहेत । उत्साहे वा परीक्षकैरुपादीयेत । प्रकृते तु तयोः संवादयोः, परेषां वा तेषां तेषां मिथो मनागपि साम्यमस्तीति नाचक्ष्महे, इदन्तु ब्रूमहे यत्तेन नान्यतरस्य कवेरुत्कर्षो वा पकर्षो वा शक्योऽवधारयितुम् ।

समालोच्ये ग्रन्थेऽन्तरान्तरा वृथैवाङ्गलशब्दप्रयोगः कर्णशूलमिवास्माकं जनयति। भाषान्तरीये ग्रन्थे तादृशशब्दोऽपि प्रयुज्येत, यदि तद्भाषायां तदर्थबोधकः शब्दो न स्यात्, कल्पितस्य वा तदर्थः सुगमो न स्यात्। प्रकृते तु भाषाशब्दप्रयोगे एव पङ्क्तीयपाठकैरतिसुगमोऽभविष्यत्। आङ्गलशब्दप्रयोगस्तु दुर्बोध एव संवृत्तः विशेषतस्तु विद्याभूषणमहाशयसदृशै र्विरचिते ग्रन्थे नानुमात्रमपि वयं तादृशं प्रयोगमभिनन्दितुं शक्नुमः।

उक्तपूर्वमेवेदं पुनरपीह द्रढयामो यत्, सत्यप्येवमस्माकं पुरुषमतिवैचित्र्यसुलभे मतभेदे, विद्याभूषणमहाशयस्य ग्रन्थोऽयं विद्यार्थिनां बहूपकरिष्यतीति। अतएव च तेषु वयमस्य प्रचारं कामयामहे।

वासवदत्ता। श्रीसुबन्धुविरचिता, त्रिर्चिनपल्ली-'सेण्ट जोशेफकलेज'—विद्यालये श्रेष्ठसंस्कृतपण्डितेन (Senior Sanskrit Pandita, St. Josheph's College Trichinopoly) शब्दालङ्कारविद्याभूषणेन, कविशिखामणिना, सारस्वतसारज्ञेन, "तट्ट बाधूल"-श्रीनिवासाचार्येण रचितया टीकया, महीशूरमहाराजविद्यालयाध्यापकेन श्रीमता जि कस्तूरीरङ्ग आयङ्गर एम्. ए. इत्यनेन प्रणीतया आङ्गलभाषोपनिबद्धया भूमिकया च सहिता। मूल्यम् रू० १।०, प्रेषणव्ययः पृथक्।

१८५९ मिते खीष्टीयेऽब्दे Fitzed Edword Hall इत्यनेन महाशयेन शिवरामत्रिपाठिनिर्मितया दर्पणाख्यया व्याख्यया सनाथा वासवदत्ता प्रकाशिता, यत्र खलु तेन पण्डितेन काप्यति विशाला विविधवृत्तान्तपूर्णा च भूमिका सन्निवेशिता। अतिरमणीयमिदं संस्करणम्।

अथ ई १८७४ मिते वत्सरे श्रीमता जीवानन्दविद्यासागरेण स्वभावमिवात्मनोऽनुसृत्य तस्य संस्करणस्य केवलं भूमिकामात्रं परित्यज्य प्रतिलिपिः प्रकाशिता। अतोऽस्मिन् संस्करणे पूर्वस्मान्न किञ्चिदधिकमाशास्यम्।

भारते समुल्लिखिताभ्यां संस्करणाभ्यामपरं नाम प्रथितं किञ्चिदितः पूर्वं नासादितं मन्यामहे ।

साम्प्रतन्तु श्रीमता श्रीनिवासाचार्येणाभिनवं किमपि संस्करणमाविष्कृतं वासवदत्ताया इतीदमेवास्याः संस्करणानां तृतीयं स्थानमधिकरोति ।

यावदस्माभिर्विलोकितं, तावता ज्ञायते नास्मिन् संस्करणे गतानुगतिकन्यायेन श्रीमान् जीवानन्द विद्यासागरइव श्रीनिवासाचार्यः हाल (T. E. Hall) धृतानेव पाठानन्वसरत् । बहुषु स्थानेषु पाठवैषम्यं दृश्यते । साधीयानेव च पाठःस्थाने स्थाने समादृत आचार्येणेति पश्यामः येहि पाठाः क्वचित् क्वचिद् हालप्रदर्शितेषु विविधेषु पाठेष्वपि नाधिगम्यन्ते । एतत्संवादाय पाठकै र्हाल संस्करणस्य ४४-४५ मिते, समालोच्यस्य च संस्करणस्य २८-२९, पृष्ठे द्रष्टव्ये । एवं पूर्वापरयोर्यथाक्रमं ५६—३५ ५८—३६ [हारलतेत्यादि] क्वचित् क्वचिच्च पुनरसमीचीनोऽपि पाठो गृहीतोऽवलोक्यते । "कन्दर्पदर्पकशिलाचूर्णपूर्ण कलसाभ्यामिवे'त्यस्मात् [३६ पृ०] 'कन्दर्पदर्पवर्धन वशीकरणचूर्ण पूर्ण समुद्गकाभ्या'मित्ययमेव पाठो [हालघृतः ५७ पृ०] रोचतेतरामस्मभ्यम् । केषां पुस्तकानामादर्शेनामी पाठाः परिगृहीता इत्युचितमासीत्प्रदर्शयितुमाचार्यमहाशयस्य ।

भूमिकायां संस्कृते श्रीमता टीकाकारेण, आङ्गलभाषायां च श्रीमता कस्तूरीरङ्गाचार्येण कवेः कालरचनादिविषयकाणि बहूनि तत्वानि समासेन वा व्यासेन वा प्रदर्शितानि ।

श्रीशिवरामत्रिपाठिकृता वासवदत्ताया दर्पणाभिधा टीका सार्थकयत्येव स्वमभिधानं, सरलाप्येषा, सनाथा चापेक्षितकोषालङ्काराभ्याम् ।

इयन्त्विदानीमालोच्यमाना सरलतरेति प्रतिभात्येवास्माकम् । दुरूहेयं प्रायः प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धा वासवदत्ता । तामेनामनायासेनाधिजिगमिषूणां विद्यार्थिनामुपकरिष्यतीयं विवृतिरिति निश्चिनुमः । परन्तु दर्पणमत्येतुं नैषा प्रभवतीत्यप्यवश्यं भ्रमः ।

अस्यां किल नवीनायां विवृतौ क्वचिन्मूलेनासंवादो लक्ष्यते, यथा—'समदरसितोद्भ्रान्तोत्कुटविकटकुञ्जकच्छव्याधूतेत्यादि' मूलम् यत्र खलु हालेन, मदकलकलहंससारसरसितोद्भ्रान्तभाः कुटकट पुच्छच्छटाव्याधूत विकचेत्यादि" गृहीतम्, दर्पणोऽपि इदमेवानुसरति, नच हालदर्शितेषु तेषु तेषु पाठान्तरेषु श्रीनिवासाचार्यतः पाठोऽन्तर्गच्छति ।] विवृतिःपुनस्तस्येत्थं भवति......उद्भ्रान्तानां...उत्कुटानां मत्स्यविशेषाणां विकटया...पुच्छच्छटया व्याधूत्यादि । " नहि मूले पुच्छच्छटा—पदं दृश्यते । [५७ पृ० द्रष्टव्यम्]

क्वचिच्च शब्दान्तरसन्निवेशनं विना मूलतात्पर्यव्याकरणे न कृतः प्रयासो यथा—"अनेकनल्वशतमात्रमध्वानम्" इत्यत्र परिमाणवाची नल्वशब्दः पथः कियत्परिमाणं बोधयतीतिविवरणे न प्रयतितं विवृतिकारेण—विना 'नल्वः किष्कचतुश्शत, मित्यमरोक्तिप्रदर्शनम् ५० पृ] तदिदं क इन्द्रः, विडौजाः इति व्याख्यानमनुकरोति । नापि दर्पण कृतोक्तं किञ्चिदिह, कोषोद्धरणमपि तेन न कृतम् ।

यदि कोऽपि साम्प्रतिको युरोपीयो ग्रन्थं व्याख्यातुं प्रावर्त्स्यत्, स खलु निरवशेषमनुक्त्वा न व्यरंस्यत् । तादृगेव हि तज्जातीयानां ग्रन्थव्याख्यानशैली दृश्यते । वयमपि श्रद्धेय श्रीनिवासाचार्यसदृशेभ्यो विद्वद्वर्येभ्यस्तादृशमेव व्याख्यानमधिगन्तुं कामयामहे । एवं ५८ पृ० "जलमानुषी मृदितेत्यादौ जलमानुषी—पदे नीरव एव व्याख्याकारः । दर्पणकृतातु [हालस्य ९८ पृ०] "वनमानुषवज्जलमानुषः प्राणिविशेषः " इत्यपि लिखितम् ।

क्वचित् क्वचिच्च मुद्रणस्खलितमपि दृश्यते यथा ५९ पृ० 'खञ्जरीट' इति वक्तव्ये 'खञ्जरीट' इति जातम् । नात्र टीकाकारोऽपराध्यति । सोऽयं भारतीयानां मुद्रायन्त्राणामेवापराधः । अतिदुर्लभानि भारतीयमुद्रायन्त्रबहिर्गतानि पुस्तकानि येषु नैकोऽपि मुद्राभ्रमआपतति । महानयमस्माकं कलङ्को भारतीयानाम् ।

४

२८ पृ० "मेनकानखमार्जनेत्यादिव्याख्याने" "मेनका तदाख्या अप्सराः" इत्युक्तम् । अत्र 'अप्सरस' इति, सर्वैरादृतत्वाद् बहुवचनमेव चारुतरं, यदाहुरनुशास्तारः—

"स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपीति ।"

केचित्तु अप्सरेत्याकारान्तमपि पठन्ति ।

प्रदर्शितानां त्रुटीनामस्मिन् ग्रन्थे विरल एव प्रचार इति नायं पठतां वैरस्यमुत्पादयति ।

अस्य पत्राणि घनत्रिक्कणानि, मुद्रणं च सुष्पष्टमतिरमणीयंच ।

श्रीकृष्णस्वाम्याचार्य इव वयमप्यस्य ग्रन्थस्य विश्वविद्यालयेषूपाधिपरीक्षार्थिनां योग्यत्वमवधारयामः ।

प्रियदर्शिका—"अभिनवभट्टबाण शब्दतर्कालङ्कारविद्याभूषण" विरुदभाजा वात्स्यचक्रवर्त्तिना श्रीकृष्णसूरिणा [श्रीकृष्णमाचार्येण] विरचितया व्याख्यया भूमिकया च समुपेता, श्रीरङ्गनगरे श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये संमुद्रिता ।

यथा 'निर्णयसागर-यन्त्रालयः' काव्यमालादिविविधग्रन्थानां साम्प्रतिकरीत्या प्रकाशनेन दिगन्तेष्वपि विश्रूयते, श्रीरङ्गनगरीयोऽयं श्रीवाणीविलासयन्त्रालयोऽप्येवं नातिचिरमेव, मन्यामहे ततोऽधिकतरमेव विश्वतः समर्प्यमाणया शारदशशधरविशदया प्रचुरकीर्त्तिमालयात्मानं समुल्लासयिष्यतीति । मुद्रणचारुत्वेन यन्त्रालयोऽयं सर्वथा निर्णयसागरमतिक्राम्यतीति द्रढयत्यस्माकं प्रागवलोकितपार्वतीपरिणयानां मतमिदं साम्प्रतं समालोचनावसरं प्राप्ता प्रियदर्शिका ।

न वयं मुद्रणरामणीयकमात्रेणेहाकृष्टाः । भवत्येतदेकमन्यतमं कारणमाकर्षणस्य, यत्तु मुख्यं नाम, सेयमत्रत्यातिमहती ४८ पृष्ठात्मिका प्रकृतग्रन्थसंबद्धा भूमिका । यदिह कथनीयं, कथितं तन्निरवशेषम् । द्रढीयान्नः प्रत्ययोऽयं यन्नूनमिमां भूमिकामवलोकयन्तः सन्तुष्येयुरिति । नागानन्दरत्नावलीवत् प्रियदर्शिकाया अपि कर्तृ-

त्रनिरूपणे महान् विसंवाद ऐतिहासिकानां सर्वतः समुत्सर्पति। यं श्रीहर्षवर्धनेन विरचितेति वदतां मतानि सप्रमाणं निराकृतानि भूमिकाकारेण, सुरक्षितं च श्रीहर्षवर्धनस्यैव कर्तृत्वं त्रयाणामपि रूपकाणां नागानन्दरत्नावली—प्रियदर्शिकानाम्। प्रतिक्षिप्तश्च कौ· तत्स्वधादो श्रीहर्षवर्धनस्य, यथास्माभिरपि प्रथमवर्षीयपत्रिकायां श्रीहर्षशीर्षके सन्दर्भे। श्रीनारायणशास्त्रिणः (Mr. T. S. Narayana Sastriyal B. A., B. L.) रत्नावलीभूमिकायां भास—धावक—घटकर्परादीना मैक्यादयोऽश्रुतचरा धादाश्च कुमाण्डच्छेदं छिन्नाः। प्रियदर्शिकायाः, रत्नावल्याः मालविकाग्निमित्रस्य च कथावस्तुनी भूयांस्यन्योन्यं संवदन्ति। तत् कतमत् कतमस्मादपहृतमिति बहवो बहु विवदन्ते, समाहितमिदं सर्वं तेन, प्रदर्शितश्च कः सम्बन्धस्तेषां कथावस्तूनां कथासरित्सागरेण। किं बहुना क्वचित् किञ्चित् सत्यपि नो मतभेदे सप्रमोदं वयामिमां श्रीकृष्णसूरे भूमिकामभिनन्दामः।

टीकाप्यत्रत्या सुगमा, बालानां बहूपकारिणीति सम्भाव्यते। नैनां पठतां चित्तं तदीयवाक्येष्वेव खिद्येत, यथाहि प्रायेण प्राचीनासु टीकासु दृश्यते।

प्राकृते हि चतुर्थी विभक्तिर्नाम कापि नास्ति। षष्ठ्येव हि तत्स्थाने भवतीति ब्रुवन्ति। तदुक्तं प्राकृतप्रकाशकारेण—"चतुर्थी षष्ठ्याः" (६।६४) अतः प्राकृते षष्ठ्यन्तानां पदानां संस्कृते यथास्थानं चतुर्थ्यन्तत्वं विधेयम्। साम्प्रतिकेषु बहुषु मुद्रितेषु, रूपकेषु सर्वत्र नायं नियमोऽनुसृतो दृश्यते। षष्ठ्यन्तानि पदानि संस्कृतेऽपि तथैव स्थाप्यन्ते। षष्ठी हि कस्य नाम समीहितं न दुग्धे। तथापि तद्विवेश आवश्यक एव। समालोच्ये च ग्रन्थे क्वचिदयं नियमो गृहीतोऽपि नान्यत्र गृहीतो दृश्यते। यथा (३३पृ०) "कस्स दाव एदं अवउत्तन्तं णिवेदिअ" अस्य संस्कृतं "कस्मै तावदेतं वृत्तान्तं निवेद्येति।" अत्र "कस्स" इत्यस्य "कस्मै" इति कृतं युक्तं संस्कृतम्।

" अयं क्खु सो महाराओ यस्स अहं तादेण दिण्णा " (३०) । अस्य संस्कृतं यथा—अयं खलु स महाराजो यस्याहं तातेन दत्ता" इति । अत्र न स नियम आहतः । अत्रापि यस्स इत्यस्य संस्कृतं चतुर्थ्यन्तमेव युक्तम् ।

अथ भाषातत्त्वमनुस्त्रियेत, तर्हि 'यस्स' इत्यस्य 'यस्य' इत्येव संस्कृतं युक्तम् । सर्वत्र च तथैव करणीयम् । ' संस्कृतं ' व्याकरणं तेन भवत्वनुकूलं मैव वेति न द्रष्टव्यम् । अन्यदेतत् इति कृतं बहुना ।

क्वचिदिह मुद्रणभ्रमोऽपि दृश्यते , यथा ३५ पृ० १३ प० अत्रस्तासि' इत्यत्र ' आश्नमासि ' इति मुद्रितम् । वाणीविलासयन्त्रालये खल्वयं मुद्रितः, अतएवास्य स्तोकमपि स्खलितं न मृष्यामहे न च दिदृक्षामहे ।

—:*:—

सामयिक साहित्यम् ।

प्रत्नतत्त्वनिरूपणे भारतीया युरोपीयाश्च ।

श्रीमता रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयेन (Dr. R. G. Bhandarkar) The Times of India (March 6, 1907) पत्रे भारतेतिवृत्तविषयक प्रत्नतत्वगवेषणामधिकृत्य लिखितः कोऽपि रुचिरः प्रबन्धः । तत एव तस्मिन् विषये तस्य मतमिदमुद्ध्रियते—पूर्वापरं समालोच्याहमिदं मन्ये, यन्न केवलै र्युरोपीयै र्न वा भारतीयैः पण्डितै र्भारतस्य प्रत्नतत्त्वनिरूपणं कर्त्तव्यमिति । सत्यं यत् युरोपवासिनः पण्डिता विशेषेण तु जर्मणदेशीया विशिष्टबुद्धिप्रभावेण प्रत्नतत्त्वविचारे नवनवपरिच्छेदप्रकारान् उद्भावयितुं तामवलम्ब्य च कञ्चित् यावत् तत्तत् तत्त्वं धीरतया पर्यालोचयितुं विशेषतः समर्थाः । भारतीयास्तु पण्डिताः स्वदेशीयानां रीतिनीति-

पद्धतिव्यवहारादिषु सामाजिकेषु च विषयेषु सम्यङ् निष्णाताः। तेन हि युरोपीयै निरूपितो भारतस्य प्रत्नतत्त्वविषयकः सिद्धान्तोऽप्रमादो वायौक्तिको वा, अन्याय्यो वेति स्वाभाविकविचारशक्तितः सूक्ष्मतया विचारयितुं त एव सम्यक् प्रभवन्ति, विचार्य च हेयतयोपादेयतया वा सिद्धान्तितान् विषयनिवहान् परित्यक्तुं ग्रहीतुं वा विनाक्लेशं शक्नुवन्ति। अन्यस्मिंश्च पक्षे भारतीयेन पण्डितेन रचितो ग्रन्थो युरोपीयैः पण्डितैः सूक्ष्मतया परीक्षणीयश्चानुमोदनीयश्च। यतो, यदि भारतीयः पण्डितो वैज्ञानिकपद्धतिं न परिचिनुयात्, तस्य खलु कामं सम्भवत्युन्मार्गगमनम् अत एवेदमाशास्यं यद्भारतविषयगवेषणाविभागीयनियोगेषु भारतशासनाधिकृतेन सोऽयं विषयश्चिन्तनीयः; प्रतिप्रदेशं च भारतस्य कांश्चित् भारतीयान् समालोचकान् पण्डितान् नियमेन नियोक्तुं, तदर्थं काश्चित् गवेषणावृत्तीश्च स्थापयितुमुपायो विधेयः।

——:*:——

हिन्दूनां ह्रासः।

Modern Review (April, 1907) पत्रे तत्सम्पादकेन जनसंख्याविवरणीतः सकारणप्रदर्शनं सप्रमाणोपन्यासं च "हिन्दूनां ह्रासः" (The decrease of Hindus) इति शीर्षके प्रबन्धे यल्लिखितं, तस्यायं संक्षिप्तः सार उपरिष्टात् प्रदर्श्यते।

खी० १८९१ तमे वत्सरे हिन्दूनां संख्या भारते २०, ७७, ३१, ७२७ आसीत्; १९०१ तमे तु सैव २०७१, ४१, ०२६ जाता,—अर्थतस्तु १८९१—१९०१ इति दशवत्सरमध्ये ५, ८४, ७०१ संख्या न्यूना संवृत्ता। १८८१—१८९१ इति दशवत्सरमध्ये ते प्रतिशतकं १० अवर्धन्त। यदि नामैतेनानुपातेन तेऽवर्त्स्यन्, तर्हि १९०१ तमेऽब्दे २२, ८५, ०४, ८९९ अभविष्यन्। परन्तु तत्र ते २०, ७१, ४७, ०२६

दृश्यन्ते । अतोऽर्थान्तरेण दशभिर्वत्सरैः २ १३, ५७, ४७४ हिन्दवो ह्रासमवाप्ता इति शक्यं वक्तुम्। धर्मान्तरीयास्तु वृद्धिं प्राप्ताः; महम्मदीयाः प्रतिशतकं ८.९, खीष्टीयाश्च २७.९ वृद्धा इति ।

अतः किं निदानकमिदमिति गवेषणीयम् । कृते च तस्मिन् दृश्यते—यथा खलु जनसंख्या कार्यविवृत्यां प्रकाशितम्—[१] दुर्भिक्षं नामकं कारणम् । दुर्भिक्षे हि बहवो जनाः क्षुत्पीडामसहमानाः स्वीयं धर्मं परित्यज्य स्वीकृत्य च खीष्टीयं खीष्टयाजकेभ्यो धनादिलाभेन कथञ्चिद्रक्षन्त्यात्मानम् । समालोच्ये च समये बहुषु प्रदेशेषु दुर्भिक्षमजायत । तेनैकतः स्वधर्मत्यागपूर्वं खीष्टीय धर्मस्वीकारः, अपरतश्च देहत्यागः । इत्युभयतोऽपि हिन्दूनां ह्रासो जातः (२) द्वितीयतः, हिन्दु विधवानां पुनर्विवाहनिषेधः,—येन सन्तानजननयोग्येऽपि वयसि वर्त्तमाना बहवो विधवाः सन्तानहीना वर्त्तन्ते । (३) तृतीयतः, बालानां बालिकानाञ्च शैशवविवाहः । (४) चतुर्थतः, महम्मदीये विशेषेण खीष्टीये धर्मे तेषां प्रवेशः ।

खीष्टयाजका हिन्दूनां मध्ये कतमैर्वर्णैः स्वीयं धर्मं ग्राहयन्तीति विचारे दृश्यते ये खलु दुर्भिक्षपीडिताः, ये वा समाजे घृणार्हत्वेन गण्यन्ते—येषां स्पर्शोऽपि शरीरे जनयत्यशुद्धिमिति मन्यते,—अमी एव हि त इति । भारतस्य सर्वेष्वपि प्रदेशेषु नायं वृत्तान्तो व्यभिचरतीति स्पष्टं कथयन्ति जनसंख्याविवृत्यक्षराणि ।

हिन्दूनां स्वधर्मत्यागपूर्वं धर्मान्तरस्वीकारे यत्कारणं, याचावस्था दृश्यते, तेन तन्निवारणाय हिन्दूना मिदं कर्त्तव्यद्वयमापतति (१) उच्चजातीया हिन्दवो ये हि सामान्यतो धनिनश्च प्रभावशालिनश्च, निम्नजातीयेभ्यो हिन्दुभ्यो मानवोचितान् सर्वानधिकारानर्पयेयुः; व्यवहरेयुश्च तैः सार्धमधिकतरं न्यायेन च औचित्येन च । (२) अनभिमता अप्यनुकरणीयाश्च खीष्टधर्मप्रसारनियुक्ताः (Christian Missionaries) यथा खल्वेते अनाथान् शिशून्, दुर्भिक्षपीडितांश्च जनान् दुःसमये रक्षन्ति, हिन्दुभिरपि तथैव कर्त्तव्यम् ।

हिन्दुभिरतियोग्यतया 'पतितपावन' इति भगवतो नामधेयं कीर्त्यते। नेदमाशास्यं यत् कं नु नाम धर्ममिदं तैः प्रदत्तं नामधेयं प्रकाशयतीति न ते पतितान् उद्धरिष्यन्ति? कियदिदमसमञ्जसमिति न दुर्विज्ञेयं यत्तावत्स निम्नजातीयो जनोऽस्पृश्यत्वेन मन्यते, यावत् स हिन्दुत्वेन तिष्ठति, परन्तु ततः परमेव, यावदेव स खीष्टीयं धर्मं गृह्णाति युरोपीयं नामधेयं धारयति, परिदधाति च मस्तकावेष्टनं (hat) तावदेव क्रियते तेन करमर्दनं, प्रदीयते च तस्मा आसन्दीति।

स खलु पत्रिकासम्पादकः सप्रपञ्चं प्रागुक्तान् विषयानालोच्य, तेन हिन्दूनां ह्रासप्रतीकारसमर्था एते उपाया आपतन्तीति कथयति—१ जाठानाम् पञ्चनदीयानां चापरेषामिव युक्ते वयसि विवाहः,—अपाकरणं च शैशवविवाहस्य; (२) वरवध्वोर्वयसो रसाम्यवर्जनम्; (३) सन्तानहीनानां विवाहयोग्ये वयसिवर्त्तमानानां विधवानां पुनर्विवाहः; (४) निम्नजातीयेषु कुसंस्कारोच्छेदः, यथा तेऽस्पृश्यत्वेन न गण्यन्ते, तेभ्यः शिक्षाप्रदानं, बुद्धिप्रभावानुसारेण, चारित्रानुसारेण च सम्मानप्रदर्शनम्; [५] समाजेषु प्रथममवान्तरस्य, ततश्च मूलस्य जातिभेदस्य समुच्छेदः, लघूकरणं च विवाहव्ययस्य—येन विवाहस्य नात्यायाससम्पाद्यतया कन्यकानामुत्पत्तिः शाप इव न मन्येत, परिपाल्येरंश्च ताः सयत्नम्; [६] स्वास्थ्यानुकूलेषूर्वरेषु प्रदेशेषु, तादृशेषु च स्थानेषु—यत्र क्षिप्रतरा जीविका लभ्या गत्वा निवासः; [७] जनानां मौलिकोत्कर्षसम्पादनं च।

हिन्दुसंख्याधिक्येऽपरोऽपि कश्चिदुपायोऽस्ति, स च धर्मान्तरीयस्य हिन्दुधर्मेऽवस्थापनम्। अहिन्दुरपि हिन्दुभूत इति कथयतीतिवृत्तम्। अद्यत्वेऽपि परिवर्त्यत एव हिन्दुर्हिन्दुत्वेन। सिंहभूमछोटनागपुर—बरम्बा-प्रभृतिषु केषुचित् स्थानेषु 'हस'—'पन'—'सन्ताला'दयः (Hos, Pans, Santals) अनार्या अपि हिन्दुदेवदेवीपूजनेन, क्वचित् यज्ञसूत्रधारणेन, दासोपाधिधारणेन, द्विजाभि

धानेन, वैष्णवधर्मप्रचारणादिना च स्पष्टमात्मानं हिन्दुत्वेन कीर्त्तयन्तीति।

* * * * * * * *

अधस्तात्प्रदर्शितेष्वक्षरेषु सर्वेषां न सम्मतिः स्यादिति न वयं स्वप्नेऽपि शक्नुमश्चिन्तयितुम्। नूनमस्माकं केषाञ्चिज्जर्जरेयुस्तानि श्रवणविवराणि। तथाप्यस्तीह किञ्चिदुपादेयं, यस्य स्वीकारे न कापि सम्भवति क्षतिः शास्त्रतो वा लोकतो वा। तत् खल्विदं यत् विपत्तिसमयेषु खीष्टधर्मप्रसारनिरतैरिवास्माभिरपि दुर्भिक्षादिदुःखदूनानाम् अनाथानां शिशूनां च जनानां च रक्षणं च पोषणं च नाम.। को नाम मूर्खोऽपि कथयेत् यदयमपि पन्थाः प्रतिषिद्धोऽस्मच्छास्त्रैरिति। अस्मभ्योऽनधिगतसाहाय्याः, भ्रमेऽप्यनवेक्षिताः दुर्भिक्षदहनदह्यमानास्ते हि तपस्विन उपकारकेषु तेषु युरोपीयेषु यन्निसर्गेणैव स्निह्येयुः, किं तत्रापरं वक्तव्यमवशिष्यते। स्वयमेव हि वयं स्वजनान् हारयाम इति न जात्वप्यस्माकं चेतसि समुदेति।

अन्यच्च। अतियुक्तमुक्तं प्रबन्धलेखकेन यन्निम्नवर्णोऽपि गृहीतखीष्टधर्मस्तदुचितं व्यवहरन् सद्य एव केनाप्यंशेन यथाकथमपि मान्यत एव। अतिरोहितः खल्वयमर्थः सर्वत्र सर्वेषाम्। नैवात्र कोऽपि न्यायोऽधिगम्यते, येनास्माकं तादृश आचारः प्रतिपाद्येत युक्ततया। अतो नूनमयमस्माकं चेतसः कश्चिदनुचितः संस्कार एव। कीटोऽपि नावज्ञेय इति येषां शास्त्राणामादेशः, त एवामी वयं यदि मानवमवजानीयाम, तर्हि महदनुचितमस्माभिः कृतं स्यादित्यकामेनापि वक्तव्यम्। न वयं जातिसमुच्छित्तये तदिदं व्याकर्त्तुं प्रवृत्ताः, जीवत्वायुष्मती जातिर्यावत्सेच्छेत्। न तेऽधमजातीया अवज्ञेया इति हि कथयामः। कथमवज्ञानं भवति, कथं वा न भवतीत्यन्यदेतत्। न वयं तदिह किञ्चिद्वक्तुं प्रभवामः। पृच्छन्तु भवन्तः अन्तरात्मानम्, चिन्तयन्तु च पुरस्कृत्य न्यायं च मनुष्यत्वं च। अवश्यमिदं सर्वैर्न्यायानुसारिभिः स्वीकर्त्तव्यं यत् युक्ते पथि

विचरन्, नितान्तमधमजातीयोऽपि नास्मत्सकाशात् पशूचितं सत्कारमर्हतीति। किं बहुना, यथास्माभिः साम्प्रतं युरोपीयेष्वाचारः प्रदर्श्यते, अस्मत्समाजेषु निकृष्टजातीयेभ्यस्तादृशस्याचारस्य प्रदानं नाम न कथमपि विप्रतिपत्तिकोटिमर्हति। युरोपीया इवामी न शिक्षिता इति चेत्, शिक्षानुसारेणैव व्यवस्थाप्यतामङ्ग, सत्कारः, गृह्यतां च "गुणाः पूजास्थानं, गुणिषु न च लिङ्गं, न च वय इति।" किञ्चामीषां शिक्षाया अभावेऽपि यूयमेवापराध्यन्ति, युष्माभिरेव हि ते शिक्षणीयाः। स्वं दोषं परस्य शिरसि स्थापयित्वा तमवजानन्तः के नाम कुत्र प्रशस्यन्ते। एवमपि मनुष्यास्ते न पशुव्यवहारमर्हन्तीति विचार्यमेव।

अथ विद्यमानायां जातौ नैतत्सुकरमिति? नैतत्परीक्षकाणां विचारक्षोदं क्षमते। किं न पश्यति भवान् जातिर्नामेयं साम्प्रतं भोजनमात्रे, विवाहमात्र एव च परिच्छिन्नेति। कामं भवांस्तैर्भोजनं च विवाहं च मा कार्षीत्। द्वयमपीदं साधु संरक्ष्य शक्यतएव निकृष्टजातीयैः सादरं ससत्कारं च समाचरितुम् न च नाद्यापि बहुषु स्थानेषु समाचरन्त्युदारचेतसः। बहवो हि नितान्तं निकृष्टजातीयाः पुरुषाः तेषु तेषु स्थानेषु ब्राह्मणाद्यैर्वर्णैः पितृव्यमातुलादिभिः विविधैः सम्बन्धपदैः सम्बोध्यन्ते, व्यवह्रियन्ते च यावच्छक्यं तदुचितम्। इममेवाचारं सार्वत्रिकं व्यवस्थापयितुं किं छिद्येत शास्त्रानुसारिणामपीति विचारयन्तु ते।

——:०:——

मित्रगोष्ठी-पत्रिका।

(मासिकं संस्कृतपत्रम्।)

"संगच्छध्वं.सवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्"

ऋग्वेदः।

तृतीये वर्षे] १८२८ शकाब्दाः, चैत्रः। [द्वादश संख्या

भारतवैभवम्।

प्रकृतेः कृपया भारतीया भूमिः सर्वस्माद्देशादुर्वरा। अतो भिन्नदेशीयैरतिकृच्छ्रात् यल्लभ्यते भारतीया मातुरङ्क एव स्थित्वा तल्लभन्ते। तेनैव अन्नं नास्तीति चिन्ताया विमुक्ता भारतीयाः सर्वजनीनवृत्तिपर्यालोचनया जैवमुत्कर्षमार्गं प्रकटीकृत्याद्यापि विश्वमिदं चमत्कुर्वन्ति। स्वाधीनचिन्ताप्रधानेन शिरसा यन्त्रादिकं निर्माय विश्वहृदयमुल्लासयन्ति च। शस्यलोभात् वैदेशिका वणिजो वाणिज्यार्थं सागरमुपसागरं चोल्लंघ्यागच्छन्ति भारतीयभूभागम्। एवमस्माद्-दयन्यानि मणिरत्नादीनि प्रवालादीनि च भारतीयखनिगर्भात् समुद्राभ्यन्तराच्चोत्पद्यन्ते। एतेनैव भारतभूमीरत्नप्रसविनीति भिन्नदेशीया भारतं प्रति सस्पृहं तीक्ष्णां दृष्टिं निक्षिपन्ति। एवं धनलुब्धा वीराङ्गना वीरवर्गाश्च धनलोभैराकृष्टचित्ताः प्राग् बहुशो भारताङ्गनमपहृतवन्तः। महाराज्ञी 'सेमीरामिस' * प्रेम्णा भारतीयार्थमालिङ्ग्य परं सुखं प्राप्तवती। महाप्रतापशालिनः डेरायसाख्यस्य † म्लेच्छराजस्य धनोन्मत्ततामपनीतवत्येषा भारतभूमिः। महावीरस्य

* Semiramis, Queen of Assyria.

† Darius, king of Persia.

आलेकजाण्डारस्यापि * धनकण्डूयनमत्रैव निवृत्तम् । ससैन्यवीराग्रवर्त्तिनः तैमुरादयोऽप्यत्रैवागत्य धनपिपासामुच्चिच्छिदुः । एवं यस्मिन् कस्मिन् समये येषां केषाञ्चित् धनपिपासा बलवती जाता, तैरत्रैव तत्पिपासोपशमिता । पुरा मिसर—फिनीसिया—ग्रीस—आरबप्रभृतयो देशा भारते एव वाणिज्यं कृत्वोन्नतेः परं पदं लेभिरे। न जाने भारतीयाः कथं मूकास्तिष्ठन्ति । यातु तावत् धनविषयिणी कथा । अथ यदैव विभिन्नाया रुचे र्विचित्रबुद्धेश्चाधिक्यं मानवानां जातम्, तदैव शिल्पनैपुण्यं प्रादुरभूत् कस्यापि प्रतिकृतिमदृष्ट्वा कस्मादपि तत् कौशलमगृहीत्वा च स्वचेष्टया भारतीया यथा महच्छिल्पकौशलं प्राप्तवन्तः, तथाद्यापि भिन्नप्रदेशीया स्तल्लेशमपि न जानन्ति । यैः खलु अयोध्यावर्णनं, मथुराया यथास्थानसंस्थितानां विभागविन्यस्तानां वस्तूनां सौन्दर्यकथनं, इन्द्रप्रस्थस्य राजपरिषदो निर्माणकौशलञ्चैतिहासिकवृत्तं श्रुतम्, वर्त्तमानेऽपि ताजमहलाख्यः प्रासादो दृष्टश्च, तैरेव भारतीयस्थापत्यविद्याशिल्पनैपुण्ययो र्भूयःप्रशंसा मुखशतेन कर्त्तुमिष्येत । बौद्धशासनदशायामपि अजन्त—कार्लि—इलोरा—एलिफेण्टाप्रभृतीनां शिल्पकीर्त्तिकलापोऽद्यापि प्राचीनभारतीयानां कर्मनैपुण्यं सूचयति । हन्त अन्तर्हिता सा लक्ष्मीर्भाग्यञ्चास्माकम् !

वर्णसंमिश्रणेऽपि प्राचीनानां महत्पाण्डित्यमासीत् विवाहसामयिकीं जनकतनयासीतायाः प्रतिकृतिमवलोक्यायोध्यान्तःपुरचारिण्यः सभ्याश्च परं विस्मयं जग्मुः । एवं विस्मयवन्ति बहूनि निदर्शनानि सन्ति । किन्त्वनेकशो राज्यविप्लवाददर्शनं गता परमा चित्रविद्या ।

तथा समरनैपुण्येनापि परपक्षं स्तब्धीकुर्वन्तो भारतीया राजन्याः जगत्त्रयं चमत्कृतवन्तः । ते सादिनो रथिनः पदातिका हास्तिकाश्च सन्तो यथान्यायं समरभूमिमवतरन्तोऽपूर्वरचनया वैपक्षि-

* Alexander the great, king of macidon.

काक्रमणान् निःशङ्कमात्मानं निराकुलयन्तिस्म। साम्प्रतञ्च समरभूमे दूराद्दूरतरसंस्थितानां परमसाहसिकानां सेनानायकानां न कश्चित् तादृशव्यूहरचनक्रममुद्भावयति उद्भावयिष्यति वा। एवं प्राया मानवानां मतिः यत्किल तेषां केचित् शरशरासनमात्रसहायाः केचिच्च गदाखड्गधारिणः समरभूमिमवतरन्ति स्म। न ज्ञातवन्तस्ते साम्प्रतिकं रणकौशलं तत्प्रसाधनोपायञ्च। किन्तु ये किल रामायणं-महाभारतञ्चाधीतवन्त, स्ते नैवात्र संशयाम्बुधावात्मानं निमज्जयन्ति। तौ रामरावणौ महावीरौ रणमूर्द्धनि यान्यस्त्राणि व्यवहृतवन्तौ तेषां मध्ये साम्प्रतं 'कामान' इति यस्य प्रसिद्धि स्तस्य नामपदमपि श्रूयते। येन शतं हन्तीति व्युत्पत्त्या प्राक् तस्य शतघ्नीति संज्ञा आसीत्। तत्र रामायणे लिखितमस्ति—

" परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महास्वनाः" ॥ इति।

अन्यच्च मान्धातुर्दिग्विजये वर्त्तमाने 'वन्दुक' इति यस्य प्रसिद्धिः, तस्य "कवनक" इति नाम्ना, खरदूषणयोर्युद्धे नालिकास्त्रमिति नाम्ना च ख्यातिरासीत्। कट्लिनामा युरोपीयः कश्चिच्छिल्पिप्रवरः पश्चिमप्रदेशे गङ्गाया जलनिर्गमप्रणालीखननावसरे भूगर्भस्थं प्रासादादिकं दृष्ट्वानुमितवान् यत् तदेतदितिहासप्रसिद्धं हस्तिनापुरमिति। तत्र च स बहुविध वस्तुजातं दृष्टवान्, तेषु प्रस्तरमयं लौहमयञ्चानेकं गुड़कमेकां शतघ्नीञ्च प्राप्तवान्। दृश्यते च नीतिचिन्तामणौ कृष्णशाल्वयोर्युद्धेऽपि शतघ्नीप्रहरणमासीदिति।

"और्वाग्निं प्रोथितं कृत्वा शतघ्नीर्गुड़कैर्युताः।" और्वनाम्नो मुनेर्जातत्वात् 'वारुद' इत्यस्य और्वाग्निरिति संज्ञा जाता। गुड़कशब्देन वर्त्तुलाकारः पदार्थविशेषः 'गोला' इत्यवबुध्यते। तथाचामरः "स्याद्गुड़ो गोलेक्षुपाकयोरिति।" एतत् सर्वं निदर्शनं दृष्ट्वा कथं भ्रमो यत्पुरा वर्त्तमानसदृशं युद्धकौशलं प्रसाधनं च नाविरभूत्।

ज्योतिर्विद्यायामपि भारतीयकृतिनः परमुत्कर्षं प्राप्तवन्तः । किन्तु ज्योतिर्विदाचार्येषु कस्तावत पूर्वतनः को वा परकालिकस्तत्रानुसन्धित्सूनामैकमत्यं नावलोकयामः । केऽपि पराशरं केऽपि सूर्यसिद्धान्तकारं केऽपि ब्रह्मसिद्धान्तकारं प्राथमिकं मन्यमाना विवदन्ते । किन्तु शम्भुप्रकाशग्रन्थकृन्मते प्राक् सोमसिद्धान्तकारः, ततश्च वराहमिहिरः स्वजन्मना ज्योतिर्वित्कुलमुद्भासयन् भारतभूमेर्गौरवं वर्द्धयामास । तत आर्यभट्टो भास्कराचार्यश्च नवं नवं कौशलमुद्भाव्य ज्योतिषशास्त्रस्य परमुत्कर्षं स्थापयामास ।

चन्द्रसूर्यग्रहणस्य, नक्षत्रवृत्तस्य, राशिचक्रस्य, अपां वृद्धिक्षयस्य च तत्त्वनिरूपणे भारतीया एव प्राक् सिद्धमनोरथा भवन्ति स्म । तथाच विष्णुपुराणे—

स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा ।
तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तमाः ॥
न न्यूना नातिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च ।
उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शतानि वै ।
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ समुद्राणां महामुने ॥ इति ।

रव्यादिवाराणां प्रतिपदादितिथीनाञ्च क्रमानुपाती व्यवहारनियमश्चादौ प्रज्ञावतामार्याणां मूर्द्धन्येवाविरभूत् । तस्य च्छायां गृहीत्वा पाश्चात्त्याः पण्डिता नामान्तरं विधाय दिग्दिगन्तेषु स्वपाण्डित्यं ख्यापयन्ति । सान्डे (Sunday) मन्डे (Monday) इत्यादीनां रव्यादिवारवाचकानां शब्दानामर्थं परिशीलयतां पाठकानां भवतां सुविदितमेतत् स्यात् ।

यस्मिन् दिवसे दिनमानं रात्रिमानञ्च तुल्यं स्यात् तत् पण्डितटलेमि Stolemy जन्मनः प्राक् भारतीयज्योतिर्विद्भिः निरूपितम् । एवं यस्मिन् दिने इटालीदेशीयः पण्डितः कोपार्निकस्-Copernicus नामा पृथिव्या आह्निकगतिं वार्षिकगतिञ्च निरूप्य स्वगणं चमत्-

तवान्, तस्मादतिपूर्वं भारतीयज्योतिर्वित्कुलतिलकैः प्रकाशित-
तत् ।

प्रायेण पाश्चात्यशिक्षया शिक्षितानां नव्यानामेतन्मतं, यद्भार-
ीयाः किल त्रिकोणत्वेन भूमण्डलं ज्ञातवन्तः, न पुनर्वृत्ताकारं ।
यमद्य युरोपीयराजप्रसादात् 'पृथिवी नागरङ्गवद् वर्त्तुलाकृति'
ेति सुष्ठु ज्ञातवन्तः । किन्तु भारतेऽस्मिन् युरोपीयछायापातात्
ाक् सूर्यसिद्धान्ते ऽभिहितम्—

'सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः ।
कदम्बकेसरग्रन्थिः केसरप्रसवैरिव ॥' इति ।

ब्रह्माण्डशब्दस्य व्युत्पत्त्याप्ययमर्थः सर्वेषां सविधे प्रतिभायात् ।
ागरङ्गदृष्टान्तात् किं दृष्टान्ततयोदाहृतं कदम्बकुसुमं भूगोलत्वस्या-
धिकं परिचायकं न स्यात् ?

ाक्षत्रकल्पेऽपि लिखितमस्ति यत्—

"कपित्थफलवद् विश्वं दक्षिणोत्तरयोः समम् ।" इति ।

एवमस्मिन् समये यद् गोलकं निर्माय छात्रान् शिक्षयन्ति तदपि
अनुकृतिकुशलै रनुकरणे पाण्डित्यं दर्शितम् । तथाहि पदार्थदीपि-
कायाम्—

"अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम् ।
तद्वत् खगोलकं कृत्वा गुरुः शिष्यान् प्रबोधयेत् ॥" इति ।

पृथिवी गतिशक्तिमतीति युरोपीयगुरोः कृपया वयं ज्ञातवन्त
इति स्वगौरवं ख्यापयन्ति नव्या भ्रातरः सर्वे । किन्तु ग्रीस्देशीय-
पिथागोरासाख्यस्य * पण्डितप्रवरस्य जन्मनः प्राक्, इटालिदेशीय
कोपार्निकसाख्यस्य † पण्डितकुलपतेर्बुद्धिस्फुरणात् पूर्वं कथितमे-
तदार्यभट्टेन— ‡

---

* Pythagoras, Greek Philosopher.

† Copernicus, Prussian Astronomer.

‡ अत्रेदमवधेयम्-पिथागोरासो नाम खीष्टपूर्वषष्ठशतक आसीत्,

"चला पृथ्वी स्थिरा भातीति"

"भूपञ्जरः स्थिरो, भूरेवावृत्त्यावृत्त्या प्रातिदैवसिकौ ।
उदयास्तमयौ सम्पादयति ग्रहनक्षत्राणाम् ॥ इति ।"

आर्यभट्टस्यैतत् सिद्धान्तोदकं फल्गुप्रवाह इवान्तर्गत्या ग्रीसप्रणालीकया युरोपमपि प्लावयामास । अनयैव पृथिव्या गतिक्रियया विभिन्नदेशेषु सूर्यस्योदयास्तमानेषु महद्वैपरीत्यमनुभूयतेऽस्माभिः। लिखितश्चैतत् सिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्याये—

"लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात्,
तदा दिनार्द्धं यमकोटिपूर्याम् ।
अधस्तदा सिद्धपुरेऽन्तकालः,
स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव ॥"

"भद्राश्वोपरिगः सूर्यो भारतेऽत्रोदयं रवेः ।
रात्र्यर्द्धं केतुमालाख्ये कुरवेऽस्तमनं तदा ॥"

अन्यच्च शास्त्रानभिज्ञाः प्राकृतप्राया एवमापादयन्ति, यत् किल पृथिवी सर्पशिरस्यवतिष्ठते । यदैव शिरः सञ्चालयति, तदैव भूकम्पेन जगत् क्षुभ्यति । किन्तु यदेषा पृथिवी आकर्षणगत्या शून्येऽवतिष्ठते एतद् युरोपीयगुरोः कृपया परिज्ञातमस्माभिः । सम्भावयामोऽत्र यत् सूर्यसिद्धान्तरहस्यपाठेनास्माकं भ्रम एषोऽपनुद्येतेति। तथाहि—

कोपार्निकसस्तु बह्वर्वाचीनः, खीष्टषोडशशतकवर्त्ती । तत्र भवान् आर्यभट्टश्चास्माकं पञ्चमशतके (४७६) यः खल्वस्मद्देशे प्रथमं पृथिव्या वर्त्तुलाकारत्वं गतिमत्त्वं च प्रकाशयामास । अतः प्रबन्धकारमतं नात्र समीचीनं भाति । श्रूयते पाश्चात्त्येषु 'ग्यालिलियो' (Galileo, Italian astronomer 1564-1642) नामा एव प्रथमं पृथिव्या गति मुद्भावयामास । वैदिकशब्दैरपि पृथिव्या गतिः सूच्यते । प्रथमवर्ष ज्येष्ठमासीयपत्रिकायां "वेदे पृथिव्यागति" रिति सन्दर्भो द्रष्टव्यः । मि० प० स०

"भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।" इति ।

एवं भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थे लिखितम्—

"नान्याधारं स्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्यपृष्ठे ।

निष्ठं विश्वञ्च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् ॥" इति पाश्चात्यशिक्षया सुशिक्षितमिदं जगत् प्रायेण वक्षः स्फारीकृत्य प्रचारयतीदं यत् 'न्युटन्'* स्वजन्मना पृथिव्याः केन्द्राकर्षणशक्तेर्गूढ़रहस्यमुद्भेद्य जगदिदं प्रथमं जागरितवान्। किन्तु न्युटनसकाशाच्छिक्षामलभमानै रार्यकुलतिलकै र्विपश्चिद्भिः स्वयमेव आविष्कृतमेतत् पृथिव्याकर्षणशक्तेर्गूढ़रहस्यम्। तथाहि भास्कराचार्येण गोलाध्याये ऽभिहितमेतत्—

"आकृष्टशक्तिश्च मही, तया यत्
खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्यते, तत् पततीति भाति,
समे समन्तात् क्व पतत्विमां खे ॥"

एवमार्यभट्टेनापि लिखितम्—

"आकृष्टशक्तिश्च मही यत् तया प्रक्षिप्यते तत् तया धार्यते ॥" मही पृथिवी आकर्षणशक्तिविशिष्टा, यद्वस्तु नरैः प्रक्षिप्यते तद्वस्तु तया आकर्षणशक्त्या पृथिव्या धार्येत, इत्यर्थः ।

पुराणादिशास्त्रस्य तात्पर्यमज्ञात्वा प्राकृता जना राहुं राक्षसत्वेनापादयन्ति, एवं स एव राक्षसरूपधृग् राहुश्चन्द्रसूर्यौ ग्रसति । तेनैव ग्रहणं भवति। पृथिव्यादेश्च्छायापातेन यद्ग्रहणं भवति, आर्या स्तन्न ज्ञातवन्तः किन्तु वयं इंराजी भाषाध्ययनेनैतज् ज्ञातवन्त इति । अहो धिगस्मान् । यत् शास्त्रचक्षुषा परिहीनैरस्माभिः किमपि न दृष्ट्वा न श्रुत्वा च सर्वतत्त्वोद्भावकस्य भ्रमप्रमादविरहितस्यार्यर्षिसंघस्य दोषसन्तति रुद्भाव्यते ! ब्रह्मपुराणे लिखितमस्ति, ब्रह्मणा राहुं संबोध्य कथितमेतत्—

* Sir Isaac Newton, 1662-17-27.

"पर्वकालेतु सम्प्राप्ते चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि।
भूमिच्छायागतश्चन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं कदाचन॥" इति।

पर्वकाले पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ च संप्राप्ते सति चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि। केन प्रकारेण तदेवाह—भूमिच्छायागतः सन् चन्द्रं, कदाचिच्च चन्द्रगः सन् अर्कं छादयिष्यसीत्यर्थः। एवं सूर्यसिद्धान्तेऽपि लिखितम्—

"छादको भास्करस्येन्दुरधस्थो घनवद् भवेत्।
भूच्छायां प्रमुखश्चन्द्रो विशत्यर्थो भवेदसौ"॥

एकार्थवाचिनो हि तमोराहुच्छायाशब्दाः। ज्ञायते ह्येतत् सर्वैः। अतोऽत्र सर्वथा राहुशब्देन छायारूपोऽर्थः प्रतीयते। एवं तर्हि खण्डिता नो राहौ राक्षसबुद्धिः?

एवं नक्षत्राणां लग्नप्रभवादौ पृथिव्यां जीवोद्भिदादिषु काऽवस्था कीदृशो वा फलोद्गमः स्यात्? तथा नक्षत्रादीनां गतिमवेक्ष्य राज्यविप्लवमारीभयरोगव्याप्तिदुर्भिक्षसुभिक्षादीनां कथं सञ्चारः? लग्नविशेषोत्पन्नानां मानवानां कीदृशमायतिफलम्? एतत्सर्वं निर्णेतुमार्यज्योतिर्विदाचार्या यथा समर्था बभूवुः, तथा साम्प्रतं कुत्रापि नावलोक्यन्ते तादृशास्तत्त्वज्ञानिनः। जगत्सारभूतैषा भारतभूमि ज्ञानतुलिकया सर्वेषां दर्शनीयानां तत्त्वानामादर्शचित्रं विरचयन्ती साम्प्रतं केन पुनः कालभुजङ्गेन दष्टा, ज्ञानैः परिहीना मृतप्राया तिष्ठति।

श्रीरमेशचन्द्रवेदान्तविशारदः।

——:|:*:|:——

प्रश्नः—

जातिभेदस्य किं मूलम् ? कीदृशौ वा तस्य गुणदोषौ ?

उत्तरम् ।

वैदिकधुरन्धराचार्य श्रीसत्यव्रतसामश्रमि महाशयानाम् ।

गुणकर्मजन्यान्येव जातिभेदस्य मूलानि; सामाजिकामुष्मिकोन्नत्यादीनि तु तद्गुणाः ऐक्यबाधश्च तद्दोष एकः। लिखितश्चैतद् विस्तरशो मयैतरेयालोचने ।

विज्ञानचिन्तामणि' सम्पादक पु० श्रीनीलकण्ठशर्ममहाशयानाम्-

जातिभेदः प्रकृतीर्गुणमयीरवलम्ब्यातिचिरात् प्रतिष्ठापितोपि पुनस्तत्तद्व्यापारवशात् जनानां अभावभेदाच्चानेकसहस्रशाखो देशभेदेन भिन्नभिन्नश्च वर्त्तत इति श्रौतस्मार्त्तक्रमताचारादिष्वनतिविशेषाणामवान्तरजातिविशेषाणामेकीकरणं गुणः पुनरपि भिन्नभिन्नतया विस्तारश्च जायताम् ।

सूनृतवादिनीसम्पादकानां श्रीमदप्पाशर्मविद्यावाचस्पतीनाम्—

विदितमेवैतत्प्रेक्षावतां यद्भगवता परमेश्वरेण प्रजानां विवृद्ध्यर्थमात्मनो मुखबाहूरुपादतः क्रमेण ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च निरमीयन्तेति। तथाहि स्मर्यते-"लोकानां स विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥" इति ॥ कारणगताश्च गुणाः कार्यमनुवर्तमानाः सन्दृश्यन्ते । यथा मृद्गता घटादौ तन्तुगताः पटादौ स्वर्णगताश्च कुण्डलकटकादौ । एवं परमात्मनो मुखगता गुणास्तज्जन्ये ब्राह्मणे ऽन्ववर्तन्त बाहुगताः क्षत्रिये ऊरुगता वैश्ये पदगताश्च शूद्र इति नैतदाश्चर्यम् । कण्ठादुपरिवर्तमानः शरीरप्रदेशो मुखम् । तत्रैव च मस्तिष्कं भवति मस्तिष्कमेव च निवासो ज्ञानस्येत्याधुनिका अपि स्वीकुर्वन्ति। नन्वेतद्विहाय मस्तिष्क-

मन्यत्र विद्यमानमनुमन्यन्त आधुनिकाः। ततश्च येयं केवलाज्ञानश क्तिः सा किल परमात्मनो मुखावयवीभूते शिरसि निवसन्ती तज्ज न्येषु ब्राह्मणेष्वेवानुवृत्ता। बाहुगता तु क्रियाशक्तिर्वीर्यापरपर्याया सा चेयं ज्ञानशक्तिसापेक्षाऽपि न प्राधान्येन ज्ञानमुपजीवतीत्युपस र्जनीभूतमस्यामेतत्। ततश्च ज्ञानोपसर्जनीभूता वीर्यादिलक्षणा क्रिया शक्तिः परमात्मनो बाहुगुणः। स च बाहुजन्येषु क्षत्रियेष्वनुवृत्तः अस्ति चोर्वोरपि क्रियाशक्तिः किन्तु नास्यामुपसर्जनीभूतं ज्ञानं प्र त्युताज्ञानमेवोपसर्जनीभूतम्। एवं चाज्ञानोपसर्जनक्रियाशक्तिविशि ष्टत्वं परमात्मन ऊरुगुणः स एव च तज्जेषु वैश्येष्वनुवृत्तः। पादे पुनः क्रियाशक्तिं प्राधान्येन नावलम्बते प्रत्युतोपसर्जनतयैव। ज्ञा नस्य च नात्र कश्चित्सम्बन्धः सुतरां विप्रकर्षात्तन्निवासभूतस्य वद नस्येति। एवं च क्रियाशतमुपसर्जनीभूतमज्ञानमेव परमात्मनः पा दगुणः स एव च तज्जन्येषु शूद्रेष्वनुवृत्तइति प्रतीयते। अत्र ज्ञान पदं सत्वोपलक्षणं क्रियाशक्तिपदं रजसोऽज्ञानपदं च तमस इति बो द्धव्यम्। एवं च निसर्गसिद्धो ब्राह्मणेषु सत्वगुण स्तदुपसृष्टश्च रजोगुणः क्षत्रेषु तमसोपसृष्टो रजोगुणो वैश्येषु रजसोपसृष्टश्च तमो गुणः शूद्रेष्विति द्रष्टव्यम्।

एवं तत्तद्गुणविशिष्टतामेवामीषां कामयमानेन परमात्मना तत्तदवयवतो विनिर्मितैर्ब्राह्मणादिभिराजानसिद्धस्य परमात्मनाभि लषितस्य सत्वादिगुणस्याविक्षतये चाभिवृद्धये च प्रयतितव्यमि त्ययं न्याय्यः पन्थाः। येन च यथा यतितव्यममीभिः सोऽयमपि प्रदर्शित एव शमो दमस्तपः शौचमित्याद्युपदिशता भगवता वा सुदेवेन।

यदि सत्वं रजसा संसृज्येत तदाऽवश्यं हापयेदात्मनः प्राधान्य म्। रजसा हि संसृष्टमेतन्न केवलमात्मीयानपि त्वात्मन इव रजसो ऽपि धर्मानाविष्कुर्यात्। विजह्याच्च शुद्धसत्त्वत्वमात्मीयम्। एवं तमसापि संसृष्टं स्वस्येव तमसोऽपि गुणान्प्रादुष्कुर्यात्परित्यजेच्चा

त्मनो विशुद्धत्वम् । अत एव च विशुद्धं सत्वं कामयमानेन यथैतन्न रज आदिभिः संसृज्येत तथावश्यमवधातव्यम्, अत एव च चत्वारो वर्णाः परस्परं विभिद्यन्ते । यदि च नैते विभिद्येरंस्तदा परस्परं संसृष्टत्वाद्गुणानां संकरः सम्पद्येत । स चायं समानः सर्वानपि विशुद्धान् गुणान्समूलमुच्छिन्द्यात् । ततश्चाव्यवस्थया न कश्चिदपि सुखमवस्थातुं प्रभवेत् । अत एव चापेक्ष्यते परस्परं विभिन्नत्वमेतेषाम् ।

ब्राह्मणादिनिष्ठाश्चामी सत्वादिगुणास्तज्जातीयानां स्त्रीपुरुषाणां शुक्रशोणितयोः सूक्ष्मतयावतिष्ठमानास्तज्जन्ये गर्भेऽनुवर्तन्ते । तद्गताश्च तत्तद्गुणोचितस्याहारादेरासेवनेनाभिवर्धन्ते । भवन्ति चाभिवृद्धाः श्रेयसे परमाय । गर्भगतगुणप्रतिकूलाहारादिसंप्रयोगे तु न तत्रान्यो गुणो बद्धमूलत्वमुपयाति नापि पूर्वः संवर्धते । एवं च सत्युभयतो भ्रष्ट इवायं देहो परं क्लेशमनुभवति न चापि प्रभवति कार्यं किमपि सम्यगनुष्ठातुम् । यश्च ब्राह्मणादीनामाहारादिविधिः सोऽयमेव तत्तद्बीजानुवृत्तगुणप्रवृद्धेर्हेतुः । तद्विपरीतः पुनस्तत्परिक्षयस्यैवेत्यत एव न सेव्यं ब्राह्मणादिभिर्भिन्नजातीयानामन्नम् । अत एव चोक्तं राजान्नं तेज आदत्त इत्यादि ।

सत्वगुणविशिष्टस्य ब्राह्मणस्य सात्विकेष्वेव कर्मसु प्रवृत्तिर्नैसर्गिकी । अत एव च सोऽयं सात्विकेष्वेव कर्मसु प्रावीण्यमासादयितुं प्रभवेन्न खल्वेवं राजसेष्वन्येषु वा । अपहाय सात्विकानि कर्माण्यपरत्र प्रवर्तमानोऽयं न केवलं तत्रैव प्रतिहतमनोरथः स्यात् प्रत्युत स्वीयमपि गुणं (आजानसिद्धं) चपलंचेतस्कतया परस्तादवलम्बितुं न प्रभवेत् । अत एव स्वीयमेव कर्मावलम्बनीयं ब्राह्मणादिभिर्नान्यदीयमिति स्मर्यते । यच्चोक्तं भगवता गीतासु "स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह" इति तदेतदप्येतदभिप्रायकमेवेत्येतदपि द्रष्टव्यम् ।

उक्तपूर्वमेवास्माभिः शुक्रशोणितयोः सूक्ष्मतया ऽवतिष्ठन्ते सत्त्वादयो गुणा इति। ततश्च समानजातीययोरेव स्त्रीपुंसयोश्चेत्संभोगस्तदा समानगुणविशिष्टयोरनयोः शुक्रशोणिताभ्यां समुत्पन्नो गर्भोऽपि तद्गुणविशिष्ट एव स्यात्। यदि पुनर्विजातीययोः स्त्रीपुरुषयोः समागमः सम्पद्येत तदा विभिन्नयोर्गुणयोः साङ्कर्यं स्यात्। तज्जन्यश्च गर्भः संकीर्ण इति व्यपदिश्यते। शुक्रस्य च शोणितापेक्षया प्राबल्यादीदृशस्य गर्भस्य यस्मात्पुंसः समुत्पत्तिस्तच्छील एवायं प्रायशः संलक्ष्येत तन्निष्ठगुणानुकूलेष्वेव कर्मस्वेष प्रवर्तेत। अत एव चोपन्यस्तं स्मृतिकृद्भिः "यस्तु स्वपितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसमिति।"

संकीर्णश्चायं गर्भो न मातृजातीयगुणविशिष्टो नापि वा पितृजातीयगुणसम्पन्नो भवति। किन्त्वन्यविधैरेव कैरपि गुणैः सम्पन्नो भवति। यथा गर्दभ्यामश्वतः सम्पन्नो गर्भो न गर्दभजातीयो नापि वाश्वजातीयः परन्त्वन्यविध एवाश्वतरो नाम। अतश्चैवं विधानां संकीर्णानां मातापितरजातिसमावेशायोगादपरैव जातिः कल्पयितुं युक्ता। युक्तं च तदुचितमेवास्याः कर्मापि योजयितुम्। अनुलोमः प्रतिलोमश्चेति द्वेधा ऽयं सङ्करः। तज्जातानां च विभिन्ना एव जातय इति न्याय्यमेवैतत्।

एवं च परमात्माभिलाषानुगुणबीजसंशुद्धिसंरक्षणमेव जातिभेदे मूलमिति सिद्धम्।

सति जातिभेदे सत्यां च तदुचितायां व्यवस्थायां नूनमाढ्यतमो भवेद्देशः। तदा हि स्वस्वमेव कर्मावलम्बेरंस्तास्ता जातयः। कुलक्रमप्राप्तेन च संस्कारविशेषेण परं पटीयस्त्वमापादयेयुस्तस्मिन्। तस्य तस्य च कर्मणस्तत्तज्जातिमात्रायत्ततया कापि व्यवस्था संपद्येत। सम्पन्नायां च तस्यां सुखं जीवेयुस्तास्ता जातयो विन्देयुश्च समुन्नतिमभ्यधिकाम्। सम्प्रति पुनर्विद्यन्ते जातयो न पुनस्तदुचिता व्यवस्था वशवर्तीत्यत एव चाव्यवस्थं तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तमानास्तास्ता जातयो नितान्तमेव दुःखायन्ते।

दैवमात्रायत्ततया च जातेर्नास्ति प्रज्ञावतामुन्नतजातिषु मात्सर्यावसरो नापि वा गर्हणावकाशो निकृष्टासु । किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनीति । अतश्च यदुच्यते कैश्चित्कलहमूलकतया जातिभेदो भारतवर्षस्यावनतिमात्राय प्रकल्पत इति तदेतदनभिज्ञतामात्रमूलकमेवेति भ्रमः ।

विलुप्ते च जातिभेदे चक्रीकृतचापेन कुसुमचापेन प्रोत्साहितो व्यभिचारोऽपि प्रभिन्नसेतुः शनैः शनैर्मुखमुन्नयेत् । तदाहि तज्जन्यायास्तदजन्यायाश्च सन्ततेर्न कश्चिद्विशेषः स्यादिति । न हि विना धर्मं नीतिः स्थिरपदत्वमुपगच्छेत् । न चापि धर्मो विना जातिभेदमिति । जातिभेदे पुनर्नैकमपि दोषं पश्यामः । प्रत्युत भूयांस एव गुणान् गोचरीकुर्मः । विस्तरभिया तु नात्र प्रपञ्चयितुं प्रभवाम इति ।

जयपुरराजसभापण्डितश्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिमहाशयानाम्—

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत"त्येवंविधप्रमाणवचनैर्योनिभेदमूलको जातिभेद इत्येके । (१) । ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणै रित्यादिवचनैर्गुणभेदमूलको जातिभेद इत्यन्ये । (२) । न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतमित्यादिवचनैः कर्मभेदमूलको जातिभेद इति परे । (३) । चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः–इत्यादिवचनैर्गुणकर्मभेदमूलको जातिभेद इत्यपरे ॥(४)॥ अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते-ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । " तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ।" समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने चेत्यादिप्रामाणिक-

यत्त्वनैर्योनिगुणकर्माणि विशिष्टान्येव जातिभेदस्य मूलमिति विद्वांसः। त्रापि योनिः प्रधानं गुणकर्मणी तूपष्टम्भके इति सिद्धान्तः।

यदि जातिभेदो न स्यात् तर्हि कदा केन किं कर्तव्यमिति गुणकर्मव्यवस्था व्युच्छिद्येत। अव्यवस्थायां च भूयांसोऽनर्थाः प्रवर्तन्ते इति प्रबन्धान्तरेण गुणदोषाः प्रदर्शयिष्यन्ते। इदमेव तावदत्र प्रदर्श्यते, यदिह जातिभेदो नितान्तमावश्यक इति। यथा ह्येकस्मिन् मनुष्यशरीरे दक्षिणेनैव पाणिना भोजनं कुर्वन्ति, वामेनैव तु शौचम्। नेतरदितरेण शक्यमपि। यथा वा पादाभ्यामेव गम्यते, गन्तुं पारयन्तावपि हस्तौ न गमने विनियुज्येते। किन्त्व-न्यस्मिन् कर्मणि व्याप्रियेते। एवमेव सम्भवदपि ब्राह्मणकर्म न शूद्रेण कर्तव्यम्। शूद्रकर्म च ब्राह्मणेन। [१] नातिपक्षेऽप्येवमय-मर्थो दृश्यते। महाराजपुत्रो नितान्तमयोग्योऽपि स एव राज्यास-नेऽभिषिच्यते न त्वन्यः कश्चित्पथिकः सर्वविधनीतिविद्यासंपन्नो-ऽपि राज्यप्रबन्धदक्षोऽपि। अयोग्योऽपि पुत्र एव पित्रासनेऽधि-कर्तव्यो न तु योग्यतावानप्यन्य इति हि नीतिर्यानेव भूयसो गुणा-नाश्रित्य व्यवस्थापिता तानेव गुणानाश्रित्य चातुर्वर्ण्यव्यवस्थापि जातिभेदरूपा प्रवृत्तेति बोध्यम्॥ [२]॥ यथा वा राजदत्ताधिकार-वतां सर्वेषामक्षदर्शकानामन्यस्यान्यदीयकर्मकरणयोग्यतावत्त्वेऽपि नान्यस्यान्याधिकारप्रवेशो रोचते तदीश्वराय। एवमेतत् खलु— "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्"— इत्यादिवचनसिद्धविभिन्नाधिकारवतां ब्राह्मणादीनामन्योन्याधिकारप्रवेशोऽवश्यमीश्वरप्रकोपायैव प्रभवे-दित्यध्यवसीयते। तस्मादीश्वरनीतिविरुद्धोऽयमर्थः स्यात्— यदि जातिभेदव्यवस्थामुपेक्ष्यैव कश्चिद् यदृच्छया साङ्कर्याय प्रवर्तेत। अव्यवस्थायाः सर्वलोकस्थितिप्रच्यावकत्वात्॥ [३]॥ इदं तावद्गु-णकर्मभेदेन जातिव्यवस्थां मन्यमानानां सन्तोषाय नीतिप्रसङ्गना-पात्तम्। वस्तुतस्तु योनिभेदेनैव जातिव्यवस्थास्वीकारपक्षे—यथा

मूर्द्धभागो विज्ञानेन, वक्षोविभागो विक्रमेण, उदरविभागोऽन्नसंग्रहेण, पादविभागस्तु तत्त्रितयसंसेवनेनोपकरोति न त्वन्यकर्माणि कुर्वाणा अन्ये विभागाः प्रवर्तन्ते, स्वस्वगुणकर्मविभागेनैव सृष्ट्यादावुत्पादितत्वात् । एवमेव जगतोऽप्ययं ब्राह्मणभागो विज्ञानेन, क्षत्रियविभागो विक्रमेण, वैश्यविभागोऽन्नसंग्रहेण, शूद्रविभागस्तु तत्त्रितयसंसेवनेनोपकरोति, न त्वन्यकर्माणि कुर्वाणा अन्ये विभागाः प्रवर्तन्ते, स्वस्वगुणकर्मविभागेनैव सृष्ट्यादावुत्पादितत्वात् । यथा च वालिशत्वाच्छिरसा गच्छन् क्लिश्नाति एवमेवेदानींकालेऽपि प्रज्ञादोषादुन्मर्य्यादं प्रवर्तमानो ऽन्यवर्णाभिमानी भूत्वा ऽन्यवर्णानुबन्धीनि कर्माणि कुर्वाणः क्लिश्यन्नेव दृश्यते । अस्य चेदानीन्तनस्य चातुर्वर्ण्यदुरवस्थाजनितक्लेशभोगस्य चातुर्वर्ण्यमर्यादाभङ्ग एव मुख्यो हेतुः । तस्माद् ब्राह्मणेनैव ब्राह्मणकर्म कार्य्यम्—ब्राह्मणेन च ब्राह्मणकर्मैव कार्य्यमित्युभयथा नियमोऽनुरोद्धव्यः । स जातिभेदव्यवस्थामन्तरेण न सिध्यतीत्यवश्यं जातिभेदः फलवान् । जातिभेदाभ्युपगमे तदनुसारेण कर्मप्रवृत्तौ च ब्राह्मणाद्यधिकारसिद्धकर्मणां सिद्धेः सौकर्य्यं नाप्राप्तिश्च गुणः । अव्यवस्थायां पुनर्याथातथ्येनार्थासिद्धिः क्लेशाधिक्यं चेति भूयान् दोषः— इत्याद्यूह्यं समीक्षावृद्धैः ॥

त्रिवङ्कुरराजकीय संस्कृतविद्यालयाध्यक्षाणां पण्डितप्रवराणां
श्रीमतां त. गणपतिशास्त्रि महाशयानाम् ।

जातिभेदापरनाम्नश्चातुर्वर्ण्यस्य तत्त्वं मत्प्रणीते भारतानुवर्णने परस्प्रकाशिते यथान्यायमीदृगिति समर्थितं तदिहोपयोगार्थमनूद्यते—

इह हि मानुषाणामवर्जनीयाश्चतस्रो वृत्तयो भवन्ति —विद्यावृत्तिः शूरवृत्तिः अर्थवृत्तिः शुश्रूषावृत्तिरिति ।

लोकतत्त्वस्य दैवतत्त्वस्य च ज्ञानं विद्या । तदनुसारिणी वृत्ति-र्विद्यावृत्तिरुच्यते ।

सर्वोपायैः शत्रुनिग्रहः शूरवृत्तिः ।
वाणिज्यं कृषिः पशुपालनं शिल्पं चार्यवृत्तिः ॥
परिचरणं शुश्रूषावृत्तिः ।
जनानां योगक्षेम एतास्वेव चतसृषु वृत्तिष्वायतते ॥

आसां व्यस्तानां मिलितानां वा यथारुचि यथासामग्रि परिग्रहमविशेषेण जनाः कर्त्तुमर्हन्ति । एष न्यायः पुरा जरत्तमार्यैः स्वीकृतो बभूव । यो हि यस्या वृत्तेरनुरूपो दृष्टः, स जनस्तस्यां वृत्तौ नियुक्त आसीत् ।

वृत्तीनां च साधारणत्वाद् ब्राह्मणादीनां शब्दानामनियमेन व्यवहार आसीत् । विद्यावृत्त्या हि जनो ब्राह्मण इति व्यवहृतस्तत्त्वज्ञानात् । शूरवृत्त्या क्षत्रिय इति राजन्य इति च व्यवहृतो विपदो रक्षणात् । अर्यवृत्त्या वैश्य इति व्यवहृतो वाणिज्यादौ प्रवेशात् । शुश्रूषावृत्त्या शूद्र इति व्यवहृतः शोचनात् ।

तत्र प्रथमवृत्तिर्गुणबाहुल्यादुत्कृष्टा भवति । द्वितीया वृत्तिर्हिंसासम्बन्धात् तदपेक्षया किञ्चिदवरा । तृतीया वृत्तिरसत्यसम्बन्धात् ततो निकृष्टा । चतुर्थी वृत्तिस्तु बुद्धिगुणहानेः सर्वापेक्षयाधमा ।

एतदेव वृत्तीनां तारतम्यं ब्राह्मण ईश्वरस्य मुखाज्जातः, क्षत्रियो बाहोर्जातः, वैश्य ऊरोर्जातः, शूद्रः पादाज्जात इति वदता वेदेन प्रकाश्यते ।

क्रमेण पितृषु पुत्रान् स्वस्ववृत्तौ प्रोत्साहयत्सु ता वृत्तयः कालान्तरे कुलवृत्तयः सम्पन्नाः । वृत्तिपरिग्रहे कामचारस्तस्मिन्नपि काले स्थित एव । किन्तु कुलानुवृत्तौ वृत्तीनां गुणातिशयस्य दर्शनात् कामचारापेक्षया कुलानुवृत्तौ जनानामधिक आदर उपजात आसीत् । प्रायेण हि पुरुषाणां स्त्रीणां वा गुणा दोषाश्च सन्ततिमुपसङ्क्रामन्तो दृश्यन्ते । गुणप्रत्याशया हि लोकः कुलीनं बहुमन्यते ।

सर्वस्य च जगतस्तदा शिशुभावेऽवस्थानाद् वृत्तीनां सौष्ठवं स्वप्रयत्नेन केवलमार्यैः साधनीयमासीत् । नहि त्रिसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् प्रबुद्धा काचिन्मानुषजातिरार्यानन्तरेणाभवत् ।

आभ्यां हेतुभ्यां * वृत्तीनां सन्तानेष्वनुवृत्तिं कालेन ते नियमयामासुः ।

अनेन नियमेन ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातिर्वैश्यजातिः शूद्रजातिरिति चतस्रो जातयः सिद्धा बभूवुः । अत एव वृत्तिभेदेन जातिभेदः कल्पित इति भारतमाह— †

'ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्' ।

न चायं वर्णभेदः पूजाभेदस्य हेतुरपि सन् जनानां मिथः कलहमीर्ष्यां वा जनयामास । ते हि वर्णाः स्वस्वकृत्यानि तथा निरवर्त्तयन्, यथा ते परस्परेण परस्परमुपकृतमेव मेनिरे । जनसमुदायस्य स्वास्थ्यं, तृप्तिः, सुखं च वर्णधर्मैरुपचितं बभूव । जनस्य जातिमात्रेण नोत्कर्षो भवति; किन्तु जात्युचितैर्गुणैराचारैश्चेति खल्वार्या उद्घोषयन्ति ।

अधिकारश्च विद्याभ्यासे त्रयाणां वर्णानां समानः कल्पितः । शूद्राणां वेदाध्ययनस्याभावेऽपि ब्राह्मणादिभ्योधर्मतत्त्वस्य श्रवणमनुमतमेव । स्वजातिवृत्तावशक्तस्यान्यजातिवृत्तिरनुजज्ञे ।

गुणविशेषशालिनोऽवरवर्णस्य ब्राह्मणत्वमपि सुलभमासीत् । अत एव—'शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम्, इति मनुराह ।

अग्रयवर्णानाम् अवरवर्णात् स्त्रीपरिग्रहणं न निषिद्धमासीत् ।

ईश्वरः साक्षितया स्थित इति विश्वासाद् रहस्यपि स्वस्वकृत्याद् व्यतिक्रमं प्रायेण वर्णा न चक्रुः ।

एवं तावच्चातुर्वर्ण्यमभिन्नमर्यादमेकं कुटुम्बमिव स्नेहस्यैकम-

---

* वृत्तीनां कुलानुवृत्तौ गुणदर्शनमेको हेतुः । वृत्तिसौष्ठवस्य स्वप्रयत्नमात्रसाधनीयत्वमपरो हेतुः ।

† शान्तिपर्वणि १८८. अध्याये ।

त्यस्य वृत्तिनियमस्य दैवभक्तेश्च परमं फलं परस्सहस्राणि वर्षाण्यनुपद्रुतमनुबभूव।

केचित् पुनर्ब्राह्मणानां क्षत्रियसहायानां स्वार्थपरतामेव जातिव्यवस्थायां हेतुमूहन्ते; ऊहस्थानानि च दर्शयन्ति—

१. 'ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः'

२. ब्राह्मणे प्रीते जगदीश्वरः प्रीतो भवति।

३. याजनम् अध्यापनं प्रतिग्रहश्चेति वृत्तयो ब्राह्मणस्यैवार्हाः।

४. अपराधे महत्यपि ब्राह्मणस्य देहदण्डाभाव इति।

वस्तुतस्तु जरत्तमा ब्राह्मणा न स्वार्थपरा बभूवुः। ते हि प्रकृत्या नरभोगान् नातीव चकमिरे शान्त्या दान्त्या च युक्ताः सन्तो वनेषु वनकल्पेषु ग्रामेषु च वसन्तः सुलभैर्मिताहारैः सन्तृप्ता ईश्वरोपासनया विद्याव्यासङ्गेन तीर्थयात्रया च ते कालं निन्युः, राज्ञा ते काले काले समाहूताः कार्यसमन्त्रणं पौरोहित्यं वा चेरुः।

अतस्तेभ्यः सम्पद्यमानानुपकारान् स्मरद्भिः सर्वैर्वर्णैर्ब्राह्मणजातये पूर्वोक्तोऽसाधारणो बहुमानः प्रीतिदाय उपकल्पित इति युक्तमुत्पश्यामः।

तस्मिन्नपि प्रीतिदायेऽसत्पूर्वब्राह्मणानामास्था नैवासीत्। अत एव ते धनार्थं याजनमध्यापनं च निनिन्दुः, प्रतिग्रहं च पातकहेतुमुद्घोषयन्तिस्म। मनुश्चाह—

सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा॥ इति।

अवश्यञ्च विश्वामित्रोपाख्याने परशुरामचरितं चात्र विषये स्मरणमर्हतः। विश्वामित्रो हि ब्राह्मणत्वाय न धनतृष्णां स्वीकृतवान्; प्रत्युत राज्यभोगान् वर्जितवान्; परशुरामश्च सकलक्षत्रियजयेनार्जितमपि राज्यं परित्यज्याश्रमवासिनामुचितां स्वजातिवृत्तिं भेजे।

'ब्राह्मणो वै सर्वा देवता' इत्यादि वचनजातं त्वर्थवादो भवति। गुणभूयिष्ठो जनो माननीय इत्येतावति चार्थे तस्य तात्पर्यम्। तमेतं

गुणहेतुं सन्तं जातिनियमं जना दोषे पर्यवसाययन्ति स्म कालान्तरे। कथम् ?

उक्ते जातिनियमे निरङ्कुशमनुवर्त्तमाने गतेषु परस्सहस्रेषु वत्सरेषु क्षत्रिया वीरवृत्तौ वैश्या वाणिज्यवृत्तौ चासक्ताः सन्तो वैदिकेषु यज्ञकर्मसु ब्राह्मणान् प्रायः प्रतिनिधातुमारेभिरे। प्रचीयमाने प्रतिनिधानपक्षे तेषां ब्राह्मणेष्वतिबहुमान आसीत् वेदाध्ययने चावश्यकत्वबुद्ध्यभावादप्रवृत्तिरासीत्। वेदशास्त्रविज्ञानं ब्राह्मणमात्रशरणं बभूव। ब्राह्मणाश्च बहवः सुलभया पूजया सन्तृप्ता विद्यापरिशीलने यथापूर्वं श्रद्धां न बबन्धुः।

एवं क्षीयमाणे विद्याप्रचारे सर्वेषां वर्णानां विद्यामूलाः सद्गुणा विरला आसन्। क्रमेण तेषां परस्परस्नेहः समदृष्टित्वं 'चातुर्वर्ण्यमेकं कुटुम्बम्' इति बुद्धिश्चास्तं जगाम। प्रत्युतोत्तमवर्णानामवरवर्णेष्ववज्ञा, तेषामुत्तमवर्णेष्वीर्ष्या चाङ्कुरिता बभूव। दोषकलुषाश्च वर्णानामाचारा बहुलीबभूवुः।"

एषा चातुर्वर्ण्यव्यवस्था जगत्सृष्टिसमकालप्रभवा वा भवतु, ततः किञ्चिदुत्तरकाले प्रादुर्भूता वा, यथा वयं विश्वसिमः, त्रिचतुरसहस्रवर्षमात्रप्राचीना वा भवतु यथा नवीनाः पण्डितास्तर्कयन्ति; सर्वथैषा जनता योगक्षेमार्थानां वृत्तीनां सौष्ठवाय शुचित्वाय च भवत्येव परमोऽभ्युपाय उपायान्तरातिशायीति सर्वैरुक्तप्रक्रियया बोद्धुं शक्यम्। दोषास्तु तस्यां सम्भाव्यमानाः प्रतिविघातव्याः।

यदि च हिन्दवः संस्कृतविद्याप्रचारणेन स्वमतस्वधर्मानुरागं प्रत्यापद्य वर्णानामेककुटुम्बतावुद्धिं श्लथां दृढयेयुः, तर्हि न दोषाः परस्परेर्ष्यावज्ञाविद्वेषादयो जनताक्षेमबाधका जातिभेदसम्भाव्याः सम्भवेयुः गुणाश्च जनक्षेमहेतवः समुल्लसेयुः।

——:*:——

वार्ताः सम्पादकाभिप्रायाश्च ।

साम्प्रतं भारते सर्वेष्वेव प्रदेशेषु तासां तासां जातीनांस्वस्व-समाजाभ्युदयलाभार्थं तास्ताः समितयः स्थापिताश्च स्थाप्यन्ते च। ब्राह्मणजातिरप्यस्मिन् विषये न निश्चिता तिष्ठन्ति । युक्तप्रदेशे स रयूपारीयादीनां ब्राह्मणानां सभा बहोः कालादेव वयं शृणुमः जानीमश्चान्तरान्तरा तासां कार्यजातम्, द्रष्यामश्च सभास्ताराणा-मध्यवसाय मवलोक्य ।

वङ्गेष्वपि न खलु नायमुद्योग आत्मलाभमधिगतः। कायस्थ-सभेत्यादीनां परिषदां नामानि साम्प्रतं सर्वेषामेव वङ्गीयानां श्रवण-विवरं प्रविशति । ब्राह्मणाः पुनस्तत्रत्याः सम्यगुदासीना एवावर्त्त-न्त । समुन्नततराणामेषां नासीदिव किञ्चित् करणीयं नाम स्वस-माजार्थम् । सोऽयममीषां प्रमादमदिरामदः साम्प्रतमपसर्पतीव शनैः शनैः । अतीताब्दे कलिकाताराजधान्यां प्रतिष्ठिता कापि ब्राह्मणसभा । जानपदमहासभायाः सम्मेलनसमयेऽस्या अपि परि-षद् आसीत्कोऽप्युत्सवः । शृणुमोऽस्या एव सभायाः कापि शाखा वर्धमानान्तर्गते ग्रामविशेषे महीयसोत्सवेन वैशाखे मासि प्रति-ष्ठितेति । बहवो वङ्गीयाः ब्राह्मण-पण्डितास्तत्र सममिलन् । अस्या-स्तस्मिन् दिने सभापतित्वं राज्ञः श्रीप्यारीमोहनमुख्योपाध्यायस्य सूनुना सम्पादितम् । ब्राह्मणसभायाः सभापतिर्ब्राह्मण एव युज्यते, ब्राह्मणश्च शिक्षितश्चासौ तदानीन्तनः सभापतिरिति नानया दिशा किमप्यपवदितव्यं दृश्यते । किन्तु सोऽयं वृत्तान्तो ब्राह्मणपण्डि-तानां कमप्यतिमहान्तमपकर्षं द्योतयति । कच्चिन्नजानन्त्यमी तस्मि-न् सम्मेलने समवेताः पण्डितमहाभागा यत्पुरा किलैतादृशं कृत्यं शास्त्रजीविभिस्तादृशैरेव समपाद्यत, न तु राजशिरसि भारः स समारोप्यतेति । तर्हि सिद्धान्तित मर्थं साधयितुं राजसाहाय्यमात्र-मपेक्ष्यतेति सत्यम् । इदानीन्तु हन्त सिद्धान्तेऽप्यसमर्थास्ते सं-वृत्ताः । अतएव पण्डितोचितेषु पदेषु साम्प्रतं राजानः शोभन्ते,

पण्डितास्तु साधारणा इव सञ्जाताः । तर्हि म्रियतां म्रियतां वेति न कापि गरीयसी क्षतिरुत्पत्स्यते समाजस्येति हि साम्प्रतं बहूनां बुद्धिरुदेति । यथोचितमाचरद्भिरपाक्रियतामेष कलङ्कलेपोऽस्माकं परमप्रतीक्ष्यैः ब्राह्मणपण्डितमहाभागैरिति साञ्जलिबन्धं सनिर्बन्धं च प्रार्थयामहे ।

तस्याः किल शाखासभायाः प्रतिष्ठासमये समुत्साहिभिः कैश्चित्पण्डितैः समुच्चारिताः काश्चिदतिस्फीतावाचः, यथा खलु सर्वास्वेव सभास्वाकर्ण्यन्ते । न वयं वाग्भिस्तृप्यामः । ननु युष्माकं कर्माण्यवलोकयितुमुत्कण्ठिताः स्मः ।

* * * *

अस्ति पूर्ववङ्गेषु ढाकानगर्यां 'सारस्वतसभेति' कापि परिषत् । संस्कृतशिक्षावर्धनं तस्याः मुख्यं प्रयोजनम् । प्रतिवत्सरं तया विद्यार्थिनः परीक्ष्यन्ते, योग्याश्चैतेषु बिरुदादिदानेन पुरस्क्रियन्ते । स्वल्पदिनपूर्वमस्याः परिषदः षड्विंशवार्षिकोत्सवः सम्पन्नः । तत्र केनापि विश्रुतेन विदुषा सखेदं प्रकाशितं यत् पञ्चविंशत्यापि वर्षैः सभयानया नैकोऽपि यथार्थः पण्डितः सम्पादित इति । विषीदामो ऽवगमतिमात्रं वृत्तान्तममुं वाचयन्तः । अन्विष्यतामस्यैतावतो वैफल्यस्य कारण, विधीयतां च समुचितः प्रतीकारः ।

* * * *

सौरचैत्रस्य चतुर्दशदिवसे गुरुवासरे सायं कलिकाताराजकीयविद्यामन्दिरे तत्रत्यैर्विद्यार्थिभिः महाकवेः कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमभिनीतम् । तत्र खलु श्रीमान् सपत्नीको वङ्गेश्वरो दर्शकपदमलमकार्षीदिति विज्ञाय परमानन्दामो वयम् । श्रूयते अभिनयोऽयं श्रीमतां महामहोपाध्यायानां हरप्रसादशास्त्रिमहोदयानां परिदर्शनेन चारुतर एव समपद्यतेति । नाटकानामभिनयेन भाषाया महत्युन्नतिः साधिता भवतीति सुविदितमेव । प्रार्थयाम एवमेवान्तरान्तरा संस्कृतनाटकमभिनीय वर्द्धयन्तु गीर्वाणवाणीमिति ।

भारते पुण्यतमं श्रीसेतुबन्धरामेश्वरमन्दिरं सुप्रसिद्धम्। अस्य पर्यवेक्षणाय्याधिकृतेन साम्प्रतमस्यहितं किमपि प्रक्रान्तम्। स खलु प्राचीनं मन्दिरं विनाश्य नूतनं निर्मातुमिच्छति। न कोऽपि हिन्दुरस्य कृत्यमिदमनुमोदेत। नापि भारतशासनाधिकृतानामप्यस्ति सम्मतिः। प्राचीनां कीर्त्तिं विनाशयितुं नैते वाञ्छन्ति। विशेषतस्तु प्रकृतं मन्दिरं प्राचीनस्थापत्यविद्याया अत्युत्कृष्टं परिचायकम्। परन्तु मन्दिराध्यक्षं निषेद्धुं न राजशक्तिरपि प्रभवति। तथा सत्यनया हिन्दुधर्मे करः प्रसारितः स्यादिति। नापि हिन्दूनामपि युक्तं तदनुमोदनम्। मन्दिराध्यक्षेण विषममत्यनुचितं च कर्तुमारब्धमिति को नाम न वदेत्। न जानीमः कतमो नाम पुरुषार्थस्तस्यैतेन कृत्येन सम्पद्येतेति।

*　　*　　*　　*

भगवतो जगन्निवासस्याभिप्रायेण च प्रसादेन च पत्रिकायास्तृतीयमपिवर्षमतीतम्। अस्मिन् वर्षे नैकैः प्रकारैरपराधिनो वयं श्रीमतां पाठकमहाशयानां सविधे। गच्छतो जनस्य, भवत्येव क्वचित् क्वचित् स्खलनम्। विशेषतस्त्वेतादृशां जनानां यदनेकानि स्खलितान्युत्पद्येरन्, न तत्र कोऽपि विस्मयावकाशः। सर्वथापि भवन्तः कृपयास्माकं तांस्तानपराधानिति सविनयं सप्रणयं साग्रहं च प्रार्थयामहे।

वाचकानां निरसितुं वैमनस्यं, सम्पादयितुं च सौमनस्यं प्रयस्यन्तोऽपि नास्मिन् वर्षे समीहितमध्यगच्छाम। कोऽत्रापराध्यतीति दैव मेव वेत्ति। प्रभवत्यपि दैवे न वयं विसृष्टपुरुषकाराः सर्वथा तदेवाराधयामः। बहवः प्रयत्नाः प्रयुक्ताः विनष्टाश्च बहवः, न तथापि न तान् पुनः पुनः प्रयुञ्जते पत्रिकापरिचालकाः। अस्त्यस्माकं द्रढीयान् विश्वासो यदागामिनि वर्षे ते ते दोषाः न पुनः कवलयेदस्माकं पत्रिकां यदि श्रीमतां ग्राहकाणां तथाविधोऽनुग्रहरसो नापचीयेतेति।

वाराणस्यां बङ्गीयविद्यार्थिनां कृते नास्ति, कापि व्यवस्था। इतरेषां तु स्वल्पापि वर्त्तते। एते खलु बङ्गीयविद्यार्थिनः इहागत्य परं कष्टमनुभवन्ति। प्राक् तेषां वासार्थं स्थानमेव महद्दुर्लभम्—भोजनादिकन्तु कियद्दुर्लभमिति त एव ज्ञातुं प्रभवेयु र्ये हि स्वयमनुभूतवन्त इमां दशाम्। एतत्तु बहुशोऽस्माभिरालोचितम्। तदर्थमेव च नाम्ना "बङ्गीयछात्रनिवासः" अत्र स्वात्मलाभमधिगत इत्युक्तपूर्वमेवास्माभिः। परमद्य नितरां सन्तुष्यामो यद् अस्माकं मित्रवरः पण्डितः श्रीविजयकृष्णवेदान्तवागीशमहाशयोऽस्य सम्पादकताम्, भुवनविघोषितपाण्डित्यवैभवाः श्रीमन्तो राखालदासन्यायरत्न-कैलासचन्द्रशिरोमणिप्रमुखा महामहोपाध्यायाः, मणीन्द्रचन्द्रनन्दीसदृशा महाराजाः, आशुतोषमुखोपाध्यायप्रभृतयश्च महात्मानोऽस्य साहायकपदमलङ्कुर्वन्ति। आशास्महे इतः परमस्य कृत्यानि सुष्ठु सम्पत्स्यन्ते। किन्तु सनिर्बन्धं वयं स्मारयामो यत् छात्रेभ्यः केवलं वसतिप्रदानमेव नास्य छात्रनिवासस्य चरमे कृत्ये परिणमतामिति।

* * * *

अहोः कालादेव नयं पत्रिकायां चित्राणि प्रकाशयिष्यन्त इत्यावेदयाम न तु प्रभावाम प्रदर्शयितुं तदुक्तेः साथेक्य परं जिहास एव वयं तदर्थम्। अतश्चतुर्थे वत्सरे चित्रप्रकाशनं दृढमस्माभिर्निश्चितम्। पौषमाघयोः पत्रिकायां भारतीयानां संस्कृतपण्डितानां सह संक्षिप्तेन जीवनचरित्रेण प्रतिमूर्त्ति-प्रकाशनं विज्ञापितं, अभ्यर्थितं च तत्र साहाय्यं पाठकमहाशयानां न तत्तैः करुणया विस्मर्त्तव्यमित्यपि पुनः पुनः प्रार्थयामहे।

तत् किमन्यत्, प्रसीदतु भगवान् विश्वेश्वरः प्रसीदतु चानुग्राहको ग्राहकगणः, यथा पुनरपि स्वल्पेनैव कालेन मनोज्ञतरा सतीयं पत्रिका वाचयतां जनानां चित्तमनुरञ्जयेदिति शिवम्।